Mar-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII

Published Quarterly issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 31.03.2018

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	A Study Of Socio-Economic Status: Comparision Between Agricultural Labourers Fromgurugram And Karnal	Parveen Kumar, Dr. Santosh Nandal	1-6
2	Microfinance Of India Is Changing In To Aneffective Poverty Reducing Factor	Dr. Arunabha Bhaumik	7-10
3	Emergence Of New Trend Between Indo-US Relation After 2014	Dr. Anuja Singh	11-17
4	Nutritional Practices During Special Conditions Among Different Religious Communities	Sangita, Dr. Asha	18-20
5	Investigation Of Structural, Spectroscopic And Microscopic Properties Of Cuo Nanoparticles	Chandrama Kalita, Sanjib Karmakar	21-26
6	Marginalization Of Dalit In Arundhati Roy's The God Of Small Things	Prof. D. M. Bawane	27-30
7	Consanguinity Between Indian Democratic System & Buddhist Monastic Order: A Berief Study	Dr.C.S.Patil	31-36
8	Gram Swaraj In India: The Idea Of A Full Fleged Body Of Panchayati Raj In The Constitution (73rd Amendment) Act, 1992	Dr. Anup Maji	37-43
9	Historical Themed Movies And Soaps: A Study Of Its Impact On Students And History	Ms. Mrunalini P. Thombre	44-48
10	Village Level Small Scale Industry & Mgnrega (Social Audit)- Government Policy	Dr. Arunabha Bhaumik	49-53
11	Indo Us Relation In 21st Century	Ms. Rinku Sharma	54-58
12	Flipped Classroom Approach In Higher Education : A Study	Dr. Leelawati A. Patil, Prof. Prakash R Khade	59-63
13	Role Of Teaching, Learning And Evaluation In The Quality Higher Education	Dr. Shriram G. Gahane	64-67
14	Political Inclusion Of Minority Women Through Grassroots Governance: A Study	Dr. Vadranam Suresh	68-76
15	The Risk Level Of Viet Nam Insurance Industry Under Financial Leverage During And After The Global Crisis 2009-2011	Dinh Tran Ngoc Huy	77-86
16	Maritime Security,Chalenges& Threats In India	Dr.Aarti Rani	87-91
17	India : Export Import (Exim) Policy	Mr. Chougule Sadashiv B.	92-95
18	Attitude Of Street Adolescents Towards Sexual Health Issues	Dattaram D Naik And Nitin Kamble	96-106
19	Fractured Identities in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*	Dr. Ganesh V. Jadhav	107-110
20	Neuromarketing: A New Innovative Way To Influence Consumers	Dr. Parul Goel	111-119
21	Make In India: Challenges For Manufacturing Sector	Dr.Ajay Singh Yadav	120-127
22	Poverty Free India Stairway To Prosperity: Mission Of New India@2022	Sonia Varma	128-132

23	Effective Use Of Audio-Visual Aids To Develop ENGLISH SPEAKING SKILLS Of Students At Secondary School Level - A Study	Dr. S. N. Barde	133-137
24	Comparative Analysis Of Carlson's Trophic State Indices Of Ramala, Junona And Ghodazari Lakes In Chandrapur District For Categorizing Oligotrophic, Mesotrophic, Eutrophic And Hypereutrophic Conditions	Kavita S. Raipurkar And M. G. Thakare	138-148
25	A Comparative Study Of Literary Modernism And Postmodernism	Mr. Vinod Manoharrao Kukade	149-151
26	Changing Security Environment Of India And Indian Army	Dr. Kapender Singh	152-156
27	Stress Management In Sports And Modern Life	Prof Dr. Raju D. Chawake	157-159
28	Female Feticide Is The Threat For Indian Society	Pradnya S. Wanmali	160-163
29	Total Management	Prof. Rajendra .B. Patil, Prof.Dr. Prakash Somalkar	164-170
30	Micro Finance and Women Empowerment: Achievements and Deterrents	Dr Nupur Ojha	171-177
31	Microfinance And Micro-Enterprises	Rajendra B. Patil, Dr.Prakash Somalkar	178-181
32	Marketing Of Health Services In The Context Of Encephalitis: The Greatest Tragedy Of Gorakhpur	Dr. Poonam Ojha	182-189
33	Implementation of RFID in Library : Methodologies, Advantages and Disadvantages	Dr. Sanjay S. Bhutamwar & Dr. Ashok Mathankar	190-199
34	"Economics of Human Resource Management: Decisions,Productivity and Efficiency,Hiring, Firing, and Reward Systems" An Analysis	Dr.Usha N. Patil	200-206
51	समोतल आहार आणि आपले आरोग्य	प्रा.डॉ.प्रिती ए. मोहरकर	501-503
52	पर्यावरण मित्र पर्यटन	कु. सुमिता सु. चिटमलवार डॉ. के. बी. मोहरीर	504-506
53	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम	कु. स्नेहल जाचक डॉ. के. बी. मोहरीर	507-509
54	महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची रचना व स्थिती –एक अभ्यास	मुरलीधर चिंधाजी जाधव डॉ सौ. पुर्णिमा वि. मेश्राम	510-512
55	शालेय पातळीवर आपत्ती व्यवस्थापन व प्रशिक्षणाचे महत्त्व	डॉ. जी. के. पेटकर	513-517
56	नव्या सहस्त्रकातील प्राथमिक शिक्षण	प्राचार्य, डॉ. अशोक श्रीहरी जीवतोडे	518-519
57	अपंग (दिव्यांग) बालकाचे पुनर्वसन आणि पालकाची भुमिका	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	520-524
58	महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादन : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्ही. एन. लाखे	525-528
59	जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावर पडणारा प्रभाव	प्रा. डॉ. आर. बी. साठे	529-533
60	महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास कार्यक्रम	श्री. मनोज के. सरोदे	534-542
61	"चंद्रपूर जिल्हयातील भुजल पातळी व पीक प्रारूप" एक अभ्यास	दिपाली भा. दांडेकर डॉ. दिगांबर पारधी	543-551

62	इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे (AUXILIARY SCIENCES OF HISTORY)	प्रा.डॉ.महेंद्र गायकवाड	552-559
63	घरेलु कामकरी स्त्रियांच्या समस्या	प्रा.डॉ. माया बी. मसराम	560-562
64	सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दतीविषयी शिक्षकांची भुमिका	डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार	563-565
65	GSTनव्या करप्रणालीचा उदय - एक आव्हान आणि समस्या	प्रा. हितेश मा. दडमल	566-573
66	धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. अभय श्रीहरी लाकडे	574-579
67	कसायाच्या तावडीत सापडलेले लोकशाहीचे जितराब - युगमुद्रेतील विचारशिल्प	डॉ.इंद्रजीत ओरके	580-585
68	चंद्रपूर जिल्ह्याशी संबंधीत कृषी उद्योग	प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार	586-589
69	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि जल धोरण	प्रा. डॉ. किशोर भारत कुडे	590-595
70	डिजिटल ग्रंथालयासमोरील आव्हाणे Digital Library And It`S Challeanges	प्रा. देसाई शषिकांत भैरू.	596-600
71	भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे : हीच राज्यव्यवस्थेची आचारसंहिता	प्रा.डॉ.एच्.एस्.कुचेकर	601-605
72	लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भूमिका	डॉ. शिरीन अघोर	606-608
73	शालेय पोषण आहार योजनेच्या अहमदनगर जिहयातील प्रथमिक शाळेतील विद्यार्थावर होणाऱ्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास	श्रीमती सुजाता विक्रम सानप	609-613
74	वस्तु व सेवा कर 2017 & Goods and Service Tax 2017	डॉ. सपना आर. वेगीनवार	614-617
75	नियोजनाच्या अभावाने गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती उपयोजनेला अपेक्षित यश नाही	प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे	618-622
76	प्रादेशिक नियोजनाचे आयाम	प्रा. राजेश एस. डोंगरे	623-624
77	आधुनिक समाजव्यवस्थेतील महिलांचा दर्जा व भूमिका	डॉ. ज्योती शेषराव दिघाडे	625-628
78	विर्दभाच्या विकासात पर्यटनाचे महत्त्व	डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत	629-632
79	चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्याथ्याचा पर्यावरणीय अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ.एस.एम.सातपुते	633-636
80	ग्रामीण साहीत्याचे सैध्दांतीक आधार	प्रा. यादवराव रा. गहाणे	637-641
81	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा विकास एक अध्ययन (संदर्भ वर्ष २०११-२०१२)	मुरलीधर चिंधाजी जाधव. प्रा.डॉ. पुर्णिमा वि. मेश्राम	642-645
82	चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ.वनश्री लाखे	646-649
83	भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील सुभद्राकुमारी चौहान यांचे योगदान	प्रा.डॉ.प्रकाश आर.शेंडे	650-653
101	इण्डियन नेशनल आर्मी एवं रानी झांसी रेजिमेंट संरचना - नेताजी सुभाषचन्द्र बोस	हिमानी गुप्ता डॉ0 अजय परमार	801-805

102	कबीर की भक्ति और लोक-संस्कार	बृजेश कुमार	806-809
103	सत्य और अहिंसा विश्वशान्ति का आधार	प्रा. डॉ. धुमाळे धोंडिराम कामाजी	810-812
104	स्त्री की आवाज : नासिरा शर्मा	योगेन्द्र सिंह	813-817
105	शाक्यमुनि गौतम बुध्द की अनमोल शिक्षा का सार : विपश्यना	कु. वंदना सदाशिव मोटघरे	818-822

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

A STUDY OF SOCIO-ECONOMIC STATUS: COMPARISION BETWEEN AGRICULTURAL LABOURERS FROMGURUGRAM AND KARNAL

Parveen Kumar*
Research Scholar, department of economics, Maharshi dayanand University, Rohtak
Email – parveenphdthesis@gmail.com
Dr. Santosh Nandal**
Professor, department of economics, Maharshi dayanand University, Rohtak
Email – santoshnandal@yahoo.in

Abstract

Agricultural labourers are not only socially and economically poorest part of the society. Agricultural labourer households constitute the historically deprived social groups, displaced handicraftsmen and dispossessed peasantry. They're the poorest of poor people in rural India. Their growth reflects the colonial legacy of under development and the inadequacies of planning intervention in the past. Overcrowding and growth of agricultural labourer continued unabated, given poor labour absorption in the non- agricultural sector and also inadequacies of reforms in the agrarian structure. Therefore, it was thought worth full to conduct an empirical investigation to assess and compare the socio-economic status and it's various components between agricultural labours from Gurugram and Karnal. These two districts were finalized on the basis of different agro-climatic zones, distinct natural resources and diversification. Where, Gurugram has emerged as the largest IT hub in the north Indian in the last few decades, on the other hand Karnal has been famous for its agriculture production and distinct natural resources (water canal). Therefore, the primary objective of the present investigation was to compare the agricultural labours form Gurugram and Karnal on socio-economic status and it's various components.

Key words: agricultural labourers, Gurugram, Karnal, socio-economic status

Being the biggest sector in the India, agriculture provides employment to around 65 per cent of total work force in the country. The information supplied by the census of India reveals that in 1981, about 69 per cent of the total workers were engaged in agriculture and allied activities. During 1991, the share of agriculture altogether employment slightly declined to 68 per cent. In absolute terms, agriculture provided employment to 256 million persons in 1997, thus bringing percentage of economically active population in agriculture to 61 per cent.

Moreover, it is really disturbing fact that proportion of agricultural labourers has increased but there is a reported decline of cultivators. In the context of Indian agriculture sector, in the first stage of development, since land was for sale in plenty escalation in labour supply generated the clearing of more land for bringing it under cultivation. Only at that stage of development the escalation in labour supply was a boon to the society which made positive contribution and helped in increasing agricultural production.

Modernizing agriculture involved introduction of new technology. The technological innovation required increased utilization of capital in agriculture. Despite having the usage of more capital and new technology several farm-operations required intensification of labour use such as seed bed production, weeding, irrigation and harvesting. Thus, labour is an important input in modern agricultural development.

Agricultural labourers are not only socially and economically poorest part of the society. Agricultural labourer households constitute the historically deprived social groups, displaced handicraftsmen and dispossessed peasantry. They're the poorest of poor people in rural India. Their growth reflects the colonial legacy of under development and the inadequacies of planning

intervention in the past. Overcrowding and growth of agricultural labourer continued unabated, given poor labour absorption in the non- agricultural sector and also inadequacies of reforms in the agrarian structure. The poverty syndrome among agricultural labourers must be read against this kind of background of prolonged rural under development, assetlessness, unemployment, low wages, under-nutrition, illiteracy and social backwardness constitute the poverty syndrome among agricultural labourers. These reinforce one another to be able to constitute a vicious circle of poverty.

To be able to understand the issues of agricultural labour and to formulate a suitable policy in this regard, it is necessary to recognize these labourers. For the purpose it is required to define them. Unlike industrial labour, it's rather difficult to offer a precise definition of agricultural labour because in the lack of a capitalistic form of agriculture inside India, a different class of workers depending wholly on wages doesn't exist. Because the line between agricultural labourers and other agricultural groups is at the mercy of a limited shift, one class overlaps the other. Therefore, it could not be compartmentalized the agrarian society into distinct classes. This overlapping creates difficulties in evolving a precise definition of agricultural labour.

Another difficulty in defining agricultural labour arises from the fact that many small and marginal farmers work partly on the farms of others to supplement their income. It's difficult to express as at what level these farmers might be contained in the sounding agricultural labour. This, however, doesn't signify no attempt has been designed to define Agricultural labour. Different experts and various committees have already been create by the Government of India to examine the issues of agricultural labour which have attempted to supply an accurate definition of agricultural labourers.

The fundamental definition of agricultural labour was given by the Department of Census, Government of India. In line with the Census of India, 1961, dozens of workers were contained in the sounding agricultural labour who labored on the farms of others and received payment either in cash or kind (or both). The 1971 Census excluded those farm workers from the sounding agricultural labourers for whom taking care of the farms of others was as a second occupation.

Therefore, it was thought worth full to conduct an empirical investigation to assess and compare the socio-economic status and it's various components between agricultural labours from Gurugram and Karnal. These two districts were finalized on the basis of different agro-climatic zones, distinct natural resources and diversification. Where, Grugram has emerged as the largest IT hub in the north Indian in the last few decades, on the other hand Karnal has been famous for its agriculture production and distinct natural resources (water canal). Therefore, the primary objective of the present investigation was to compare the agricultural labours form Gurugram and Karnal on socio-economic status and it's various components.

METHOD:

Sampling:

For the present study the total sample size was N = 100 which includes both male and female participants. The final selection of participants was done by following multi stage sampling. The demographic information of the participants has been given in the following table:

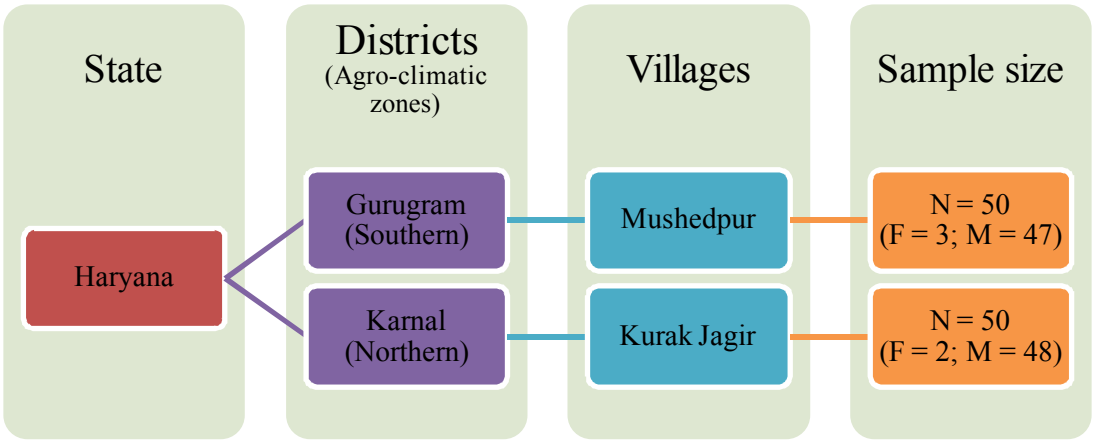

The Planning Commission has categorised 15 agro-climatic zones in India according to their physical attributes and socio-economic conditions prevailing in the regions. Yadav (1992) analyzed the socio-economic status of agricultural workers in Haryana on the basis of agro-climatic zones. In this study researcher has categorised Haryana state into four agro-climatic zones.

The investigator visited each household and taken their consent to be part of the study. Those who gave their consent verbally were provided with the brief objectives of the study and ensured for the confidentiality of the provided information by the participants. They were then provided with the social-economic scale and instructions were given as the manual. They were asked to respond appropriately and assistance was provided as and when needed to complete their responses. At the end, it was ensured that each participant has completed the scale in all respect and administration was completed with a vote of thanks to the participants for their cooperation.

Tool(s) Used:

1. **Socio-Economic Status Scale [SESS; Kalia & Sahu (2012)]:**

SES Scale is designed to measure social position of a person in Urban and Rural areas according to the lifestyle prevailing in both the regions. Socio-economic status of a person in this scale refers to the "status of his/her family in relation to their level of socio-cultural participation, ability to influence mass, level of education, kind of occupation, financial position, health-well-being, lifestyle, level of aspiration, kind of gadgets, services and leisure facilities that the family enjoys."

The scale comprised of 40 statements in all based on five different dimensions of socio-economic parameters including socio-cultural component (1 to 15 + information on caste = 16 items), economic component (16 to 20 = 5 items), possession of goods and services (21 to 30 = 10 items), health component (31 to 35 = 5 items) and educational component (36 to 40 + information on stream = 6 items).

Reliability of the scale has been measured by Split-half and test-retest method. Results given below indicate that the scale is highly reliable. For English version reliability with Split-half Method was 0.68 and with Test-retest Method was 0.86. On the other hand for Hindi version reported reliability with Split-half Method was 0.71 and with Test-retest Method was 0.89. The criterion validity was measured by correlating it with Socio-

Economic-Status Scale by Singh, Shyam and Kumar (2006) and it came out to be 0.85 which is highly significant.

Period of study:

The time period from April 2017 to July 2017, for which the investigator conducted one-to-one interaction and obtained the responses on socio-economic status scale.

Statistical tools and techniques:

However, the design followed in the present investigation was two group design, therefore, to compare the data of t-test (for independent sample) values were computed. To analyse the data statistically SPSS – 23, software were used.

RESULTS and DISCUSSION:

To accomplish the objective of the present empirical research work obtained data were subjected to t-test for independent sample. The results of which have been exhibited in the table below.

Table 1:

Summary of descriptive statistics and t-test on socio-economic status and it's various dimensions for agricultural labours from Gurugram and Karnal (N = 100).

Variables	Groups	Mean	S.D.	t-values	df	Sig. (2-tailed)
Socio-cultural component	Gurugram	12.24	2.86	0.03	98	N.S.
	Karnal	12.22	3.18			
Economic component	Gurugram	4.06	1.19	**3.07**	98	.01
	Karnal	3.26	1.41			
Possession of Goods & Services	Gurugram	8.38	3.05	0.92	98	N.S.
	Karnal	7.86	2.57			
Health component	Gurugram	6.26	1.56	0.23	98	N.S.
	Karnal	6.20	1.03			
Education component	Gurugram	2.16	0.55	**4.30**	98	.01
	Karnal	1.48	0.97			
Socio-economic status	Gurugram	33.10	4.67	1.79	98	N.S.
	Karnal	31.02	6.79			

Obtained statistical result from the Table-1 reveals that agricultural labours from Grugram significantly differ from agricultural labours from Karnal on economic component ($t = 3.07$; $p \leq .01$) and education component ($t = 4.30$; $p \leq .01$). On both these components participants from Gurugram scored higher mean scores as compared to the participants from Karnal. On the other hand, no significant differences were obtained on overall socio-economic status ($t = 1.79$; non-significant) and remaining three components including socio-cultural component ($t = 0.03$; non-significant), possession of goods and services ($t = 0.92$; non-significant) and health component ($t = 0.23$; non-significant). The same has been exhibited through graphical diagram as follows:

Figure -1:

Histogram on various dimensions of socio-economic status for agricultural labours from Gurugram and Karnal (N = 100).

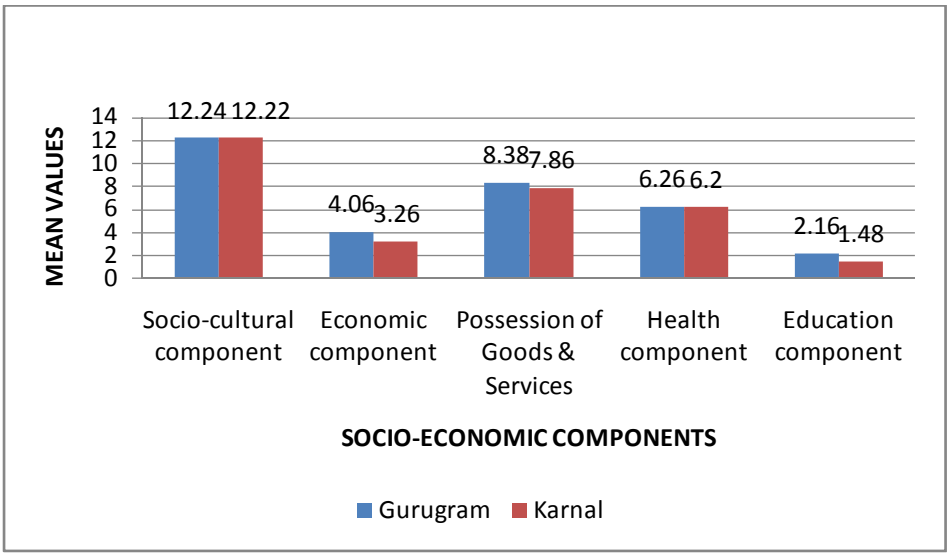

CONCLUSION:

Findings of the present study confirms that agricultural labours are enjoying better status with regard to economic component and education component, as compared to agricultural labourers from Karnal. Such a trend indicates that diversification is the major factor to explain as the underlying causes for the observed difference in economic component. Agricultural labours from Grugram are not largely dependent only on income from agriculture activities rather they are open to variety of job opportunities as per their technical skills and knowledge. Furthermore, to avail the opportunities in non-agriculture sector people must be having specific technical skills, knowledge and understating of new advances as per the requirements in the non-agricultural sectors. The present findings support this notion and confirm that people scored higher mean on education component form district (Gurugram) where the diversification is higher as compared to the district (Karnal) where such opportunities are limited. But still, these two components are not limited to indicate the socio-economic status of the agricultural labours, hence no significant differences were obtained on overall socio-economic status. In sum, agricultural labours from Gurugram and Karnal differ on economic component and education component but have similar status on socio-cultural component, possession of goods and services, health component. Hence, this partial difference does not contribute to the difference on overall socio-economic status of agricultural labours.

Referencs:

Bhosale, B.V. (2014) Informal Sector: Issue of Work and Livelihood. *Yojana,* 58.

Datt, G. & Mahajan, A. (2015). *Indian Economy*. S Chand & Company Pvt. Ltd. Delhi.

Datt, G. (1989). *Wage and employment determination in agricultural labour markets in India*. Ph.D thesis submitted in Australian national university, Canberra

GOI (2007). Report on conditions of work and promotion of livelihoods in the unorganised sector. *National Commission for Enterprises in the Unorganised Sector, Government of India, New Delhi*.

GOI (2009). Report on Challenge of Employment in India (vol 1 & 2). *National Commission for Enterprises in the Unorganised Sector, Government of India, New Delhi*.

Harriss-White, B. (2014). The Role of India's Informal Economy. *Yojana,* 58.

Himanshu, Kundu, S. (2016). Rural wages in India: Recent trends and determinants. *The Indian Journal of Labour Economics*, *59*(2), 217-244.

International Labour Office. (2013). *Measuring Informality: A Statistical Manual on the Informal Sector and Informal Employment*. International Labour Office.

Mishra, S.K. & Puri V.K. (2017). Indian Economy. Himalaya Publishing House

Mitra, A. (2014). Urban Informal Sector in India. *Yojana*, 58.

Promodita (2010). *Determination of agricultural wage rates in Indian agriculture: An interstate analysis.* A Ph.D thesis submitted to Centre for the study of Regional development, Jawaharlal Nehru University.

Sakthivel, S., & Pinaki Joddar. (2006). Unorganised Sector Workforce in India: Trends, Patterns and Social Security Coverage. *Economic and Political Weekly, 41*(21), 2107-2114. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/4418266

Yadav, J. S. (1992). *Evaluation of agricultural extension: a study of Haryana*. Concept Publishing Company.

Various reports of Census of India

MICROFINANCE OF INDIA IS CHANGING IN TO ANEFFECTIVE POVERTY REDUCING FACTOR

Dr. ARUNABHA BHAUMIK
Associate Professor in Commerce
P.K.College ,Contai, Purba Medinipore

ABSTRACT:
Modern people eagerly felt demand for money for fulfill their growing unlimited demand in the society. All people in the world are running behind money. In this way financial market increased in the whole world. Large number of Banks, Insurance, and other financial system came to the world as middleman in between investors, depositors, industrialists, and businessmen and for the common people throughout the globe.

Key words: Financial institutions, Mahajan, Banking sectors, loan to the low income groups for upliftment.

Introduction:
From very old age civilization, there were barter system for procurement of goods and services. Gradually old kings invented MUDRA for medium of exchange of goods and services in the society. After that with the growing of civilization, money came to the society.

Modern people eagerly felt demand for money for fulfill their growing unlimited demand in the society. All people in the world are running behind money. In this way financial market increased in the whole world. Large number of Banks, Insurance, and other financial system came to the world as middleman in between investors, depositors, industrialists, businessmen, and for the common people through out the globe.

Objective of the study:
Microfinance is being reducing poverty factor to the poor

Methodology:
The present study on the microfinance of India changing to an effective poverty reducing factor to the poor is based on primary data & secondary data on microfinance are available from internet and interaction with resourceful person in this sectors**.**

Findings of the study:

THE FORMAL SECTOR INSTITUTIONS
Traditionally, the formal sector Banking Institutions in India have been serving only the needs of the commercial sector and providing loans for middle and upper income groups.Similarly, for housing the HFIs have generally not evolved a lending product to serve the needs of the Very LIG primarily because of the perceived risks of lending to this sector. Following risks are generally perceived by the formal sector financial institutions:

- Credit Risk;
- High transaction and service cost;
- Absence of land tenure for financing housing;
- Irregular flow of income due to seasonality

Themicrofinance sector went on to evolve in the1980s around the concept of SHGs, informal bodies that would provide their clients with much needed savings and credit services. From humble beginnings, the sector has grown significantly Microfinance backgrounHistory:
Microfinance in India can trace its origins back to the early 1970s when the Self Employed Women's Association ("SEWA") of the state of Gujarat formed an urban cooperative bank, called the Shri Mahila

SEWA Sahakari Bank, with the objective of providing banking services to poor women employed in the unorganized sector inAhmadabadCity, Gujarat. The microfinance sector went on to evolve in the1980s around the concept of SHGs, informal bodies that would provide theirclientswith much-needed savings and credit services. From humble beginnings, the sector has grown significantly over the years to become a multi billion dollar industry, with bodies such as the Small Industries Development Bank of India and theNational Bank for Agriculture and Rural Development devoting significant financial resources to microfinance. Today, the top five private sector MFIs reach more than 20 million clients in nearly every state in India and many Indian MFIs have been recognized as global leaders in the industry. The Government of India and the RBI have a stated goal of promoting financial inclusion. According to recent RBI estimates there are over 450 million "unbanked people" in India, most of whom live in rural areas.

The term "unbanked" refers to people who have no access to formal financial services, but rather must rely on either family, or informal providers of finance, such as the village moneylender. It is undisputed that access to finance is critical for enabling individuals and communities to climb out of poverty. It is also generally agreed that relying on the limited resources of village moneylenders exposes the poor to coercive lending practices, personal risks and high interest rates, which can be a much as 150%. Therefore the Indian Government and the RBI have a policy of "financial inclusion". As part of this policy, the government requires Indian banks to lend to "priority sectors", one of which is the rural poor. Until recently, banks were happy to lend money to MFIs who would then on lend funds, primarily to poor women across rural India. The banks have welcomed this policy because historically they tended to charge MFIs average interest rates of 12-13% and benefited from 100% repayment rates. Thus, by lending to MFIs, banks have been able to meet their "priority sector" lending requirements with what historically has amounted to a risk free and very profitable arrangement.

The goal of financial inclusion must include the private sector. Microfinance in India is currently being provided by three sectors: the government, the private sector and charities. These three sectors, as large as they are, have only a small fraction of the capital and geographic scale required to meet the overwhelming need for finance amongst India's rural poor.

The top 10 private sector microfinance providers in India together serve less than 5% of the unbanked population of India.

Over the years to become a multi- billion dollar industry, with bodies such as the Small Industries Development Bank of India and the National Bank for Agriculture and Rural Development devoting significant financial resources to microfinance.

These financial institutions appeared in the society as financial market at last. Slowly, these markets captured the whole development in the society. Finally the whole world divided into so many small groups such as businessman, poor, rich, service holder, industrialists, corporate sectors etc. Accordingly, these markets changed into financial developer of the country i.e. all development of the globe.

There arise two types of people. One is depositors and other is borrowers. Financial institutions made themselves as a guarantor of the both cases. In a civilized society, people are trying to earn money from different sources. These financial markets also engaged themselves as profit seeking concern in between these groups. They collect savings paying less interest and use these savings as loan to the borrowers with high interest and they keep profit margin in this way. These financial institutions emerged in the society for fulfilling the demand of the society. Insurance system emerged for the benefit of the businessman and for the public (general insurance, fire insurance and life insurance etc.)by which the investors take risk for more profit.

Banking system emerged to the society, for the development of the society. Money is needed for all development. One country will be enriched by serving to the people by introducing heavy basic industry,

developing the communications etc. For all cases huge amount will be expended for the benefit of the public. So financial institutions emerged to the society.

Now India is populated with more than 100 crores. For the upliftment of these populations more banking system is needed. India is a country of agriculture. Its backbone is still depends on various agricultural activities. 70% people live in village and 30% live in the urban area. These urban people are getting more benefit from banks and insurance but the rest inhabitants of the villages are getting less benefit from these institutions. They are falling in a debt-trap by Mahajan.(who lends money to them with high interest). Government of India is trying to spread banking facility to all the villages. In this gaping situation so many Cheat Fund institutions are covering the towns and villages throwing attractive rate of interest more than other banking institutions and Insurance etc. After few years all these Cheat Fund disappeared from their existent.

Most poor people manage to mobilize their resources to develop their dwellings over time. However, conventional financial institutions seldom lend to serve the needs of low income families and women headed households. The lack of access to credit for the poor is attributable to practical difficulties arising from the discrepancies between financial institutions and the financing needs of low income group. Commercial banking institutions require that borrowers have a stable source of income out of which principal and interest can be paid back according to the agreed terms. The income of many self employed households is not stable source of income. But a large number of small loans are needed to serve these poor, but the lenders prefer large amount of loans with minimum numbers for avoiding administration costs. Also the lenders want for securities, which the low income group do not have. Over the last ten years it has been seen that the low income group are paying high rate of interest and paying installment timely. Now they are being the demonstrating factor of the economic growth of the country gradually. This is very interesting that they are borrowing from informal market and paying more interest from their and they are increasing their assts and income level.

Commercial banks, NGOs and grass root savings and credit groups around the world are attracting about these micro enterprise loans which are more profitable for borrowers and lenders also. Lastly microfinance is changing into an effective poverty reducing factor. Now microfinance offers a promising institutional structure to provide access to credit at market rates.

Microfinance institutions raised funds through the issuance of bonds on capital ,market. There is atleast one pilot attempt to securitize microfinance portfolio along these lines in Ecuador. BancoSol of Bolivia issued a certificate of deposit which is traded in Bolivian stock exchange. In 1994, it is also issued certificates of deposit in the U.S.(Churchill1996).The foundation for Cooperationand Development of Paraguay issued bonds to raise capital for microfinance lending
(Grameen Trust1995).

Savings facilities create more lending opportunities. Savings mobilization creates accountability to the local people. Therefore, adequate savings serves both for the demand for financial services by the customenrs and fulfill the important requirement of financial sustainability to the lenders.

Once microfinance institutions are engaged in deposit taking in order to mobilize household savings, they become financial intermediates. In order to give of small loan to the poor households, microfinance institutions should be subjected to a minimum capital requirement which is lower than applicable to commercial banks. They keep the minimum ratio between risk and capital ratio. These institutions also serve as intermediates between borrowers and the formal financial sectors.

Normally the banking institutions in India have been serving only the needs of the commercial sectors and providing loans to the middle and upper income groups. So there exists maximum risk also.

Cooperative societies in India there are 3400 branches having 14 million members, there total lending outstanding in 1990-91 has been reported at over Rs. 80 billion with deposits worth Rs. 101 billion.

Targeting programmes for the low income groups:

Dr.Muhammad Yunus of ChittagongUniversity adopted a concept in Bangladesh Gramin Bank. He felt at the pittance earned by landless women in Bangladesh. He thought that if these women could work labouring for themselves instead of working for others they could retain much surplus of the surplus generated by their labours, currently enjoyed by others. He established the Gramin Bank GB)in 1976, has over 1000branches (a branch covers 25-30 villages,around 240 groups and 1200 borrowers) borrowing groups in 28000 villages ,12 lakh borrowers with 90% being women.It has an annual growth rate of 20% in terms of its borrowers.The most important feature is the recvery rate of loans which is as high as 98%.A still more interesting feature is the ingenious manner of advancing credit without any collateral security.

A Comparative study of Microfinance

Name of MFIs	Year	Loans	Borrowers	Deposits	Depositors
1.ASSIS	2005	190815	2556	11695	2556
2.Grama Siri	2006	153403	22604	14203	22604
3.NDFS	2007	2333814	13012	154824	37485
4.AWS	2009	3064137	18930	69602	18930
5.AMMACTS	2010	2731207	8646	1825365	8893
6. ABASSS	2011	305533	1850	210870	9318
7.KOTALI	2011	5511273	58626	91647	41231
8. GU	2012	7189052	55231	3785889	76234
9.ANNAPURN	2014	6752804	45081	2449599	58735
10. BANDHAN	2014	1042294224	5652636	NA	NA
11.MUTHOOT	2014	135091099	718478	NA	NA

Source:http://www.mixmarket.org/mfi/country/India

Conclusions:

From the above data it is observed that Loans are issuing largely to the poor at large number of households. Those who are depositing they are getting loan benefits and also getting the benefit of deposits and earning interest by depositing from their daily or monthly earnings. So large number of people are getting the benefits from the microfinance institutions. In order to give of small loan to the poor households, microfinance institutions should be subjected to a minimum capital requirement which is lower than applicable to commercial banks. For the upliftment of these populations more banking system is needed.

Referances: . Barry, N.(1995), "The missing links: Finnancial system that works majority" Women's World Banking , New York.

1. Barry, Nancy,Armacost,Nicola and Kawas Celina(1996) "Putting poor people's economics" Womens world Banking, New York
2. Churchil, C.F.(1996) "An introduction to key issues in Microfinance" New York
3. Grameen Trust (1995) Gramin Dialog No.24, Dhaka, October.
4. Phelps, P. (1995) " Building linkage between the Microenterprise and Shelter Sectors: An Issues paper", GEMINI, Betuesda, Maryland.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Emergence of New Trend between Indo-US relation after 2014

Dr. Anuja Singh
Associate Prof., Pol. Sc.
Kamla Rai College, Gopalganj
J P University, Chapra (Bihar)

The India-US relationship is going to get stronger and better under the Trump administration in a wide range of areas, including regional security issues, terrorism, trade and economy.

"Donald Trump is learning Hindi words for the meeting with Prime Minister Modi... He will say Trump Sarkar welcomes Modi Sarkar," said Chicago industrialist Shalabh "Shalli" Kumar, who was considered the chief architect of the presidential candidate outreach to the Indian-American community before last year. According to Raj Shah, the White House principal deputy press secretary (after Prime Minister Narendra Modi and US President Donald Trump held their second bilateral meeting in Manila) India is a natural ally of the United States, because of the shared commitment to democracy and to counterterrorism, and because the region is so vital to the US security. The two countries are going to have a "strong relationship and it's going to get stronger" under this president. The comment of highest-ranking Indian-American ever in the White House press wing was also very different as they said that US-India relationship should stand on its own leg and "not be contingent" on any other relationship. There are a lot more in common between India and the US than that between US and China, he said.

Modi and Trump met for the first time in June, but they have spoken on several occasions after Trump was elected as the US President last year. It seems Donald Trump personally likes India Prime Minister Modi along with a person Narendra Modi.

The fundamentals of the relationship are set for a kind of a rising tide rising between the two largest democratic countries of the world, expanding in a wide range of areas, including regional security issues, trade and economy in addition to areas like terrorism. So far trade and energy exports is concerned, it has been expanded to India quite recently. Among other things includes helping countries for several reason special focus on terrorism. For instance, India helped Philippines against terrorism issues,this way relationship between these two countries have great deal of potential and similar issues.

I would like to mention when Narendra Modi became prime minister of India and having made the first crucial visit in 2014, during the run-off to the 2014 Indian general election, there was wide-ranging skepticism regarding the future of the India-US strategic relationship. Narendra Modi, whose US visa had been revoked while he was the Chief Minister of Gujarat, had been boycotted by US officials for almost a decade for his alleged role in the 2002 Gujarat riots. However, sensing Modi's inevitable victory well before the election, the US Ambassador Nancy Powell had reached out to him. Moreover, following his 2014 election as the Prime Minister of India President Obama congratulated him over telephone and invited him to visit the US. US Secretary of State John Kerry visited New Delhi on 1 August to prepare the grounds for Modi's first ever US visit as Prime Minister. In September 2014, days before visiting the US in an interview to CNN's Fareed Zakaria, Modi said that "India and the United States are

bound together, by history and culture" but acknowledged that there have been "ups and downs" in relations. Modi traveled to US from 27–30 September 2014, beginning with his maiden address in the United Nations general assembly followed by attending a gala public reception by the Indian American community in New York's Madison Square Garden before heading Washington, D.C. for the bilateral talk with Obama. While there, Modi also met several American business leaders and invited them to join his ambitious Make in India program in a bid to make India a manufacturing hub. it is opportune to analyse and prioritise the issues that are current or potential opportunities and roadblocks in the bilateral relationship.

During his visit to the US, Modi not only delivered on the expectations and promises but also took them forward in a smooth way. One of the compelling factors that drove Modi's visit to the US was the intention to get the economy on a resurgent path by wooing investors. It was the result of this intention that on the eve of his visit, his government put forward the pitch, "Come, make in India." In essence, Modi's visit was hinged on two prospective rationales: wooing investors to India and providing momentum to bilateral defense cooperation, which has virtually been on a standstill for some time. The general warmth in the US reception of Modi went a long way in putting behind the tumultuous diplomatic row of the recent past. In what was an unprecedented step, the release of the joint vision statement called "Chalein saath, saath: Forward together we go" was a crucial step. This vision document is being seen as a new agenda that will allow the two countries to find ways to expand collaboration in trade, investment and technology. Sealing the intention of a cooperative framework between the two countries being adopted was the joint editorial in a US newspaper where Obama and Modi together resolved that "Our natural and unique partnership can help shape international security and peace for years to come."

Indo-US bilateral trade has been a driving factor, even as economic interdependence continues to grow. Both sides expect the larger bilateral relationship to hinge on economic and commercial relations. Investment and trade flows will define the limits of the relationship. During Modi's visit, he and Obama pledged to deepen economic cooperation by setting a five-fold jump in Indo-US trade to US$500 billion. The collaboration in setting up a joint program to boost business investment is also a welcome initiative.

In the sixth session of the US-India East Asia Consultations, a State Department spokesperson said, "The delegations exchanged views on a variety of issues including maritime security, combating nuclear proliferation, and expanding regional trade opportunities in the Indo-Pacific Economic Corridor and beyond." This approach is backed by the realization that India has emerged as a dominant actor in the region and can be counted as the only credible counter-balance to China.

The regional stakes for India have increased with the Modi government's focus on its neighborhood. The expansion of regional trade could be a part of the government's agenda in a big way. Expansion of trade will necessitate its protection through cooperation in maritime security. Taking forward the promise of the last government, the Modi government cleared a US$100 million line of credit to Vietnam for four patrol boats. These boats are likely to be used for trade and coastal security by Vietnam and hence fall under India's strategic investments. Apart from these, one of the defining characteristics of this government has been improving

regional cooperation by boosting trade and laying emphasis on the transition from Look East Policy to Act East Policy. In this regard, Japan's commitment to double its current investment in India to US$35 billion over the next five years along with substantial Chinese investments is a win-win situation for India. Besides, Modi's ten-day three-nation tour of Myanmar, Australia and Fiji shows that his administration takes Act East policy seriously with an understanding that small countries are also crucial. The US is a resident power in the Asia Pacific and India's cooperation with its eastern and extended neighbors will also require a tacit understanding with the US in this region.

Ever since 9/11 both India and the US have embarked on security cooperation like never before. The cooperation that began with the "war against terror" has only grown, particularly with new and divergent modes of threat facing both the countries. In fact security cooperation has been one of the hallmarks of bilateral cooperation. Although the UPA government seized the opportunities to cooperate with the US the last decade, much more needs to be done. The government in India should take the opportunities provided by a willing US and explore likely new areas of cooperation the field of security.

With regard to the strategic partnership with the US, it is important to note that the strategic dimensions of the bilateral relationship have moved from its politico-strategic attributes to taking on economic-strategic ramifications. This transition is likely to have a challenging manifestation for the new government in India. It will be more of a challenge to India than to the US because in the effort to stick to the tenets of 'strategic autonomy' and non-alignment, India tends to separate the strategic from the economic, particularly in relation to China.

As the direct objectives of the US against China with India as a bargaining chip have been undercut by the strategic limitations of India's own foreign policy vis-à-vis China - the compulsions of its 'strategic autonomy' - the US has subtly infused the strategic with economic agendas in Asia.

Protection of Sea Lines of Communication (SLOC) has been treated as a priority area of cooperation, especially due to the rise of sea piracy and international terrorism. While the Bush administration started the initiative of maritime cooperation between the two countries, the Obama-UPA period failed to capitalise on it adequately. Despite the last government in New Delhi facing the heat from rising maritime concerns in its neighbourhood, little was done to offset them. It could thus be a priority for the Modi government in India to counter-balance these maritime concerns. This can best be done by a two-pronged approach: economic and strategic. In the economic dimension, the nascent concept of the Indo-Pacific should find greater acceptance in that the Indian government should match global expectations by taking a lead role. Greater trade engagement with the countries of the region along with a vanguard security role for the protection of trade through it should form the economic priority.

The US through its 'Silk Road Strategy Act of 1999' floated the concept of the 'New Silk Route' that intended to make Afghanistan a transcontinental trade and transit hub by linking it with the West and the Far East. The Obama administration has put special emphasis on this geopolitical concept vis-à-vis its relationship with India. The US understands that India is going to be a constant presence in Afghanistan even after the US withdrawal in 2014. The strong presence of India in Afghanistan together with its domestic support can prove to be a lynchpin for the US to realise its 'New Silk Route' dream.

India for its part has also shown strong interest in maintaining its presence to support developmental work in Afghanistan. If the Indian presence in Afghanistan provides stability, the US could very well be

successful in building a safe, secure and operational transcontinental 'New Silk Route' that crosses Afghanistan.

Indo-US defense relations largely poised on trade in defense, comprising mainly of imports from the latter to the former. Towards the last leg of the previous government's tenure in India, trade in defense was almost stalled due to two reasons: budgetary concerns and the impending elections. The new government still shares some budgetary concerns with the previous government but the intent has been clearer. Clearing pending defense projects in India worth about US$14 billion is a big step to move forward in defense trade with other countries.

In the wake of the resolution by the new government that revised an increase in FDI in the Indian defense sector up to 49 per cent, more US companies would be interested to enter the Indian defense sector. These companies likely to have two very significant expectations from the new government in India: a revised and clear offset policy in the defense sector and a single window clearance system in defense systems' sale to India. An increase by 10 per cent in the defense budgetary allocation by the new government also carries the potential to take the bilateral relationship forward. The Pentagon showed enthusiasm on the event of Modi's visit to the US with US Pacific Command head Admiral Samuel Locklear admitting vis-à-vis India-US relations that, "One of the central focuses early on has been the defense trade initiatives, which will allow us to cooperate with each other on defense articles that would work for both of our security interests.

After Barak Obama there was a suspicion that if the relation will remain the same because history shows after Indian independence Indo-America relation has never been very cozy and always been filled with ups and down. The meeting between Prime Minister Narendra Modi and President Donald Trump cleared suspicion when they met in June. It laid a strong foundation for moving India-US relationship forward, including that the defense and counter-terrorism which seems to be key areas of co-operation.

Modi's visit to the White House "dispelled doubts" about moving the relationship forward among Indian officials, the Trump administration official told PTI. "I think the main issues that were discussed and will be followed up include security in the Indo-Pacific region and working closely with India to maintain free and open seaways, freedom of commerce, adherence to international law and sovereignty issues," the official said on condition of anonymity, giving a brief review of the India-US relationship in the first eight months of the Trump administration. The official said, adding the common principles for the Indian Ocean region that the two countries will be working to follow up previous commitments.

Defense cooperation was a big part of the visit, said the official, mentioning the estimated $2 billion deal for sale of guardian drones to India by the US. This is "the first time" that the US has decided to provide such technology to a non-NATO ally. Now there are follow up discussions in terms of the conditions of the sale and (other) specifics also. The official said that there was also a great meeting of the minds between Prime Minister Modi and President Trump on the terrorism issue. This also came through in the joint statement, in terms of stepping up cooperation with India when it comes to consulting on terrorist designations, sharing information, intelligence on terrorist groups, and working together more closely in Afghanistan.

Navy-to-Navy cooperation of Indo-US probably is the strongest of all the service to service cooperation. In terms of equipment sales, F-18 is in the negotiating process. This would be for the Navy. Hopefully, that will move forward. It is something that the Indian Navy is looking for US eager to help fulfill that requirement of the Indian Navy. At the same time, the official said, there is increasing exercises and cooperation, whether it be on humanitarian disaster relief operations, and anti-piracy. US had demonstrated its interest in joint patrols. These don't necessarily have to be joint patrols in faraway places. They can be joint patrols in the Indian Ocean region. They can be focused on issues such as proliferation interdiction, non-proliferation activities, and other issues. That is why one of the senior official of USA Mr Shah made very favorable comment for India (in context of China) that- "India is a natural ally of the US because of the shared commitment to democracy and to counterterrorism…"

The United States welcomed India's rise as a "leading global power" and would step up quadrilateral cooperation with it and Japan and Australia, according to President Donald Trump's first National Security Strategy released on 18th Dec 2017. This was the first reference to "quadrilateral cooperation" in an American National Security Strategy (NSS) document that is aimed at containing and managing China's aggressive rise without calling it so. It was also the first time that an NSS document, which every administration is statutorily mandated to submit to Congress, used the phrase "Indo-Pacific" as a geopolitical construct, which the Trump administration has begun using to much alarm and irritation in Beijing. The document, which branded China and Russia as main competitors of the US and called them "revisionist powers", He added, "We also face rival powers, Russia and China which seek to challenge American influence, values, and wealth." He also spelt out clearly that Washington will continue to press Pakistan to do more on counter-terrorism and be a "responsible steward" of its nuclear assets. Trump said, "We have made clear to Pakistan that while we desire continued partnership, we must see decisive action against terrorist groups operating on their territory. And we make massive payments every year to Pakistan. They have to help."

In the section on Indo-Pacific that took precedence over other regions in the chapter titled "The strategy in a regional context" the document noted: "We welcome India's emergence as a leading global power and stronger strategic and defense partner. We will seek to increase quadrilateral cooperation with Japan, Australia, and India."

The president's new strategy will also say the United States will "expand our defense and security cooperation with India, a Major Defense Partner of the United States, and support India's growing relationships throughout the region." That refers to increased cooperation in defense co-production and trade… strategic partnership with India and support its leadership role in Indian Ocean security and throughout the broader region… also" As laid out in the South Asia strategy Trump had announced in August, the document released on 18th Dec 2017 reiterated the need for India to do more to help grow Afghanistan's economy through more investments in infrastructure and development. "And we will encourage India to increase its economic assistance in the region."

The document said "revisionist powers" China and Russia, who are challenging the status quo and the international order, "are determined to make economies less free and less fair, to grow

their militaries, and to control information and data to repress their societies and expand their influence."

"These competitions require the United States to rethink the policies of the past two decades — policies based on the assumption that engagement with rivals and their inclusion in international institutions and global commerce would turn them into benign actors and trustworthy partners," the document continued. "For the most part, this premise turned out to be false."

The other two groups identified as threats in President Trump's new strategy document are "rogue regimes" such as North Korea that has tested this administration with missile and nuclear tests and rhetoric from the start, and Iran. The third comprised of "transnational terrorist organisations", which export violence in support of their "wicked" ideology.

What Trump's New National Security Strategy Means for India… India, in the new report, falls squarely in the "opportunity" category, rather than in that of "threats" or even "competition" for the US.

Indian reports of the Trump administration's recently released new National Security Strategy (NSS) are over the top. India's designation as a "leading global power" caught the attention of some Indian newspapers. "We appreciate the importance given to India-United States relationship" the official spokesman exulted, noting that "the two responsible democracies…share the same objectives."

So, with this caveat, let us see where India figures in all this besides being told that it will get support to become a "leading power". One thing is clear, in contrast to the villains of the NSS – China and Russia – India is in a sweet spot. It falls squarely in the "opportunity" category, rather than in that of "threats" or even "competition" that the US says it otherwise confronts.

But neither in the document, nor otherwise, does the most important external area of Indian concern – the Persian Gulf and the North Arabian Sea – fit into the Indo-US conversation. India is seen primarily in terms of the balance of power in relation to South East Asia and the Western Pacific Ocean. In fact, when it comes to the Middle East, besides not figuring in US calculations, India may find itself on the wrong side since the NSS goal is to "neutralise Iran's malign activities in the region."

For Pakistan, there is tough love. The US says it is seeking a Pakistan that "is not engaged in destabilising behaviour" and defines the principal US goal as the need to prevent terrorist threats that impact the security of the US homeland and of its allies. It also seeks to prevent "cross border terrorism that raises the prospect of military and nuclear tensions" and in line with this, it declares that "an Indo-Pakistan military conflict that could lead to nuclear exchange remains a key concern requiring consistent diplomatic attention." In a break from past iterations of the NSS, the Trump NSS rejects the idea that the US can change its rivals through a process of engagement. Instead, it offers a bleak vision of a global battle place where the US seeks to preserve itself from the actions of "revisionist" powers like China and Russia who have no intention of becoming "benign actors and trustworthy partners." The two were challenging American power and influence and "attempting to erode American security and prosperity."

The NSS says that the US "will help South Asian nations maintain their sovereignty as China increases its influence in the region." New Delhi would be advised to carefully study the

implications of these formulations. One positive takeaway is that the NSS seeks to promote South Asian and Central Asian economic linkages, connectivity and trade. This would be good news for India and the region.

Recently the Donald Trump administration unveiled the 2018 National Defence Strategy (NDS) for the United States. This is the first new NDS in almost a decade; the previous one was brought out in 2008. The new NDS reflects the US military's interpretation of how it will follow through on the Trump administration's National Security Strategy (NSS), that had outlined the major threats facing the US and how the executive branch of the government plans to counter them.

The NDS has put countering China and Russia at the core of America's new priorities, just like the NSS had done last month. By listing China and Russia as paramount security threats to the US, the document signals a hardening of resolve by Washington. Releasing an unclassified summary of the NDS document, the Pentagon criticised the two countries for trying to "shape a world consistent with their authoritarian model — gaining veto authority over other nations' economic, diplomatic and security decisions".

For Elbridge Colby, deputy assistant secretary of defence for strategy and force development, the new strategy "really represents a fundamental shift to say, look, we have to get back, in a sense, to the basics of the potential for war, and this strategy says the focus will be on prioritising preparedness for war, in particular, major power war".

In a clear sign of shifting US priorities, Defence Secretary Jim Mattis said in a speech, presenting the strategy document, that the US will "continue to prosecute the campaign against terrorists that we are engaged in today, but great power competition, not terrorism, is now the primary focus of US national security".

References:

1. http://www.ipcs.org/issue-brief/us-south-asia/indo-us-relations-after-narendra-modirsquos-visit-257.html
2.http://www.ipcs.org/pdf_file/issue/IB257-Vivek-IndoUS.pdf
3.http://www.livemint.com/Politics/d4MBS1HFJSSQYMWPbQRNOP/IndiaUS-relationship-going-to-get-stronger-under-Donald-Tru.html
4. https://www.ndtv.com/india-news/for-great-relationship-with-pm-narendra-modi-us-president-donald-trump-takes-to-hindi-1717144
5. http://www.hindustantimes.com/world-news/trump-s-new-security-strategy-calls-india-leading-global-power-asks-pakistan-for-decisive-action-against-terrorism/story-XmipWFbuvBwXYSuIeldP9K.html
6. http://www.hindustantimes.com/india-news/modi-trump-meeting-laid-strong-foundation-for-indo-us-ties-official/story-ImmrQyYejRPnCruE1Kd69I.html
7. https://www.whitehouse.gov/articles/new-national-security-strategy-new-era/
8. https://thewire.in/206720/trumps-new-national-security-strategy-india/
BY MANOJ JOSHI
9. http://www.firstpost.com/world/us-national-defence-strategy-2018-a-great-opportunity-for-india-to-turn-bilateral-cooperation-with-washington-into-strategic-alliance-4315543.html

Nutritional Practices During Special Conditions Among Different Religious Communities

* **Sangita** (Research Scholar), Venketeshwara University, Gajroula (U.P.)
** **Dr. Asha** (Research Supervisor), (H.O.D.) J.S.H. College, Amroha.

A study of food beliefs and superstitions essential as these finding would be useful for education programmes aiming to improve the nutritional status of various groups. Sollen and Scrimshaw (1957) indicated that it is important to collect information about food beliefs and superstitions for nutrition education programme intended to change food habits.

The highest percent of families having beliefs and superstitions are in Muslims, while the lowest percent in among Christians. Because, the higher educational status of the Christians than Muslims may explain this situation.

The kind of food people eat is the result not only of ecology, agriculture, income, occupation etc., but also of culture. The various cultural factors influencing intake during special conditions is to be considered in a study of nutritional patterns.

It is a discussion of various socio-cultural attitude and habits of women related to food during pregnancy and Lactation. The socio-cultural aspects concerning food as presented here with reference to pregnant and lactating women reflect the various ideas and beliefs that the women hold about the functions of a variety of food items and their effects.

Fasting is very common in all community all over the world like Hindu, Muslim, Sikh, Christian, they take fast due to their faith of religion, because they believe in their God and think if they do not fast their God would punish them. Several of the world great religions recommend a period of fasting or abstinence from certain foods, of these, the Islamic fast during the Muslim month of Ramzan is strictly observed every years. Islam specifically outlines one full month of intermittent fasting. The experience of fasting is intended to teach Muslims self-discipline and self- restraint and remind them of the plight of the impoverished. Muslims observing the fast are required to abstain not only from eating and drinking but also from consuming oral medications and intravenous nutritional fluids.

Muslims take fast during Ramzan. Ramzan fasting is an Islamic religious fast observed every year throughout the world during the Ramzan month of Islamic Calendar extending from pre-down to immediately after sunset. Pre-down meal is known as "Sahri" as "Suhur" and the cut off time is one hour before the sunrise, fast breaking meal of "Iftar" is taken immediately after the sun set. Unlike long fasting of other faith in Ramzan. Fasting during Ramzan is religious duty for all healthy adult Muslims. Ramzan is the ninth month of the Islamic lunar calendar. Many of the world's great religion recommend a period of fasting or abstinence. The Islamic fast during the month of Ramzan during which a whole month is dedicated to fasting is particular to Islam and is strictly observed by millions of people observe the Ramzan fasting each year. The experience of fasting teaches Muslims self discipline and self restraint and reminds them of the feeling of the impoverished. Fasting is not obligatory for children. Menstruating women as well as sick and travelling people are excused and pregnant and lactating women are permitted to postpone the fasting during Ramzan.

From the physiological stand point, Islamic fasting provides a unique model of fasting. It is distinct from regular voluntary or experimental fasting by the fact the observant of the fast does not drink during fasting hours. In addition Ramzan fasting is not just disciplining the body to restrain from eating and drinking. The eyes ears, tongue and indeed the whole body, are equally obligated to be restrained. Therefore one may assume that physiological changes, occurring during Islamic fasting would be different from those noted during an experimental fast.

Pregnant Muslim women's take fast in Ramzan due to their religious faith, According to 'Fighus-Sunnah' 3.115 pregnant and breast feeding women if they fear for themselves or for the baby. Can break the fast and pay the "ranson". They do not have to make up the day missed Abu Dawled related from "Ikriman that Ibn. Abbas and Concerning the "ayah" and for those who can fast [but do not] This is a concession for the elderly as they can fast. They are to break the fast and fed one poor person a day. Pregnant or breast feeding women if they fear for the child, can do likewise. "This is related by at Bazzar. At the end of the report, there is the addition. "Ibn" Abbas used to say to his wives who were pregnant. You are in the same situation as those who can fast [but do not]. You have to pay the "ransom" and do not have to make up the days later." Of its chain, AD-Daraquni says it is sahih.

India is one of the developing country which has recognized the importance of maternal and child health care (MCH) as early as in 1948 immediately after independence and is providing MCH care to millions of mother and children. The birth weight, simple as it is to measure, is highly significant in two important respects first, it is strongly conditioned by the health and nutrition status of the mother in the sense that they are the most common causes of retarded foetal growth and for prematurity as manifested in low birth weight. Second, weight is universally and in all population groups, the single most important factor to experience healthy statistics quarterly 1980.

Food Patterns During Pregnancy

It is important to look at the nutritional status of the female prior to pregnancy as well as during pregnancy. During pregnancy a woman should eat a wide variety of body building food and strictly follow health rules.

The foods recommended almost such as meat, milk, fruits and garlic are very good for the mother and baby other foods mentioned are harmless and may not have any negative effect. But most of the foods recommended are expensive since a large percent of the population surveyed belong to middle income (65%) and low income (13%) groups, they may not consume the food in adequate amounts and frequencies.

Foods such as mangoes and apples are totally out of reach of low income groups and so is the case with special food desired to satisfy the craving of pregnant women. However, foods such as banana and rice are the food items, which are within the reach of majority of pregnant women and have the overall positive effect of contributing calories if not necessarily a variety of nutrients.

Though the foods recommended are nutritious the functions stated are nonspecific and not scientific. Protein rich foods like meat and milk for example have been stated to provide energy. This indicates a lack of Nutrition knowledge among the respondents. False beliefs are expressed

such as coconut for large eyes and milk with kumkuma poovu for good complexion. These beliefs need to be eliminated by relevant education.

Food Recommended During Pregnancy among Different Communities

50% of Jain, 35% of Sikh, 30% of Christian, 75% of Muslim and 54.6% of the Hindu women stated specifically that certain food items should be restricted if the pregnant women and the offspring have to be hale and hearty.

It can be noted that among all the religious communities, a large percent (76%) of the Muslim families are imposing restrictions on the consumption of various food items during pregnancy. Contrary to this group only 30% of the Christian are doing so.

Most of the foods restricted are inexpensive and nutritious. It is ironic that while food that are nutritional are restricted and foods which are expensive and out of reach of the majority of population are recommended.

The beliefs stated for each food have no scientific explanation. However they, prevent a woman from consuming the foods that are available to her. Common and inexpensive vegetables like pumpkin and leafy vegetables are restricted while eggs black gram and bengal gram are not acceptable in this state of life. The belief about Custard apple is interesting because it is avoided, as it is hot and may result in abortion. Beb.efs and restrictions of this type adversely affect pregnant women. Lack of proper nourishment of the mother may in turn affect the growth of the baby. Therefore, it is essential that proper measures be taken to see that these beliefs and practices are not followed in future.

References

1. Agarwal, K.L. and Gupta, R. K. (1981) : A Note on Study of Pregnant Mothers in Rural and Urban Settings. Ind J of Prev and Soc. Med. (6) 121-122.
2. Allen, L. (1986) : "Calcium and Osteoporosis", Nutrition Today 21 (3) : 6 May/June.
3. Arab, M (1999): An informal Group Discussion of Faculty Members regarding fasting in pregnancy : Hamadan University of Sciences, Hamadan.
4. Bhargava K, Santosh and Dadhich J.P. (1994) : Maternal nutrition and foetal outcome, nutrition in children developing country concerns, national update on nutrition in children, Department of Paediatrics, Maulana Azad Medical College, New Delhi, 33-45.
5. Bhat, et.al. (1985): "Efficiency of various anthropometric measurements in determining low birth weight babies." Ind. Jour Matern. Child Health, Apr-Jun. 6(2), 40-2.
6. Northstone K, Emmett P, Rogers I: Dietary patterns in pregnancy and associations with socio-demographic and lifestyle factors. European Journal of Clinical Nutrition 2008, 62:471-479.
7. Mehta SH: Nutrition and pregnancy. Clinical Obstetrics and Gynecology 2008, 51(2):409-418.
8. Kramer MS, Kakuma R: Energy and protein intake in pregnancy.
9. Hector D, Rangan A, Louie J, Flood V, Gill T: Soft drinks, weight status and health: a review. NSW Centre for Public Health Nutrition, University of Sydney; 2009. ISBN 978 1 74187 356 6.
10. Loomans EM, et al.: Caffeine intake during pregnancy and risk of problem behavior in 5- to 6-year-old children. Pediatrics 2012, 130(2): p. e305-13.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Investigation of Structural, Spectroscopic and Microscopic Properties of CuO Nanoparticles

1st Author	:ChandramaKalita	2nd Author	:SanjibKarmakar
Qualification	: M.Sc.,M.Tech.	Qualification	:M.Sc.,PhD
Designation	: Research Scholar	Designation	:Scientific Officer
Institute	:Gauhati University	Institute	:Gauhati University
Email.	: chandrama4u@gmail.com	Email.	: sanjibkab@rediffmail.com

ABSTRACT

We report synthesis and characterization of CuO nanoparticles prepared by the sol-gel method at 100^{0}C. Analysis of the samples by X-ray diffraction(XRD) shows the monoclinic phase structure of CuO. Structural parameters such as crystallite size and dislocation density of the samples have been calculated. Various optical parameters such as optical band gap energy, refractive index and dielectric constant have been estimatedfrom optical absorption spectra. The chemical composition of samples has been studied with the help of fourier transform infra red (FTIR) spectroscopy. Morphology of the prepared samples has been studied using scanning electron microscopy(SEM).

Keywords-Nanoparticles, XRD, optical band gap, refractive index, FTIR, SEM

INTRODUCTION

Nanoparticles possess peculiar electronic, optical and chemical features which differ them from its bulk one. Copper oxide (CuO) nanoparticles are considerably utilized as a gas sensor, photocatalyst, antimicrobial, solar cells, humidity sensor,arsenic remover from water [1-6].Various methods are used to synthesized CuO nanoparticles such as chemical bath deposition,spray pyrolysis, hydrothermalsynthesis, sol-gel etc[7-10]. The sol-gel method is one of the cost-effective methods. In our present work, we have used sol-gel method for synthesizing CuO nanoparticles and investigated its various structural and optical properties.

MATERIALS AND METHODS

CuO nanoparticles were synthesized by using the sol-gel method. All the reagents such as $CuCl_2.2H_2O$, NaOH and glacial acetic acid used in the experiments were bought from Sigma Aldrich. The aqueous solution of $CuCl_2.2H_2O$ (1M) was prepared by adding 8.525g of as $CuCl_2.2H_2O$ in 50ml distilled water with constant stirringin a round bottom flask. Dropwise addition of 5 ml of glacial acetic acid was done to the above solution with constant stirring and then heated to 100°C. The colour of the aqueous solution turned from blue to green. Then 8M NaOH solution was added dropwise to the above solution till pH reached to 9.5. The colour of the solution turned from green to black and a large amount of black precipitate was produced. The precipitate was filtered using Whatman filter paper and washed 4 times with distilled water. Then the precipitate was dried in air and converted into powder with help of mortar. The powders were used for further study and characterization of CuO nanoparticles.

RESULTS AND DISCUSSION

XRD analysis

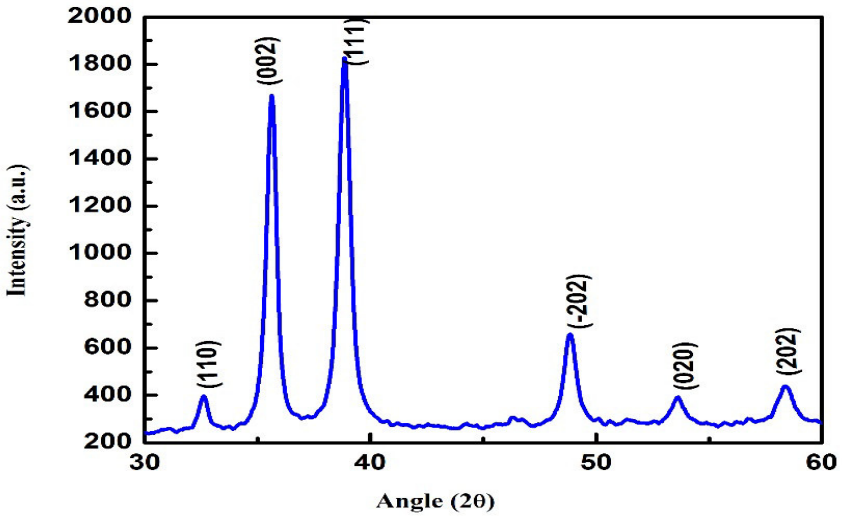

Fig 1: XRD pattern of prepaped CuO nanoparticles

X-Ray Diffraction pattern is used for determining the structure and phase of prepared CuO nanoparticles. Fig.1 shows the XRD diffraction pattern of prepared CuO nanoparticles at 1M. The diffraction pattern exhibits clear peaks centered at $2\theta=32.62^0$, 35.63^0, 38.84^0, 48.85^0, 53.65^0, 58.38^0 which are indexed as (110), (002), (111), (-202), (020) and (202). All the peaks in the diffraction pattern show the prepared CuO nanoparticles are of monocline structure. The peaks are matched with the standard data of ICDD card no. 89-5895. The crystallite size (D) of the samples is estimated by using Debye-Scherrer's equation [11].

$$D = \frac{K\lambda}{\beta \cos\theta} \qquad (1)$$

Where K is representing a constant and equal to 0.9, λ is representing the wavelength of X-ray radiation (λ=1.54056 Å for CuK_α radiation), β is representing the full width at half maximum (FWHM) of the peaks (β is in radian) and θ is representing the Bragg's diffraction angle. The calculated values of crystallite size are given in Table 1.

The dislocation density of CuO nanoparticles has been estimated by using the formula [12]

Dislocation density $(\delta)=1/(D^2)$ (2)

Where D is the crystallite size. The calculated values of dislocation density of the CuO nanoparticle samples are given in Table 1.

Table1.Crystallite Size and dislocation density of prepared CuO nanoparticles

Sample	Angle	hkl	Size obtained by Debye Scherrer formula	Dislocation Density
CuO nanoparticles (1M)	($2\Theta^0$)		(nm)	($\delta x10^{16}$ m^2)
	32.62	(110)	21.01597	0.226413
	35.63	(002)	16.56526	0.3644213
	38.84	(111)	15.03178	0.4425674
	48.85	(-202)	12.60992	0.6288907
	53.65	(020)	12.86529	0.6041724
	58.38	(202)	11.49489	0.7568155

Optical analysis

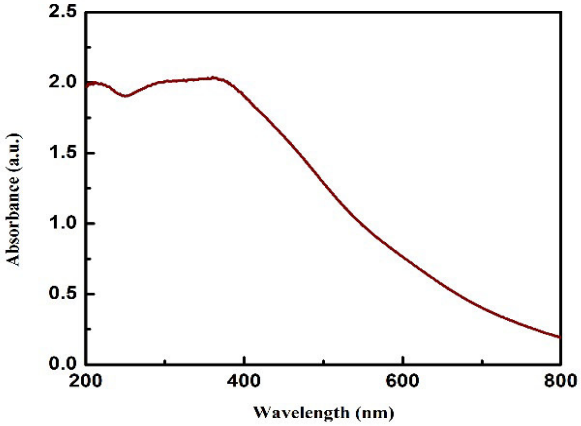

Fig 2. Absorption spectra of prepared CuO nanoparticles

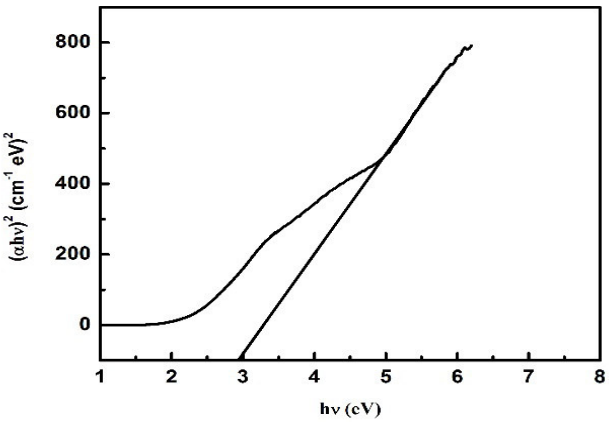

Fig 3. (αhν)2 vs hν spectra of prepared CuO nanoparticles

The absorption spectra and of prepared CuO nanoparticles were recorded in the range 200-800 nm for studying its different optical properties. The Fig 2. shows optical absorption spectra of prepared CuO nanoparticles[13-14].

The optical band gap energy (E_g) is determined by using Tauc's formula [15]

$$(\alpha h\nu)^{1/n} = A(h\nu - Eg) \quad (3)$$

Where α is the absorption co-efficient, $h\nu$ is the incident photon energy, A is a constant. For direct band gap material, n=1/2. The band gap energy has been determined by plotting graph $(\alpha h\nu)^2$ versus $h\nu$and then extrapolating the linear region of plots as shown in Fig 3. The band gap energy of prepared CuO nanoparticles is estimated as 2.95 eV.

Refractive index for prepared sample is estimated with the help of Herve and Vandamme relation [16]

$$n = \sqrt{1 + \left(\frac{A}{E_g + B}\right)^2} \quad (4)$$

Where A=13.4 eV and B=3.4 are constants. This relation is applicable to the materials having high band gap energy. The estimated value of refractive index is shown in Table 2.

Optical dielectric constant (ε_α) is evaluated from the relation [17]

$$\varepsilon_\alpha = n^2 \quad (5)$$

Where n is representing the refractive index. The calculated value of dielectric constant is given in Table2.

Table 2: Optical parameters of prepared CuO nanoparticles

Sample	Band gap energy, E_g(eV)	Refractive index	Dielectric constant (ε_α)
CuO nanoparticles (1 M)	2.95	2.34	5.48

FTIR analysis

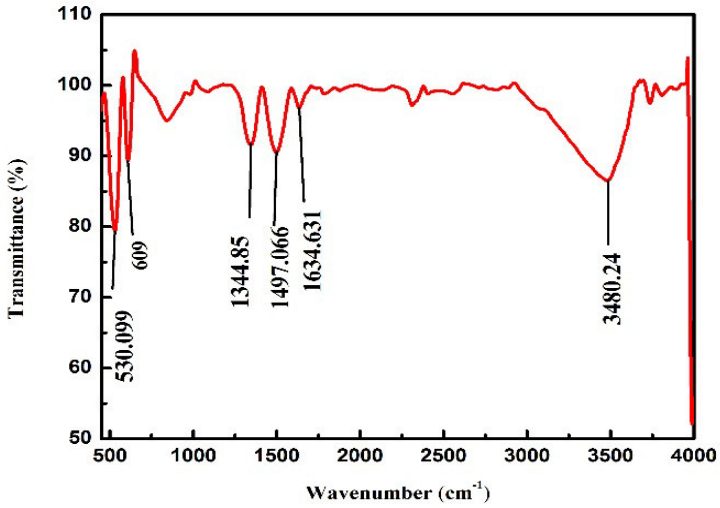

Fig 4. FTIR spectra of prepared CuO nanoparticles

FTIR spectra were recorded in solid phase using the KBr pellets technique in the range of 4000–400 cm^{-1}. FTIR spectrum shows band at around 609, 530.099 cm^{-1}, which can be assigned to vibrations of Cu(II)-O bonds, proving the formation of highly pure CuO nanoparticles. The characteristic peaks of CuO located from 984 cm^{-1} to 426cm^{-1}. The broad absorption peak at around 3480.24cm^{-1} is produced due to the adsorbed water molecules since the nano crystalline materials exhibit a high surface to volume ratio and thus adsorb moisture. The metal-oxygen bonds are seen at 1344.85 cm^{-1}, 1497.066cm^{-1} and 1634.631cm^{-1} indicating the genesis of CuO from Copper Chloride. These assignments are in agreement with the values available in the literature [18-21].

SEM analysis

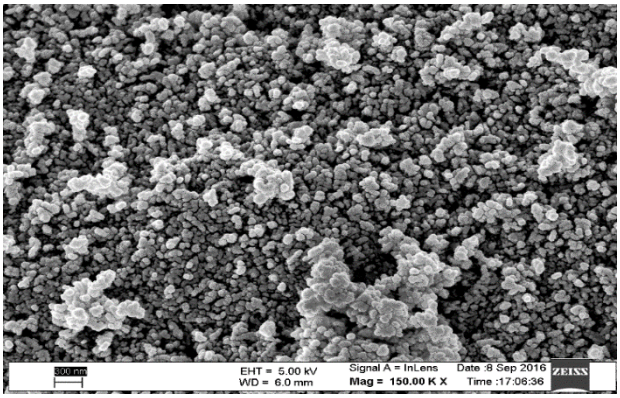

Fig 5. SEM images of preparedCuO nanoparticles

The surface morphology and micro structure of prepared CuO nanoparticles were analyzed with the help of SEM images as shown in figure 5. It clearly shows the almost spherical morphology of prepared CuO nanoparticles. Agglomeration of spherical CuO nanoparticles was also seen from the SEM image. The EDX analysis shows the prepared CuO nanoparticles are of the pure form and there is no sign of precursor. The elements present in the CuO nanoparticles with weight and atomic percentage from EDX result are given in Table3.

Table3. The elemental analysis of prepared CuO nanoparticles by EDX

Element	Weight %	Atomic%
O K	15.39	41.95
Cu K	84.61	58.05
Totals	100.00	

CONCLUSION

Copper oxide nanoparticles are successfully synthesized usingthe sol-gel method. XRD pattern proves the prepared nanoparticles are of the monoclinic structure. It is observed that with the increase of crystallite size, the dislocation density decreases. FTIR spectra show the stressing modes of the prepared CuO nanoparticles. SEM images show the morphology of prepared CuO nanoparticles. We plan to study the prepared CuO nanoparticles as arsenic removal from wateras our future work.

ACKNOWLEDGMENT

We express our sincere gratitude to SAIF, Dept. of Instrumentation & USIC, Gauhati University and IIT Guwahati for providing different instruments facility.

REFERENCES

1. Z. Zhu, W. Zeng, S. Cao, L. Chen, "Gas sensing property of novel flower-like nanostructure CuO ", Journal of Material Science:Materials in Electronics, Vol. 26, Issue. 11, pp. 9037-9043, 2015.
2. X. Li, W. Guo, H. Huang, T. Chen, M. Zhang, Y. Wang, "Synthesis and photocatalytic Properties of CuO Nanostructures", Journal of Nanoscience and Nanotechnology, Vol. 14, Issue.5, pp. 3428-3432, 2014 .
3. A.Azam, A. S. Ahmed, M. Oves, M.S. Khan, A. Memic, "Size-dependent antimicrobial properties of CuO nanoparticles against gram-positive and –negative bacterial strains", International Journal of Nanomedicine , Vol. 7, pp. 3527-3535, 2012.
4. H. Kidowaki, T. Oku, T. Akiyama, A. S. B. Jeyadevan, J. Cuya, "Fabrication and Characterization of CuO-based Solar Cells", Journal of Materials Science Research, vol. 1, Issue. 1, 2012.
5. H. Abbasian, D. Ghanbari, G. Nabiyouni, "Sonochemical-Assisted Synthesis of Copper Oxide Nanoparticles and Its Application as Humidity Sensor", Journal of NANOSTRUCTURES, Vol. 3, Issue. 4, pp.429-434, 2013.
6. K. J. Reddy, K. J. McDonald, H. King, "A novel arsenic removal process for water using cupric oxide nanoparticles", Journal of Colloid and Interface Science, Vol. 397, pp. 96-102, 2013.
7. K. Phiwdang, S. Suphankij, W. Mekprasart, W. Pecharapa, "Synthesis of CuO Nanoparticles by Precipitation Method Using Different Precursors", Energy Procedia, Vol. 34, pp. 740-745, 2013.
8. C.Y. Chiang, K. Aroh, N. Franson, V. R. Satsangi, S. Dass, S. Ehrman, "Copper oxide nanoparticles made by flame spray pyrolysis for photochemical water splitting-Part II.

Photochemical study", International journal of hydrogen energy,Vol. 36 ,Issue. 24, pp.15519-15526, 2011.

9. K. Kannaki, P. S. Ramesh, D. Geetha, "Hydrothermal synthesis of CuO Nanostructure and Their Characterizations", International Journal of Scientific & Engineering Research, Vol. 3, Issue. 9, 2012.
10. Y. Aparna, K. V. Rao, P. S. Subharao, "Preparation and Characterization of CuO Nanoparticles by Novel Sol-Gel Technique", JOURNAL OF NANO- and ELECTRONIC PHYSICS, Vol. 4. Issue. 3, pp. 03006-1-03006-7, 2012.
11. K. Kannaki, P. S. Ramesh, D. Geetha, "Hydrothermal synthesis of CuO Nanostructure and Their Characterizations",International Journal of Scientific & Engineering Research, Vol. 3, Issue. 9, pp. 616-619, 2012.
12. S. Senthilarasu, R. Sathyamoorthy, S. Lalitha, "Synthesis and characterization of β-FeSi2 grown by thermal annealing of Fe/Si2 bilayers for photovoltaic applications", Solar Energy Materials & Solar Cells, Vol. 82, pp. 299-305, 2004.
13. K.J. Arun, A.K. Batra, A. Krishna,, K. Bhat, M. D. Aggarwal, P. J. Joseph Francis,"Surfactant Free Hydrothermal Synthesis of Copper Oxide Nanoparticles", American Journal of materials science, Vol.5,Issue.(3A), pp.36-38, 2015.
14. K. Kannaki, P. S. Ramesh , D. Geetha,"Hydrothermal synthesis of CuO Nanostructure and Their Characterizations",International Journal of Scientific & Engineering Research Volume3, issue 9, pp. 616-619, September-2012.
15. J. Tauc (ed.), "Amorphous and liquid semiconductors", Plenumpublication, New York, pp. 159, 1974.
16. P. Herve, L. K. J. Vandamme, "General relation betweenrefractive index and energy gap in semiconductors", InfraredPhys. Technol. Vol. 35, pp. 609-615, 1994
17. G. A. Samara, "Temperature and pressure dependences of thedielectric constants of semiconductors", Phys. Rev. B, Vol. 27,pp. 3494-3505, 1983.
18. Jagminas A, Niaura G, Kuzmarskyt J, Butkiene R. "Surface-enhanced Raman scattering effect for copper oxygenous compounds array within the alumina template pores synthesized by ac deposition from Cu(II) acetate solution", Applied Surface Science, Vol. 225, Issues. 1–4 , pp.302–308. 2004.
19. Y. C. Zhang, J. Y. Tang, G. L. Wang, M. Zhang, X. Y. Hu, "Facile synthesis of submicron Cu2O and CuO crystallites from a solid metalorganic molecular precursor", Journal of Crystal Growth, Vol. 294, Issue.2, pp. 278–282, 2006.
20. Taman R, Ossman ME, Mansour MS, Farag HA, "Metal Oxide Nano-particles as an Adsorbent for Removal of Heavy Metals", Journal of Advanced Chemical Engineering, Vol. 5, Issue.3 , pp.125 , 2015.
21. N. R. Dhineshbabu, V. Rajendran, N. Nithyavathy, R. Vetumperumal, "Study of structural and optical properties of cupric oxide Nanoparticles", Applied Nanoscience, Vol. 6, Issue.6, pp. 933–939, 2016.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

MARGINALIZATION OF DALIT IN ARUNDHATI ROY'S THE GOD OF SMALL THINGS

Prof. D. M. Bawane,
Assistant Professor
Dept .of English, A.C.S College,
Tukum, Chandrapur (MS).442401

Abstract:-

The concept of Marginalization is very novel in the contemporary literary practice. It is an approach used to study the literature giving emphasis to the voice of marginal people in the society. Today marginal people are socially politically, economically and legally deprived of their right as a human – being in every society. Caste is an important aspect of the Indian culture. As an ever burning issue it continues to exercise an immense influence over the Indian socio-political scenario. An extensive body of literature on caste and its various aspects exist today. Many notable novelists undertook the task of sensitizing people about the plight and predicament of the victims of the caste system. Arundhati Roy's The God of Small Things is such a glaring example of fiction dealing with pathos of dalit life. It beautifully depicts the marginalization, oppression, struggle and resistance of the Dalit or the untouchable. The present research paper tries to explore the marginalization of Dalit character in the novel.

Keywords: - Marginalization, Dalit, Untouchable, The caste system etc.

Introduction:

Indian novel after 1980's witnessed a new wave of writers, who potentially handled diversity of subject. Their works are known for keen depiction of contemporary social and political issues. Majority of novelists realistically wrote about problems faced by Dalit and marginalized Arundhati Roy is one of them, who have been acclaimed as a leading interpreter of brutalities in rapidly changing Indian society. Her writing is exclusively about current controversial issues like caste discrimination, gender discrimination environmental protection and marginalization. She has used marginalization as a literary device to explore sufferings of peripheral section of the society. The novel The God of Small Things overtly deals with the marginalization of Dalit character like Velutha , Vellya Paapen , his older brother Kuttapen, Estha and three upper caste woman character Mumachi , Ammu and Rahel .

The term marginalization generally ascribes the exclusion or removal of some people by the overt actions and tendencies of human societies. Merriam Webster dictionary defines "marginalization means to relegate to an unimportant or powerless position within a society or group" marginalization generally affect the development and economics of the society. The term marginalization illustrates its two major conceptual frame works one is societal marginalization and second is spatial marginalization. The societal marginalization depicts the broad canvas of human dimensions that talks of cultural and social stratification (e. g. caste , class , ethnicity gender etc) Regarding these, the societal marginalization focuses on the study of the Underlying factors responsible for exclusion , social inequality , social injustice and spatial marginalization depicts separation of people, social stigma , gender stratification and others. Societal marginalization is associated with social conditions. Marginalization is the process that flows through the marginalized groups. It deals with the social condition that are classified under various labels such as stigmatized, ingnored , and are often oppressed in the name of race , caste , clues culture , age , power , gender , and so many others . Societal marginalization is not

divine law but various social agencies of powerful authority such as corrupt officials, ethnic society, false beliefs, religious fundamentalism dualistic economy, and feudal system contribute to it powerfully. These components play a highly crucial role in the process of marginalization. Most of the time, societal marginalization is imposed on the powerless people by powerful human being. It appears in the interest of an individual and sometimes for the benefit of a certain groups. Thus the practice of societal marginalization indirectly affects the growth of an individual or a specific group.

Arundhati Roy, with the help of this novel tries to show the plight of dalit who are marginalized at the hand of caste system, authority, religion and politics. Velutha, who can be considered hero of the novel, has many qualities that can bestow him various honors like carpenter, engineer, and God of all things which he creates. But in reality he is deprived of all the rights as human being only because of his being born in outcaste family.

Velutha was an untouchable and being a Paravan he could never think of loving a Brahmin lady. But he did it. He violated the love laws that lay down "… who should be loved and how much" (The God of Small Things 328). Velutha, the untouchable not only touched but also dared to taste the forbidden fruit – Ammu, a Syrian Christian, descendant of Brahmins and found himself in hell as the Satan of big things. He had to wash his hands from his life only for transgressing the hackneyed codes of society.

Velutha which actually means "white" in Malayalam had a pitch-black complexion. Velutha is a Paravan by caste which is at the bottom of the social hierarchy. But he is an expert mechanic with German sensibility. Like God he creates the entire little thing only to be consumed and enjoyed by the upper-caste rich people. He was a quasi-engineer with the stigma of being an untouchable. The hierarchical society could not tolerate a Paravan becoming an engineer. Besides being an accomplished carpenter, he had a way with machines and Mammachi often said that "if he hadn't been a Paravan, he might have become an engineer" (The God of Small Things 75). And it is this professional expertise that Baby Kochamma goes to the extent of calling him "Dr Velutha". The hypocrisy and double standards of the upper class touchable are well exposed through the members of the family in Ayemenem where the mere touch untouchables is avoided, members of family make use of things made by Velutha the Paravan.

In the novel we find that untouchability is connected with money. Mammachi hired Velutha as the factory carpenter and put him in charge of the general maintenance. Other high cast factory workers did not like the idea as according to them Paravans were not meant to be carpenters. And certainly prodigal Paravans were not meant to be rehired (The God of Small Things 77). Mammachi paid Velutha less than she would a touchable carpenter but more than she would a Paravan. She thought that he ought to be grateful for he was allowed on the factory premises. She thought what she was paying Velutha was a gratuity and not the quittance for his labour and she wished that he would always realize her gratefulness. She could remember a time, in her girlhood, when" Paravans were expected to crawl backwards with a broom, sweeping away their footprints so that Brahmins or Syrian Christians would not defile themselves by accidentally stepping into a Paravan's footprints(The God of Small Things 74). Though Velutha was innocent in the whole affair and it was Ammu who took the initiative yet he was ready to pay the

price. He started thinking: What is the worst thing that can happen? I could lose everything. My job, My family, My livelihood. Everything (The God of Small Things334).And ultimately he had to pay the price. When the illicit love-affair between Velutha and Ammu is discovered, everything is destroyed. Baby Kochamma who earlier referred to him as Dr Velutha reacted as she said "how could she stand the smell? Haven't you noticed? They have a particular smell, these Paravans?" She preferred an Irish-Jesuit smell to a particular Paravan's smell (The God of Small Things 257). And Mammachi who used to refer him almost as an engineer was writhing with anger. She thought "of her naked, coupling in the mud with a man who was nothing but a filthy coolie. She imagined it in vivid details; a Paravan's coarse black hand on her daughter's breast. His mouth on hers. His black hips jerking between her parted legs. The sound of their breathing. His particular Paravan smell. Like animals, Mammachi thought and nearly vomited. Like a dog with a bitch on heat. Her tolerance of Men's needs was concerned, became the fuel for her unmanageable fury at her daughter (The God of Small Things 257). Mammachi lost control and spat on Velutha.

Socialism and Marxism, which talk of a classless society was also against such relations and was ready to take advantage of his being outcaste. It exposes the phony claims of Marxism. When Velutha a card holding member of the communist party goes to comrade Pillai for help, he answers: But comrade, you should know that party was not constituted to support workers" indiscipline in their private life (The God of Small Things 287). Even the police who are the servants of the state were biased and acted as agents of the high caste people. The police who stand for Politeness, Obedience, Loyalty, Intelligence, Courtesy and Efficiency were cruel by nature and dual in their treatment. The police took interest in the whole affair as the supporters of the upper class. They were not doing their duty and were busy defending their own social order as they belonged to the upper class society. Even inspector Thomas Matthew was biased and far from being impartial. He himself belonged to the upper class society and could not reconcile with the fact. His behavior was partial and biased and he did not do his duty well: Later, when the real story reached inspector Thomas Matthew, the fact that what the Paravan had taken from the touchable kingdom, had not been snatched but given, concerned him deeply. So after Sophie Mol's funeral, when Ammu went to him with the twins to tell him that a mistake had been made and he tapped her breasts with his baton, it was not a policeman's spontaneous brutishness on his part. He knew exactly what he was doing. It was a premeditated gesture, calculated to humiliate and terrorize her. An attempt to instill order into a world gone wrong (The God of Small Things 267).

Thus we come to see through the novel that the condition of dalit in our society is not good. Velutha, a despised Paravan, with whom Ammu had a doomed sexual relation, is relegated to the margins and is sidelined everywhere. The novel also reminds us another incident of untouchability and marginalization. Velutha's grandfather Kelan along with a number of Paravans, Pelayas and Pulayas had embraced Christianity to escape from the stigma of untouchability. But this rather worsened their condition. After embracing Christianity, they were known as "Rice-Christians". They had separate churches with separate priests. They were

rendered casteless and deprived of government benefits like jobs and reservations. As officially they were Christians, therefore they were castles.

The novelist seems to have a keen eye for the depiction of the double standards of society towards the Dalit. A dalit is marginalized and discarded as untouchable. A dalit is referred to as a "drunken dog" and is deprived of all the privileges that the upper class people enjoy. The novel depicts the dual standards and hypocrisy of an Indian caste bound society and marginalization of Dalit and outcaste.

Works Cited:

[1] Roy, Arundhati, The God of Small Things. New Delhi: IndiaInk, 1997. Print.

[2] Singh, Anita. "Margin at the Centre: A reading of The God Of Small Things. Ed, Fictional world of Arundhati Roy New Delhi: Creative Books, 2001. Print

[3]Roy, Amitabh, The God of Small Things : A Novel Of Social Commitment, Atlantic, 2005.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

CONSANGUINITY BETWEEN INDIAN DEMOCRATIC SYSTEM & BUDDHIST MONASTIC ORDER: A BERIEF STUDY

DR.C.S.PATIL,
HEAD: DEPT.OF HISTORY
DR.M.W.P.W.S. ARTS & COMM. C
OLLEGE, NAGPUR (M.S.)

Introduction :- To someone it may seems that the concept of democracy is modern one and of European origin but it is a half truth. In context to Indian history, culture and civilization the roots of democratic republic states are found in ancient Indian political system & philosophy and historically it is as old as 6th century B.C. In Buddha's age, as has it been mentioned in Pali literature, there were at least 16 major monarchical states were called as Mahajanpadas (Major Monarchical state) while the republican states were calle as Sangha or Ganas.

The promulgator of Buddhism, lord Buddha was born in such one republican state namely Shakyas of Kapilwastu and also was a member of Shakya Sangha (Order). Earlier about 30 years of his life Siddhartha Gautama lived in royal patronage while the rest of his life lived in Monastic ways which was founded by himself after obtaining enlightenment meant when he reached to Buddha hood. Buddha promulgated the way of good living to which he called Dhamma and for the propagation of Dhamma he organized Monastic order to which he called Sangha. All these he enterprises for the weal of human being. His Monastic organization (Bhikkhu Sangha) was organized on the pattern of his contemporary republican states in democratic forms. It is intended in this paper to study in comparison between Buddhist Monastic order and democratic system. As it has been observed that his Monastic order was a little replica of democracy exactly.

Keywords : Consanguinity, Democracy, Monastic Order, Buddhist, Mahajanpadas, Sangha or Ganas, Republic, Monarchy.

ANTIQUITY OF THE CONCEPT OF DEMOCRACY :- It is said that 'Democracy, the most comprehensive as also one of the most ancient and complex of all political concept, has of late, arrested a good deal of attention of the political speculator. The French revolution is chiefly responsible of making constitutional democracy one of the mightiest forces of the 19th century[1]. Democracy has been discussed from various points of view but the exponents of democracy have failed, on the whole, to bring home the essential difference between political, economic and social democracy. They have failed sometimes to see the difference between the ancient conception of democracy, based of conditions obtaining in a small city state and the modern nations of democracy arising out of modern condition[2].

Democracy has been variously defined by different writers on the subject. According to Bryce, democracy denotes 'that form of government in which the ruling power of a state is a legally vested, not in any particular class or classes, but in the member of the community as a whole[3]'. To Professor Giddings, a 'democracy may be either a form of government, form of state, a form of society, or a combination of all three[4]'. H.E. Barnes defines democracy as 'a form of social organization in which the participation of each in dividable in the phases of group activity is free from such artificial restriction as are not indispensable to the most efficient

functioning of the group, and in which group policy is ultimately determined by the will of the whole people[5]'.

In context to ancient Indian literature and the origin and existence of democratic republic states, there are several references in Indian literature. The literature like epic, puranic, classical, Buddhist and Jainas are abundance with the existence of ancient republican states.

As the sources show democracy and representative institution were, however, by no means entirely new to India. Existence of some deliberative representative bodies and democratic self governing institution could be tracked back to as early as the Vedic age[6]. The institutions- Sabha and Samiti- mentioned in rigveda, may be said to have contained rudiments of a modern Parliament. These two institutions were differentiated from each other in their status and functions. The smiti was the general assembly or house of the people, and the Sabha, a smaller and select body of elders, broadly corresponding to the Upper House in modern legislatures. There are enough indication in Vedic texts to suggest that the two bodies were closely associated with the affairs of the State and exercised considerable authority, influence and prestige[7].

Some of the salient features in the functioning of modern parliamentary democracies – free discussion and decision by the vote of the majority –are known to have existed. The decision by the majority was regarded as "inviolable, not be overridden, because where the many meet in an assembly and speak there with one voice, that voice or vote of majority is not be violated by other".[8] In fact, the foundational principle of ancient Indian society was that the government should be conducted not by the will of a solitary person, but jointly with the aid of councilors whose advice was to be respected. Vedic political theory recognized Dharama as the true sovereign. And Dharma was not religion but corresponded most closely to the modern concept of the Rule of Law. Dharma or the Rule of Law was upheld and enforced by the King. Ideally, the powers of the monarch were limited by the will of the people and the customs, usages and injunctions of Dharmasastra[9].

The King was required to take an oath of loyalty to the law and the constitution of the realm and to hold in trust the State for achieving the welfare of his people, both material and moral. While there can be no denying the fact that ancient Indian polity was predominantly monarchical, there were many instances of elective kingship and in any case, certain democratic institutions and practices were often in-built in the monarchical system.

There is ample historical evidence of the existence of a number of functioning republic during the post-Vedic period of history. Sovereignty in these republics, Samgha or Ganarjya as they were known, vested in a fairly large assembly which elected not only the members of the Executive but also military leaders. It controlled foreign affairs and decided issues of peace and war. Also, the popular assembly exercised full control over the Executive. The Pali texts provide interesting details of the practice and procedure adopted in the assemblies of the ancient republics which according to some scholars, were marked with the underlying concepts of "ligalisim and constitutionalism of a most advanced type". Thus for instance, the assembly had its speaker called Vinyadhara and Whip called Ganapuraka and was familiar with procedural devices and terms like resolutions, lack of quorum, vote by majority and so on, Discussions in the assembly were marked by elements of purity, fairness, frankness and

freedom. Voting by was tickets (Salaka) – slips of wood of different colours to represent different opinions. Complicated and serious maters were often referred to a Special Committee elected from among the members of the assembly[10].

In Buddhist literature like Angattar Nikaya of Pali Tripitakas, there are references of at least 16 Mahajanpadas (Major monarchical States) & 8 non monarchical or republican states popularly called as Sangha or Gana. They were belonged to as old as 6th century B.C. during Buddha's age[11]. A renown Indologist Dr. K.P. Jayaswal has given the list of the names of these republican states in his book named 'Hindu Polity'. These republican states are as thus:

1. the Sakyas, with their capital at Kapilwastu;
2. the Koliyas of Ramagrama:
3. the Lichchhavis, with their capital at Vaishali;
4. the Vidchas, with their capital at Mithila;
5. the Mallas, with their capital at Kushinagara and at Pāvā;
6. the Mauryas of Pippalvana;
7. the Bulis of Allakappa and
8. the Bhaggas etc[12].

Siddharath Gautam Buddha, the founder of Buddhism was belonged to aforesaid one of the republican state namely the Shakyas of Kapilvastu. Though the concept of democracy popularized in modern era in European world by the European political philosopher but in context to Indian culture and civilization its very roots are found in ancient Indian political system belonged to at least as old as 6th century B.C.

BUDDHIST MONASTIC ORDER & DEMOCRACY:- As it has been informed us in the light of Pali literature. The following information regarding Buddhist monastic order will be prove the consanguinity between Buddhist monastic order and democratic system. Accordingly-The Sangha was open to all. There was no bar of caste. There was no bar of sex. There was no bar of status. Caste had no place in the Sangha. Social status no place in the Sangha. Inside the Sangha all were equal. Inside the Sangha rank was regulated by worth and not by birth. As the blessed Lord said the Sangha was like the ocean and the Bhikkus were like the rivers that fell into the ocean. The river has its separate name and separate existence. But once the river entered the ocean it lost its separate name and separate existence. It became one with the rest. Same is the case with the Sngha. When a Bhikkhu entered the Sangha he became one with the rest like the water of the ocean. He lost his caste. He lost his status: so said the lord[13].

Any breach of the vows taken by a Bhikkhu is an offence against the Dhamma. In addition to these offences there were certain other offences to which he was also liable. They were called Snghadisesaecclesiastical offences. The lists of such offences included in the Vianaya Pitaka are thirteen. They are allied to the Parajika. A Bhikkhu must behave well. He should be a model person in his mode and manner of behavior. In order to secure this purpose the Blessed Lord framed a number of Good Conduct Rules. These Conduct Rules were called Sekhiya Dhamma. They number seventy-five[14].

The enactment of these acts and omissions were not a mere formality. They were legal in substance involving a definite charge, trial and punishment. Not Bhikkhu could be punished without a trial by a regularly constituted Court. The court was to be constituted by the Bhikkhus resident at the place where an offence had taken place. No trial could take place without a proper number of Bhikkus required to constitute a Court. No trial would be legal without a definite charge. No trial could be legal if it did not take place in the presence of the accused. No trial could be legal if the accused had not been given the fullest opportunity to defend himself. The following punishment could be awarded against a guilty Bhikkhu[15]:

(i) Tarajaniya Karma (warn and Discharge).
(ii) Niyasha Karma (declaring insane).
(iii) Pravrajniya Karma (expulsion from the Sangha).
(iv) Utskhepniya Karma (boycott).
(v) Parivasa Karma (expulsion from Vihar).

Expulsion may be followed by ABBANA KARMA. Abbana Karma means annulment of dismemberment. It may be followed after granting of Pardon by the Sangha after being satisfied with the proper performance of Parivasa Karma[16].

There is a reference in Pali literature about a dialogue occurred between Buddha & his disciple Ananda when an officer from Maghadha visited Buddha on behalf of his king, in order to know the opinion of lord Buddha regarding the invasion on the republican of the Vajjians. In this dialogue Buddha explained democratic constitutional set up of the Vajjians and directed Ananda too it should follow by the Bhikkhu Sangha for last long on the pattern of Vajjians political system. Buddha says[17]:

1. " So long as the Bhikkhus meet together in full and frequent assemblies:
2. " So long as they meet together in concord and rise in concord and carry out in concord the duties of the order (Samgha):
3. "So long as the Bhikkhus shall establish nothing that has not already been prescribed, and abrogate nothing that has already been established and act in accordance with the rules of the Samgha now laid down.
4. "So long as the brethren honour and esteem and revere and support the Elders, the Father and the Leaders of the Samgha, and hold it a point of duty to hearken to their words:
5. "So long as the brethren fall not under the influence of that craving……:
6. "So long as the brethren delight in a life of solitude:
7. " So long as the brethren so train their minds……:

"So long the Bhikkhus may not be expected to decline but to prosper."

The history of the birth of the Buddhist Samgha is a history of the birth of the Monastic order in the world. This history, therefore, of the birth of the religious brotherhood of the Buddha from the constitutional womb of the Indian Republic is the interest not only to this country, but to the world at large.[18]

It was a case of borrowing, no doubt, but at the same time, there was an original idea behind it which only a great mind could conceive. The originality consisted in transferring

the constitution of a political corporation to religion, and conjuring up an organization to perpetuate the being of that religion.[19]

Findings :

Buddha not only organized his monastic order on the pattern of ancient republican state but also democratic ideals he made compulsory as a chief principle in his order. As we know these democratic ideals are justice, liberty, equality & fraternity, the same were adopted in the constitution of India and they are exhibited in the Preamble of the Constitution of India[20]. In this regard while giving explanation on the significance of these democratic ideals, Dr. Babasaheb Ambedkar says in the constituent Assembly in his concluding speech thus: "Political democracy cannot last unless their lies at the base of it social democracy. What does social democracy mean? It means a way of life which recognized liberty, equality, and fraternity which are not to be treated as separate items in a trinity. They from a union of sense that to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. Liberty cannot be divorced from equality; equality cannot be divorced from liberty. Nor can liberty and equality be divorced from fraternity"[21]. All aforesaid justification and explanation show that there is consanguinity between democracy and Buddhist monastic order. In short Buddhist monastic organization was a small replica of democracy in fact.

Notes & References

1. Bhandari, B.R., History of European Political Philosophy, the Bangalore Printing & publishing co.ltd., Bangalore City, 1948, p.390
2. Ibid, P. 391
3. Ibid, P.391
4. Ibid, P. 391
5. Ibid, P.391
6. Kashyap,Subhash,C, Our Parliament, National book trust, New Delhi, 1995, P.1
7. Ibid, Pp. 1-2
8. Ibid, P. 2
9. Ibid,
10. Ibid, Pp.2-3
11. Ambedkar, B.R., The Buddha & His Dhamma, Siddhart Publication Bombay, 1991. P.1
12. Jayaswal, K.P. Hindu, Polity, The Bangalore Printing and Publishing co.Ltd. Bangalore City,1943, Pp.44-45
13. Ambedkar,B.R., op.cit Pp.305-306
14. Ibid,p.306
15. Ibid, Pp.308-309
16. Ibid,P.309
17. Jayaswal, K.P. op.cit Pp. 42-43
18. Ibid.pp.43
19. Ibid.Pp.43-44
20. The Constitution of India, Government of India, Ministry of law & Justice, 2005, Preamble & Fundamental Rights.

21. Basu, Duraga Das, Introduction to the Constitution of India, Prentice Hall of India Private Ltd.1995 P.24

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

GRAM SWARAJ IN INDIA: THE IDEA OF A FULL FLEGED BODY OF PANCHAYATI RAJ IN THE CONSTITUTION (73RD AMENDMENT) ACT, 1992

DR. ANUP MAJI
Assistant Professor in Commerce,
Sabang Sajanikanta Mahavidyalaya,
West Bengal (India)

ABSTRACT
The paper attempts to determine and analyze theoretically the conversion of Panchayati Raj Institutions (PRIs) in rural Bengal. The basic objectives of Panchayati Raj Institutions (PRIs) is that the socio-economic development of people of rural area. An elementary level of local self-government had long been operative in India since the Vedic times. However, with the passage of time, the nature, character and role of the local self-government have undergone a challenge so much so that the panchayat of today owes very little to the local government of the post.
The Eleventh Schedule (Article 243G) of 73rd Constitution Amendment Act listed twenty-nine broad areas where the PRIs have to play a crucial role in improving the overall standard of life of village populace. As a result, the PRIs are now dealing with the Human Resource Development Programme sponsored either by State or Central Government throughout the country.
KEY WORDS: Gram Swaraj, PRIs, Socio- Economic Development.

INTRODUCTION

The system of panchayati raj has been the hub of the Indian civilization since the early of Indian history. The ancient holy books like *Rigveda, Manusamhita, Upanishads, Jatakas, Satapath Brahman* etc. refer extensively to auto local administration and in those days village was considered as the basic unit of government and it enjoyed complete autonomy. Records revel further that even a king did not dare to interfere in the local affairs of the village .The importance of Panchayati Raj should be obvious in a country where four, out of every five citizens live in the villages and where the incidence of poverty is much higher than in towns. Thoughts on rural local governments or Panchayati Raj are thus an integral part of the concern for social and economic amelioration of the rural people. Panchayati Raj system is an innovative mechanism to bridge the yawning gap between the decision –making centers and the centers of action (Patel, 1984, p.59).

India is predominantly rural and any programme on rural development, therefore, gains prime importance. And that is why Mahatma Gandhi's idea of *Gram Swaraj* was a land mark in establishing Panchayati Raj system in the country which meant all-around and integrated development of the villages. (Tomar, 1991, p. vi). The objectives of such a system were to take the local self-government to the grass-root level by giving impetus to the village panchayats.

The Panchayat Raj is a South Asianpolitical system mainly operative in India, Pakistan, and Nepal. "Panchayat" literally means assembly (*yat*) of five (*panch*) wise and respected elders chosen and accepted by the village community. Traditionally, these assemblies settled disputes between individuals and villages. Modern Indian government has decentralized several administrative functions to the village level, empowering elected gram panchayats particularly after the enactment of 73rd Constitution Amendment Act, 1992.

An elementary level of local self-government had long been operative in India since the Vedic times. However, with the passage of time, the nature, character and role of the local self-

government have undergone a challenge so much so that the panchayat of today owes very little to the local government of the post.

PANCHAYAT SYSTEM OF PRIOR INDEPENDENCE

The Panchayati Raj system has been the pillar of rural social structure from the ancient period. In the early Vedic age, Aryans used to live in villages or grammas. The head of the village was called '*Gramini*'. The affairs of the village were managed by an elected Panchayat. The *Rajan* or king was helped by several officers like priest *(Purohit*), Commander in chief (*Senani*) and the head of the village (Gramini) [Majumdar, Roy Choudhary and Dutta, p. 123).

During the Gupta period, Indian society witnessed well developed system of village self-administration. The lowest administrative units were the 'Kurram' (Union of villages) and 'grama' (village) each under its own headman and his counterpart in the 'Nagarpati ' of cities. In certain rural areas the village assembly consisted of the whole adult population , In others of Brahmins or a few great man who were selected by a king or ballet (Jena and Mahapatra ,1988,p.146).

During the Moughal administration, Akbar had inaugurated the policy of "India for Indians". During this period of socio-political turmoil there self governing institutions were relegated to a position of no-importance.

It was the logic of events and of necessity which was mainly responsible for cropping up of a system of local administration in the early stage of British. The Act of 1858 strengthened the rule of British parliament which gave rise to certain welfare activities .The Government of India Resolution of 1870 gave a strong stimulus to the development of local self-government. This system which was introduced in 1871 was undoubtedly a remarkable improvement. This was the foundation on which the liberal regime of Lord Ripon built the superstructure of district Boards.

PANCHAYAT SYSTEM OF POST INDEPENDENCE PERIOD

While outlining his vision of free India which instantly captivated Indian masses as well as sophisticated intellectuals-Mahatma Gandhi was careful to state that his concept of "Ramrajya" of which Panchayat autonomy was an integral component was not derived from any specific historical period but was rather an "Ideal construct" based on amalgam of the best features of diverse periods of ancient history.

The constitutions of India provides for the village self-government under Articles40:

> The state shall endeavour to endow village panchayats with sufficient powers and authority to enable them to function as units of self- government (Constitution of India, Article 40).

The framers of the Constitution considered the inclusion of self-governing institutions as the most important in the democratic life of the country. They were inspired by the repeated emphasis of Gandhi on the establishment of panchayats all over India.

Mahatma Gandhi advocated Gram Swaraj. During the struggle for the independence, this constructive program me was evolved by him, making the villages as the epicentre of his entire programme of *Gram Swaraj*. Gandhi was in favour of a broad based pyramid structure of decentralized power with numerous village panchayats at the bottom as the vibrating source of power and a national panchayat at the apex elected by the intermediate level of districts and state

panchayats with the ultimate control vesting in the hand of village based government. It is now clear that the old system of village government which was envisaged by Gandhi and was also embedded in the Indian constitution by Gandhiji's followers.

For the better functioning of the Panchayati Raj Institutions quite a number of the evolution groups, commissions study teams were constituted to examine at different point of time , which suggested measures for strengthening the Panchayati Raj Institutions as an effective instrument for decentralization and the democratization of powers.

Balvantray Mehta Committee (1957)

The launching of a nationwide community development program me for all round economic development of the rural areas necessitated an institutional mechanism to involve the local communities in the process of development (Pannikar, 1974, p.1). The study team on community Development Panchayati Raj---popularly known as Balvantray Mehta committee (1957) recommended the establishment of a three -tier Panchayati Raj system with the middle tier, viz. *Panchayat Samiti*, being the key level in the scheme of decentralization (Balvantray Mehta Committee Report, 1957, p.5).

K. Santhanam Committee (1963)

The committee was appointed to look society at the issue of PRI s finance. The committee was asked to determine issues related to sanctioning of grants to PRIs by the state government, evolving mutual financial relations between the three-tiers of PRIs, gifts and donations, handing over revenues in full or part to PRIs. The committee recommended the following

(i) Panchayat should have special powers to levy special tax on land revenue and home taxes etc.
(ii) People should not be burdened with too many demands.
(iii) All grants and subventions at the state level should be mobilized and sent in a consolidated form to various PRIs.
(iv) A Panchayat i Raj finance Corporation should be set up to look into the financial resources of PRIs at all Levels, provide loans and financial assistance to those grassroots level governments and also non-financial requirements of village.

Ashok Mehta committee (1978)

The committee was appointed to examine and suggest measures to strengthen PRIs. The committee had to evolve an effective decentralized system of development for PRIs .They made the following recommendations:

(i) The district is viable administrative units for which planning coordination and resource allocation are feasible and technical expertise is available.
(ii) PRIs as a two-tier system, with mandal panchayat at the base and zilla parishad at the top.
(iii) The PRIs are capable of planning for themselves with the resources available to them.
(iv) Representatives of SCs and STs in the election to PRIs on the basic of their population.
(v) Participation of political parties in election.

G.V.K. Rao Committee (1985)

The G. V. K. Rao committee was appointed to once again look at various aspects of PRIs. The committee was of the opinion that a total vide of rural development must be taken in which PRIs must play a central role in handling people's problems it recommended the following.

(i) PRIs have to be activated and provided with all the required support to become effective
Organization.

(ii) PRIs at the district level and below should be assigned the work of planning, implementation and monitoring of rural development programme.

(iii) The Block Development Office should be the spinal cord of the rural development process.

L.M. Singhvi Committee (1986)

The Government of India then set up a committee in June, 1986 headed by Dr. L . M. Singhvi to prepare a concept paper on the revitalization of the PRIs. The committee recommended that the PRIs should be constitutionally recognized, protected and preserved by the inclusion of a new chapter in the constitution. It also suggested constitutional provisions to ensure regular, free and fair elections to PRIs (*Dubey*, 1995, p.108).

64th Amendment Bill

The Government of India brought in the Constitution 64 th Amendment Bill which was passed by the Lok Sobha on 10 th August 1989 (Mishra and Singh, 1993, p.70). This was a comprehensive Bill covering vital aspects of the PRIs including the constitution of a uniform three-tier Panchayatiraj Raj system at the village , intermediate and district levels in all states and union territories having a population of not less than 2 lakes ; reservation of seats for SCs STs and women; guaranteed term of five years for the Panchayats at all levels and election within six months in case of dissolutions ahead of schedule ; specific powers , authority and responsibility to the PRIs ; addition of a new schedule (XI schedule) to the constitution indicating an illustrative list of subject the functions on which could be entrusted to the Panchayats ; conduct of election to the Panchayats , by the Election Commission, etc (Constitution Sixty Forth Amendment Bill,1989). Although the *Lok Sabah* passed the Bill, it was not approved by the *Rajya Sabah*.

Constitution (73rd Amendment) Act, 1992

This matter was considered once again in 1991. The Constitution (73rd Amendment) Bill, 1991 was introduced on 16th September, 1991 which was subsequently referred to a Joint Select Committee of Parliament in December 1991 for a detailed examination (Dubey, 1995,p.110). The Joint Committee presented its report to Parliament in July, 1992. The Constitution (73rd Amendment) Bill was finally passed by the Lok Sabha on 22nd December, 1992 and by the Rajya Sabha on 23rd December, 1992 which was notified by the Central Government through official Gazette on April 20, 1993 as it got rectified by the State legislatures. Seventeen states ratified the Act in a record time. The President of India accorded his assent on 20th April, 1993 (Gazette of India, 1993, Part -II). After notification the Panchayati Raj institutions have now got Constitutional legitimacy. Thus, after facing many storms PRls got Constitutional status in April

1993 by way of 73rd Constitutional Amendment Act. The Constitution (73 Amendment) Act, 1992 came into effect on 24th April, 1993 (Government of India, S.O., 267, 1993).

After having a minute observation of Constitutional 64th Amendment Bill, 74th Amendment bill and 73rd Amendment Act, one may come to the conclusion that the act is just on amalgamation of the 64th and 74th Constitutional Amendment Bills.

The Constitution Amendment Act has given a practical shape to Article 40 of the Constitution included in the directive principles of the State policy casting a heavy duty on the Centre as well as the States to establish and nourish village Panchayats so as to make them effective institutions of self-Government. The new model is a unique arrangement by the Centre which has made it mandatory on the part of the states to apply these principles in making laws without in any way jeopardizing the federal polity of the country.

SALIENT FEATURES OF 73RD AMENDMENT ACT

The Constitution (73rd Amendment) Act provides for establishment of three-tiers of Panchayats as units of local self-government. It also contains provisions regarding regular elections to Panchayat bodies, setting up of a State Election Commission and a State Finance Commission, reservation for SCs, STs and women, enabling provisions for reservation for Backward Classes of citizens, etc. Adequate powers and responsibilities will have to be developed upon these institutions at appropriate levels to enable them to prepare and implement the schemes for economic development and social justice (Dubey, 1995, p.110). The salient features of the Act are as follows:

Gram Sabaha

The Gram Sabha has been envisaged as the foundation of the Panchayati Raj system (Eastern Book Company, 1993, p.2). It shall perform such functions and exercise such powers as may be entrusted to it by the State legislature [Constitution (73rd Amendment) Act, 1992: Government of India ,Article 243-A].

Three-tier System

There shall be three-tiers of Panchayats at the village, inter-mediate and district levels (Article 243-B) .Only States having population not exceeding 20 lakhs have the discretion not to constitute the Panchayats at the intermediate level. Under Article 243-L, the President can make special dispensation for Union Territories (Article 243-L)

Direct Elections

All seats in a Panchayat at every level are to filled up by direct elections from territorial constituencies demarcated for this purpose, with the ratio between the population of such constituency and the number of seats allotted to it being the same throughout the Panchayat area.

Reservation of Seats

There shall be reservation of seats at every level for SCs/STs in proportion to their population in a given Panchayat area and for women to the extent of not less that one third of the total number of seats. Similarly, office of the chairpersons in the Panchayats at each level shall be reserved for women, to the extent of not less than one-third of the total number of office of chairpersons in the Panchayats at each level, and, for SCs and, STs in proportion, to the total number of chairpersons of Panchayats at each level as the population of SCs/STs in the state bears to the total population

of the state (Article 243-D). In addition, the legislature of any state can make provision for reservation of seats in any Panchayats or office of chairpersons in the Panchayats at any level in favour of the Backward Classes.

Five Year Term

The term of office of Panchayats at every level shall be five years (Article 243-AE) and if dissolved earlier or on expiry of the term, elections must be completed within six months from the date of dissolution or expiry.

Finance Commission

Within one year from 24th April, 1993 *i.e.* the coming into effect of the Constitution (73rd Amendment) Act, 1992 and thereafter, at the expiration of every fifth year, a Finance Commission shall be constituted in every State to go into the principles governing the distribution and devolution of financial resources between the State and the Panchayats at every level and the measures to improve the financial position of the Panchayats (Article 243-I) To provide for Finance Commission

State Election Commission

The direction and control of the preparation of electoral rolls and the conduct of all elections in the Panchayats shall be vested in a State Election Commission; to be constituted by the State concerned (Article 243-K).

Eleventh Schedule

Finally, the XI Schedule comprising of 29 items has been added to the Constitution which ought to provide an effective role to the PRIs in the planning and implementation of works of local significance ranging from drinking water, agriculture, land and water conservation, communication, poverty alleviation programmes, family welfare, education, libraries and cultural activities, maintenance of community assets etc (Article 243-G).

CONCLUSION

India is predominantly rural and any programme on rural development, therefore, gains prime importance. And that is why Mahatma Gandhi's idea of *Gram Swaraj* was a land mark in establishing Panchayati Raj system in the country which meant all-around and integrated development of the villages. (Tomar, 1991,pvi). The objectives of such a system were to take the local self-government to the grass-root level by giving impetus to the village panchayats.

REFERENCES

Armstrong, Michael (2006) - *A Handbook of Human Resource Management Practice* (10th ed.). London.

Bhattacharyya, U. (1992). *An Introduction to Local Government Accounting*, ed.1, New Central Book Agency, Kolkata.

-- (2005). *Municipal Accounting – Concepts and Practical Issues*, Mittal Publications, New Delhi.

--- (2009). "Performance of District Councils in Panchayati Raj: The West Bengal Experience" in *Journal ofRural Development*, Vol. 28, No. 01, pp. 123-141, NIRD, Hyderabad.

Datta, Nikunjalata (1989).-*Village Panchayats in India*, ed.1, Mittal Publications , New Delhi.

Dayal , Rajeshwar. (1970). *Panchayati Raj* , ed. 1, Cosmo Publications, New Delhi.

Dubey, A. K. & Mitra, S. (1995). "Planning and Finance for Panchayati Raj Institutions", Kurukshetra, Vol.44, No.7, *pp*. 123-24.

Majumdar, RC, Roy Chaudhary, HC and Dutta,K. (1967). An Advanced History of India, Edition III St Martin Press, Macmilon, New York.

Mishra S N and Singh S S.(2006). *Roads to Model Panchayati Raj* , ed.1, Mittal Publications , New Delhi.

------ (1993).Roads to Model Panchayati Raj: Review of Panchayati Raj Acts Mittal Publications, New Delhi.

Patel, Thriti D.(1984). "Panchayati Raj An overview", in *Panchayati Raj in India :Democracy at Grass-roots* by Rajput, R. S. and Meghe,D.R.(eds.),Deep & Deep Publications, New Delhi.

Tomar, B.S., 1991. *Panchayuti Raj in India- Literature on Features, Trends and Prospects* , (Delhi, Indian Bibliographies Bureau).

Storey, J. (2007) "What is strategic HRM?" in Storey, J. (2007) Human Resource Management: A Critical Text, Thompson.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

HISTORICAL THEMED MOVIES AND SOAPS: A STUDY OF ITS IMPACT ON STUDENTS AND HISTORY

Ms. Mrunalini P. Thombre
M. A, NET (History)
Assistant Professor (History Department)
L.A.D & Smt. R.P College for Women, Nagpur

Abstract: Indian entertainment media especially movies and soaps has a wide popularity across population without age, creed or gender limitations. Historical themed programs have been on the rise and also provoked sentiments in favor or against the depicted form of history through this medium. The education seeking youngsters not only watch such programs but also acquire historical information via it. It would not be an overstatement to point that often time distorted historical facts are propagated through this medium. Still students fail to analyze and ponder about history. The subject matter of real history is painted in varied forms of hues by different interpretations misguiding the students. But youngsters prefer such multimedia over books to acquire historical knowledge. It has an adverse effect on basic learning skills and most of all harms the sanctity of the subject history.

Keywords: History, entertainment, fact, distortion, student, movies.

Introduction:

As means of entertainment television and movies have been playing a predominant role in India. The Indian television made the epics Ramayana and Mahabharata immensely popular in the 20th century. The progress in science and technological advances has moved at a rapid pace in the 21st century. There has been a rise in the number of historical themed entertainment programs in India in the first two decades of 21st century. Period films and hero centric historical television shows are not deplete. As one of the most easily accessible and popular mediums these history based programs have also garnered a considerable number of viewership. Needless to say the youngsters form a huge chunk of these viewers. When a subject like history is portrayed using audio- visual medium by means of entertainment based serials and movies, it will engage the audiences in a thought process as well. The young students too will ponder on the subjects they come across in these programs.

As a history teacher I began to contemplate as to what would be the impact of such historical themed entertainment programs on students of history, how do they receive these movies and soaps. On discussing this aspect and questioning undergraduate students regarding what they learnt from or think about historical themed movies and soaps interesting points came to the fore. The questions asked aimed at finding out the interests, motives and critical thinking of students. The objective of the paper is to study the impact these historical themed entertainment programs have on the thoughts and beliefs of students with regard to the subject history. It alludes to the concern of distortion of historical facts when portrayed via this medium. It also compares the traditional book reading and narration method with audio-video medium as a way of teaching history.

Narrative History and Storytelling using means of entertainment:

History as a subject evolved more or less as a sort of narrating folklores and annals not only in Greek and Roman civilizations but also in Indian civilization. The epics, accounts of influential rulers of ancient, medieval and modern Indian history have fascinated and allured the commoners since times immemorial. The trend of imparting social and moral values with the

assistance of narrating stories with historical alignment continues till date. Hence it does not come as a surprise that a similar inclination to using historical themes to construct new entertainment television programs and movies is on the rise. Nothing can support this fact more than the initiation of new television channels solely involved in producing programs with historical and related themes. Such channels have also gained a rapid popularity and liking of both the young and old.

The major point to take note of is that history has always and still continues to be a subject which is constantly in motion. It means that as time progresses the interpretations of history by both the scholars and researchers differs with respect to the then prevalent conditions of the human society. This very nature of history gives rise to different hues of the subject in the light of novel discoveries and changing life scenarios.

Though various periodical movies and history themed TV programs were aired even way back in the 20th century in India, it did not have the outreach and influence of the order that it has today. In the light of diffusion and accessibility of technology, especially television and these days multi-tasking mobile phones in every nook and corner of the nation, the impact of what is transmitted through such mediums is manifold. Youngsters in particular are a class of masses who not only get influenced but also begin forming opinions on what is shown through this medium.

If a subject as significant as history and its events are being presented through media albeit with minor variations from the real facts of the subject and this is viewed by youngsters, many opinions are bound to be touched through it. But the need to understand as to what draws attention to such history themed movies and TV programs, its role in influencing opinions, the value of imparting correct knowledge and most of all the perspective of young students about history or at least the subject matter of any entertainment intended program has been taken into account here.

Motives of producers and viewers of historical movies and soaps:

The wide scope, novelty and linkage with reality allure the producers to make history themed movies and soaps without the fear of the story being drab or repetitive. The students were questioned as to with what motive they watch such movies. The most common response was for the purpose of entertainment. Curiosity of knowing or learning history was conspicuously absent as a motive of most students. Hence such programs can be termed as serving the purpose of entertainment fairly well. But students along with getting entertained tend to misconstrue the themes and portrayed ideas as real history. This is where the impact is detrimental to subject matter of history.

Dramatization and distortion of historical facts:

It is needless to say that every movie or soap be it historical themed or not has dramatization as a necessary ingredient. This is applicable to history based productions as well. It is this aspect which needs focus when students view such works of entertainment. As many as 60 percent respondents expressed their approval on dramatization and distortion of historical facts in such movies and soaps alike. This approval is all the more significant from the view that students though might not know the factual history but they are still convinced that there is a certain

degree of dramatization and distortion of historical events portrayed by this medium. Remaining 40 percent of respondents either didn't feel so or were not sure as to distortion and dramatization happen.

Thought provocation and critical analysis by students:

Popularly known history is not often questioned by the students. But watching it as a movie and soap does initiate a thought process and discussion among students. The students did not realize it initially but when questioned with examples most students happened to ponder on the subject and even with a certain degree of critical mindset. But when less know history events are the themes of movies and soaps the students accepted what they watched without much of questioning and thinking. But very few students make efforts to find answers to the questions that arose in their minds. And the ones who do attempt to seek answers prefer easy modes such as discussion with their teachers or internet surfing instead of referring a history book.

Adverse effect on true history:

Subject matter of period movies and serials dealing with history of India are more than often controversial due to lack of concrete evidence. Even noteworthy historians and researchers make mere contemplations on such subjects based on circumstantial evidences. If such aspects and events of history become themes of movies and serials there is a wider scope for fiction replacing facts. This is when the sanctity of the subject history is lost. The damage to the subject worsens when otherwise unaware students tend to form false notions about already bleak facts of history. This leads to propagation of distorted or false history which can be highly detrimental to the very core of history writing. More the versions of such historical events even more will be the dilemma of a student hitherto interested in seeking true historical facts.

A pinch of dramatization is undoubtedly seen in historical themed movies and soaps. This is the attention seeker for gaining viewership. It works pretty well too. The students who hardly have questions in the class also come forward and speak out questioning about those subjects which they happened to develop interest only because they watched a movie or television serial based on it. But the real difficulty arises for a teacher when they have to address questions based on fictionalized history. This is again applicable only when students garner courage to raise doubts or are curious enough to seek the true history. Hence clarification of falsely ingrained history remains only conditional.

Subjects of historical themed movies and soaps:

Subjects having an intense role in molding the socio-cultural and economic aspects of society such as Colonial rule in India, Partition of India, Wars and influential personality cult movies and soaps have been very common. But recently less known history events and personalities have acquired prominence in Indian movie producers. The respondents had no special liking for either popular or unpopular historical themes or personalities. But when they were asked if they would like to watch historical themed entertainment on relatively lesser known events or personalities most of them showed a willing interest in it.

The historical personality cult movies have been tilted more towards male heroes as compared to the females. When the respondents were enlightened about this aspect most of them gave an affirmative nod to it. And both the girl and boy students agreed that female historical

personalities have been subject matters of far less number of such history themed productions. Thus only those history subjects draw attention of entertainment industry to which they feel the audience can relate to. Often times this relational aspect is established by strategic planning and promotional drives.

Comparing history depiction through audio-visual medium and books:

Respondents were asked to give preference for knowing history by means of movies/soaps or any other such audio-video medium and books. About 75 percent respondents preferred audio-video medium (both movies/soaps and documentaries) over books. This calls for a cautionary signal for teachers who continue to use traditional means of teaching history as the inclination of students is shifting away from books. But there is a positive side to it in the sense that most students found it easier to recall and analyze historical facts that they acquired through audio-visual medium as compared to reading the same in books. However this in no way implies that historical movies and soaps can serve as knowledge imparting means. It still leaves a constructive way open to consider adopting novel means such as teaching history through documentaries which will lead to deeper impact on the students. But the condition of portraying authentic history without any laxity should be a pre-requisite to use such novel approaches of teaching the subject of history. However the hitherto vanishing reading and writing skills of the younger generation can further lead to neglect with more than needed use of innovation in teaching.

Conclusion:

The respondents being students have a high inclination to watching shows on TV or movies. But the historical themed shows though not produced frequently have become more common in the recent times. Not only is it being made but the fact that almost all respondents have been a witness to such form of historical themed movies and soaps points out the link between depiction of history through media and its impact on the thinking related to the history topic it deals with. The most noteworthy aspect of the findings is that the students as viewers know that the portrayal of ideas through media is not completely true and there are elements of dramatization and flickering of facts but many still do not question its credibility.

The allurement of audio-visuals as compared to mere one sense that is visual that too through book reading cannot be challenged. This very reason attracts the students to relate, question and reason out the differences, similarities and cause-effect phenomenon of the past in shaping the present times. However, distortion of facts well-researched and established by historians by long years of exertion is a major cause of concern. But the disclaimer that most such themed showcases are based on and not complete authentic portrayal of history is something that many students either put a blind eye to or just fail to grasp. This might have an adverse effect and give rise to conflicting thoughts when they read and learn the genuine history of a particular subject.

Every aspect plays either instrumental or detrimental role in varied degrees. In a similar way the portrayal of historical events or personalities at least arouses a sense of getting to know what the history of our culture and nation was. This positive aspect of the depiction of history based programs can be borne in mind and instead of confining the subject which has a scary

stance in the minds of its students since early age can be made more fun to learn. When students showed their wishes to study history through audio-video means it is evident that the subject history is not flawed but the way it is taught might have lacunas. Hence audio-visual ways of teaching the subject can be thought as a positive change towards retaining the interest of students. But the significance of reading books to acquire some knowledge should not be overlooked altogether.

References:

1. Revisiting 1947 through Popular Cinema: A Comparative Study of India and Pakistan Gita Viswanath, Salma Malik, Economic and Political Weekly Journal, Vol. 44, Issue No. 36, 05 Sep, 2009

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Village Level Small Scale Industry & Mgnrega (Social Audit)- Government Policy

DR. ARUNABHA BHAUMIK
Associate Professor in Commerce (UG&PG)
P.K.College Contai

ABSTRUCT

Handloom industry is decaying nowadays. But the demand of its products is worldwide. Yet all the looms are leaving their activities due to financial causes and government negligence. Government is giving stress on MGNREGA(Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act), for rural development. But this programme is only dependent on Government grant only, where huge amount of money is spending. It is not money generating or earning scheme. Money will go like water flow in a drain without producing any permanent earning capacity of the people. Government should give stress from where the people can earn for their livelihood for their future periods. So Government should take care or give stress on SMALL SCALE INDUSTRY for the benefit of the country and the unemployment will be abolished through Government subsidy.

Key notes: Importance of small scale industries, decaying of village level handloom industries, Government should give stress on this sector rather than MGNREGA.

Main text

Handloom industry is decaying nowadays. But the demand of its products is worldwide. Yet all the looms are leaving their activities due to financial causes and government negligence. Government is giving stress on MGNREGA(Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act), for rural development. But this programme is only dependent on Government grant only, where huge amount of money is spending. It is not money generating or earning scheme. Money will go like water flow in a drain without producing any permanent earning capacity of the people. Government should give stress from where the people can earn for their livelihood for their future periods. So Government should take care or give stress on SMALL SCALE INDUSTRY for the benefit of the country and the unemployment will be abolished through Government subsidy.

Since independence small scale industries have taken a very important role in Indian economy. About 20%of national income is being contributed by this sector. Almost 70% people are dependent on agricultural activities directly or indirectly for livelihood. With the advancement of science and technology, the idea of small scale industry has changed greatly. More emphasis has been given on agriculture as well as small scale industry. Handloom is such type of industry, which begins with cultivation of cotton plant and ultimately ends up with spinning and making of cotton cloths. In India on an average monthly consumption of cotton textile is 122308198 (in kg). In West Bengal on an average monthly consumption 4449151 (in kg) which is 3.37% and monthly average production of cotton textile in India (in meters) 3012495, in West Bengal on an average production of cotton textile (in meters) 60276, which is 2% in comparison with India. (Census of Handlooms in India 1997-98., National council of applied economic Research). In Medinipore cotton textile production is 142707(in values000). In West Bengal the geo-ecological condition is more or less ideal for cotton plant cultivation and cotton processing. Cotton and cotton clothes are three times more profitable than rice. As it has industrial processing sectors, it provides employment to a considerable number of people including women and children.

The handloom industry runs throughout the year. It has an additional advantage of providing employment to agriculturists even during the slack season. At present this sector acts as a supplementary

source of income in most of the district of West Bengal. But this can become a full time more profitable occupation if productions of clothes are organized, marketing and distribution are channelised in the era of globalization, because where consumption is 3.637% in West Bengal but production is 2% in comparison with India. As the demand is high so there is greater scope for production of handloom products in West Bengal which will be more profitable in future.

Importance of Small Scale Industries

Small scale industries play a very vital role in the national economy. They help in generating employment with minimum possible investment. Small scale industries also play a very vital role in promoting exports.

Article 39 of the Indian Constitution mandates that state shall direct its policy forward securing(a)&(b) that the ownership and control of the national resources of the community are so distributed as best to sub-serve the common goods, (c) that the operation of the economic system does not result in the concentration of the wealth and means of production to the common detriment.

SSI unit helps in achieving this constitutional mandate, ensuring that control over production is widely distributed. In view of this, government is making a cell efforts to encourage development of small scale industry. There were 31.21 lacks persons(129.8lackspersonsin 91-92) out of 31.21lakhs24.47 lakhs are registered units and 6.74lakhs are unregistered units.

The output at current prices in 1998-99 was Rs.5,27,515 cores SSI sector contributes to 40% of gross turnover in manufacturing sector 45% of manufacturing exported and 35% of total export. It contributes to about 7% of GDP(Gross Domestic Product).

1 Taxman-Practice manual to small scale industries –V.S Dantey-2010

Small industrial establishment registered with the Directorate of cottage and small scale industry with corresponding employment in the districtof Purba Medinipore.

Upto the year as on 31st March	Unit	Employment(Number)
2007	25908	127099
2008	27127	133200
2009	28069	138253
2010	28768	142455
2011	29826	147266

Source: Directorate of small scale industries, West Bengal.

Table-1

Area, population and Density of population Midnapore at a glance

Area and population	Year	unit	particular
Area	2001	Sq.Km.	14081
Population	2001	Number	9638473
Density of population	2001	Per Sq. Km.	685
Sex percentage			
Male	2001		51.14
Female	2001		48.86
Ratio of Population			
Rural	2001	Per Sq. Km	89.51
Urban	2001	Per Sq. Km	10.49
Industry			
Registered working factory	2000	Number	217
Small industrial establishment	2000-2001	Number	29826

Source: Statistical hand book Midnapore-2001 Bureau of applied economics and statistics, Govt of West Bengal

Cotton weaving as a part time or whole time employment:

Midnapore district as a whole is the largest district in west Bengal. Its population is also high but the employment scope is very poor. Population ratio is 89.51% in rural area, only 10.49% in urban area. Midnapore is an agriculture based district in West Bengal. In rural area maximum number of people spent their livelihood by agricultural activities.

Though agriculture is undoubtedly the most important occupation of the bulk of the people as well as the people engage themselves is small scale industries also. Handloom Industry is one of them. The products of Bengal looms not only supply cloths to her turning millions at home but also to the numerous customers outside. When British commerce with the East was established early in the 17th century, Midnapore was the unrivaled centre of cotton manufacture in the whole world. Weaving and spinning had become national occupation, peculiarly suited to the mode of village life. A much greater number of the inhabitants at leisure apply themselves to the loom.(A cyclostyle paper "A guide to the population estimate of Eastern India 1811-1830 by Durga Prasad Bhattacharya, Indian Statistical Institute, Dec-1972)

Cotton weaving thus formed the occupation of a considerable section of total population of Midnapore. A number of weavers engaged in weaving as a part time occupation could thereby supplement their normal income from agriculture. However, to many weavers, weaving was an exclusive occupation and they did not combine it with agriculture. It is interesting to study to what extent cotton weaving was a whole time or parttime employment.

At leisure they apply themselves to the looms so that more cotton are manufactured in Midnapore and consequently at much cheaper rates. Thus in Midnapore , agriculture and manufactures went hand in hand.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

Our study intends to investigate into present position of the handloom industry in Purba Medinipore district and the major problems that have come into the way to effective running of the industry. The study will review the potential of this industry in this region.

The objective may be enumerated as follows:

1. To know the present position of handloom industry- Its production costs, marketing, employments and profitability etc.
2. To have an idea of different problems faced by this industry and the people faced by those who are engaged in different activities of handloom industry.

Research Methodology:

The methodology adopted in collection and analysis of data for the study has been discussed here. I shall confine my study to the state of West Bengal particularly to the district of Purba Medinipore. Purba Medinipore is one of the three major handloom producing districts(viz, Nadia, Murshidabad and Purba Medinipore) of West Bengal.

For the pupose of this study I have collected relevant secondary data from latest reports, documents etc. published by government and other organizations such as Directorate of Handloom Industry Government of West Bengal. Census of Handlooms in India. District Statistical Handbook Midnapore, Bureau of applied economics and statistics, Government of West Bengal. In this apart, valuable data (both quantitative and qualitative)are collected through direct interaction with knowledgeable persons associated with this industry, viz, concerned government, semi-government officials, local bodies, existing operators. Extensive reliance has been made on existing work and available literatures on this subject.

For fulfilling my objectives I have adopted the following methodologies;

1. Collection of the relevant documents.
2. Development of the questionnaire for field testing.
3. Collection of data on the basis of the revised questionnaire.
4. Analysis of the collected data on the basis of the Trading & Profi&loss A/C, Ratio analysis.
5. Interpretation of the result and conclusions reached.

PROBLEMS AND SUGGESTIONS

The industry, however is not in a very good condition because it faces different problems in collection of raw materials, weaving, designing and marketing the finished product accompanied with Government assistance, finance etc.

These problems are discussed below.

1. **Collection of raw materials**- Raw materials collection cost is near about Rs. 25000.00 per bale but the output is only 400 to 450 pieces of sarees. This cost varies always and weavers face great losses. The weaver cannot collect it at a time when the cost of bale reduces because they are totally dependent on Mahajan. Almost they purchase threads more than cost price because they puchase it on credit. The weavers have no so much capital . They are dependent on Mahajan's advances.
2. Weaving- There are so many weaving operators who weave the sarees as a part time basis. But it requires for the manufactures of a piece of cloth the whole time attention of the weavers. At the time of manufacture usual dimensions depend on the quality of fabric and skill of the weavers. But the weavers of this region has no cultivative lands. They act as rented labours of other master land holders, from where they earn money more than weaving labour charges. So sometimes they go away from handloom and again come back when it become off season to agriculture. They want double rate of wages to make same type of sarees like Dhanekhali, Dinajpur etc.
3. Designing- The district handloom operators do not want to apply new technology of designing due to increasing cost.
4. Marketing-Handloom operators of this distict do not arrenge any Meal or Exibition, where they can sell their products.
5. Other problems faced by the industry are-
   a) Non availability of regulated market
   b) Lack of Government assistance
   c) Lack of finance
   d) Lack of technical knowledge etc.

   Suggestions:

   a) Establishment of regulated markrt
   b) Timely supply of qualitative threads
   c) Control of input prices
   d) Financial help

Conclusions:

From the foregoing discussion it is quite clear that the financial position of the village level handloom industries suffer from an incurable disease, i.e. paucity of funds. There is little supply of money to cope with ever increasing demand of working capital funding. The Co-operative societies already in operation are unable to satisfy the severe financial crunch towards supply of ever increasing of demand of working capital. The prices of raw materials are increasing everyday and no control over this increase exists. The

wholesellers who are practically controlling the entire market of raw materials are also controlling the price thereof and charging very high prices for the same.

It is therefore suggested that there should be some positive control over the above phenomena. Some government control agencies should be established who will operate in this sector to supply the necessary raw materials to the handloom operators directly at a reasonable price and with a soft rate of interest on the credit on the one hand. On the other hand the agency so established should come forward to foster the marketing of the handloom products at a reasonable price.

It is noticed that positive steps have been taken by the Central Government and State Government in this direction. We may therefore expect that in future a rosy picture will come out and the present decaying position may be a thing of the past.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Indo us relation in 21st century

Ms. Rinku Sharma
Asstt. Prof.
Department of Defence Studies
D.N. College, Hisar

Abstract

Following the 9/11 attacks on the American homeland, India and Pakistan emerged as important states in the US-led Global War on Terrorism (GWOT). The gathering momentum in the Indo-US relations during the Clinton Presidency underwent a dramatic transformation. Although increased cooperation in defence issues is understood to have 'led' the India-US relationship to its current level, it has not culminated in enhanced counter-terrorism cooperation. This perceived lack of cooperation can be located within the perceptual differences on key security issues.A major breakthrough in the U.S.-India relationship came soon after President Bush's re-election. In July 2005, President Bush and Prime Minister Manmohan Singh issued a Joint Statement resolving to establish a "global partnership" between the United States and India, through increased cooperation on numerous issues, including "full civilian nuclear energy cooperation". After that Obama and Trump current president of US follow that step very well.

Key Word: Global War on Terrorism (GWOT),Logistics Support Agreement (LSA), Strategic Partnership (SP),Defence Technology and Trade Initiative (DTTI)

Introduction

India-U.S. bilateral relations have developed into a "global strategic partnership", based on shared democratic values and increasing convergence of interests on bilateral, regional and global issues. The emphasis placed by the Government in India on development and good governance has created opportunity to bolster bilateral ties and enhance cooperation under the motto --- "Chalein Saath Saath: Forward Together We Go", and "Sanjha Prayas, Sab ka Vikas" (Shared Effort, Progress for All) adopted during the first two summits of Prime Minister Modi and President Obama in September 2014 and January 2015 respectively. The summit level joint statement issued in June 2016 called the India-U.S. relationship an "Enduring Global Partners in the 21st Century".

Eliminating the hesitations of history, India and the United States have built a strong and strategic bilateral relationship and continue to contribute the stability and prosperity of the world. The first Prime Minister of India Jawaharlal Nehru likened American Imperialism to that of British. He propounded and propagated the Non-Alignment Principle whereby India refused to join either the capitalistic US or the communist Soviet Union. India's socialistic economic principles and deep scepticism to the US hegemony resulted in its predilections towards USSR much to the ire of the West. As the ideological Cold War ended after a myriad of international convergences and divergences, India was forced to look West given the paradigm shift in the geopolitics of the world and in Francis Fukuyama's words "End of History". Today both India and U S are among the most vibrant foreign cohorts and strategic partners.

India-USA: Four Pillars of Strategic Partnership

1. Defence co-operation
2. Strategic Consultations
3. Counter-terrorism, internal security and military policies
4. Civil Nuclear Cooperation

Defence Co-operation

The US has been pressing India past decade to sign the Logistics Support Agreement (LSA) as part of military cooperation, in addition to the Communication Inter-operability and Security Memorandum of Agreement (CISMOA) on transfer of technology, and the Basic Exchange and Cooperation Agreement (BECA) for sharing geospatial intelligence - mapping data and imagery. This was perhaps the crux of what then President George W Bush meant by saying, "India must fall in place." The most important development during the recent visit of Ashton Carter therefore is India agreeing in principle to sign the LSA, albeit Parrikar described it as Logistics Exchange Memorandum of Agreement (LEMO) which will be signed in "coming months". As per Ministry of Defence sources, LEMO will be tailored to Indian needs though its nuances have not been elaborated and no date decided when it would be signed. While reviewing the progress of DTTI and commending on-going discussions by the Jet Engine Technology Joint Working Group (JETJWG) and the Joint Working Group on Aircraft Carrier Technology Cooperation (JWGACTC), Parrikar and Carter agreed to initiate two new DTTI pathfinder projects on Digital Helmet Mounted Displays and the Joint Biological Tactical Detection System. They agreed to work towards greater cooperation in fields of cutting-edge defence technologies, including deepening consultations on aircraft carrier design and operations, and jet engine technology. They noted the understanding reached to conclude an information exchange annex (IEA) to enhance data and information sharing specific to aircraft carriers. Both countries agreed to expand collaboration under the DTTI; explore new opportunities to deepen cooperation in maritime security and Maritime Domain Awareness including the desire to expeditiously conclude a "white shipping" technical arrangement to improve data sharing on commercial shipping traffic; enhance military-to-military relations including discussions on submarine safety and anti-submarine warfare. The two countries also agreed to knowledge partnership in the field of defence and commitment to work together and with other nations to ensure the security and stability at regional and international level.

Strategic Consultations

It is pertinent that the US defence companies are also participating in the various defence acquisitions under the 'Make' and 'Buy and Make' programmes and not only confining themselves to FMS opportunities. Even the Strategic Partnership (SP) model announced by the Ministry of Defence has been accepted by these defence corporations.Both countries reaffirmed the importance of safeguarding maritime security and ensuring freedom of navigation and over flight throughout the region, including in the South China Sea, vowing support for a rules-based order and regional security architecture conducive to peace and prosperity in the Asia-Pacific and Indian Ocean. Defence minister of both countries welcomed finalisation of four government-to-government project agreements in the area of science and technology cooperation: Atmospheric Sciences for High Energy Lasers, Cognitive Tools for Target Detection, Small Intelligent Unmanned Aerial Systems, and Blast and Blunt Traumatic Brain Injury.Hence, bilateral defence and strategic cooperation will move forward, some irritants notwithstanding. The ongoing discussions on various other framework agreements are also a positive indicator.

Counter-terrorism, internal security and military policies

Cooperation in counter-terrorism has seen considerable progress with intelligence sharing, information exchange, operational cooperation, counter-terrorism technology and equipment. India-US Counter-Terrorism Cooperation Initiative was signed in 2010 to expand collaboration on counter-terrorism, information sharing and capacity building.The Department of Homeland Security and Ministry of Home Affairs plan to hold a third U.S.-India Homeland Security Dialogue to enhance homeland security cooperation and discuss building capacity in cyber security and critical infrastructure protection, countering illicit finance, global supply chain security, megacity policing, and science and technology. These senior-level exchanges have reinforced our strategic homeland security partnership and enhanced operational cooperation in investigations, capacity building, and countering threats. In January 2014, U.S. Immigration and Customs Enforcement repatriated to India three recovered stolen sand stone sculptures dating from the 11th century, valued at more than $1.5 million. In December 2013, India-U.S Police Chief Conference on homeland security was organized in New Delhi. Police Commissioners from India's top four metropolises paid a study visit to the U.S. to learn the practices of megacities policing in the U.S. in November 2015. The two sides have agreed on a joint work plan to counter the threat of Improvised Explosives Device (IED).The senior-level exchange between India and the US reinforces the strategic homeland security partnership and enhance operational cooperation in investigations, capacity building, and countering threats.

The US and India share a variety of common strategic priorities. Both are concerned about the rise of China's power and do not want China to dominate Asia. They also consider the security of energy lanes in the Indian Ocean as a critical factor to their national security. With those strategic policies, the US has had India's in its side in a number of situations. India supported the US in three resolutions against Iran's nuclear programs and in the reconstruction in Afghanistan. Indian military forces have also had tight contacts, joint patrols, joint training and exercises with the US. The US has been selling defence equipment to India. By 2011, US arms sales to India reached approximately $8.83 billion. However, US arms sales decisions to India still depend on the stability of the region, especially the balance between India and Afghanistan's military. The US is also concerned about the engagement between India and Russia and Israel, the two major suppliers India's army.

Another remarkable point in US policies toward India is that US President Barack Obama publically announced that the US will supports India to be one permanent member of United Nation (US) Security Council if it is expanded. Although it does not mean that the Council will be reconstructed and India will be able to have a permanent seat soon, Obama's announcement has been an effective diplomatic gesture to show the importance of the US to India and to strengthen their relationship.

Civil Nuclear Cooperation

The bilateral civil nuclear cooperation agreement was finalized in July 2007 and signed in October 2008. During Prime Minister Modi's visit to the U.S. in September 2014, the two sides set up a Contact Group for advancing the full and timely implementation of the India-U.S. Civil Nuclear Cooperation Agreement, and to resolve pending issues. Culminating a decade of partnership on civil nuclear issues, the two sides have started the preparatory work on site in

India for six AP 1000 reactors to be built by Westinghouse. Once completed, the project would be among the largest of its kind. The Nuclear Power Corporation of India Ltd and Westinghouse are in talks toward finalizing the contractual arrangements, and addressing related issues.

India-US Civil Nuclear Deal

The deal is seen as a watershed in India-USA relations and introduces a new aspect to international non proliferation efforts. Since July 18, 2005, the deal lifts a three-decade U.S. moratorium on nuclear trade with India. It provides U.S. assistance to India's civilian nuclear energy program and expands India-USA cooperation in energy and satellite technology.

Current U.S. Security Interests in India

Throughout the Cold War, U.S security interests with relation to India were largely confined to mitigating nuclear proliferation and the potential for nuclear conflict in South Asia. Geopolitical realignments after 1991 dramatically increased India's visibility and potential utility in U.S. security calculations, eventually upgrading the country from a "growing global power with common interests" to a "linchpin" of U.S. strategy extending from the Western Pacific and East Asia into the Indian Ocean region and South Asia (as described in a June 2012 speech by Defence Secretary Leon Panetta). This transformation in Washington's perception of India as a key strategic partner was undergirded by four major U.S. security interests .one another reason of US interest in India is China tack interest in Pakistan and Pakistan also come closer to china and become china's strategic partner. So US become more close to India so that china can't be a super power of south Asia

- Establishing a stable a balance of power in south Asia
- reducing the threat posed by terrorism and religious extremism
- curtailing nuclear proliferation in Asia
- protecting U.S. economic and political interests in the Asia-Pacific region.

Current deal between indo US

Significant induction of US weapons and equipment have addressed operational needs of the Indian defence set up. These dispatches have been 'on time and within budget' unlike weapons purchase from other defence powers where cost and time overruns are a regular feature. Thus the FMS-based acquisitions and subsequent induction of the amphibious transport dock INS Jalashwa (former USS Trenton LPD 14), the C-130J Hercules military transport aircraft, P-8I maritime reconnaissance aircraft, C-17 Globe master III aircraft are a good guidance to building a base of trust, since the framework agreement was signed in November 2005. Even at this stage the acquisition of the M777 155mm Light-Weight Towed Howitzers is in progress and discussions on Apache Helicopters and Javelin Anti-tank Guided Missiles are not out of the discussion table. The effort of the DTTI to move on a plank of partnership has helped in developing indigenous defence capabilities and reducing the dependence on FMS sales as the only avenue for military sales from US. In a span of three years, 50 per cent of the original or pathfinder projects under DTTI have reached project agreement stage while two are to be pushed with DRDO and US Labs being the lead agencies from the respective countries for these projects.

These projects have concentrated on getting systems in place for plethora of capacity building like protective clothing for soldiers in nuclear, chemical or biologically contaminated

battlefields. The proposal for trilateral cooperation (with Israel) on the futuristic military platform is also a good idea. The outcomes of the project can be used by the armies of all the three countries. Likewise signature aperture radar, hot-engine technology for indigenous light combat aircraft and stealth-coating technology are areas for widening the scope for DTTI cooperation

Conclusion

Upper description told us that in 21st century relation between india and US become more friendly. The three most recent Presidents viz Clinton, Obama (Democrats) and Bush (Republican) have all worked assiduously to take the relationship to ever newer heights. On the Indian side also, if Prime Minister Vajpayee had characterised the two countries as "natural allies" and Prime Minister Modi termed the connect as an "indispensable partnership," Prime Minister Manmohan Singh had staked the survival of his government on the India-US civil nuclear deal and termed this as the biggest achievement of his 10-year rule. President Obama termed India-US ties as the "defining partnership of the 21st century." Over the last decade, India-US bilateral relations have developed into a "global strategic partnership" based on shared democratic values and increasing convergence of interests on bilateral, regional and global issues. Regular exchange of high level political visits has provided sustained momentum to bilateral cooperation while the wide-ranging and ever-expanding dialogue architecture has established a long-term framework for India-U.S.

Reference

- Indo-US strategic relationship: Why the balance is not in India's favour Lt Gen Prakash Chand Katoch
- Fact Sheet: U.S.-India Counterterrorism and Homeland Security Cooperation
- Dennis Kux, "India's Fine Balance," Foreign Affairs, May/June 2002: p. 94.
- "Bush Accepts Invitation To Visit India," Times of India (New Delhi), May 18, 2001.
- U.S.-India Security Relations: Strategic Issues K. Alan Kronstadt
- Indo-US strategic ties on firm footing.
- Trump Presidency and future of India-US relations

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Flipped Classroom Approach In Higher Education: A Study

Dr. Leelawati A. Patil,
Asst. Professor of English
&
Prof. Prakash R Khade
Asst. Professor of English
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College Miraj.

Abstract :

Learning and education has been expected to be a holistic experience beyond Classroom academics for students' all round development and growth in this world of globalization. A true teacher keeps him-self busy with students for pure learning, responding the doubts and instilling an environment of curiosity and interactivity applying innovative methods of teaching. Pertaining to this aim the concept of flipped classroom has grown in popularity in higher education as a potential model to increase student engagement for active learning in class; this flipped approach helps students explore, share and create content. Flipped classroom approach is purely the student centered learning activity that makes students active participants of the learning process; as a result it lays down the foundation of independent learning. The present paper aims to focus on the concept of the flipped classroom model, its important techniques and benefits and limitations of its application in practice.

Key Words :-

Teachers, Students, Learning Process, Interactivity, flipped classroom approach.

Introduction :-

The higher education scenario has been significantly altered in the last decade of 20th century. Governments are now acutely conscious of the need to ensure access and equity. The character of higher education itself has changed with a significant paradigm shift from tutor-centered to learner centered learning and the concept of lifelong education for all has been accepted. The development of higher education is co related with economic and social development. Hence institutions for higher education have main responsibility for equipping individuals with the advanced knowledge and skills required for positions of responsibility in government, business and the professions. Every efforts should be made to increase access and equity. The twenty-first century is the era of knowledge and to meet the expectations of this era the effective use of information and communicational technology is necessary. Educational methodologies are bound to change in accordance with the accepted concept of students centered learning. On-line learning, making use of personal computers, multi-media, virtual reality and other searching tools enhance the educational experience. The present paper focuses on use of flipped classroom approach in Indian higher education.

What is Flipped Classroom :-

Flipped learning pedagogy stems from the premise of inquiry based and egalitarian philosophy ; with the growing access to vast information through the internet, the traditional model of teacher as the sole steward of knowledge has become obsolete.

The Flipped classroom is an instructional strategy with the aim to improve student engagement and outcome. It is a student centered learning approach, which focuses on students' application of conceptual knowledge rather than factual recall of straight transfer of information. This method makes students active participants of learning process. This method is introduced

and widely implemented by S P Jain Institute of Management and Research (SPJIMR) and Indian School of Business (ISB), Hinduja College, Mumbai. The teacher provides resources of material of learning via- e- mail, intranet, whereas students gather the concepts, construct knowledge and draw inferences. During the teacher-students meet in the classroom for the follow-up examines students participation, their seriousness, their integrity in learning what actually the students have leant. Besides group discussions, presentations, debates, essay writing competitions, quiz can be organized to assess the students' performance.

Technology plays a vital role in this learning process. Capture content i.e. lecture material, readings, interactive multi media can be provided to students to access at their own convenience and to suit their pace of learning. Sometimes curate content technique is applied, where students gather their own resources.

In flipped approach the teacher aims to present learning material in a variety of formats such as text, videos, audios, multi-media to suit different learner styles and multi-model learning. It provides opportunities for discourse and interaction in and out of the class using polling tools, discussion tools or any content creation tools. It also conveys timely information up dates for the students. Immediate and anonymous feedback is sought for the teachers and students through quizzes, puzzles, polls to signal revision points. To assess the students ability of application or captured data demonstration technique such as personalized projects, problem based learning experiments, presentations, role playing can be implemented. For concept exploration video-audio recordings, contents rich websites, simulations and readings are used. Students are encouraged to probe into reflective podcasts, quizzes, blogging and to participate in online discussions.

Flipped approach makes students learn at their own using videos and other multi-media materials outside the class and in class they work through what they watched and understood during different activities participating in discussions and asking the teacher different questions to get the appropriate knowledge of the topic taught. The teachers' role is crucial as he builds up students prior knowledge to scaffold the deeper learning that he wants to do during class time by providing a coverage assignments to get knowledge about the assigned topic. Then the teacher has to make a formative assessment of students' learning by framing conceptual questions and feed-back questions. A good conceptual question directs students to the kind of thinking, the teacher expects from them. Some students may not be able to answer those questions if they haven't done the assignments. As these questions are not the matter of memorization but they require more analytical thought.

Feedback question is very interesting one where the students may get confused or blunt; they may have different answers as they have different intuitions. Therefore instead of assuming students different reactions he should touch the point directly and explain it immediately.

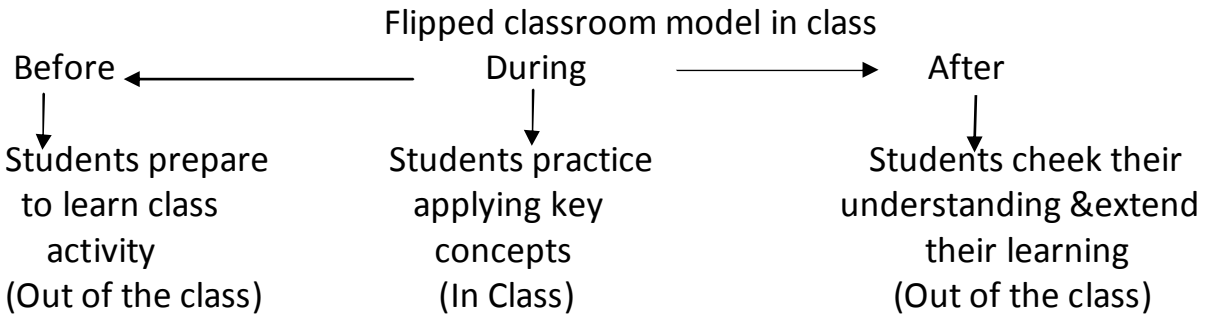

In present scenario, there is the dramatic growth of online content creation, collaboration and distribution tools accessible for delivering flipped learning. Video-creation (Screener and Webinario) and distribution tools (youtube, vimeo) provide the opportunities to create flipped content at ease. A flipped class inverts the typical cycle of content acquisition and its applications. As a result students gain necessary knowledge before class and instructors guide students actively and interactively to clarify and apply that knowledge in the class and out of the class.

Active learning Techniques for flipped classroom

Active learning techniques are growing more common as educators develop flipped classroom environments and create strategies that engage students and add real time technology experience in the classroom.

In a flipped classroom students prepare for the study topic at their home from the material the teacher had provided to them. In the classroom time they reinforce the given topic of the study. This approach allows students to demonstrate top of mind awareness skill to evaluate their retention of the information and leaves the classroom for hands as application. This model has been widely used in varied scenarios and university classrooms with a high level of success.

The following techniques may be used to engage students in participatory learning.

1. **Inside /Outside Circle**
   This is an interactive discussion exercise. Students are arranged into two concentric circles with equal numbers. The students within the inside circle will face the outward and the students on the outside circle will face inward providing a partner for each students. After being given the directive one student speaks while the other listens and then the scenario flips.
2. **Group Quizzes**
   Students can be divided into groups with a maximum of four students. Each group will complete a quiz with fact based and discuss based questions that refer back to the study topic.
3. **Jeopardy**
   The instructor prepares questions based on various topics related to the assigned readings and lectures. The classroom is broken into teams to tackle the questions and the activity leads to further discussion while responding to questions.
4. **Oxford- style -debate**
   Students are instructed to respond to a particular proposition or a theme. Students are divided into two teams, one side will respond for the proposition and the other team will respond

against the proposition and the debate starts. Each team will have an opportunity for rebuttals and conclusions. Audience members are encouraged to create a 'T - chart' to keep track of interesting points from the for and against discussions. This will create an engaging discussion or debate.

5. **Human Bingo**

A bingo card that contains a question of a statement is distributed to each student. The students are then given an opportunity to find a classmate who knows or thinks the answer to their particular question or statement. The students have a set amount of time to collaborate and get "bingo" as often as the time allows. They can use the same student to answer a maximum of two squares. When the time is up questions and statements are selected for classroom discussion.

All these techniques foster an interactive learning environment that will engage students and enhance their learning previously acquired.

Benefits of Flipped Classroom Approach

Flipped classroom approach makes the teacher interact with students can directly. This interaction with students can be more personalized and less didactic active and students are directly involved in knowledge acquisition as they participate in it and evaluate their learning. Flipped classroom approach apply mastery learning model which requires each students to master a topic before moving to the next one. Fillped model enhances the learning experience of the students. This model rewards students for displaying their competence in the set topic.

The following are some of the benefits of Flipped Classroom Model

- Students can consume lecture materials at their own place. They can review or replay the particular part of the lecture they find it difficult as many times as they need. If they found certain issues difficult to understand they may come to the class with specific questions above the part they found difficult.
- The teacher is present while students apply the new knowledge. In this learning process students may learn a lot at his own about the subject worth in the presence of his teachers or guide.
- Results from flipped classrooms are promising. It has proved to be the fastest growing video-platform for education. It does improved students achievement in nearly any subject. The survey of flipped learning network shows that 71 % of the teachers who flipped their classes noticed improved grades of their students and 80% of the teachers reported improved state of students' attitude as a result and nearly 99 % of teachers who flipped their classes reported that they would flip their classes again the following year.

Limitations of Flipped Classroom Approach :-

Flipped Classroom model does have limitations both for teachers and students.

- Flipped Classroom approach is a challengeable task for the teacher as he has to prepare the material well in advance and it increases preparation time. To create high quality video teachers have to contribute significant time and effort outside of their regular teaching.
- Addition funding is required to procure training for teachers for effective and successful implementation of the model.

- The potential performance increased from flipped classrooms has been limited in some cases due to teacher student unfamiliarity with the classrooms setup.
- Some students may not understand the rationale behind the flipped classrooms and they remain unfamiliar with this education technique.
- Digital divide is another limitation of the flipped classroom. So far as socio-economic background is concerned access to computer and video viewing technology outside of the school environment is not possible for many students, also it may put undue pressure on the families who try to gain access to videos outside the class hours.
- Flipped Classroom model may not be feasible to those students who struggle due to their personal responsibilities. Hence they may not keep themselves updated in their self directed and independent learning compared to their other school mates.
- Flipped classroom models that rely on computerized video may be harmful to the adolescent students as they already spend much of their time in front of computer.
- In flipped classrooms the teachers deliver instructions to the students through videos, students may not learn best by just listening to the teachers.

Conclusion

Flipping the classroom is an innovative technology it is a form of inverted teaching.It is a response to the idea that classtime can be used to engage students in learning through different learning techniques, rather than through delivering lectures only. The flipped classroom model is students centered learning process where the teachers' role is that of mentor. Outside of the class students learn watching videos, other multimedia materials as a sources material before coming to the class. The classtime is reserved for different learning activities- interactive discussions, collaboration work and the guidance of the teacher. Results from flipped classrooms are promising. Flipped classroom model is rapidly catching on an increasing number of educators . Now–a-days many of the educators begin to experiment with this new way of teaching for improving the student learning experience.

References

1. http:/ en.wikipedia.org/wiki/flipped-classroom.
2. http:/education.cu.portland.edu/classroomresource-five-action-learnig-techniques from flipped classroom.15-2-2018
3. http:/vimeo.com/70893101
4. http:/compustechnology.com/articles/2014/08/13/2.great techniques-for these flipped classroom.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Role of Teaching, Learning and Evaluation in the Quality Higher Education

Dr. Shriram G. Gahane,
Assist. Prof. in English,
Adarsh Arts and Commerce College,
Desaiganj (Wadsa), Dist- Gadchiroli. M.S.

Abstract:-

Higher education plays an essential role in the development of society. Teaching, Learning and Evaluation are the essence of this whole education system. They define the quality of education. The certified students today are not able to handle the problems of their lives, nor are they capable enough to earn on their own. They are also not satisfied with the way they are taught and evaluated. The role of teacher in the class room is to inspire and facilitate discussions. True learning can only take place in a constructive and healthy atmosphere. Teachers should help learners to relate new content to the previous knowledge. Examination and evaluation are perhaps the most important and crucial components of the whole education system. We need to introduce new ways of evaluation or, at least, modify the existing evaluation system to reduce the existing levels of dissatisfaction among students. This paper highlights the current ways of teaching, learning and evaluation process and suggests some possible ways out.

Introduction:-

Teaching profession has been considered as the noblest profession in India having a long heritage of quality education. In ancient India, Sages and Gurus used to have the most reverential status among the kings and emperors. They advised and guided all in need and paved the way out. People obeyed teachers and followed their instructions without hesitation. This was because the ancient Gurus were supposed to be the emblem of knowledge as a perfect solution to every problem in life and were ready to impart it to all. They had no feelings of selfishness and no personal interests while spreading the light of knowledge in the society which in return took care of them. This mutual relationship between the teachers and society strengthened and sustained the bond of faith. Every parent in ancient India was happy to hand over his/her ward to the Guru as they felt that the pupil and his future both were not only safe but also bright in the company of the Guru. Of course, the teachers then also were bound by the unwritten moral obligations. They maintained and observed in practice the code of conduct prepared by themselves. They dedicated their lives in enlightening their pupils' lives; taught them, trained them, examined them and certified them accordingly. Nobody had any doubt about their teaching, training, and certifying the pupils. These Gurus prepared their pupils to fulfill the needs of their society, and the trained and successful pupils did perform accordingly. There were no fixed syllabi, no any fixed method of teaching and no set pattern of testing the students in this system. Still this pattern of teaching, learning and evaluation was successful.

With the advent of industrial revolution, liberalization, privatization, and globalization the education system changed its course. It became more diversified, complicated and sensitive. The governments directed the system and made policies, employed trained teachers to teach the set syllabi to the students, examine and certify them. However, it is found that the prescribed syllabus justifies the needs of the society in general only; it does not focus on any specific quality development among the students. The certified students today are not able to handle the problems of their lives, nor are they capable enough to earn on their own. They are also not satisfied with

the way they are taught and evaluated. They have qualifying certificates in their hands, but no necessary knowledge and skills. This sorry state of affairs pervades everywhere, and we, the teachers, need to brood over it seriously and see what flaws are there in the present process of teaching, learning and evaluation so that we may come out with some workable findings.

Teaching:-

As teachers, our first and foremost duty is to teach. The policy makers provide us the framed syllabi to teach it to the students. Teachers are bound to teach what has been fixed by the policy makers in a given period of time. On the other hand, the society expects the teachers to imbibe such qualities among the students that will enable them to earn their livelihood and make them noble citizens. Thus, our teachers find themselves caught in a duel situation, whether to complete the syllabus or to empower the students with various skills.

If we have a close look at the syllabi of many of the subjects taught in our Universities, we will come to know that we teach such outdated things to our students which have no relevance in their practical lives. Even after having exhaustive deliberations over the issue, many of the Boards are not ready to modify their syllabi. In today's changed circumstances, we need to update our syllabi and try to relate it to the real life situations and challenges poked by the modern technological world.

The outdated methods of teaching employed by many of our fraternity also create problems for our students. The age-old lecture method is still used by many. Teachers are not the dictators; they are the facilitators, the change agents. The role of a teacher in the class room is to inspire and facilitate discussions. His/her main focus should be on guiding students by asking questions that will lead them to develop their own ways of analyzing things. Instead of applying various theoretical teaching methods suggested by the experts, the teachers should work on their own student-centric teaching methods which are suitable and effectively applicable in local conditions. The teachers need to join self, subject and students in the class. They should impart knowledge to their students related to the subject, and should not have only exam-oriented approach while teaching.

Nevertheless, there is a need to have professional development programmes for the teachers for improving their knowledge, competence, innovativeness, skills and effectiveness. There is a need to keep teachers alive and fresh through in-service education and training. Innovations are needed to generate ideas among youths. A new enterprising society is being created in the world and hence the teachers must be ready and competent enough to sharpen the innovation potential of students. Higher education is a very crucial sector for the growth and development of human resource and teachers are the medium to do it. Hence he/she must be competent, knowledgeable and dedicated to their profession and to the development of their students. Teacher must be a transformed individual who has to enable students through his/her teaching to know their power to reach higher levels and lead a decent and dignified human life.

Learning:-

As teaching should not be exam-oriented, so learning should not be result-oriented. Many students today have become so specific in their studies that they don't even bother to study text books or refer to the reference books seriously. Instead, they prefer to refer to the digests and

readymade notes to pass the examinations. It seems that they do not study to get knowledge but to get marks and get passed.

True learning can only take place in a constructive and healthy atmosphere. Teachers should help learners to relate new content to the previous knowledge they already possess. Thus, by correlating new content with the previous knowledge, the learners can move forward to acquire new vistas of knowledge. The teachers should help learners to construct usable knowledge by encouraging sense of enquiry, problem solving attitude, reflective thinking and group activity among them. The factors like stress, anger, low self-esteem, negative identity, uncertainty and disappointment affect the behavior and academic performance of the students. To cope up with these problems they need to learn effective ways to communicate with others and develop self-esteem. If they could do this, the process of learning would become easy and enjoyable. For this they need to maintain their physical and mental health, and inculcate good habits in their lives. As it is wisely said, learning is simply the process of adjusting our mental models to accommodate new experiences.

To make learning more authentic, real and meaningful we need to understand that every learner is a unique individual and a knowledge constructor. Discovering these talents, we can enable our learners learn skills which will enable them to develop and stand on their own legs to earn and support their families and nation. Gaining knowledge should be the goal of our students; marks will be scored. They should study their subjects as learners, not as examinees. They have many sources of information at their hands' reach; the need is to inculcate among them the skill to transform this information into knowledge.

Evaluation:-

Examination is one of the most important and crucial components of the whole education system. The practice of promoting students to the next grade takes place mainly through examination system. During the period of exams students restrict themselves only to study, passing sleepless nights. Whatever students learn throughout the year, they try to recollect and put it down in their answer papers. However, many students are found dissatisfied when results are declared. They do not get expected grades/marks. Naturally, many students suffer from mental harassment and apply for revaluation. In short, present evaluation system is not apt enough to fulfill students' expectations.

Basically, through evaluation the evaluators check whether the learner has acquired the necessary knowledge of the subject. Students write answers to the questions as per their understanding and as taught by their teachers while the evaluator evaluates the answers according to his understanding. This process of teaching, learning, deliberating and evaluating the deliberations involves very complicated reflections. Due to the lack of model answers to the questions, no two evaluators can allot same marks to a same answer. This is why those students who secure large number of marks as well as those who fail together long for more marks and question the evaluation process.

We need to introduce new ways of evaluation or, at least, modify the existing evaluation system to reduce the existing levels of dissatisfaction among students towards examination and evaluation processes. As was recommended by the Kothari Commission, reforms in examination

and evaluation should be aimed to improve the reliability and validity of examination rather than certifying the performance of students. We need to bring more accuracy and transparency in our evaluation process by making it more objective and acceptable. The practice of two-tier evaluation in which two different evaluators check the same answer paper independent of each other, and average marks are given to the examinee, can be ideal, if implemented strictly.

Conclusion:-

Higher education plays an essential role in the development of society by creating new knowledge, transmitting it to students and aspiring for innovations. Teaching, Learning and Evaluation are the essence of this whole education system. They define the quality of education imparted to the students. The need is to maintain quality in these three components to make higher education more effective and useful. The Internal Quality Assurance Cell (IQAC) can improve the academic performance of the institution by keeping close watch on the process of teaching and learning. The IQAC should function as a nodal agency of the institution for coordination of quality-related activities and practices in teaching and learning.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Political Inclusion of Minority Women through Grassroots Governance: A Study

***Dr. Vadranam Suresh**

Abstract

Women in public Administration illuminates women's past and emerging challenges, in a predominantly male based public sector that are fundamental to practitioners, students, and faculty of public administration and policy. Women constitute help of the human population. Traditionally, women bear primary responsibility for the well-being of their families, which is the nucleus of the society. They play a constructive role in building up the country by contributing their labour in both organized and unorganized sectors. Women empowerment is the most frequently used term in development dialogue today. It is also the most nebulous and widely interpreted concepts. However, studies of the transformative role of PRIs have generally been the concern of policy-making institutions and there are actually very few academic works that specifically study the theoretical impact of this type of representation, which goes well beyond the federal and provincial level. The present study emphasis women political empowerment through Grassroots governance in Indian perspective

***Post-Doctoral Fellow** (ICSSR), Department of Politics and International Studies, School of Social Sciences, Pondicherry University, Puducherry-605 014, India, E-mail:vadranamsuresh@gmail.com

Introduction

Women's politicalEmpowerment in past several years through the Constitution amendments has exploded several myths, that they are passive and disinterested in political institutions; only the well-to-do, upper strata women may come through reservation; only the kind of powerful politicians will enter panchayts through political connectivity to keep the seats for them; and lastly and most importantly, women are only proxy "name sake" members and they do not participate in the panchayats. Without discounting the existence in panchayats of some women who do fit into this patriarchally oriented framework. One can say that these myths have now been buried. Today the buzzword is that 'women can do it'. Through Constitutional 73rd and 74th Amendments, numerous attempts have been made to dilute the impact of the amendments and the conformity Acts, on economic and political governance. However, the facts that the PRIs have been created and that they have survived, give enough room for optimism that over the years, they would eventually become true sense of the terms.

According to Amartya Sen (2013) the process of social justice and equity in the grim situation; in the last two decades (1991-2011) Indian economy grew without the benefits of development to the marginalized sections. Within the purview of the Indian Constitution Dalit's (Scheduled castes) and Tribes were given reservation in the services and the National Parliament and the State legislatures women who comprises fifty percent of the total population till 1993 had no special provision in the Indian Constitution to provide them social justice. Reservation to the women, SC/ST in the local bodies is the benchmark development of the Indian Constitution presently, when the marginalised sections of the society through the provision of the reservation have their effective strength in the local bodies; the thesis of the Sen (2013) and the political empowerment of the marginalized sections through 73rd Amendment indices two extreme positions. Political empowerment and economic disparities, rising rate of unemployment are the issues those needs to be addressed in the context of the political empowerment. It is important to review the role of the newly emerged leadership as the important components of the governing

bodies whether their presence is effective and they are able to express their concerns. Present paper is prepared on the basis of the various studies conducted in Himachal Pradesh. Himachal is a developed state still conquered by the patriarchy and strong caste system. It is ideal from the angle to understand the rural polity and construction and re- construction of the institutions and roles to make the leadership effective.

In the simplest words, it is basically the creation of an environment where women can make independent decisions on their personal development as well as shine equals in society. Women want to be treated as equals so much so that if a women rises to the top of her field it should be a commonplace occurrence that draws nothing more than a raised eyebrow at the gender. This can only happen if there is a channelized route for the empowerment of women.

The Panchayati Raj Institutions, a embodiment of grassroots democracy in India, comprising about 32 lakh elected representatives with more than 10 lakh women elected members, as grassroots policy makers, is the largest people's representative democratic system in the world. It plays a crucial role in the inclusive growth through inclusive governance for national development in contemporary India. The 73rd Amendment Act to the Indian Constitution has initiated a fundamental reshuffle of governance and administrative system of India, based on the philosophy of decentralisation and power to the people at the grassroots level. The enactment of the 73rd Constitutional Amendment Act in 1993 and the subsequent State-wise Panchayati Raj Acts in India has brought to frontline significance of grassroots democratic processes. After almost 25 years of journey, Panchayati Raj system in India has been a matter of debate and conjecture about its performance and impact, as Constitutional Bodies for delivering good governance at the grassroots level. The Panchayati Raj system has begun to change the grammar of politics in India since 1952 onwards. The empowerment of historically deprived groups like Women, SCs & STs in the PRIs has gone a long way to deepen democracy. All the major states have completed at least four rounds of panchayat elections. If we can analyse the holistic Panchayati Raj system in contemporary India, it is fact that the performance of majority of PRI's (barring a few exceptions) has been poor and below expectations of the people. The spirit of participatory decentralised governance has not developed to the desired levels. Instead, we find trustworthy governance visible in the functioning of PRIs. One really thinks that why is there a mockery of devolution and decentralisation? Why are Panchayats with intent being kept handicapped by majority of State and Central Governments, as true Constitutional Bodies in Rural India? How do we move forward and facilitate true representation – descriptive, substantive, and transformative? The time has come for more meaningful action by the respective State and Union Governments in strengthening the Panchayati Raj Institutions as Constitutional bodies by way of formulating another Generation of Reforms.

Women Reservation

Why we need reservation for women; Reservation for women creates real life brand ambassadors for working women. Reservation creates the space for women to build their skills, becomes role models, network and share their problems/solutions without the judgmental eye of the men dominated society. It is needed to empower of our women to dream higher and bigger reservation is just the first step in lighting the spark. The purpose of the present paper is to

explore whether a 'quantitative' rise in the representation of women in political decision-making would translate into 'qualitative' changes in the status of women thus paving the path for real political empowerment of women. The paper does so by examining political institutions at the sub-national level or rather the sub-provincial level. Understanding the impact of the 73rd Amendment Act (of 1992), which reserved 33% of all seats for women in the Panchayati Raj Institutions (PRIs), is of great scholarly interest, as there is a high degree of variation in the results of the implementation of this Act. However, studies of the transformative role of PRIs have generally been the concern of policy-making institutions (both governmental and non-governmental) and there are actually very few academic works that specifically study the theoretical impact of this type of representation, which goes well beyond the federal and provincial level. At the same time both governmental and non-governmental studies fail to move beyond their view of women as a single unitary "category" and do not inform us of the manner in which the processes of reservations at the village level are impacting the marginalized within the marginalized i.e. women belong to the Scheduled Castes, Schedule Tribes and religious minorities. To a large extent the paucity of theoretical work on this phenomenon is a function of the methodological choices. As Stephen Castles says, "Top-down approaches to understanding social transformations tend to focus on the realities of powerful institutions and privilege groups at both the global and local levels, and may be blind to the differing realities of disempowered groups" (1999, 26). In order to bridge the theoretical challenge posed by the representation of women in PRIs, the paper will examine the case of political empowerment of minority women through affirmative action in India's PRIs. Studies of the reservation of seats in legislatures for women (Dahlerup 2002; Malami & Kenworthy 1999) tend to limit their view of affirmative action, to the formal institutional reservation of seats in national-level legislative bodies. While we view their contribution as extremely critical for the study of gender politics, it is our aim is to draw attention to the fact that the processes by which representation at the sub-national or sub-provincial evolve is very different. In fact to also take into cognisance, informal institutional and cultural practices that have an impact during the implementation stage. We take issue with works that believe that, "As we enter the twenty-first century, the extent to which socialized norms and traditional family structures impede women's entrance into politics is diminishing"(Fox & Lawless 2004, 270).

Constitutional Status – Before and After 73rd Amendment

The Constitutional 73rd Amendment Act was passed by the Parliament in April 1993. The Amendment provided a Constitutional status to the Panchayati Raj Institutions in India and left no discretion with the State Government in several important matters pertaining to these institutions. Before the 73rd Amendment was made effective, Article 40 of the original constitution provided for a Directive to the Government to take steps to organize village panchayats and endow then with the powers and authority as may be necessary to enable to them to function as the units of self-government. But, by might eighties it was realised that the said Directive was not sufficient to institutionalize PRIs in India. The Constitutional 73rd Amendment Act was passed in the year 1993 and the State governments were then required to enact revised panchyati Raj Acts as per the provisions of the amendment constitution. The Amendment

introduced across the board three-tier system of the PRIs at village level village panchayat, Block and District level. Further, Article 248D provides for reservation of seats at all levels for Scheduled Caste (SCs), Scheduled Tribes (STs) and Women. While the reservation for the SCs/STs is as per their actual proportion in population of the concerned area, it is provided that not less than one-third of the total seats in all tiers will be reserved for women. The State is empowered to reserve the officers of the Chairpersons at all the three tiers. There is a shift now to increase the reservation for women to 50 per cent.

Women Reservation Policy in India

When reservation for women in panchayats was announced, same people supported it but some others said that it would generate a spirit of denigration. At the panchyat level one third seats were reserved for women by making Constitutional 73rd amendment Act. Later on, a separate clause was added reserving one third of seats for the SC and ST women with in the SC and ST quotas. 7 to 8 of these (23) seats would be reserved for SC/ST women. Reservation for women through 50% quota in Panchayats was seen as a landmark achievement. Also panchayats are expected to play a key role in inclusion of the SCs for enhancing democracy, and the participation of these disadvantaged castes in the decision making process is supposed to empower them as well. The most important case here is of Dalit women and their participation should be in healthy and unpolluted manner. Mere representation won't fetch us much as the case of Dalit women is worse because they face double oppression. They have to deal with the caste based atrocities on one hand and a patriarchal society on the other. The influence of patriarchy can be seen when women come up as proxy candidates. The issues of caste can be seen when dalit females are troubled and humiliated in their workings. Interestingly Prevention of Atrocities Act (PoA) can be used against Dalit women candidates. The formal representation of women thus needs not be an indicator of their true participation in panchayats, according to Jayshree Mangubhai (lawyer and human rights activist) the "*political representation* through quotas has not led to *effective political participation* for the majority of Dalit women. The main obstacle is the multiple discrimination these women face arising from the entrenched caste hierarchy, chronic poverty and patriarchy…Political participation through quotas, therefore, in the absence of other measures, has potential to lead to a situation where caste and gender hierarchies are reinforced, and Dalit women are deterred from effective political participation in future". Thus, to assess participation in its true meaningful sense, it is necessary to give up viewing symbolic aspirations as achievements. What we need is a political space where participation can occur in a dignified and respectful manner. Andrea Cornwall (Political anthropologist and Professor of Anthropology and Development in the School of Global Studies, University of Sussex) by focusing on group differences asks a very interesting question that "what it means to be a man or woman in a given context". Asking the same question as that of Cornwall holds relevance in this article: what does it mean to participate as a Dalit woman in local democracy? I am here not referring to the quantity but the quality of inclusion of Dalit women in panchayats. Numbers matter, of course, but when it comes to the issue of Dalit women we need to go beyond numbers. Even if there is reservation; the various manifestations of caste in everyday life are still an impediment in the robust participation of Dalit women at local level. Adam Smith long ago stated

"a key component of social life as the ability to appear in public without shame". Participation for Dalit women then should be about entering the public domain with a sense of dignity and respect—no one should be disgraced in the process. Therefore it is not the issue of being victimised alone but also one of agency, transformation and survival.

Problems of Women in Panchayati Raj Institutions

Negative and positive aspects of a plan or programme are natural things, but it this sensitive issue like women empowerment it is very important to find out the problems and also find out the solutions and suggestions to solve the problems. They are several problems in the way of women representatives in PRIs. Some of the main problems identified such as:

* Political intervention in the functioning of panchyats
* Women Act as proxies for men
* Husbands interventions of elected women in her functions
* Lack of political awareness among the women in rural areas
* Negative public opinion regarding women's leadership capacity
* Illiteracy or low standard of education among the women in rural areas
* Lack of training courses especially for women representatives in India
* The government should take a strict action against the male member's intervention of political parties and elections should be conducted fairly
* In rural areas political awareness among the women is negligible. It is the duty of the state government and local administration to educate the women about the political issue and creates awareness among them. The Government should organise awareness camps in rural areas with the help of local administration from time to time.

Women in PRIs

A critical overview of the existing literature on the working of the grassroots Institutions over the past one-decade and role played by women therein reveal two contrasting trends. One trend shows that women in the PRIs are mere proxies who act at the instance of their husbands or other male members of the family. In case of SCs and STs Women societal restrictions, due to the prevalence of the 'purity pollution' concept, act as a further deterrence to political representation. However, the level that we see informal institutional practices reinforcing the structural biases against women candidates. The most crucial obstacle in the way of real political empowerment of women through Panchayati Raj system occurs at the stage of the filing of the nomination for candidature itself. Most women file their candidature for elections to PRIs not out of their own will, but due to the pressure of husbands, sons or other male member of the family or the village or due to the pressure of some political party. This phenomenon is even more apparent in case of women belonging to SC or ST. In order to fulfil the reserved quota, the political workers have to deploy various strategies to convince the women and one of the most adopted strategies is to influence the women through the family members (2001, 117). Violence has also come to dominate the PRI elections in many states thus making participation of women more difficult. Most such violence seems to have been resulting from the existence of 'caste war' (Panchayati Raj Update 2001) where people belonging to lower castes are tortured and murdered for daring to stand against upper caste candidates. In such a situation, participation and performance of women

belonging to SC or ST become absolutely impossible. Moreover, in places that suffer from armed conflicts, booth capturing and bloodshed is common in panchayat elections thus marring the participation of women (Institute of Social Studies Trust 2005). Further, societal limits require that women do not venture into public spaces alone. The traditional concept of women's real place being within the four walls of the house is strongly prevalent in rural India. PRIs are mainly regarded as political entities that are associated with power; and power is traditionally a masculine concept, women are not associated with it. Women who mix around openly with their male counterparts in political meetings are looked down upon as women of dubious (mostly husband) run the office for her. As a result, a new class of *sarpanch patis* has emerged who manage the affairs of the Panchayat on behalf of their wives (Mathew 2002; Hust 2002, Palanithurai 2001; Vyasulu & Vyasulu 1999; and Leiten 1996).

In case of a woman belonging to Scheduled Caste, such restrictions become further binding since both upper caste female and male members refuse to intermingle with them in Panchayat meetings due to the 'purity-pollution' practices. Lower caste representatives do not get much cooperation from the higher castes and women members would not dare speak in front of the high caste representatives (see Mathew 2002; Mathew and Nayak 1996)**.** While in case of ascribed status, the lower caste women get discriminated against, in case of social groups; it is the scheduled tribes who become mere 'rubber stamps' in the decision making process of the panchayat. If not the husbands, they are dependent on the other male members of the family, villagers, *sarpanch*, political parties or government officials (see Chuahan 2003). Despite reservation, there is little change in the customary patterns of exclusion (World Bank Study year 2001). Moreover, due to the dominant male discourse, women in Panchayats find it difficult to raise issues that would run contrary to that discourse. Such handicaps are more blatant in case of women belonging to SC or ST category, as they cannot dare to take up issues that would provoke the ire of the upper caste male. There have been number of instances when tribal women members in the Panchayat faced violence and rape when they dared to challenge the authority. Moreover, political parties also play a crucially significant role in directing the affairs of the panchayat. Winning an election requires political party backing. Due to this the elected candidates (men/women) remain loyal to the party line. Since political parties are most controlled by the non-tribal lobby, tribal women find it extremely difficult to make their voices heard or had to become mere 'rubber stamps' to the dictates of the party. The ability to take up issue pertaining to gender sensitive discourse is also limited due to the resource restrictions, as money has to be spent as per the dictates of the government schemes and there is very little flexibility. Issues such as violence against women, female feticide and infanticide, women health, livelihoods etc are rarely taken up (Institute of Social Studies Trust**)** However, the elected women members continue to suffer under the "dichotomy" of their roles: "their ostensible power in the panchayat and their relative powerlessness within the home" (Buch, 2005, 361). In addition, SC/ST women face structural inequalities that cannot be captured through conventional social scientific methods. Rather, explanations must also look at culture and the mechanisms of social stratification to account for outcomes. Democratic decentralisation occurs at many different levels, with substantial differences between each level. In other words, as a process,

democratization at the federal level is different from the processes occurring at the level of the states and at the village level. Similarly, within this larger process, the debate over the reservation for women in PRIs, is extremely critical, as in most cases we see women bearing the brunt of un-progressive social practices.

Conclusion

With the establishment of PRIs in our country a women gets an opportunity to prove, her worth as a good administrators, decision-making or a good leader. The Constitutional 73rd Amendment Act, 1992 is a milestone. The Government should provide extra financial administrative or political assistance to women for the success of the amendment women constitutes half of the population of our country. So it becomes necessary to encourage the women in such a largest democracy of the world. To give a proper status of the women, Government, NGOs, and Universities have to play a vital role in this field and the problems in the way of implementation of different women programmes. They should be a proper supervision on the grassroots level for the success of any programmes.

References

Adams, John, "Letter to John Penn, 1776", in *Works of John Adams,* Boston: Little, Brown, 1951, Vol..4

All India Mahila Adhikar Manch (2007) O*fficial Information Booklet* New Delhi: AIDMAM

Alsop, Ruth, et al, (2001) "Inclusion and Local Elected Governments: The Panchayati Raj System in India" Social Development Paper 37, *World Bank, South Asia Region, Social Development Unit,* Washington D.C

Banu, Zenab (2001), *Tribal Women Empowerment and Gender Issues* New Delhi: Kanishka Publishers

Banu, Zenab (2004) *Disempowerment of Tribal Women: Perspectives on 73rd Constitutional Amendment*, New Delhi: Kanishka Publishers

Baviskar, B.S (2005) "Impact of Women's Participation in Local Governance in Rural India In L.C. Jain (ed.), *Decentralization and Local Governance* New Delhi: Orient Longman,

Buch, Nirmala, (2004), "Women and Panchayats: Opportunities, Challenges and Support" – inL.C. Jain (ed.), *Decentralization and Local Governance,* New Delhi: Orient Longman,

Buch, Nirmala, (2004), *Women's Political Representation and Empowerment in India – A Million Indira's Now?* (New Delhi: Manohar Publishers, 2004).

Institute of Social Studies Trust, "Beyond Practical Gender Needs – Women in North- Eastern and Hill States", *Study for the UNDP-Planning Commission National ResearchProgramme on Growth and Human Development*, ISST, New Delhi, July 2005, available at - http://www.isst-india.org/PDF/Hill%Women/Hill%20Women%20Report.pdf Institute of Social Studies Trust, "Women in Leadership Positions: A Scoping Paper", ISST, NewDelhi, July 2005,

International Fund for Agricultural Development, "India – Participation of Tribal Women in Village Organizations", *IFAD*, 19 January, 2007, available at http://www.ifad.org/gender/learning/project/part/in_5_2.htm

Kenworthy, Lane and Melissa Malami, "Gender Inequality in Political Representation: A Worldwide Comparative Analysis", *Social Forces*, Vol. 78, No.1, September 1999, pp.235-268.

Leiten, G.K., "Panchayats in Western Uttar Pradesh: 'Nameless Member", *Economic and Political Weekly*, XXXI, No. 39, 1996, pp. 2700-2705.
Mansbridge, Jane, "Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent "Yes"," *The Journal of Politics*, Vol. 61, No.3, 1999, pp.628-657.
Mathew, George, "Panchayati Raj Institutions and Human Rights in India", *International Council in Human Rights Policy*, 2002, available at http://www.ichpr.org/paper_files/116_w_04.doc
Mathew, George and Ramesh Nayak, "Panchayats at Work: What it Means for the Oppressed?", *Economic and Political Weekly*, Vol. XXXI, No. 27, 6th July 1996, pp. 1765-1771.
Mill, J.S., *Considerations on representative Government* (Chicago: Reguers, 1962) originally published in 1861 in London by Parker Son and Brown.
Moser, Caroline, O.N., (1993), "Practical and Strategic Gender Needs and the Role of the State" – in Caroline Moser (ed.), *Gender, Planning and Development: Theory, Practice and Training* London: Routledge,
Murthy, Ranjani (ed.), (2001), *Building Women's Capacities: Interventions in Gender Transformations* New Delhi: Sage.
Karnard, Raghu, "A Thar Spring: A Women Sarpanch Rewrites the Script of an 'Injured' Rajasthan Village", *Outlook*, October 15, 2007, available at – http://www.oulookindia.com/fullprint.asp?choice=1&fodname=20071015=Bvillag…
Palanithurai, G., "New Panchayati Raj System in Tamil Nadu", *South Asian Journal of Socio-Political Studies*, January-June 2001.
Panchayati Raj Update, Institute of Social Sciences, Vol. VIII, April 2001.
Pande, Rohini, "Can Mandated Political Representation Increase Policy Influence for Disadvantaged Minorities." *The American Economic Review* 93(4), 2003, pp. 1132-1151.
Phillip, Anne, (2003) *the Politics of Presence,* Oxford: Clarendon Press
Phillip, Anne "Democracy and Representation: Or, Why should it Matter Who Our Representatives Are?"- In Anne Phillips (ed.), *Feminism and Politics* (New York: Oxford University Press, 1998).
Pitkin, Hanna F (1995), *the Concept of Representation* (Berkley: University of California Press,
Pitkin, Hanna F "Rethinking Representation", *American Political Science Review*, Vol.97, No.4, 2003
Rai, Manoj, et al, (eds.), (2001), *The State of Panchayats: A Participatory Perspective* New Delhi: Sanskriti
Rai, Shirin M., "Reserved Seats in South Asia: A Regional Perspective", *Women in Parliaments Beyond Numbers* 2005, available at http://www.idea.int/publications/wip2/upload/South_Asia.pdf
Ravi, Venkata *et al*, "Women participation in Decentralised Local Self Governance" *South Asian Politics*, Vol. 3, Issue 4, August 2004, pp. 26-30.
Sivaraman, Mythily ,'Blow to Goodness', *The Hindu*, May 18, 1997.

Uma Prachar (A Resource Letter on Panchayati Raj), Vol. 13, No. 1, 2006, available at http://www.ist-india.org/PDF/UMA%20Prachar%20No.%201%202002

Suresh. V and K. Ramesh (2016), "Participation of Women in Decision Making at Grassroots Level in India: Challenges and Remedies" in "Women in Publicadministration" (ed), Tiruchirapalli: Publication Division, Bharatidasan University

Vyasulu, Poornima and Vinod Vyasulu, "Women in Panchayati Raj: Grassroots Democracy in India, Experience From Malgudi" Background Paper No.4, UNDP, 24-26 March 1999, available at - http://magnet.undp.org/events/gender/india/VYASULU3.htm

Williams, Melissa, "The Uneasy Alliance of Group Representation and Deliberative Democracy" in Will Kymlicka and Wayne Norman, eds., *Citizenship in Diverse Societies* (New York: Oxford University Press, 2000).

Women's Environment and Development Organization, "Women in Local Self Governance…In an Indian Context", *WEDO* 2007, available at http://www.wedo.org/files/Women%20&%20Local%20self%20governance%20in%20Indian%20Context.doc

Young, Iris Marion, (2000), *Inclusion and Democracy,* Oxford: Oxford University Press.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

The Risk Level of Viet Nam Insurance Industry Under Financial Leverage During and After The Global Crisis 2009-2011

Dinh Tran Ngoc Huy
BankingUniversity HCMC Viet Nam – GSIM,
InternationalUniversity of Japan, Japan

ABSTRACT

This paperwork evaluates the impacts of external financing on market risk for the listed firms in the Viet nam insurance industry, esp. during and after the financial crisis 2009-2011.

First of all, by using quantitative and analytical methods to estimate asset and equity beta of total 7 listed companies in Viet Nam insurance industry with a proper traditional model, we found out that the beta values, in general, for many institutions are acceptable.

Second, under 3 different scenarios of changing leverage (in 2011 financial reports, 30% up and 20% down), we recognized that the risk level, measured by equity and asset beta mean, decreases when leverage increases to 30% and increases more if leverage decreases down to 20%.

Third, by changing leverage in 3 scenarios, we recognized the dispersion of risk level, measured by equity beta var, increases from 0,162 to 0,168 if the leverage increases to 30% whereas decreases to 0,157 if leverage decreases to 20%. But the dispersion measured by asset beta var increases slightly to 0,047 (leverage up 30%), showing leverage impact.

Finally, this paper provides some outcomes that could provide companies and government more evidence in establishing their policies in governance.

keyword:*equity beta, financial structure, financial crisis, risk, external financing, insurance industry*

JEL CLASSIFICATION : *G010, G100, G390*

INTRODUCTION

Financial risk might be affected by using external financing in business. Flifel (2012) stated today, the assumption of efficient capital markets is very controversial, especially in these times of crisis, and is challenged by research showing that the pricing was distorted by detection of long memory. Gabrijelcic et all (2013) find a significant negative effect of leverage on firm performance. And firms that had some foreign debt financing performed better than their counterparts.

Measuring beta is a popular method used in many models such as the famous CAPM model. The Viet Nam insurance industry is selected for the research because until now there is no research published with the same scope and because Viet Nam insurance industry is considered as one of active economic sectors in local financial markets, which has some positive effects for the economy. The purpose of this study, therefore, to find out how much market risk for this industry in changing contexts of financial leverage.

We mention some issues on the estimating of impacts of external financing on beta for listed insurance industry companies in Viet Nam stock exchange as following:

Issue 1: Whether the risk level of insurance industry firms under the different changing scenarios of leverage increase or decrease so much.

Issue 2: Whether the disperse distribution of beta values become large in the different changing scenarios of leverage estimated in the insurance industry.

Beside, we also propose some hypotheses for the above issues:

Hypothesis 1: because using leverage may strongly affect business returns, changing leverage scenarios could strongly affect firm risk.

Hypothesis 2: as external financing is vital for the business development, there will be large disperse in beta or risk values estimated.

This paper is organized as follow. The research issues and literature review and methodology will be covered in next sessions 2 and 3, for a short summary. Next session presents empirical results and findings. The last session shows discussion and will conclude with some policy suggestions. This paper also supports readers with references, exhibits and relevant web sources.

THEORETICAL BACKGROUND

A. Conceptual theories

The impact of financial leverage on the economy

Financial development and economic growth are positively interrelated. The interaction between these two (2) fields can be considered as a circle, in which good financial development causes economic growth and vice versa. A sound and effective financial system has positive effect on the development and growth of the economy. Financial institutions and markets can enable corporations to solve liquidity needs and enhance long-term investments. This system include many channels for a firm who wants to use financial leverage or FL, which refers to debt or to the borrowing of funds to finance a company's assets.

In a specific industry such as insurance industry, on the one hand, using leverage with a decrease or increase in certain periods could affect tax obligations, revenues, profit after tax and technology innovation and compensation and jobs of the industry.

During and after financial crises such as the 2007-2009 crisis, there raises concerns about the role of financial leverage of many countries, in both developed and developing markets. On the one hand, lending programs and packages might support the business sectors. On the other hand, it might create more risks for the business and economy.

B. Methodology

For calculating systemic risk results and leverage impacts, in this study, we use the live data during the crisis period 2009-2011 from the stock exchange market in Viet Nam (HOSE and HNX and UPCOM).

In this research, analytical research method is used, philosophical method is used and specially, leverage scenario analysis method is used. Analytical data is from the situation of listed insurance industry firms in VN stock exchange and curent tax rate is 25%.

Generally speaking, quantitative method is mainly used in this study whith a note that risk measure asset beta is mainly derive from equity beta and financial leverage.

Finally, we use the results to suggest policy for both these enterprises, relevant organizations and government.

C. Previous Studies

Fama, Eugene F., and French, Kenneth R., (2004) also indicated in the three factor model that "value" and "size" are significant components which can affect stock returns. They also mentioned that a stock's return not only depends on a market beta, but also on market capitalization beta. The market beta is used in the three factor model, developed by Fama and French, which is the successor to the CAPM model by Sharpe, Treynor and Lintner.

Dimitrov (2006) documented a significantly negative association between changes in financial leverage and contemporaneous risk-adjusted stock returns. Aydemir et all (2006) identified in an economy with more realistic variation in interest rates and the price of risk, there is significant variation in stock return volatility at the market and firm level. In such an economy, financial leverage has little effect on the dynamics of stock return volatility at the market level. Financial leverage contributes more to the dynamics of stock return volatility for a small firm. Then, Maia (2010) stated the main determinants of firms' capital structures are related to firms' sensitivities to these systematic sources of risk and they affect asymmetrically low and high leverage firms. And temporary shocks are relatively more important for low

leverage firms, and that financial distress risk seems to be captured by the sensitivity of firms' cash flow innovations to market discount rate news.

Umar (2011) found that firms which maintain good governance structures have leverage ratios that are higher (forty-seven percent) than those of firms with poor governance mechanisms per unit of profit. Chen et all (2013) supported regulators' suspicions that over-reliance on short-term funding and insufficient collateral compounded the effects of dangerously high leverage and resulted in undercapitalization and excessive risk exposure for Lehman Brothers. The model reinforces the importance of the relationship between capital structure and risk management. Then, Alcock et all (2013) found evidence that leverage cannot be viewed as a long-term strategy to enhance performance, but in the short term, managers do seem to add significantly to fund excess returns by effectively timing leverage choices to the expected future market environment. And Gunaratha (2013) revealed that in different industries in Sri Lanka, the degree of financial leverage has a significant positive correlation with financial risk.

Finally, financial leverage can be considered as one among many factors that affect business risk of consumer good firms.

EMPIRICAL ANALYSIS

A. General Data Analysis

The research sample has total 7 listed firms in the insurance industry market with the live data from the stock exchange.

Firstly, we estimate equity beta values of these firms and use financial leverage to estimate asset beta values of them. Secondly, we change the leverage from what reported in F.S 2011 to increasing 30% and reducing 20% to see the sensitivity of beta values. We found out that in 3 cases, asset beta mean values are estimated at 0,214, 0,211 and 0,216 which are sensitive and negatively correlated with the leverage. Also in 3 scenarios, we find out equity beta mean values (0,469, 0,461 and 0,476) are negatively correlated with the leverage. Leverage degree changes definitely has certain effects on asset and equity beta values.

B. Empirical Research Findings and Discussion

In the below section, data used are from total 7 listed insurance industry companies on VN stock exchange (HOSE and HNX mainly). In the scenario 1, current financial leverage degree is kept as in the 2011 financial statements which is used to calculate market risk (beta). Then, two (2) FL scenarios are changed up to 30% and down to 20%, compared to the current FL degree.

Market risk (beta) under the impact of tax rate, includes: 1) equity beta; and 2) asset beta.

B.1 Scenario 1: current financial leverage (FL) as in financial reports 2011

In this case, all beta values of 7 listed firms on VN insurance industry market as following:

Table 1 – Market risk of listed companies on VN insurance industry market

Order No.	Company stock code	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Note	Financial leverage
1	BVH	0,966	0,252		59,1%
2	PVI	0,558	0,345		30,5%
3	ABI	0,288	0,104		51,0%
4	BIC	0,114	0,037	ABI as comparable	53,8%
5	BMI	1,063	0,627		32,8%
6	PGI	0,150	0,067	ABI as comparable	44,1%
7	PTI	0,145	0,063	ABI as comparable	45,4%
				Average	45,3%

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

B.2. Scenario 2: financial leverage increases up to 30%

If leverage increases up to 30%, all beta values of total 7 listed firms on VN insurance industry market as below:

Table 2 – Market risks of listed insurance industry firms (case 2)

Order No.	Company stock code	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Note	Financial leverage (30% up)
1	BVH	0,966	0,252		96,1%
2	PVI	0,558	0,345		49,5%
3	ABI	0,288	0,104		82,9%
4	BIC	0,096	0,031	SHB as comparable	87,4%
5	BMI	1,063	0,627	STB as comparable	53,3%
6	PGI	0,131	0,059	HBB as comparable	71,7%
7	PTI	0,127	0,055		73,8%
				Average	74%

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

B.3. Scenario 3: leverage decreases down to 20%

If leverage decreases down to 20%, all beta values of total 7 listed firms on the insurance industry market in VN as following:

Table 3 – Market risk of listed insurance industry firms (case 3)

Order No.	Company stock code	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Note	Financial leverage (20% down)
1	BVH	0,966	0,252		59,1%
2	PVI	0,558	0,345		30,5%
3	ABI	0,288	0,104		51,0%
4	BIC	0,129	0,042	SHB as comparable	53,8%
5	BMI	1,063	0,627	STB as comparable	32,8%
6	PGI	0,166	0,074	HBB as comparable	44,1%
7	PTI	0,161	0,070		45,4%
				Average	45%

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

All three above tables and data show that values of equity and asset beta in the case of increasing leverage up to 30% or decreasing leverage degree down to 20% have certain fluctuation.

C. **Comparing statistical results in 3 scenarios of changing leverage:**

Table 4 - Statistical results (FL in case 1)

Statistic results	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Difference
MAX	1,063	0,627	0,4354
MIN	0,114	0,037	0,0764
MEAN	0,469	0,214	0,2554
VAR	0,1622	0,0462	0,1160
Note: Sample size : 7			

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

Table 5 – Statistical results (FL in case 2)

Statistic results	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Difference
MAX	1,063	0,627	0,4354
MIN	0,096	0,031	0,0646
MEAN	0,461	0,211	0,2507
VAR	0,1684	0,0474	0,1210
Note: Sample size :7			

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

Table 6- Statistical results (FL in case 3)

Statistic results	Equity beta	Asset beta (assume debt beta = 0)	Difference
MAX	1,063	0,627	0,4354
MIN	0,129	0,042	0,0869
MEAN	0,476	0,216	0,2595
VAR	0,1570	0,0452	0,1118
Note: Sample size : 7			

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

Based on the above results, we find out:

Equity beta mean values in all 3 scenarios are low (< 0,5) and asset beta mean values are also small (< 0,3). In the case of reported leverage in 2011, equity beta value fluctuates in an acceptable range from 0,114 (min) up to 1,063 (max) and asset beta fluctuates from 0,037 (min) up to 0,627 (max). If leverage increases to 30%, equity beta moves in an unchanged range and asset beta moves from 0,031 (min) up to 0,627 (max). Hence, we note that there is an decrease in equity beta min value if leverage increases. When leverage decreases down to 20%, equity beta value moves in a range between 0,129 and 1,063 and asset beta changes from 0,042 (min) up to 0,627 (max). So, there is an increase in equity beta min value when leverage decreases in scenario 3.

Beside, Exhibit 4 informs us that in the case 30% leverage up, average equity beta value of 7 listed firms decreases down to -0,008 while average asset beta value of these 7 firms decreases little less to -0,003. Then, when leverage reduces to 20%, average equity beta value of 7 listed firms goes up little more to 0,007 and average asset beta value of 7 firms up to 0,003.

The below chart 1 shows us : when leverage degree decreases down to 20%, average equity and asset beta values increase to 0,216 and 0,476 compared to those at the initial reported leverage (0,214 and 0,469). Then, when leverage degree increases up to 30%, average equity beta decreases little less and average asset beta value also decreases less (to 0,211 and 0,461). However, the fluctuation of equity beta value (0,168) in the case of 30% leverage up is higher than (>) the results in the rest 2 leverage cases. And we could note that the using of leverage in the case of 30% leverage up causes an increase in asset beta var to 0,047 (compared to 0,046).

Figure 1 – Comparing statistical results of three (3) scenarios of changing FL (period 2009-2011)

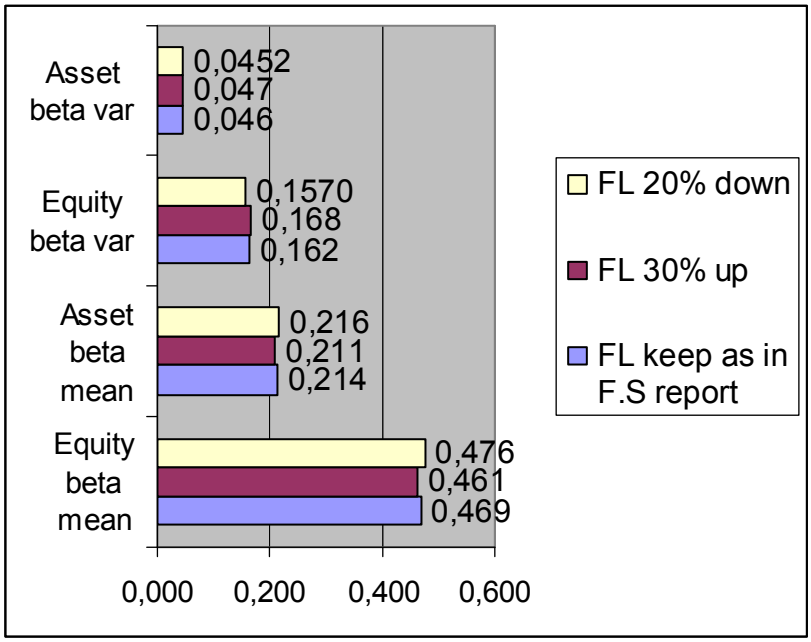

Figure 2 – Comparing statistical results of three (3) scenarios of changing FL (period 2007-2011)

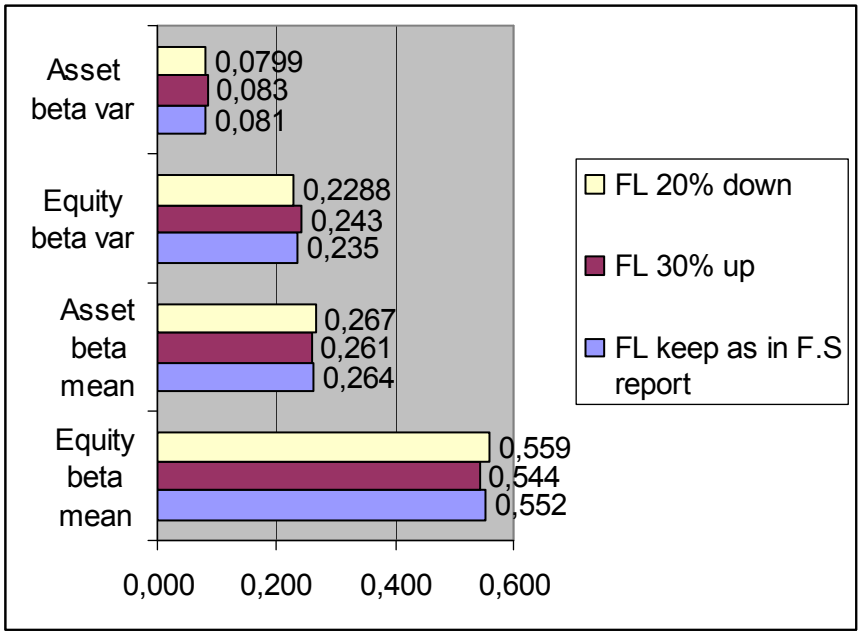

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

D. Empirical results

In scenario 1 (current FL), asset and equity beta mean reach the medium values (0,214 and 0,469) whereas asset beta var also reaches medium (0,046), compared to the rest 2 cases.

In scenario 2 (FL 30%), asset and equity beta mean reach minimum values (0,211 and 0,461) whereas equity beta var reaches maximum (0,168), compared to the rest 2 cases.

And finally, in scenario 3 (FL down 20%), asset and equity beta mean reach minimum values while asset beta var reaches minimum value also (0,045), compared to the rest 2 cases.

E. Risk analysis

In short, the using of financial leverage could have both negatively or positively impacts on the financial results or return on equity of a company. The more debt the firm uses, the more risk it takes. Beside, the increasing interest on loans might drive the earning per share (EPS) lower.

On the other hand, in the case of increasing leverage, the company will expect to get more returns. The financial leverage becomes worthwhile if the cost of additional financial leverage is lower than the additional earnings before taxes and interests (EBIT). Considering risk vs. return, FL becomes a decisional variable for managers. And the maximum risk that a firm accepts will ask for the maximum financial leverage.

F.Discussion

Looking at figure 2, it is noted that in case leverage up 30%, during 2009-2011 period, asset and equity beta mean (0,214 and 0,469) of stock investment industry are lower than those in the period 2007-2011 (0,455 and 0,477). Looking at exhibit 6, we can see asset beta mean and equity beta mean are also lower than those of consumer good industry (0,336 and 0,694). This relatively shows us that financial leverage does affect asset beta values.

CONCLUSION

In general, the government has to consider the impacts on the mobility of capital in the markets when it changes the macro policies. Beside, it continues to increase the effectiveness of building the legal system and regulation supporting the plan of developing insurance market. The Ministry of Finance continues to increase the effectiveness of fiscal policies and tax policies which are needed to combine with other macro policies at the same time. The State Bank of Viet Nam continues to increase the effectiveness of capital providing channels for insurance companies as we could note that in this study when leverage is going to increase up to 30%, the risk level decreases while the asset beta var increases little, compared to the case it is going to decrease down to 20%. And for the corporations, figure 2 tells us that increasing leverage helps to reduce risk both in the period 2009-2011 and in the 2007-2011 period.

Furthermore, the entire efforts among many different government bodies need to be coordinated.

Finally, this paper suggests implications for further research and policy suggestion for the Viet Nam government and relevant organizations, economists and investors from current market conditions.

REFERENCES

Alcock J, Baum A, Colley N, Steiner E, The Role of Financial Leverage in the Performance of Private Equity Real Estate Funds, *SSRN Working Paper,* 2013.

Bijlsma MJ, Boone J, Zwart G, Competition for Traders and Risk, *CEPR Discussion Paper No.DP8816,* 2012.

Chen RR, Chidambaran NK, Imerman MB, Sopranzetti BJ, Liquidity, Leverage, and Lehman: A Structural Analysis of Financial Institutions in Crisis, *Fordham School of Business Research Paper No.2279686,* 2013.

Dimitrov V, Jain PC, The Value Relevance of Changes in Financial Leverage*, SSRN Working Paper,* 2006.

Eugene FF, French KR, The Capital Asset Pricing Model: Theory and Evidence, *Journal of Economic Perspectives,* 2004.

Flifel, Kaouther, Financial Markets between Efficiency and Persistence : Empirical Evidence on Daily Data, *Asian Journal of Finance and Accounting, Vol.4, No.2, pp.379-400,* 2012.

Gabrijelcic M, Herman U, and Lenarcic A, Debt Financing and Firm Performance Before and During the Crisis: Micro-Financial Evidence from Slovenia, *SSRN Working Paper,* 2013.

Gunaratha V, The Degree of Financial Leverage as a Determinant of Financial Risk: An Empirical Study of Colombo Stock Exchange in Sri Lanka, *2nd International Conference on Management and Economics Paper,* 2013.

Huy DTN, Estimating Beta of Viet Nam Listed Public Utilities, Natural Gas and Oil Company Groups During and After The Financial Crisis 2007-2011. *Economic and Business Review*. (15)1 : 57-71, 2013.

Maia MV, Cash-Flow Risks, Financial Leverage and the Cross Section of Equity Returns, *SSRN Working Paper,* 2010.

Mamun MAA, Performance Evaluation of Prime Bank Limited in Terms of Capital Adequacy, *Global Journal of Management and Business Research*. (13)9: 26-29, 2013.

Ovat OO, Liquidity Constraints and Entrepreneurial Financing in Nigeria: The Fate of Fresh Graduate Entrepreneurs, *Global Journal of Management and Business Research*, (13)9 : 49-57, 2013.

Umar, Profits, Financial Leverage and Corporate Governance, *SSRN Working Paper,* 2011.

Appendix 1. Interest rates in banking industry during crisis

(source: Viet Nam commercial banks)

Year	Borrowing Interest rates	Deposit Rates	Note
2011	18%-22%	13%-14%	
2010	19%-20%	13%-14%	Approximately (2007: required reserves ratio at SBV is changed from 5% to 10%) (2009: special supporting interest rate is 4%)
2009	9%-12%	9%-10%	
2008	19%-21%	15%-16,5%	
2007	12%-15%	9%-11%	

Appendix 2. Basic interest rate changes in Viet Nam

(source: State Bank of Viet Nam and Viet Nam economy)

Year	Basic rate	Note
2011	9%	
2010	8%	
2009	7%	
2008	8,75%-14%	Approximately, fluctuated
2007	8,25%	
2006	8,25%	
2005	7,8%	
2004	7,5%	
2003	7,5%	
2002	7,44%	
2001	7,2%-8,7%	Approximately, fluctuated
2000	9%	

Appendix 3. Inflation, GDP growth and macroeconomics factors

(source: Viet Nam commercial banks and economic statistical bureau)

Year	Inflation	GDP	USD/VND rate
2011	18%	5,89%	20.670
2010	11,75% (Estimated at Dec 2010)	6,5% (expected)	19.495
2009	6,88%	5,2%	17.000
2008	22%	6,23%	17.700
2007	12,63%	8,44%	16.132
2006	6,6%	8,17%	
2005	8,4%		
Note	approximately		

Appendix 4. Increase/decrease risk level of listed hotel and entertainment industry firms under changing scenarios of leverage : in 2011 F.S reports, 30% up, 20% down in the period 2009 - 2011

		FL keep as in F.S report		**FL 30% up**		**FL 20% down**	
Order No.	**Company stock code**	**Equity beta**	**Asset beta**	**Increase/ Decrease (equity beta)**	**Increase/ Decrease (asset beta)**	**Increase/ Decrease (equity beta)**	**Increase/ Decrease (asset beta)**
1	BVH	0,966	0,252	0,000	0,000	0,000	0,000
2	PVI	0,558	0,345	0,000	0,000	0,000	0,000
3	ABI	0,288	0,104	0,000	0,000	0,000	0,000
4	BIC	0,114	0,037	-0,017	-0,006	0,016	0,005
5	BMI	1,063	0,627	0,000	0,000	0,000	0,000
6	PGI	0,150	0,067	-0,019	-0,008	0,016	0,007
7	PTI	0,145	0,063	-0,019	-0,008	0,016	0,007
			Average	-0,008	-0,003	0,007	0,003

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

Appendix 5. VNI Index and other stock market index during crisis 2006-10

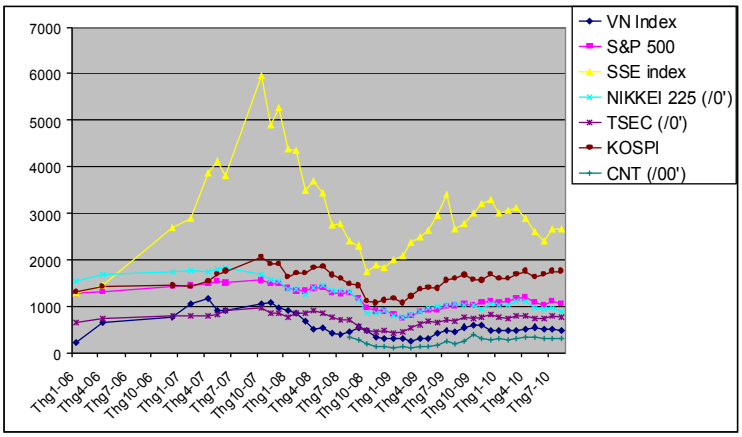

Appendix 6. Comparing statistical results of three (3) scenarios of changing FL of 121 listed firms in the consumer good industry

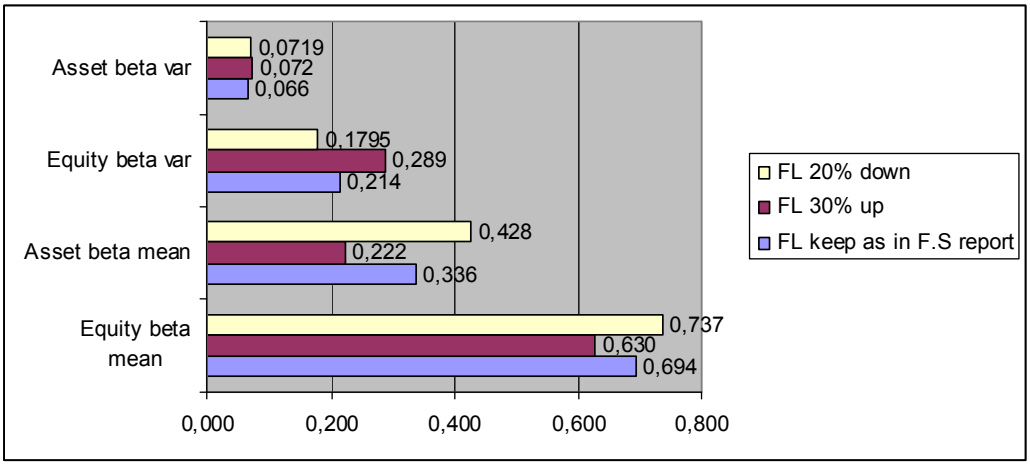

(source: Viet Nam stock exchange 2012)

Author note: My sincere thanks are for the editorial office and Lecturers/Doctors at BankingUniversity and International University of Japan. Through the qualitative analysis, please kindly email me if any error found.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Maritime Security,Chalenges& Threats In India

DR.AARTI RANI
ASSISTANT
PROFESSOR
DN PG
COLLEGE HISAR

ABSTRACT
The Indian Ocean region is facing challenges such as illegal trade, human trafficking and risk of maritime terrorism. Threats in the maritime domain have evolved manifold necessitating innovative and collaborative ways to maintain required order at sea. The evils of piracy, drug trafficking, human smuggling and terrorism are a few manifestations of this menace. Owing to the magnitude and diversity of the threat, no nation alone can single-handedly cope with these multifarious threats. Thus the concept of Collaborative Maritime Security has emerged as a preferred option to deal with these threats.

Keywords: maritime security human trafficking terrorism

Maritime security

Importance of maritime security, in present scenario is not only in part of traditional concept of security rather more earnest issues at hand are from non-state actors.

Indian Ocean has always been vulnerable to criminals and anti-national activities. The Indian Ocean is an area of conflict. Some conflicts are internal and remain localised, but others are of global significance and are prone to foreign, political and military interference. the maritime security environment in the Indian Ocean also underwent transformation. Because of weak government structures and a limited capacity to control maritime domains, all types of illicit activities began to flourish in many parts of the Indian Ocean.India faces a number of threats and challenges that originate from the sea and which are mainly sub-conventional in nature.

Maritime Security Challenges & Threats In India are:

Maritime Security Challenges

For the two nuclear-armed nations to rise, almost simultaneously, without conflict will require either adroit diplomacy or a miracle; possibly both. The all weather Sino-Pakistan alliance, with its strong anti-Indian slant, further complicates our security problems.The Kashmir and Sino-Indian border disputes, although far from the sea, could have maritime repercussions if India attempts to employ countervailing strategies in the Indian Ocean. Our cautious and hesitant reaction to border intrusions by both China and Pakistan, earlier this year, raised questions about India's political resolve and military preparedness in the face of repeated provocations.Within the Sino-Indian strategic equation, the maritime dimension is a relatively new factor. The rapid growth of both economies has led to increasing reliance on energy and raw materials, and transported by sea. This has focused sharp attention on the criticality, for both economies, of uninterrupted use of the sea- lanes for trade and energy transportation. Thus, while the PLA Navy makes forays into the Indian Ocean, the IN has newfound commitments in the South China Sea.Natural disasters and the impact of climate change, too, present a severe threat to coastal nations and low-lying islands in our region.

After its sterling performance during the 2004 tsunami, it will be the unstated expectation of our neighbours that the IN will promptly come to their assistance in times of natural calamity.The navy's biggest challenge is going to be the timely replacement of ageing platforms and obsolescent equipment. The envisaged order of battle of about 150-170 ships and submarines, and possibly 250-300 aircraft assumes certain delivery rates from shipyards and aircraft factories; which they seem incapable of meeting. At the same time, our other major source, of hardware, the Russians, have brazenly reneged on costs as well as delivery schedules, in violation of solemn agreements. One of the more serious challenges before the navy's leadership will be to persuade the Russians as well as Indian DPSUs to deliver on time and within cost.

Maritime Terrorism

Maritime attacks offer terrorists an alternate means of causing mass economic destabilization, Disrupting the mechanics of the contemporary „just enough, just in time" cargo freight trading system could potentially trigger vast and cascading fiscal effects. Globalization and interdependence of trade has made the world a one single market. While this has benefitted the economies world over, various terrorists groups have also adopted the globalization phenomena to export their ideologies. Maritime terrorism continues to haunt Indian Ocean Region. Two most notorious terrorist attacks on the ships one on US ship Cole in 2000 and the other on French tanker MV Limburg in 2002, took place in this region. The terrorist attack in Mumbai on 26/11 in 2008 showed that security of coastal waters is important. Efforts have been made at bilateral and multilateral even at unilateral levels to counter the threat from maritime terrorism like Malacca Strait Security Accord (MSSA), International Ship and Port Security Code (ISPS) etc.The Indian experience of cross-border terrorism shows the complexity of what we are dealing with. The 26/11 attacks on India were planned and organized in one country, where the attackers were trained, the logistics and communications support chain extended over at least seven countries, and the attack was carried out in our country. These facts remind us of the common interest of littoral and other major powers in keeping these sea lanes open and free. for example, over the past three decades maritime terrorist attacks have constituted only 2% of all terrorist attacks worldwide.

Maritime Trafficking

Maritime trafficking including drug trafficking, human trafficking and illicit weapon trade can seriously undermine the maritime security environment. Drug trafficking leads to money laundering and funds from the sale of drugs are used to fuel gunrunning, insurgent and terrorist activities. Added to these is the trans-national security concern linked to human smuggling that has multiple effects, ranging from fuelling terrorism to illegal immigration causing socio-political instability.

Human Trafficking :A large number of human smuggling syndicates and gangs have mushroomed all over the world and are engaged in a highly profitable industry. Smuggling by sea is the cheapest and easiest form of illegal transportation of migrants. Illegal trafficking and human smuggling by sea has increased in the way of sea

Drugs &Illicit Weapon Trade&Gunrunning

A heavy influx of arms since the Cold War has also left a legacy of arms smuggling in various sub-regions of the Indian Ocean. The proceeds of drug sales are converted into gold and smuggled to Myanmar; this gold is then sold in the region, disturbing the currency situation.There is a growing body of opinion that the world may now be at a "proliferation tipping point"Gunrunning by sea is by far the safest means for transferring arms and ammunitions around the world, while drug trafficking is most lucrative. The LITE has established a very sophisticated network of gun running. Bangladesh‟s capture of several small fishing craft laden with arms during the last few years has led to the conclusion that a lot of arms also make their way from Thailand to the Cox Bazaar in Bangladesh.India is caught between the three largest heroin and opium producers in the world such as the countries like Afghanistan, Pakistan and Myanmar, resulting in conflicts on her borders adjoining major drug production /transporting areas. Sri Lanka too suffers tremendously from the serious proliferation of small arms. The Sri Lankan militants have penetrated deeply into the drug world, to augment their armed strength against the Sri Lanka Army.Added to this is the fact that the notorious drug producing and illicit arms trading areas of the 'Golden Crescent' and the 'Golden Triangle' lie within the geographical place of the Indian Ocean Region. This geographical association is further reinforced by the link between narcotics and arms, with the sea routes of the Arabian Sea and the Bay of Bengal providing ideal waterways for the supply of both arms and narcotics. one critical problem arising out of the confluence of two major narco-producing and trading regions - the Golden Crescent and the Golden Triangle - is the cementing of a diabolic relationship between insurgent groups, arms dealers and narco-terrorists. Although not all the insurgent groups engage in narco-production or narco-trafficking, it has nevertheless been found that all of them have regularly taxed and extorted money from the traffickers, while providing protection to the latter for conducting trafficking in drugs. There are several critical implications to this. the geographical and topographical conditions in which the insurgents and the traffickers operate, there is now all the more reason to believe that the nationally –organised military or coercive solutions may not be the correct way of overcoming the menace of narco-terrorism. Weapons, particularly small arms in the hands of both the insurgents and traffickers. A large portion of the money received from taxing and extorting the narco-traffickers goes towards purchase of small arms.

Illegal Refuge Infiltration India

India's geostrategic location, its relatively sound economic position vis-à-vis its neighbors, and its liberal democratic credentials have long made it a magnet for people in other parts of the region who are fleeing persecution in their countries of origin or looking for a better life. Refugees/illegal immigrants from Tibet, Afghanistan, Sri Lanka, Myanmar, Pakistan, and Bangladesh have found shelter in India. While refugees coming from other areas—including Tibet, Sri Lanka, Afghanistan, and Myanmar—have been dealt with in a somewhat systematic, although ad hoc, manner, the influx of refugees/illegal immigrants from Bangladesh has largely been left unattended.

This neglect has adversely impacted the interests of local populations in the areas seeing large-scale influxes of illegal immigrants as well as India's national security interests. Further, the

absence of national refugee laws has blurred the distinction between refugees and economic migrants, leading to the denial of any assistance to even genuine asylum seekers. It now poses an enormous problem for India and the millions of affected people. Further delay in addressing the problem will only make matters worse.

Ilegial Trade By Sea

The consumption of turtle meat reportedly occurs in 75% of IOSEA Signatory States, while trade in turtle shells is mainly restricted to East Asian countries.The direct exploitation of turtles – for their meat, eggs or shells – is largely concentrated in the Coral Triangle region, which includes the waters of Indonesia, Malaysia, Papua New Guinea, Philippines, Solomon Islands and Timor-Leste.Within the Coral Triangle region, much of the poaching appears to occur in Indonesian waters. In 2012, the country's authorities warned that international trafficking of marine turtles was on the rise nationwide due to increasing demand from East Asian countries.ProFauna Indonesia estimated that around 1,115 green turtles were being poached every year in southeast Sulawesi alone in 2008, while a study from 2011 predicted that current poaching levels would lead to the extinction of the Aru green turtle population within two generations. Poaching in Malaysia and trade from there to China and Japan seem equally severe with 342 whole turtles seized between 2000 and 2008. Exact figures are, however, unavailable, as reporting in the region is weak.As for eggs, Kalimantan in Indonesia stands out as a regional hotspot for egg collection, with significant amounts being exported to the Malaysian provinces of Sabah and Sarawak, where eggs are reportedly sold openly without controls.Poaching of green and hawksbill turtles in the Coral Triangle appears to be perpetrated mainly by Chinese and Vietnamese turtle fisheries.Following the contraction of the large-scale wholesale export market in Viet Nam – after a domestic ban was enacted in 2002 – much of the Vietnamese turtle catch is reportedly traded directly at sea in exchange for commodities brought from Hainan.The main regional trade route for whole turtles and turtle derivatives seems to originate in Indonesia, Malaysia and the Philippines. The products are shipped mostly to East Asia, where demand is reportedly on the rise – both Chinese demand for turtle meat and medicine, and Japanese and Taiwanese demand for traditional crafts made of turtle scute. From 2000 to 2008, over 9,180 marine turtle derivatives were reportedly traded between the two regions.Conducting more thorough research into current turtle markets and the socio-economic drivers of demand.Exploring and developing opportunities for alternative livelihoods to turtle poaching and illegal trade, such as turtle-based tourism.

Terrorism in Sea: The primary maritime security challenges in the SSWIO include piracy at sea, narcotics and small arms/light weapons trafficking, people trafficking and, increasingly, maritime terrorism is becoming a distinct threat. The multiple sources of insecurity in the South and South-West Indian Ocean (SSWIO) region affect the sea lines of communications (SLOCs), both for strategic and trading purposes. From India's point of view it is important to ensure that these SLOCs are kept free for navigation by our merchant ships and oil tankers as also our naval vessels.

Future ChallengesMaritime Security Of India

Sh. Chavan eventually rose to be deputy PM in 1979, but he is best remembered for his contribution as one of India's ablest Defence Ministers.However, for those of you whose mental picture of 'maritime security' evokes images of warships and submarines, a lot has happened in the recent past to draw comfort from. The nuclear reactor of India's first ballistic missile submarine (SSBN) went critical on 9th August 2013 in Vishakhapatnam, to be followed, three days later, by the launch of the indigenous aircraft-carrier in Kochi. Earlier, in 2012, a Russian nuclear-powered attack submarine had been inducted on a 10-year lease.The question that begs an answer, then, is: if such a happy prospect prevails at sea, why do we need to discuss maritime security in today's forum?

while rejoicing over the Indian Navy's growth we need to remind ourselves of its basic purpose or *raison d'etre* and the fact that sustenance of a powerful and expensive navy requires the support of a sound industrial base.it is necessary for our decision-makers to appreciate that maritime security must be viewed in a holistic manner. Therefore, many shortcomings in the civilian maritime domain which have an adverse impact on maritime security need to be set right.

REFERENCES

Brewster, David (2010), "Australia and India: the Indian Ocean and the limits of strategic convergence" Australian Journal of International Affairs Vol. 64, No. 5, November 2010, p.562

Brewster, David (2013), "Australia and India: Indo-Pacific Partners" East-West Centre, 8 Julyhttp://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Articles/Detail/?id=166205

Cordner , Lee (2010), "Rethinking maritime security in the Indian Ocean Region", Journal of the Indian Ocean Region, Australian National Centre for Ocean Resources and Security (ANCORS), University of Wollongong, Australia 07 Jul 2010, p.69. Dowdy, William L. and Troad, Russel B. (1983), "Indian Ocean an Emerging Geostrategic Region", International Journal, vol. 38, no.3, Ocean Politics summer 1983, pg.no.432-458.

Ministry of Defence (Navy) India, (2009), Indian Maritime Doctrine, Maritime Doctrine and Concept Centre, New Delhi, August 2009, pp.1-120,

Tribune India 9 jan 2015

Hindustan Times Sep 20,2017

URL:http://mod.nic.in

A Maritime military Strategy for India (1989-2014),Indian Navy ,1968

Abhijit Singh "India's Emerging Indian Ocean Strategy", The Diplomat,December28,2015

Sureesh Mehta,"India's National Security Challenges - An Armed Forces Overview Outlook,12 August2009,available at http://www.outlookindia.com/article/indias-national-security-challenges/261738,accessed on 20 july 2015

INDIA : EXPORT IMPORT (EXIM) POLICY

Mr. Chougule Sadashiv B.
(Assit. Prof.)

Introduction :-In India, the main legislation concerning foreign trade is the Foreign Trade (Development and Regulation) Act, 1992. The Act provides for the development and regulation of foreign trade by facilitating imports into, and augmenting exports from, India and for matters connected therewith or incidental thereto. The Foreign Trade Policy of India is guided by the Export Import in known as in short EXIM Policy of the Indian Government.

As per the provisions of the Act, the Government :-

(i) may make provisions for facilitating and controlling foreign trade;
(ii) may prohibit, restrict and regulate exports and imports, in all or specified cases as well as subject them to exemptions;
(iii) is authorised to formulate and announce an export and import policy and also amend the same from time to time, by notification in the Official Gazette;
(iv) is also authorised to appoint a 'Director General of Foreign Trade' for the purpose of the Act, including formulation and implementation of the export-import policy.

DGFT (Directorate General of Foreign Trade) is the main governing body in matters related to Exim Policy. Trade Policy is prepared and announced by the Central Government (Ministry of Commerce). The Government of India notifies the Exim Policy for a period of five years (1997-2002) under Section 5 of the Foreign Trade (Development and Regulation Act), 1992. The Export Import Policy is updated every year on the 31st of March and the modifications, improvements and new schemes became effective from 1st April of every year.

1. Objectives

Export Import Policy or better known as Exim Policy or Foreign Trade Policy is a set of guidelines and instructions related to the import and export of goods.

- To study Foreign Trade Policy of India sustains growth in exports from India and import in India.
- To review implementation of policy to encourage the attainment of internationally accepted standards of quality.
- To offer knowledge of various amendment regarding high-quality goods and services at international level

2. History

Foreign Trade Act has replaced the earlier law known as the imports and Exports (Control) Act 1947.In the year 1962, the Government of India selected a special Exim Policy Committee to review the government preceding policies of export import (Indian Exim policy). The committee was afterward permitted by the Government of India. Mr. V. P. Singh, the then Commerce Minister and pronounced the new Exim Policy of India on the 12th of April, 1985.

3. Exim Policy 1992 -1997.

In order to liberalize imports and boost exports, the Government of India for the first time introduced the Indian Exim Policy on April 1, 1992. In order to bring stability and continuity, the Export Import Policy was made for the duration of 5 years. However, the Central Government

reserves the right in public interest to make any amendments to the trade Policy in exercise of the powers conferred by Section-5 of the Act. Such amendment shall be made by means of a Notification published in the Gazette of India.

Export Import Policy is believed to be an important step towards the economic reforms of India.

4. Exim Policy 1997 -2002

This policy has further simplified the procedures. Import has been further liberalized and better efforts have been made to promote Indian exports in international trade.

Highlights

Period of the Exim Policy.Liberalization.Imports Liberalization.Export Promotion Capital Goods (EPCG) Scheme.Advance Licence Scheme.Duty Entitlement Pass Book (DEPB) Scheme.

Impact of Exim Policy 1997 –2002.

Globalization of Indian Economy.. Impact on the Indian Industry. Impact on Agriculture. Impact on Foreign Investment. Impact on Quality up gradation.Impact on Self-Reliance.

5. Exim Policy 2002 – 2007

The Exim Policy 2002 - 2007 deals with both the export and import of merchandise and services. The Annual Export-Import (Exim) Policy 2002-07 is notified by the Central Government on 31st March 2002 has come into force from 1st April 2002.

General

- All existing export promotion schemes continue with few modifications.
- Special facilities extended to status holders i.e. Export Houses, Trading Houses, Star Trading Houses and Super Star Trading Houses.
- Status holders allowed retaining 100% foreign exchange earnings in EEFC account.
- Option given to exporters to convert from one export promotion scheme to another in case the exporter is denied the benefit under one scheme.
- Free import of equipment and other goods used abroad for more than one year allowed to companies executing projects in other countries.
- A new 8-digit commodity classification for imports introduced, which shall be adopted by Customs and DGCI&S shortly. This will reduce classification disputes.

Advance Licences- Advance license scheme continues but the facility of Annual Advance License has been withdrawn. DEEC books are issued. Advance Licenses would not get the benefit of reduction in interest rate for non-fulfillment of export obligation and abolition of DEEC books.

Duty Free Replenishment Certificates (DFRC).- Technical characteristics of imported inputs have been dispensed with for audit purpose.

Duty Entitlement Passbook Scheme- DEPB scheme continues. In future DEPB rates will be reduced only after due notice to exporters.

1. Export Promotion Capital Goods (EPCG) Scheme- A new provision has been made for EPCG Licenses of Rs.100 crores or more which will have 12 year export obligation period with 5 years moratorium period. Also there will be no export obligation for 5 years from the date of issue of license.

2. Special Economic Zone (SEZ)- RBI will issue guidelines to permit SEZs for External Commercial Borrowings (ECBs) for a period of less than 3 years. In order to impart security to the returns of units in SEZ, hedging of commodity price risks will be permitted provided such transactions are undertaken by the units on stand - alone basis

3. Electronic Hardware Technology Parks- Units in Electronic Hardware Technology Park (EHTP) will have no other export obligation except positive Net Foreign Exchange as Percentage of Exports (NFEP) in 5 years.

4. Removal of Export Restrictions- Export restriction like registration and packaging requirements have been removed on butter, wheat, wheat products, coarse grains groundnut oil and cashew when exported to Russia under the Rupee Payment Debt Scheme.

6. **Exim Policy 2007-2009**

a) **Preamble-** The Preamble spells out the broad framework and is an integral part of the Foreign Trade Policy.

b) **Duration-** The Central Government hereby notifies the Exim Policy for the period 2004-2009 incorporating the Export Import Policy for the period 2002-2007, as modified. This Policy shall come into force with effect from 1st September, 2004 and shall remain in force up to 31st March, 2009, unless as otherwise specified.

c) **Amendments-** The Central Government reserves the right in public interest to make any amendments to this Policy in exercise of the powers conferred by Section-5 of the Act.

d) **Transitional Arrangements -** Licenses, certificates and permissions issued before the commencement of this Policy shall continue to be valid for the purpose and duration for which such licence; certificate or permission was issued unless otherwise stipulated.

e) **Free Export Import-** An export or import is permitted freely under Export Import Policy.

7. **EXIM policy 2009-14**

Higher Support for Market and Product Diversification

- Incentive schemes
- 26 new markets have been added under Focus Market Scheme.
- The incentive available under Focus Market Scheme (FMS) has been raised from 2.5% to 3% and under Focus Product Scheme(FPS) has been raised from 1.25% to 2%.
- **Technological Upgradation. EPCG Scheme Relaxations. Support for Green products and products from North East. Status Holders. Marine sector. Gems & Jewellery Sector. Agriculture Sector. Leather Sector. Tea . Pharmaceutical Sector. Thrust to Value Added Manufacturing. Reduction of Transaction Costs. Directorate of Trade Remedy Measures.**

8. **Role in horticulture sector.**

India is emerging as a major producer of horticultural crops covering wide varieties of fruits, vegetables, tuber crops, mushrooms, floriculture, medicinal and aromatic plants, plantation crops, spices etc. which provide a remunerative means for diversification of land use for improving productivity and returns. Horticulture crops also provide nutritional security, increasing

employment opportunities, providing raw material for growing needs of the agro- processing industries and ultimately improving foreign exchange earnings through export.

Vishesh Krishi Upaj Yojana

A new scheme called "Vishesh Krishi Upaj Yojana (Special Agricultural Produce Scheme)" to boost exports of fruits, vegetables, flowers, minor forest produce and their value added products has been introduced. Under the scheme, exports of these products qualify for duty free credit entitlement (5 per cent of Free On Board (f.o.b) value of exports) for importing inputs and other goods.

The important fruits and vegetables grown in India are apple, apricot pear, mango, banana, citrus, orange, guava, melon, pineapple, grape, litchi, pomegranate, potatoes, onions, green peas, cauliflower, okra, cabbage, tomatoes, egg plant carrots, green chilies, many exotic and luxury vegetables like gourd, pumpkin, leeks, mushrooms, asparagus and cucumber.

The important vegetables exported are

- Potatoes (28 %), Onions (7. 1 %) ,Cauliflower and cabbage (4 % each) ,Okra (3 %) ,Peas (3 %) ,Others (50 %).

Exporting of products during off season processed product of Litchi, grapes, mango, straw berries pineapples in addition to sweet corn, cucumber, carrots, broccoli, cauliflower, gherkins, lettuce, onion, spinach and squash.

Mango: Mango processing industry produce almost 25-30% of fruits waste in the form of peels, stones, kernels and trimmings which can be profitably utilized for the production of value added products.

Grapes: Nearly 60-80% of total produce is used for table purpose and remaining for the manufacture of processed products.

CONCLUSION

EXIM is policy of export import of the government that is announced every five years. It is also known as the Foreign Trade Policy.DGFT (Directorate General of Foreign Trade) is the main governing body in matters related to Exim Policy. This policy is focusing on matters regarding exports and imports, promotional measures, duty exemption schemes, export promotion schemes, special economic zone programs and other details for different sectors for sustains growth in exports from India and import in India for maintain growth in exports from India and import in India. On 31st March the government announces a supplement to this policy.

REFERENCES

1. [EXIM Policy, www.google.com June 5, 2012.]
2. [EXIM Policy, www.google.com Feb 1, 2012.]
3. [India Export Import EXIM Policy or Foreign Trade Policy, DGFT]
4. [International Business, P.Subba Rao, Himalaya Publishing House, 2008]

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

ATTITUDE OF STREET ADOLESCENTS TOWARDS SEXUAL HEALTH ISSUES

Dattaram D Naik[1] and Nitin Kamble[2]

[1]PhD Scholar, Institute of Indian Culture, Mumbai, India,

[2]Independent counsellor

ABSTRACT:

Attitudes play an important role in determining a person's behavior. The relationship between sexual attitudes and behavior is vital linage for young people to decide and engage in premarital sex. Attitudes as enduring may change over the time, but are assumed to be rather stable unless something happens to influence the attitudes. Objective of this study is to investigate attitude of street adolescents towards various sexual health issues and their association with socio-economic and demographic characteristics, knowledge and sexual experience. Using an attitudinal scale consisting of 15 items, attitudes of street adolescents towards various issues of reproductive health was assessed. Data was extracted from the study entitled "Reproductive and sexual health of street adolescents: a sociological study of street adolescents in Mumbai". This data was collected from 647 street adolescent using structured interview schedule. Mean score of overall attitude towards sexual issues is compared within socio-economic and demographic variable, knowledge of reproductive health issues and sexual experience in this paper. Study concludes that street adolescents having knowledge about various issues of reproductive health and had sexual experience were more liberal.

Key words: Street adolescents, Perception, Attitude, Sexual Health, Mumbai

INTRODUCTION:

Most people are too focused on sexual activity; they think sexual activity is more important than really it is. Attitudes, beliefs, opinion and values are all cognitive in nature, they exist in our mind. Beliefs and opinion about sexuality may correspond closely to reality or they may be totally inaccurate. However, the very definition of a belief includes the notion that we trust that the belief is true. Beliefs, in general sense, simply indicate what we hold to be true about the world. When beliefs have to do with how things ought to be, such as in how people should behave sexually, we refer to those beliefs as values. Sexual values have a moral quality and involve what is considered right verses wrong. When we think about a particular object, behavior, group or person, we tend to make global evaluations as to whether we feel negatively or positively about it. Attitudes as enduring may change over the time, but are assumed to be rather stable unless something happens to influence the attitudes. Beliefs, values and attitudes also apply to our own actions and how we feel about ourselves. Our beliefs and attitudes about own sexuality may be distinct from our sexual behavior because actual behavior does not always match logically from beliefs, values and attitudes. Our beliefs and attributions tell us what to expect and how we should behave. Sexual beliefs, values and attitudes are most likely multi determined in nature. Several influences shape what we believe and how we evaluate and respond to certain topic.

Street adolescents without their parents to provide guidance, get information on sexual health from the mass media, which can negatively affect their knowledge of and attitude towards sexual health. In the absence of systematic and correct information on matters related to sex and sexuality they face a dilemma between tradition and Indian norms and western patterns of expression.

Knowledge about sexuality, contraceptive use and STDs/HIV/AIDS seems to be associated with attitudes and behaviour towards premarital sex. Objective of this study is to investigate attitude of

street adolescents towards various sexual health issues and their association with socio-economic and demographic characteristics, knowledge and sexual experience.

MATERIAL AND METHODS:

This is an exploratory study. Data was extracted from the study entitled "Reproductive and sexual health of street adolescents: a sociological study of street adolescents in Mumbai". Participants in this study were street adolescents in the age group of 10-19 years. The definition of street children suggested by Agrawal (1999) considered as criteria for the selection of sample. Data (N=647) for this study was collected by purposive sampling technique from south and central part of the Mumbai, where a majority of street adolescents seek work, shelter and food (D'Souza B, et al, 2002). Selected subjects / their parents (where ever possible) / care taker were explained about the nature and objectives of the study in the language which they understand with assurance that their confidentiality will be maintained and obtained their consent. No name or address of the selected subjects recorded on the interview schedule, only serial number of the respondents recorded on form for identification. Street adolescents or their parents/guardian who do not wish to give consent were excluded from study. Data was collected by conducting personal (face to face) interview with male to male and female to female street adolescents in privacy, through a pre-designed structured interview schedule after obtaining informed consent.

Using an attitudinal scale consisting of 15 items, perception and attitudes of street adolescents towards various issues of reproductive health was assessed. For every Liberal attitudes score '3' was given, for every Neutral attitude (No opinion/ don't know) answer score '1' was given whereas '0' was provided for Conservative attitude **(Table 1)**. Scale score ranged from 0 to 45 with a higher score indicating more liberal attitude. Whereas, lower score indicating conservative attitude. Guttman scaling technique (Herve Abdi, 2010), was used to construct attitudinal scale. Responses provided by street adolescents (respondents) to the items of the perception and attitudes toward various issues of reproductive health were used to know the attitude of street adolescents. Overall mean score and standard deviation (SD) was calculated by adding the score of every issue of reproductive health. The mean score of overall perception and attitudes of street adolescents towards various issues of reproductive health was 18.58 and standard deviation was 4.373 with range 13 to 34.

RESULTS AND DISCUSSION:

The data was collected from 647 street adolescents (315 boys and 332 girls). The socio-economic and demographic profile of street adolescents discussed elsewhere in prior publication (Naik et al, 2016)

Mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues and socio-economic and demographic characteristics of street adolescents(Table 2 and Table 3)

Age of street adolescents and overall perception and attitude towards sexual issues

The liberal attitude is related to the age of street adolescents. A review of earlier studies brings out fact positively related to attitudes towards sex. Higher the age more is the liberal attitude towards sex (Rakesh, 1992; FPAI, 1995; Rangaiyan, 1996; Abraham, 1997). The mean perception and attitudinal score of street adolescents between ages 10-14 was 15.74 whereas it was 21.60 among street adolescents between ages 15-18. An association was observed between age and overall

perception and attitude towards sexual issues among street adolescents ($p<0.001$). It was observed that mean perception and attitudinal score increases with the age of respondents.

Sex of street adolescents and overall perception and attitude towards sexual issues

In Indian culture boys are found to be more liberal than girls in most of the aspect related to reproductive health. In this study, an association was observed between sex and overall perception and attitude towards sexual issues among street adolescents ($p=0.003$). It was found that mean perception and attitudinal score was higher (19.10) among boys than girls (18.08). This indicates that boys had more liberal attitude than girls.Elizabeth et al, (1999) in her study conducted among school adolescents in Jamaica observed significantly more liberal attitudes of boys than those of girls regarding sexual issues.

Education of street adolescents and overall perception and attitude towards sexual issues

Education enhances the knowledge. In a study conducted among adolescents in the senior secondary school (Sharma et al, 1997), it was observed that; half of the study participants had liberal attitude for pre-marital sex. In the current study, it was observed that street adolescents having education secondary and above obtained higher (22.83) mean perception and attitudinal score whereas street adolescents with no formal education (illiterate) had obtained lowest (17.59) mean perception and attitudinal score. Significantly ($p<0.001$) increasing trend was observed in mean perception and attitudinal score with respect to education of the street adolescents.

Occupation of street adolescents and overall perception and attitude towards sexual issues

The mean score of perception and attitude towards sexual issues was observed significantly ($p<0.001$) high (22.83) among the street adolescents who were working on paid jobs, followed by labour (20.30), self-employed (18.79) and rag picking (17.62) whereas it was observed low (15.32) among the street adolescents who were not working anywhere and having other occupation (16.88) like; begging, gambling. Pick pocketing. Differences could be because of the street adolescents working on paid job has skill and because of skill they have been more exposed to the day to day changes in the community and acquire new knowledge very fast. Significant ($p<0.001$) difference was observed in mean perception and attitudinal score with respect to occupation of the street adolescents.

Income of street adolescents and overall perception and attitude towards sexual issues

Income status is closely related with an individual's attitude towards sex. It is believed that liberal attitude towards sex is related with socio-economic status of an individuals. In the current study it is observed that the mean perception and attitude score was among the street adolescents whose income was more than Rs. 500/- per week was high (21.27) whereas it was low (15.32) among the street adolescents who had no income. Significantly ($p<0.001$) increasing trend was observed in mean perception and attitudinal score with respect to income of the street adolescents. This indicates higher the income more the liberal attitude among street adolescents. Ghule (2004), in his study on urban male college students in Maharashtra also observed that socio-economic status goes up with more liberal attitudes.

Period on the street and overall perception and attitude towards sexual issues

Longer the period on the street, longer is the exposure to street culture. The mean score of perception and attitude towards sexual issue was observed significantly ($p<0.001$) high (21.13)

among the street adolescents who were on the street for longer period (16-18 years) whereas it was very low (17.28) among the street adolescents who were on the street for 11-15 years. This indicates that street adolescents having been long period on the street had more liberal attitude than other street adolescents who were on the street for lesser period.

Place of stay and overall perception and attitude towards sexual issues

Place of stay is an important factor in influencing the attitudes of an individual towards sex. In this study, it was found that street adolescents who were staying at work place/ holy place/ puckka house had obtained higher score (19.57) on perception and attitude towards sexual issues, whereas street adolescents who were staying at foot path had obtained lower score (18.17) on attitudes. The association was found to be significant ($p=0.027$).

With whom stay and overall perception and attitude towards sexual issues

Peer interaction is one of the important components in the attitudinal influence. Adolescent staying in a dormitory or in a boarding set up are likely to have different attitudinal and behavioural patterns regarding sex than those who stay with their parents (Rangaiyan 1996). In this study, the influence of peers on street adolescent's attitude towards sex was found to be significant ($p<0.001$). It was observed that street adolescents those who were staying with Friends, employer or other street adolescents had obtained higher mean attitudinal score (21.91) which indicates liberal attitude among street adolescents due to peer interaction whereas street adolescents staying with parents had obtained lowest mean attitudinal score (17.86), which indicates conservative attitudes.

Parents alive and overall perception and attitude towards sexual issues

Parental control is an important factor in the attitudinal influence. Street adolescents adopt street culture very fast. It has been theorized that autonomy of adolescents from parental control is positively related to sexuality permissive attitudes and behaviour. Miller et al (1986) examined that influence of parental control on sexual attitudes and behaviours among teenagers. The results of the study shows, street adolescents those who had parents alive obtained significantly ($p<0.001$) low mean score (18.09) of perception and attitude towards sexual issues, compare to the street adolescents having one or no parents alive.

Engaged in religious activities and overall perception and attitude towards sexual issues

Sexual liberalness has close relationship with the religiosity. Religious participation among adolescents influences their perception and attitudes towards sexual issues. It was found that street adolescents who were engaged in religious activities had conservative attitude towards sexual issues than those who were not engaged in religious activities. The mean score towards sexual issues of the street adolescents who were engaged in religious activities was 17.92 where as it was significantly ($p<0.001$) higher (19.53) among street adolescents who were not engaged in religious activities.

Family attachment and overall perception and attitude towards sexual issues

Sexual liberalness has close relationship with the family attachment because of family control. Attachment with family among adolescents influences their perception and attitudes towards sexual issues. It was found that street adolescents who had family attachment had conservative attitude towards sexual issues than those who were not engaged in religious activities. The mean

score towards sexual issues of the street adolescents who had family attachment was 17.86 where as it was significantly ($p<0.001$) higher (20.85) among street adolescents who had no family attachment. Ghule (2004), in his study on urban male college students in Maharashtra also observed conservative attitude about sexual issues among the students who were staying with their family.

Habits and overall perception and attitude towards sexual issues

Habit such as smoking, tobacco/alcohol/drug consumption and prostitution are considered as an important component of individuals of social networking and have an attitude influence. It was found that street adolescents who had ever tried smoking, tobacco/alcohol/drug consumption or prostitution had obtained significantly ($p<0.001$) higher mean attitudinal score (21.52) towards sex which indicates liberal attitude among street adolescents who have habit of smoking, tobacco/alcohol/drug consumption or prostitution whereas those who never tried any of the above obtained lower mean attitudinal score (16.13) which indicates conservative attitude towards the sexual issues. Ghule (2004), in his study on urban and rural male college students in Maharashtra also observed conservative attitude about sexual issues among the college students who had habit/s of smoking, using tobacco/drugs, consuming alcohol or prostitution.

Mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues and knowledge about reproductive health issues among street adolescents

Table 4 gives distribution of street adolescents according their mean score of overall attitudes towards sexual issues and knowledge about sexual issues. Knowledge is one of the important determinants of attitude. It is also argued that as knowledge about sexual issues increases, the attitude towards sexual issues would become more liberal. In this sample, it is found that street adolescents who had no knowledge on various issues of reproductive health, i.e masturbation, abortion, contraception, non-coital sex, coital sex, any kind of sex, symptoms of STIs and HIV/AIDS showed conservative attitude towards sexual issues while street adolescents who had knowledge about above mentioned issues of reproductive health had reported higher scores which displayed more liberal attitude towards sexual issues.

The mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues of street adolescents having awareness/ knowledge about reproductive health issues was 21.84 for masturbation, 21.52 for abortion, 21.13 for contraception, 21.45 for non-coital sex, 19.43 for coital sex, 19.40 for any kind of sex, 23.14 for symptoms of STIs and 20.21 for HIV/AIDS respectively. The association between knowledge on various issues of reproductive health, and perception and attitude towards sexual issues was found to be statistically significant ($p<0.001$). Above mean perception and attitudinal score indicates more liberal attitudes among street adolescents having awareness/ knowledge about reproductive health issues. Similarly, significantly increasing trend was observed by Ghule (2004), in mean attitudinal score of knowledge about contraception, STIs/HIV/AIDS among male college students in Maharashtra.

Mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues and sexual experience among street adolescents

Table 5 gives distribution of street adolescents according their mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues and sexual experience. Experience is one of the important

determinants of attitude which mostly depend on knowledge. The attitude towards sexual issues would become more liberal with different kind of sexual experiences. In this sample, it is found that street adolescents who had not experienced any kind of sexual act had obtained low mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues. This indicates conservative attitude among those street adolescents who had no sexual experience. Street adolescents those who had experienced different kind of sexual act had higher score of overall perception and attitudes towards sexual issues.

The mean score of overall perception and attitudes towards sexual issues of street adolescents having been experienced any kind of sex was 23.14 for masturbation, 22.35 for non-coital sex, 23.62 for coital sex, 22.10 for any kind of sex and 25.03 for symptoms of STIs respectively. The association between sexual experience and perception and attitude towards sexual issues was found to be statistically significant ($p<0.001$). Above mean perception and attitudinal score indicates more liberal attitudes among street adolescents having been experienced sexual act.

CONCLUSION:

Study concludes that liberal attitude is more prevalent among street adolescents who areolder adolescents (15-19yrs), boys, educated, working on paid jobs, having more earning, spent less period on the street (1-5 yrs), staying at workplace/ in pakka house, staying with friends/ employer/ street adolescents, only one parent alive, who are not engaged in religious activities and having habit of alcohol/ ghutka/ prostitution. Study also indicates that street adolescents; having knowledge about various issues of reproductive health and had sexual experience are more liberal.

ETHICAL CONSIDERATION:

Importantly, informed consent was obtained after explanation of the purpose of the study, permission was sought from the participants and their parents/care taker before the commencement of the study and participants were assured of confidentiality and anonymity of the data collected. Main research entitled "Reproductive and sexual health of street adolescents: a sociological study of street adolescents in Mumbai" was approved for PhD degree by university of Mumbai, from which data is extracted.

REFERENCES:

1. Abraham Leena, 1997, *Understanding Youth Sexuality: A study of College Students in Mumbai, A Report*, International Center for Research on Women (ICRW), New Delhi.
2. Agrawal R, 1999, *Street Children*, Shipra Publications, New Delhi.
3. D'Souza B, Castelino L and Madangopal D, 2002, "A Demographic Profile of Street Children in Mumbai," *http//www.karmayog.org,* accessed on Jan 12, 2007.
4. Elizabeth Eggleston, Jean Jackson and Karen Hardee, 1999, "Sexual Attitudes and Behavior among Young Adolescents in Jamaica,"*International Family Planning Perspectives*, 25(2), pp 78-84 & 91.
5. Family Planning Association of India (FPAI), 1995, *Youth Sexuality: A Study of Knowledge Attitude Beliefs and Practices among Urban Educated Indian Youth, 1993- 1994, Bombay*, Sex Education Counseling Research Training/ Therapy Department.

6. Ghule MD, 2004, "*Reproductive and Sexual Health of Youth: A study of Male College Students in Maharashtra, India,"* Ph.D. Thesis, International Institute for Population Sciences (IIPS), Deemed University, Mumbai, India
7. Herve Abdi, 2010, "Guttman Scaling," In Neil Salkind (eds), *Encyclopedia of Research Design,* Thousand Oaks, CA: Sage, 2010.
8. Miller BC, McCoy JK, Olson TD and Mallace CM 1986, "Parental Discipline and Control Attempts in Relations to Adolescent Sexual Attitudes and Behaviour," *Journal of Marriage and the Family*, 1986; 48, pp. 503-512.
9. NaikDattaram D, Dase Rajesh, Kanjamala Augustine. Socio-economic, Demographic and Cultural Characteristics of Street Adolescents in Mumbai. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, ISSN: 2321-8819 (Online), 2348-7186 (Print). 4(12): 80-86, 2016.
10. Rakesh, Anita, 1992, *Premarital sexual Attitude and Behaviour among Adolescent Girls*, Print Well Publishers, Jaipur.
11. Rangaiyan G, 1996, *Sexuality & Sexual Behaviour in the Age of AIDS: A Study among College Youth in Mumbai*, Ph.D. Thesis, International Institute for Population Sciences (IIPS),Deemed University, Mumbai, India.
12. Sharma AK, Sehgal VN, Kant S, Bhardwaj A, 1997, "Knowledge, Attitude, Belief and Practice (KABP) Study on AIDS among Senior Secondary Students," *Journal of Community Medicine*, 22(4), pp. 168-171.

Table 1: Score assigned to the perception and attitude towards various issues of reproductive health

Issues	Disagree	No opinion/ Don't Know	Agree
Condom reduces sexual pleasure	3	1	0
Condoms are suitable for casual relationships	0	1	3
Consistent use of condom prevents pregnancy	0	1	3
If a girl suggests using condoms to her partner, it would mean that she didn't trust him	3	1	0
One should refuse to have sex with someone who is not prepared to use condom	3	1	0
It is all right for unmarried boys and girls to have sexual intercourse	0	1	3
It is all right for boys and girls to kiss, hug and touch each other	0	1	3
It is all right for boys and girls to have sex with each other provided that they use any method to stop pregnancy	0	1	3
Regular use of contraception is woman's responsibility	3	1	0
It is right for a boy to masturbate	0	1	3

Religious beliefs are against sex	3	1	0
Surrounding influences sexual act	0	1	3
Easy access to birth control information and devices increases premarital sexual activities.	3	1	0
Safe sex is important to avoid STIs and HIV infection?	0	1	3
Single steady sexual partner relation is no fun	3	1	0

Liberal attitude = 3, Neutral attitude (No opinion/ Don't know) = 1,
Conservative attitude = 0

Table 2: Mean score of overall attitude towards sexual issues and socio-economic and demographic characteristics of street adolescents

Background Characteristics		N	Mean score	SD	Min. score	Max. score	F-value	p-value
Age (Years)	10-14	333	15.74	1.752	13	25	525.872	p<0.001
	15-19	314	21.60	4.300	13	34		
Sex	Boys	315	19.10	4.790	14	34	8.961	p=0.003
	Girls	332	18.08	3.879	13	29		
Education	Illiterate	158	17.59	3.555	14	28	36.679	p<0.001
	Primary (1-7)	429	18.35	4.273	13	34		
	Secondary & above (8+)	60	22.83	4.680	14	31		
Occupation (Type of work)	Not working	72	15.32	1.573	13	24	29.020	p<0.001
	Labour	147	20.30	4.697	15	34		
	Rag picking (Bhangarwala)	82	17.62	3.889	13	28		
	Self-employed	165	18.79	4.216	14	31		
	Other paid jobs	69	21.71	4.560	13	31		
	Others*	112	16.88	3.181	15	28		
	Others* : Begging, Gambling, Pick pocketing							
Income (Earning in a week) in Rupees	Nil	72	15.32	1.573	13	24	115.264	p<0.001
	Up to 500/-	320	17.17	3.320	13	29		
	>500/-	255	21.27	4.614	14	34		

Period on the street (Years)	1– 5	125	19.03	4.463	15	29	19.997	p<0.001
	6 – 10	211	18.35	4.518	13	31		
	11 – 15	208	17.28	3.698	13	34		
	16 – 18	103	21.13	4.101	14	30		

Table 3: Mean score of overall attitude towards sexual issues and socio-economic and demographic characteristics of street adolescents

		N	Mean score	SD	Min. score	Max. score	F-value	p-value
Place of residence	Foot path	375	18.17	4.104	13	30	3.091	p=0.027
	Hut (Kaccha house)	135	18.82	4.700	15	34		
	Work place/ Holy place/ Puckka house	60	19.57	4.735	13	29		
	Railway platform/ Under bridge/ Ground/ Garden	77	19.36	4.585	14	30		
With whom stay	Living alone	35	20.83	4.743	15	29	23.525	p<0.001
	With parents	491	17.86	4.069	13	34		
	With relatives	55	19.60	4.017	14	27		
	With Friends/ employer/ Street Children	66	21.91	4.617	15	30		
Parents alive	No parents alive	36	19.69	4.578	14	28	12.707	p<0.001
	Father/ Mother alive	125	20.15	4.586	13	30		
	Parents alive	486	18.09	4.197	13	34		
Family attachment	Yes	491	17.86	4.069	13	34	60.654	p<0.001
	No	156	20.85	4.531	14	30		
Engage in religious activities	Yes	383	17.92	4.213	13	31	21.932	p<0.001
	No	264	19.53	4.434	13	34		
Having habit of drinking alcohol/ Ghutka/ Prostitution	Yes	294	21.52	4.305	14	34	392.061	p<0.001
	No	353	16.13	2.530	13	29		

Table 4: Mean score of overall attitude towards sexual issues and knowledge about reproductive health issues among street adolescents

Background Characteristics		N	Mean score	SD	Min. score	Max. score	F-value	p-value
Heard about masturbation	Yes	283	21.84	4.337	13	34	494.536	p<0.001
	No	364	16.04	2.157	13	27		
Heard about abortion	Yes	289	21.52	4.353	13	34	372.514	p<0.001
	No	358	16.20	2.580	13	29		
Knowledge about FP methods	Yes	352	21.13	4.386	13	34	438.723	p<0.001
	No	295	15.54	1.430	13	23		
Knowledge about non-coital sex	Yes	316	21.45	4.357	13	34	451.398	p<0.001
	No	331	15.84	1.976	13	27		
Knowledge about coital sex	Yes	518	19.43	4.478	13	34	114.597	p<0.001
	No	129	15.18	0.988	14	25		
Knowledge about any kind of sex	Yes	522	19.40	4.474	13	34	110.222	p<0.001
	No	125	15.17	0.990	14	25		
Heard about STI symptoms	Yes	211	23.14	3.736	15	34	717.039	p<0.001
	No	436	16.37	2.591	13	29		
Heard about HIV/AIDS	Yes	436	20.21	4.451	13	34	261.912	p<0.001
	No	211	15.20	0.895	13	21		

Table 5: Mean score of overall attitudes towards sexual issues and sexual experience among street adolescents

Background Characteristics		N	Mean score	SD	Minimum score	Maximum score	F-value	p-value
Experienced masturbation	Yes	188	23.14	3.949	14	34	518.680	p<0.001
	No	459	16.71	2.930	13	29		
Experienced non-coital sex	Yes	249	22.35	4.111	14	34	561.909	p<0.001
	No	398	16.22	2.465	13	28		
Experienced coital sex	Yes	106	23.62	4.100	14	34	227.725	p<0.001
	No	541	17.59	3.694	13	31		
Experienced any kind of sex	Yes	258	22.10	4.243	14	34	489.682	p<0.001
	No	389	16.24	2.486	13	28		
Experienced STD symptoms	Yes	63	25.03	2.753	20	34	198.321	p<0.001
	No	584	17.88	3.925	13	31		

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Fractured Identities in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*

Dr. Ganesh V. Jadhav,
Head &Assistant Professor,
Department of English
Department of English,
(Satara) Maharashtra

Anita Rau Badami's ***The Hero's Walk***(2001)is an insightful novel which depicts the predicament of the Diasporic characters in the transnational world. The present paper investigates the problematics of identity of the Diasporic characters reflected in Badami's present novel. It scrutinizes the transformation occurring in the identities of characters who are the victims of migration. Maya, the protagonist of the novel, willingly accepts the displacement of her career but later becomes the victim of a fatal accident in Vancouver which makes her only daughter orphan. Some of the Diasporic characters get scholarship for their education and lose their old Indian identities and assertively prove their new in the new space. According to Stuart Hall, identity transcends the place, time, history and culture which undergo constant transformation. In the phenomenon of migration the identity of the Diasporic individual transforms into the multicultural identity which adds different dimensions to his individual and social identity. In the journey of transition to the new society their search for identity remains incomplete, therefore they magnetize towards their homeland. A feeling of alienation and uprootedness is very dominant in these characters. In the world of Diaspora, the characters preserve some of the characteristics of their motherland. But unfortunately they can't continue with all.In the present novel some characters leave India and move to California and Switzerland. They melt their old identities totally and embrace the new identities which make them forget their homeland. They become the expatriates who are not willing to return to their homeland.

Key words: Fractures identity, Diaspora, Transnational, Migration, Transformation of identity.

Anita Rau Badami's ***The Hero's Walk***(2001)is an insightful novel which depicts the predicament of the Diasporic characters in the transnational world. The present paper investigates the problematics of identity of the Diasporic characters reflected in Badami's present novel. It scrutinizes the transformation occurring in the identities of characters who are the victims of migration. Maya, the protagonist of the novel, willingly accepts the displacement of her career but later becomes the victim of a fatal accident in Vancouver which makes her only daughter orphan. Some of the Diasporic characters get scholarship for their education and lose their old Indian identities and assertively prove their new in the new space. According to Stuart Hall, identity transcends the place, time, history and culture which undergo constant transformation. In the phenomenon of migration the identity of the Diasporic individual transforms into the multicultural identity which adds different dimensions to his individual and social identity. In the journey of transition to the new society their search for identity remains incomplete, therefore they magnetize towards their homeland. A feeling of alienation and uprootedness is very dominant in these characters. In the world of Diaspora, the characters preserve some of the

characteristics of their motherland. But unfortunately they can't continue with all.In the present novel some characters leave India and move to California and Switzerland. They melt their old identities totally and embrace the new identities which make them forget their homeland. They become the expatriates who are not willing to return to their homeland.

The Webster's dictionary, defines identity as "The set of behavioural or personal characteristics by which an individual is recognizable as a member of a group" (1123). It means that a person can be known or identified with his membership of the group. He is marked by the different characteristics of the group to which he or she belongs.GayatriSpivak thinks about identity as: "making sense of ourselves is what produces identity" (312) In this context Spivak is of the opinion that, it is the sense of oneself and his existence in the world.

John E. Joseph is of the opinion that:

> There are two basic aspects to a person's identity: their name, which serves first of all to single them out from other people, and that deeper, intangible something that constitutes who one really is, and for which we do not have a precise word. … and even personal identity is ambiguous between one's name, which performs the 'deictic' function of indicating an individual, and that other thing we might think of as the meaning of one's name, which performs the 'semantic' function of telling us who that person really is. (1-2)

Every person tries to know his identity. Even his or her search remains incomplete till the end of his life. This struggle involves his search for the place and position in this great world. In his attempt to identify himself he identifies others also which is useful to his self-identification.An individual identifies himself in accordance with his native place, country, race, religion, culture. Sometimes he identifies himself in connection with his parents, teachers, friends and many other close people.

HomiBhabha in*The Location of Culture* remarks:

> What is theoretically innovative, and politically crucial, is the need to think beyond narratives of originality and initial subjectivities and to focus on those moments or processes that are produced in the articulation of cultural differences. These 'in between' spaces provide the terrain for elaborating strategies of selfhood - singular or communal – that initiative new signs of identity. (2).

The Diasporic people suffer with the problem of identity formation because the sense of displacement or migration makes them think that they have lost the old identity. In the new Diasporic space the old identity of the migrant person is not completely lost but some of its characteristics remain in the person. However, the process of formation of the new identity starts in the new space. These people try to build the new identity in connection with their community or ethnic group.

Edward Said in his intellectual discourse *Culture and Imperialism*rightly puts his ideas on the breaking the old identity and the getting the new identity.He writes:

> 'No one today is purely one thing. Labels like Indian, or woman, or Muslim, or American are no more than starting points, which if followed into actual experience for only a moment are quickly left behind.'(407)

In the above statement Said tries to put that, different identities can be broken and can achieved the new. Identity is not a constant thing which remains the same till the end of one's life. Old identities are broken and one achieves the new in the process of his or her migration.

BharatiMukherjee in her novel*Jasmine* (1989) presents the character of Jasmine, who breaks her identities number of times and molds herself in to the new with need of her life. She transforms herself from Jyoti to Jasmine, then from Jasmine to Jazzy and Jazzy to Jase and lastly to Jane. She goes on breaking her identities which becomes the necessity of her life.She is the best example of the fractured identity in the Diasporic world. Infact the characters from the Diasporic world tend to be break the old identity and form the new.Yadav and Yadav rightly put this as:

> 'While Jasmine creates a new identity for every new situation, her fromeridentities are never completely erased fro they emerge in the specific moments in the text and exacerbate the tension between self-perceptions, thereby causing Jasmine to create yet another more dominant identity, different from all that came before.'

Anita Rau Badami's*The Hero's Walk* is the novel which delineates the characters whose identities are fractured. Displacement is at the very basis of this identity transformation.In the present novel Maya, the central character, breaks her old identity undertakes new in America.

> The last time he had seen her was at the international airport in Madras, where they had all travelled to bid her goodbye, their entire family as well as Mr. P. K. Bhat, Maya's father-in-law-to-be. Nirmala could not stop weeping, he recalled. It had embarrassed him, that wild outpouring of sorrow. Even in private he would never allow himself to break down like that. It showed a lack of dignity. So he stood there stoically while Nirmala sniffed and sobbed, until Ammayya, who hated being left out, had burst into tears as well setting of Putti in turn. Sripathi patted Maya awkwardly on the back and told her stiffly to be careful, to study hard and to bring nothing but the honour to their family. (97)

Maya is the daughter of SripathiRao and Nirmala who live in the small town of Toturpuram in Tamilnadu. Maya is about to depart to Canada and her family members, her close relatives and her would be husband come to the airport of Madras to bid her goodbye. Actually her displacement is for her education and after that, she is going to marry Mr. PrakashBhat in Toturpuram. She has received a prestigious fellowship in America and it is her merit and scholarship which make her receive such a great thing. A girl from the common Brahmin family having lower economic condition migrates to an alien land and that's why everybody is quite worried about her. Basically Sripathi expects her to bring the honour to their family. On the contrary she sends a letter from Vancouver that she is married an English lover Alan Baker. She fractures her old identities like daughter of SripathiRao, sister of Arun, a brilliant girl who received prestigious scholarship from America. She settles in Canada with her husband Alan Baker and becomes the mother of Nandana.

SripathiRao is a regular reader of a newspaper and sends replies and his personal opinions to the editors of the daily Newspapers. He has a separate table and a number of pens and pencils of different variety. Sripathi, who has the pseudonym Pro Bono Publico, thinks that he is a

common man and he has nothing confidential to keep in the drawer. As a writer of newspaper he has separate identity, then he is a common man, as a father he has different identity. He remembers Maya and Arunas:

> Twelve years ago he would have had two letters nestling against the dark, old leather of the case. The thicker one to Maya, full of snippets of information about the family and even the political situation in the country, newspaper clippings, recipes from Nirmala, gossip from Putti, adolescent secrets from Arun. Sripathi suppressed the memories angrily. Had he not banished his daughter from their lives? (16)

When Maya is in Canada, Sripathi writes to her. He provides her every detail of the political situation in India as well as striking news from India. He also endows herwith different recipes from Nirmala and some adolescent secrets from Arun. But when he receives the news that she is married an Englishman Alan Baker, he stops every type of correspondence with her. He stops reading her letters. His silence presents her from returning to India. In fact, she asks her mother for their return to India, but her mother promises her that she will discuss the issue with her father. Therefore Sripathi feels guilty: "Had he not banished his daughter from their lives?" (16).

SripathiRao also fractures his old identities and gets the new one. He was at the outset only the father of a scholar girl Maya, and then he is a common reader of the newspapers known as Pro Bono Publico. Later on he is the best friend of his daughter before her marriage conveying every detail about India. Then he becomes the head-adamant father who is not ready to converse with his daughter. In the end he is the loving grandpa who eagerly goes to Canada to bring Nandana back to India.

Inshort, Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*is the remarkable novel which delineates the predicament of the Diasporic people in the transnational world. They undergo transformation of identity and in this phenomenon their identities are fractured. Therefore one should accept the Edward Said's opinion that, "No one today is purely one thing." The diasporic characters tend to fracture their identity and regain the new.

References:

Badami, Anita Rau.*The Hero's Walk*.London: Bloomsbury, 2001. Print.

Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 2010. Print.

Joseph, John E. *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*. New York: Palgrave
. Print.Macmillan, 2004. Print.

Kellerman, Dana F.*New Webster's Dictionary of the English Language*.Oxford**:**Delair, 1971. Print.

Said, Edward. "Movements and Migration" *Culture and Imperialism* New York: Vintage, 1994. Print.

Spivak, Gayatri. "The Politics of Translation".*The Translation Studies Reader*. Ed. Lawrence, Venuti. London: Routledge, 2012

Yadav, Shalini and MukeshYadav. "Un-hyphenating Identity and The Assimilatory Strategies: Bharati Mukherjee's *Jasmine*." www.aygrt.net/January/2011 (5th January 2015)

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Neuromarketing: A New Innovative Way to Influence Consumers

Dr.Parul Goel,
Gaziabad.

Abstract:
With the ever changing buying habits and decision making it's getting difficult for marketers to predict the consumer behavior reliably.Neuromarketingis emerging as a promising field in marketing to better understand the consumer behavior. This article explores the definition and meaning of neuromarketing, discusses the importance and advantages of neuromarketing, application of neuromarketing and demonstrate the ethical issues and limitations of using it.

Introduction:

With the emergence of radical marketing practices especially in the retail sector consumers are becomingconscious of their choices. They buy among from a variety of product and services that too after a careful consideration of information available at various platforms.In this scenario marketers cannot ignore to measure and predict the consumers buying behavior. To provide the right products at right price and locations requires that marketers constantly understand the ever changing consumers' needs and wants. Traditionally the marketers have been using focus groups to measure and understand the consumer behavior but it is found to be less reliable as people sometimes don't able to communicate what they actually feel and behave. Unconscious human deliberationsplay a major role in consumer decision making.Therefore, the marketers are always curious to know the working of consumers' mind, various buying motives, techniques to influence the consumers effectively and application of these techniques in in their marketing strategies.

Neuromarketing is a technique in which marketers make use of the marketing stimuli and through neuroimaging technique create the image of the respondent brain under study. This helps to understand the consumer behavior in relation to marketing stimuli and trade practices, variousapproaches used in this are termed asneuromarketing techniques (Lee, Broderick and Chamberlain, 2007). It ascertains the product needed by consumers, channels through which goods should be provided, pricing the products appropriately and deciding the communications to the consumers. Thus neuromarketing empowered the marketers to design their marketing mix by understanding the working of the minds of consumers. The knowledge of influencing of consumers effectively helps marketers in understanding consumers resulting in rising customer loyalty and eventually up-sell. Thus, neuromarketing has the potential to identify the reasons for purchasing or not purchasing a product by studying the brain movements when consumers are exposed to the marketing stimuli (Senior and Lee, 2008; Garcia and Saad, 2008; Fugate, 2007 and Fisher et al., 2010).

The use of neuromarketing techniques by marketers has become a controversial topic. There are two sides. The supporters of neuromarketing argued that use of such techniques would be of mutual benefit to both organizations and consumers. By using neuromarketing techniques organizations would be able to better utilize their funds in creating those goods and services and will employ those strategies that are valued by consumers and enhance the value to the customers (Eser et al., 2011; Lindstrom, 2009a, 2009b; Dooley, 2010). Consumers would be having

products desired by themand marketing campaigns as per their needs. While the opponents of neuromarketing argued that such techniques would provide undue power in the hands of marketers(Murphy et al., 2008 and Fisher et al., 2010).Marketers can unduly affect the consumers' choice of not opting for marketed products as consumers' would be easy targets to marketers once the marketers employ neuromarketing technologies (Wilson, Gaines and Hill, 2008; Lee et al., 2007; Senior and Lee, 2008; Hubert and Kenning, 2008 and Javor et al., 2013). It is also argued that neuromarketing interferes with the consumers privacy and it has the ability to read consumers brain (Hubert and Kenning, 2008; Murphy et al., 2008; Lee et al., 2007; Eseret al., 2011; Morin, 2011; Senior and Lee, 2008; Fisher et al., 2010; PerrachioneandPerrachione, 2008; Fugate, 2007; Green andHolbert, 2012 and Javor et al., 2013). Some even argued that neuromarketing can lead to over consumption of goods and services so it should be used in conjunction with some ethical codes (Lee et al., 2007; Murphy et al., 2008; Hubert and Kenning, 2008;Ezer et al., 2011; Morin, 2011 and Butler, 2008). There is altogether a different viewpoint which considers that neuromarketing is not of much help as it is not possible to find individuals having same point of views. Individual opinions varies over a period of time and get affected by personal values, beliefs, thoughts and experiences (Hubert, 2010).

Since early 1990s the studies on neuromarketing are taking place. Neuromarketing can be applied very successfully in the retail sector. It helps in maintaining loyalty/CRM i.e., customer relationship management. In addition, it provides the marketers to handle the situations where the consumers visit the physical stores but purchase the products online. The various techniques of neuromarketing can even guide the retailers with respect to the right size of stores locations as per the customer expectations. But still these studies are very few in numbers and are in nascent stage. One of the deterrents for this is requirement of special equipment needed for studies and huge expenses.

The Conceptual Approach of Neuromarketing

The concept of neuromarketingemerges from the neurosciences. Neurosciences are used to understand the causes of abnormal behavior and brain diseases. The neuromarketing consider the functioning of the brain when respondent is exposed to the marketing stimuli. Thus, neuroscientific studies study the consumers and neuromarketing is the application of neuroscientific methods to understand, analyse and predict the consumer behavior in response to marketing stimuli(OhmeandMatukin, 2012; Fisher et al., 2010 andLee et al., 2007).

Thus, neuromarketing is an emerging concept and it takes into consideration the recent developments in neuro sciences and combines them with marketing techniques(Hubbertand Keening, 2008;Garcia andSaad, 2008; Lee et al., 2007; Fisher et al., 2010; OhmeandMatukin, 2012; Senior and Lee, 2008; Fugate, 2007; Butler, 2008; Morin, 2011; Page 2012;PerrachioneandPerrachione, 2008 and Vecchiato et al., 2012). It signifies the research process of brain so as to ascertain mainly the reactions towards the new products and advertising campaigns before introducing them into the market. Neuromarketing measures the complete cognitive, affective and sensorimotor impact of marketing stimuli on consumers(Lee et al., 2007; Murphy et al., 2008;Fugate, 2007; Senior and Lee, 2008 and Butler, 2008). Its basic purpose is to consider the processes which are working inside the minds of consumers so as to reveal the

hidden wants, ambitions and to satisfy them effectively and efficiently. Such information base can be of great help to marketers as they will be able to provide desired products and services and advertising messages appealing to the consumers (Senior and Lee, 2008; Garcia and Saad, 2008; Fugate, 2007 and Fisher et al., 2010).

One of the prominent techniques to study the response of brain to the marketing stimuli is NRM (Nuclear Magnetic Resonance). NRM ascertains the working of the mind by knowing the changes in the brain after exposing it to the stimuli, finds out the reason for undertaking a particular decision by consumers and helps in understanding the parts of the brain responsible for a particular decision.

Technologies such as emotion, facial expressions, gesture, eye tracking, eye gaze and human tracking capture non-verbal behaviors while verbal behaviors are captured through audio with tonality and semantic analysis. Biometric sensors that track heart rate, respiratory rate and galvanic skin response are used to measure consumer behavior.

Importance and Superiority of Neuromarketingover Traditional Research Methods

Focus groups, in-depth interviews, surveys and qualitative research have been used traditionally to measure the consumer opinions about various marketing strategies. Costs involved are incentive for participation, employment expenses, travelling and accommodation expenses for the participants. Neuromarketing can provide more precise measurement of consumers' opinions and feelings through the eyes movements and expressions of face by using web cameras and biometric devices. Thus, the major thrust of neuromarketing is to measure the emotional processes. It produces graphical and quantifiable results which are superior to provide by traditional methods like qualitative research, focus groups and surveys (Murphy et al., 2008; Fisher et al., 2010; Hubert and Kenning, 2008; Bercea, 2013; Eser et al., 2011 and Page, 2012).

Moreover, neuromarketing measures the unconscious reactions of the participants which reveals a lot about the human behavior (Butler, 2008; Hubert and Kenning, 2008; Fugate, 2007; Fugate 2008; Page, 2012; Morin, 2011 and Orzán et al., 2012). Some researchers argued that self assessment of the individuals are likely to be biased as sometimes individuals provide incorrect information intentionally to achieve social acceptance or when the topic is controversial/ sensitive. Some even argued that sometimes respondents themselves are not conscious of their feelings through which they are going on and sometimes cannot explain explicitly the reasons for their emotions (Murphy et al., 2008; Hubert and Kenning, 2008; Lee et al., 2007). These things create hurdles in getting the objective information. Neuromarketing overcome this problem as here respondents conscious as well as unconscious elements are taken care of (Butler, 2008;Hubert and Kenning, 2008 and Fugate, 2007).Another important feature of the neuromarketing is that results of the research can be provided as soon as the participants are exposed to marketing stimuli. It results in speed as well as less chances of data manipulation by researchers as introduction of marketing stimuli and results can be made almost simultaneously (Hubert and Kenning, 2008; Lee et al., 2007, Fugate, 2007 and OhmeandMatukin, 2012). Because of the above stated reasonsneuromarketing is considered superior than the other traditional methods like focus groups, in-depth interviews and surveys etc. (Lee et al., 2007;

Murphy et al., 2008; Butler, 2008; Hubert and Kenning, 2008; Eser et al., 2011;Fugate, 2007; Fugate, 2008 and Page, 2012).

Neuromarketing helps the marketers by not only studying the functioning of brain part but also measure the minute movements on a person's face through capturing facial expressions via web cameras and video capture. Analysis of facial sentiments can give an effective and efficient understanding about the consumers' feelings.Web cameras or video capturing when used along with AI (artificial intelligence) then even the hidden, subconscious and vague facial expressions can also be used to predict consumers feeling. Through video recognition of emotions, tonality analysis and semantic analysis are possible by making use of verbal as well as non-verbal communications.

The popularity of neuromarketing is growing by leaps and bounds because of its superiority in providing precise information over the earlier traditional methods. With the advancement in technologies and reduction in cost neuromarketing use as a research tool will increase to the benefit of consumers as well as marketers. It helps in tracking verbal as well as nonverbq al reactions to the marketing stimuli in real time in a very short span of time. Thus, paving the way to emerge the neuromarketing as an art to measure sentiments of consumers.

However, researchers contended that the combination of traditional methods with nreuromarketing will provide more insights on consumers' behavior (Hubert and Kenning, 2008).

Applications of Neuromarketing

Neuromarketing has been used by marketers to improve their marketing strategies. In their studies Lee et al. (2007)and Fisher et al. (2010) revealed that presence of celebrity or attractive personality in advertisements creates more attention, a feeling of confidence and preference resulting in buying decision. Pictures of attractive women, children and puppies activate the brain areas related to wellbeing and prizes (Hubert and Kenning, 2008). Advertisements that relate to the consumers are viewed positively while those advertisements which create feelings of terror or are considered having irrelevant messages activate that part of the brain that prohibits to undertake any action (PerrachioneandPerrachione, 2008; Hubert and Kenning, 2008). The findings developed through neuromarketing helps in developing and modifying the advertisements in such a way that support in remembering and recalling the advertised items easily(Lee et al., 2007; PerrachioneandPerrachione, 2008; Eser et al., 2011). It also helps in formulating the social campaigns that get the maximum participation from people like cessation of smoking and drinking, seat belts in cars, education of girl child, population control etc. (Orzán et al., 2012).While considering the consumer loyalty mechanism it was found that it activates that part of the brain which is associated with the system of reward (Hubert and Kenning, 2008).

Neuromarketing has been widely used in the improvement of goods and services as per the wishes of the consumers(Fugate, 2008). It has been widely used in the food industry and automobile industry. To ascertain the consumers preferences in food industry regarding package types and their design. Semantic analysis, facial expressions, eyes movement revealed that matte bags having pictures of potatoes are favored by consumers in comparison to shiny bags having pictures of chips. Brain waves responses are recorded for the various prototypes of cars having

different exteriors and design features to determine the conscious as well as unconscious consumers' reactions for different prototypes of cars. It has been reported that the feelings of prestige, indulgence and group control activates the brain part that is related with the wellbeing and recognition (Lee et al., 2007; Fisher et al., 2010; Garcia andSaad, 2008; Eser et al., 2011; Fugate, 2007; Hubert and Kenning, 2008).These studies help the marketers in providing customer satisfaction and increasing the turnover of the sales.

Neuromarketers while measuring the consumers' eyes movements have noticed that advertisements showing the people are more appealling among the potential consumers. Those marketers who use babies looking at the advertised products in their campaigns get more popular and create more concentrated responsiveness. While the advertisement in which baby is looking at the audience, chances are that audience will look at the baby and ignore the advertised products.

Now-a-days promotions are offered to the customers at the store only through identification of facial expressions after taking into consideration the loyalty status and buying habits of the consumers ,information about the product offered, real time inventory turnover at the store etc. These factors enable the retailers to offer the personalized bundle of goods at the discounted price and that too in a very short span of time (during the shopping by prospects).

Through neuromarketing companies try to access the metaphors, slogans, special sound effects and composition that should be used to make advertisements more attractive to the consumers. It also guide in determining the timing and media through which advertisements should be presented (Fugate, 2007). It helps in deciding about the price levels and sales promotion decisions also. It has been documented that for some people a high price can be perceived as a sign of quality product and can add to the value of the product and encourage them to purchase while others may perceive high price as a sense of loss and deter them to purchase (Hubert and Kenning, 2008 and Javor et al., 2013). A study showed that brain activity concerning the reward area increases when the respondents assumed that they are drinking the expensive wines and vice versa (PerrachioneandPerrachione, 2008; Garcia andSaad, 2008; Hubert and Kenning, 2008).

Some researchers tried to identify the principal factors which make consumers to buy the particular products or services (Lee et al., 2007; Garcia andSaad, 2008). Consumers were shown different products or services and brain areas which are activated are noted to forecast the choices consumers are going to make (Lee et al., 2007; Eser et al., 2011; Schneider andWoolgar, 2012).Neuromarketing can study the neural processes involved in affecting the brand information on decision making (Hubert and Kenning, 2008). Advertisements that create feelings of self-involvement activates that part of the brain which is related with the reward (PerrachioneandPerrachione, 2008). It can also help the marketers is identifying the suitable brand names, symbol and design that can be easily remembered and recalled (PerrachioneandPerrachione, 2008). Neuromarketing can easily adjust the price, brand and product strategies as per consumers' wishes (Lee et al., 2007; Senior and Lee, 2008).

Researchers argued that neuromarketing can provide referential analysis (identify the finest way in which a product or service can be introduced), vertical analysis (decompose the whole advertisement into different elements like music, dialogues, images etc. and finds out the most

influential element and the feelings associated with each element) and horizontal analysis (same advertisement is presented in different styles and are compared by monitoring the brain activity of the respondents (Senior and Lee, 2008, Fugate, 2007 and Ohme and Matukin, 2012).

Limitations of Neuromarketing

The major limitation is the non-believability in the information provided through neuromarketing. Many studies are using the word 'neuro' just to create the emphasis and positive impact for their results (Murphy et al., 2008; Fisher et al., 2010; PerrachioneandPerrachione, 2008; Hubert and Kenning, 2008; Eser et al., 2011; Fugate, 2007; Morin, 2011 and Javor et al., 2013).

In the wave of neuromania, neruosciences are combined with marketing and the concept of neuromarketing is emerged. Marketers have studied the consumers brain movement to study their buying behavior but the results obtained by making use of neuro technologies does not justify the costs and time involved in obtaining the results as the results procured are not in much difference with the traditional methods (Javor et al., 2013; Hubert and Kenning, 2008 and Senior and Lee, 2008).

Neuromarketing has raised criticism because the results obtained through it can be biased.The studies conducted and published by researchers in the field of neuromarketing are working in those enterprises which are financing those studies therefore; the danger of biased results cannot be altogether ruled out (Javor et al., 2013; Lee et al., 2007; Fisher et al., 2010; Eser et al., 2011 and Fugate, 2008). Moreover, research studies are based on statistical data. The results can be manipulated easily by operating the statistical procedures differently to accept or reject the hypotheses (Senior and Lee, 2008 and Marci, 2008). Also, there are chances that health of the respondents is negatively affected so the assent of the respondents should be taken by researchers' in advance (Dinu et al., 2010; Senior and Lee, 2008). While using the results of neuromarketing technologies, preventive legal measures should also be taken to protect the kids and vulnerable sections of the society (Murphy et al., 2008; Senior and Lee, 2008; Eser et al., 2011; Fugate, 2008 and Javor et al., 2013).

Moreover, neuromarketing itself is a complex science as it relates with the study of brain movements associated with different feelings and sentiments. It is difficult to generalize the findings of neuromarketing as individuals differ in terms of their feelings, emotions and behaviour as these are very much influenced by values, belief, attitudes and experiences (Murphy et al., 2008; Fisher et al., 2010; Senior and Lee, 2008; Hubert and Kenning, 2008; Lee et al., 2007;PerrachioneandPerrachione, 2008 and Fugate, 2007). Also, the brain functions altogether differently when a marketing stimuli is received in a laboratory setting of research company. It may be possible that in the purchase situation in which consumers have to choose from various products in a real time environment the feelings and sentiments are different and brain parts that are activated are also different. Thus same stimuli can be processed in different way when received in two different settings (Fugate, 2007; Lee et al., 2007; Butler, 2008 and Senior and Lee, 2008).

Furthermore, it is difficult to identify the reasons for particular emotions (Butler, 2008; PerrachioneandPerrachione, 2008, Hubert and Kenning, 2008 and Eser et al., 2011). Costs

involved (corporate financing is needed) and the legal hindrances (prior permission of the government in some countries) for conducting the neuromarketing researches also limits its use as a research tool (Babiloni, 2012 and Hubert and Kenning, 2008).

Final Considerations

Neuromarketing has been defined as the study of the neural processes that is reaction of conscious and unconscious mind of the consumers in response to marketing stimuli. This helps in filling the gap which is left by the traditional research tools such as focus groups, surveys, in-depth interviews etc. It helps the marketers in designing the appropriate marketing strategies with respect to new product development, product positioning, branding, advertising campaign, publicity, pricing, attractive packaging etc.The results given through neuromarketing research provide the valuable insights into the consumer behavior through the analysis of conscious and sub-conscious needs, wants and behavior. Also the results are not affected by the consumers' ability to report their emotions effectively. Whether a particular element is viewed positively or not, can be ascertained in very short time period as the reaction to stimuli is noted simultaneously through the specialized equipment.

However, the concerns regarding the consumers privacy and independence has been raised in addition to abuse of vulnerable groups like kids. Another issue of importance is that majority of the time researchers conducting neuromarketing are employees of the corporate houses financing such studies thereby increasing the chances of inaccurate and biased results. Moreover, the neuromarketing is not the panacea for all the problems the consumers' behavior in addition to emotions get affected by other circumstantial factors also. Different consumers may have different parts of the brain activated due to the emotions generate by same stimuli which restricts the generalizability of results.

In nutshell, the use of neuromarketinmg as a research tool has increased in recent years. The interest of the researchers has also increased in this direction because of its ability in predicting the complex buying behavior. Thus, the use of neuromarketing in future will enable the marketers to get useful insights for formulating their marketing strategies.

References

Bercea, M. D. (2013). Quantitative versus qualitative in neuromarketing research.*Munich Personal RePEc Archive, 44134*, 1-12.

Butler, M. J. (2008). Neuromarketing and the perception of knowledge.*Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 415-419.

Dinu, G., Tanase, A. C., Dinu, L., &Tanase, F. (2010).The new techniques for handling consumer behaviour.*Proceedings of the International DAAAM Symposium, 21*(1), 1115-1116.

Dooley, R. (2010). *Brandwashing?*Retrieved from http://www.neurosciencemarketing.com/blog/articles/brandwashing.html.

Eser, Z., Isin, F. B., &Tolon, M. (2011).Perceptions of marketing academics, neurologists and marketing professionals about neuromarketing.*Journal of Marketing Management, 27*(7-8), 854-868.

Fisher, C. E., Chin, L., &Klitzman, R. (2010).Defining neuromarketing: Practices and professional challenges.*Harvard Review of Psychiatry, 18*(4), 230-237.

Fugate, D. L. (2007).Neuromarketing: A layman's look at neuroscience and its potential application to marketing practice. *Journal of Consumer Marketing, 24*(7), 385-394.
Fugate, D. L. (2008). Marketing services more effectively with neuromarketing research: A look into the future. *Journal of Services Marketing, 22*(2), 170-173.
Garcia, J. R., &Saad, G. (2008). Evolutionary neuromarketing: Darwinizing the neuroimaging paradigm for consumer behavior. *Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 397-414.
Green, S., &Holbert, N. (2012). Gifts of the neuro-magi: Science and speculation in the age of neuromarketing. *Marketing Research, 24(1)*, 10-14.
Hubert, M. (2010). Does neuroeconomics give new impetus to economic and consumer research? *Journal of Economic Psychology, 31*(5), 812-817.
Hubert, M., & Kenning, P. (2008).A current overview of consumer neuroscience.*Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 272-292.
Lee, N., Broderick, A. J., & Chamberlain, L. (2007). What is 'neuromarketing'? A discussion and agenda for future research.*International Journal of Psychophysiology, 63*(2), 199-204.
Lindstrom, M. (2009a). *A lógica do consumo: Verdades e mentirassobreporquecompramos*(M. Lino, Trad.). Rio de Janeiro, RJ: Nova Fronteira.
Lindstrom, M. (2009b). *Buyology: A ciência do neuromarketing*. Lisboa, Portugal: Gestão Plus.
Senior, C., & Lee, N. (2008). Editorial: A manifesto for neuromarketing science. *Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 263-271.
Marci, C. D. (2008). Minding the gap: The evolving relationships between affective neuroscience and advertising research.*International Journal of Advertising, 27*(3), 473-475.
Morin, C. (2011). Neuromarketing: The new science of consumer behavior. *Society, 48*(2), 131-135.
Murphy, E. R., Illes, J., & Reiner, P. B. (2008).Neuroethics of neuromarketing.*Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 293-302.
Javor, A., Koller, M., Lee, N., Chamberlain, L., &Ransmayr, G. (2013).Neuromarketing and consumer neuroscience: Contributions to neurology. *BMC Neurology, 13*(1), 1-12.
Ohme, R., &Matukin, M. (2012). A small frog that makes a big difference: Brain wave testing of TV advertisements. *IEEE Pulse, 3*(3), 28-33.
Orzán, G., Zara, I. A., &Purcarea, V. L. (2012).Neuromarketing techniques in pharmaceutical drugs advertising.A discussion and agenda for future research.*Journal of Medicine and Life, 5*(4), 428-432.
Page, G. (2012). Scientific realism: what 'neuromarketing' can and can't tell us about consumers. *International Journal of Market Research, 54*(2), 287-290.
Perrachione, T. K., &Perrachione, J. R. (2008). Brains and brands: Developing mutually informative research in neuroscience and marketing. *Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 303-318.
Senior, C., & Lee, N. (2008). Editorial: A manifesto for neuromarketing science. *Journal of Consumer Behaviour, 7*(4-5), 263-271.
Schneider, T., &Woolgar, S. (2012). Technologies of ironic revelation: enacting consumers in neuromarkets. *Consumption Markets & Culture*, 15(2), 169-189.

Vecchiato, G., Kong, W., Maglione, A., & Wei, D. (2012).Understanding the impact of TV commercials: Electrical neuroimaging.*IEEE Pulse, 3*(3), 42-47.

Wilson, R., Gaines, J., & Hill, R. P. (2008).Neuromarketing and consumer free will. *Journal of Consumer Affairs, 42*(3), 389-410.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

MAKE IN INDIA: CHALLENGES FOR MANUFACTURING SECTOR

* Dr.Ajay Singh Yadav

ABSTRACT

The Government of India, knowing the importance of the manufacturing sector to the country's industrial development, has taken a number of steps to further encourage investment and improve the economy. Manufacturing sector is also identified as the focus area by Prime Minister Narendra Modi in his 'Make in India' initiative. With the launch of the 'Make in India' campaign, and its stated intention of eliminating obstacles in areas such as land acquisition, infrastructure bottlenecks, labour regulation, licensing and taxation, the Indian government has set a clear objective of enabling India to become a global manufacturing hub in the years ahead. Present paper looks into prevailing business environment with respect to transforming India into a 'Manufacturing Hub'. Many policy changes have occurred in the Indian manufacturing sector in recent years. However, it is not fast enough to change the trajectory of development. Manufacturing is an export driver and creates productive employment and business opportunities, but has not taken place adequately in Indian economy. The tougher task for India is to address competitiveness in non-cost factors. The most urgent need is to upgrade India's physical infrastructure to encourage domestic and foreign direct investment in the manufacturing sector. This will absorb the rural labour surplus that is migrating to the cities by providing employment in labour intensive, less technology-intensive manufacturing, regulated by humane labour laws catering to the contemporary needs of the economy

Key Words: *Make in India, Manufacturing Competitiveness Index,GDP, Ease of Doing Business, FDI,etc.*

INTRODUCTION

India has become one of the fastest growing economies in the world over the last two decades, undoubtedly aided in this performance by economic reforms. The striking aspect of India's recent growth has been the dynamism of the service sector, while, in contrast, manufacturing has been less robust. India's unique positioning in the global marketplace as a services-led economy is in contrast to most other developing economies, including China, which took the traditional route of labour intensive manufacturing followed up by higher value added part-labour, part capital intensive manufacturing. This has come back to haunt India. While the services sector, employing decently skilled English-speaking workers, has had its share of glory, it cannot provide employment to the teeming masses. The scale and nature of employment that is required to employ people with limited skills and education can only be provided by mid- and low-end manufacturing. India's long touted demographic dividend can only then be sufficiently exploited through the systematic growth of this sector.

The Government of India, knowing the importance of the sector to the country's industrial development, has taken a number of steps to further encourage investment and improve the economy. National Manufacturing Policy in 2011 laid out plans to boost the manufacturing sector by raising its contribution to GDP to 25% and creating 100 million new jobs by 2025. Under the policy, the government has planned to set up National Investment and Manufacturing Zones (NIMZ) to bolster the growth of manufacturing activities in India. These zones are expected to be 5,000 hectares in size with at least 30% area earmarked for processing. An NIMZ is planned to have a single window clearance system for approvals and the government provides exemptions from rules and regulations related to labour, environment, etc. The policy is also expected to leverage the existing incentives/ schemes provided by the government and also, a technology acquisition and development fund has been proposed.

Assistant professor, Department of Commerce, Unity Degree College, Lucknow

Manufacturing sector is also identified as the focus area by Prime Minister Narendra Modi in his 'Make in India' initiative. 'Make in India' mission is one such long term initiative which will help to realize the dream of transforming India into a 'Manufacturing Hub'. The prime minister's call for 'Zero defect and Zero effect' manufacturing resonates well with our industry as we grow and produce for the world with concern for the environment.

With the launch of the 'Make in India' campaign, and its stated intention of eliminating obstacles in areas such as land acquisition, infrastructure bottlenecks, labour regulation, licensing and taxation, the Indian government has set a clear objective of enabling India to become a global manufacturing hub in the years ahead. Achieving this objective will not be easy, and it is important to understand the challenges being faced by Indian manufacturing businesses as they globalise their operations and face up to international competition.

RESEARCH METHDOLOGY

Present paper looks into prevailing business environment with respect to transforming India into a 'Manufacturing Hub' for this purpose Analytical research methodology were used. The study is based on secondary data that has been collected from Report on India Manufacturing Barometer, RBI Report, and Handbook of Statistics on the Indian Economy, KPMG Report, Twelfth Five Year Plan, The Manufacturing Plan, CII Report, Magazines, Journals, and other Published documents.

MAKE IN INDIA MISSION

Under National Manufacturing Policy target of 25 % contribution to GDP with about 100 million additional jobs creation by the year 2025 were fixed. Contrary to targets, India has been able to reach only up to 15 % contribution of manufacturing sector in total GDP and less than even 5 million additional jobs creation by the year 2014. In the light of above facts, Make in India is the most ambitious mission of the Government of India, termed as the engine of long term growth by Prime Minister Modi. Launched on 25th**Sept.** 2014, Make in India is the initiative of inviting global companies to set up their manufacturing base in India to boost its manufacturing sector and generate large scale employment opportunity for Indian youth. Several sectors of the economy have been identified for capacity enhancement under this mission that will result in further job creation.

MANUFACTURING SECTOR IN INDIA

Report on India Manufacturing Barometer 2014 indicates that Indian manufacturers are looking for the government to simplify export import (EXIM) policies and related documentation, and to facilitate access to low-cost finance for exporters. Rationalisation of the tax structure and implementation of GST will, they believe, help improve the competitiveness of Indian manufacturers. Modification of land acquisition rules, speedier clearances and licensing, and amendments to labour laws are factors they believe will facilitate investments by manufacturers in setting up operations of global scale and competitiveness. Some manufacturers were also looking for the government to take a critical look at free trade agreements (FTAs), as the agreements for certain target markets are unfavourable to Indian exporters as compared to other countries.

India's manufacturing sector, with a 15% share of overall GDP, compares poorly with peers like Malaysia, Thailand and Indonesia. India also suffers from some critical drawbacks like a lack of an enabling infrastructure, poor perception of India in terms of ease of doing business, and a lack of proven ability to compete at a global scale. At the same time India's long term prospects remain intact, with its core strength of human resource, a strong base of entrepreneurs, and a robust and growing domestic demand.

Over the last 10 years, Indian manufacturing has by and large grown at the same pace as our overall economy. Our share of global manufacturing has grown from 0.9 to 2.0 percent during this period

while our GDP share has grown from 1.2 to 2.5 percent. Despite this encouraging growth, however, the relative share of manufacturing in the Indian economy has remained unchanged, dashing hopes of an economy based on manufacturing-led growth.

TABLE 1

GDP AT FACTOR COST (Base Year: 2004-05)

(Amount in Rs. Billion)

Year	GDP At Constant Prices			GDP At Current Prices		
	Total	Manuf.	Percentage	Total	Manuf.	Percentage
2004-05	29714.64	4532.25	15.25	29714.64	4532.25	15.25
2005-06	32530.73	4990.20	15.34	33905.03	5216.69	15.39
2006-07	35643.64	5704.58	16.00	39532.76	6348.28	16.06
2007-08	38966.36	6290.73	16.14	45820.86	7327.20	15.99
2008-09	41586.76	6563.02	15.78	53035.67	8183.22	15.43
2009-10	45160.71	7304.35	16.17	61089.03	9221.51	15.10
2010-11	49185.33	7951.52	16.17	72488.60	10724.89	14.80
2011-12	52475.30	8540.98	16.28	83916.91	12361.82	14.73
2012-13	54821.11	8638.76	15.76	93888.76	13209.07	14.07
2013-14	57417.91	8577.05	14.94	104728.07	13500.39	12.89

Table 1 reveals that the share of manufacturing sector in India's total GDP at constant price is stagnated as it remains around 15% in last decade. If we look it share at current price, it is continuously decreasing as its share has increased in period from 2004-05 to 2006-07 but it has decreased from 16.06% in 2006-07 to 12.89% in 2013-14.

In India, the number of jobs in the sector has also remained low over the last twenty years, increasing only by 1.8% per year from 37 and 53 million. This contrasts with the services sector, which has increased by 6.5% per year during the same period, growing its share of India's labour force from 22 to 31 percent and now accounting for 150 million jobs.

Manufacturing Competitiveness Index

As per Global CEO Survey (2013) Country manufacturing competitiveness index rankings India stands at 4th place in Current competitiveness (7.65) and it was in 2nd position in Competitiveness in five years (8.49). It indicates that India's appeal as a global manufacturing destination is not yet solidified. However, the decline may be short-lived as executives felt the country would regain its former position and once again become the world's second most competitive manufacturing nation in the next five years, behind China. The country's strong talent pool in the areas of science, technology and research, in conjunction with some of the lowest labor rates in the world, were cited by survey participants as significant competitive advantages that would positively impact India's ability to conduct cost-efficient research and development. While the political climate in India is viewed as stable, executives cite concerns with the country's policy, regulatory, and healthcare systems, and under-developed physical infrastructure as some of India's least competitive areas. High interest rates appear to have also hurt Indian companies, which have higher interest payments. In addition, higher crude prices, rupee depreciation and rising power costs have impacted corporate performance.

Manufacturing Cost-Competitiveness Index

Total manufactured cost is central to deciding any manufacturing location. As per BCG Manufacturing Cost-Competitiveness Index (2014) India has the second lowest manufacturing costs among the top 25 exporting countries, with a relative index of 100 (India taken as base), after Indonesia

(index of 95). Even though manufacturing wages more than doubled in both the countries over the last decade, these increases were offset by productivity gains and currency depreciation. China, with an index of 110, is placed moderately well on cost advantage when compared to other major exporting countries.

While cost competitiveness is a critical criterion driving the attractiveness of a country, other factors play a key role too. Factors like infrastructure and those related to business environment, including operational ease, transparency, and access to credit carry substantial weight. When compared on the basis of some of these non-cost parameters, India ranks poorly not only with respect to the developed economies, but most of the developing economies as well.

INDIA'S GLOBAL RANKING IN EASE OF DOING BUSINESS

India's rank on ease of doing business, logistics performance and corruption perception narrates a sorry tale. Administrative hassles form a key challenge in fostering greater manufacturing and industrial growth. For instance, critical delays are faced due to issues in seeking construction permits, utility connections and credit approvals. Even as India figures in the bottom half of the list of 175 countries on corruption perception, low judicial strength in India leads to significant delays in the settlement of court cases.

TABLE 2
INDIA'S GLOBAL RANKING IN EASE OF DOING BUSINESS (2014)

Indicators	Ranking
Ease of Doing Business Rank	142
Starting a Business	158
Dealing with Construction Permits	184
Getting Electricity	137
Registering Property	121
Getting Credit	36
Protecting Minority Investors	7
Paying Taxes	156
Trading Across Borders	126
Enforcing Contracts	186
Resolving Insolvency	137

The implications of this ever-evolving global landscape are very important and must be factored in for the 'Make-in-India' aspiration to be fully realized. India, if it were to propel the growth of its manufacturing sector, would need to maintain its cost advantage in this environment of fierce competition. The competition now is not only with the developing countries but some of the developed countries as well. Maintaining the cost advantage would entail keeping a check on the increase in wages and other factor costs.

INDIA'S SHARE IN GLOBAL FDI INFLOW

Industrial Production growth has high correlation with FDI inflows. The effect of FDI on economic development ranges from productivity increase to enabling greater technology transfer. Higher FDI inflows are central for India to transcend from 5-7% growth to 10-12% growth. India currently fares poorly on FDI when compared its global peers.

TABLE 3
INDIA POSITION IN WORLD ON FDI INFLOWS (1990-91 TO 2012-13)
(Amount in US$ Billions)

FY	World FDI	India's FDI inflow	India's percentage
2003-04	737.68	4.322	0.586
2004-05	996.71	5.987	0.601
2005-06	1481.56	8.901	0.601
2006-07	2001.99	22.739	1.136
2007-08	1818.83	34.729	1.909
2008-09	1221.84	41.738	3.416
2009-10	1422.25	33.109	2.328
2010-11	1700.08	29.029	1.708
2011-12	1330.27	32.952	2.477
2012-13	1451.97	26.953	1.856

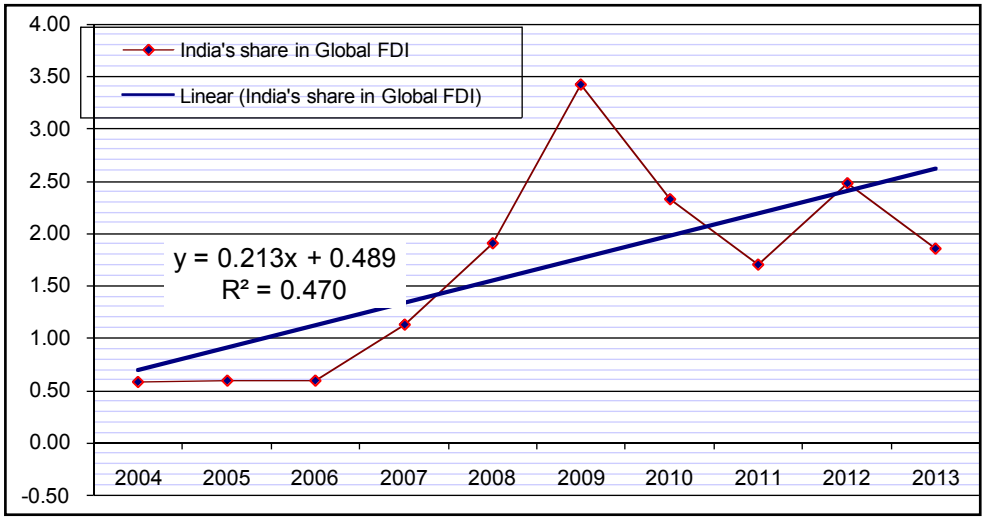

FIGURE 1: INDIA'S SHARE IN WORLD ON FDI INFLOWS

On a per-capita basis, cumulative FDI equity inflows from April 2004 to April 2014 for India is just USD 183 (Rs. 10,803.5) compared to USD 2,017 and USD 1,531 for Mexico and China respectively.

TABLE 4

INDIA'S PER CAPITA FDI INFLOW (2004 to 2014)

Year	Per Capita FDI
2004	6778.14
2005	7246.78
2006	7760.17
2007	8644.14
2008	9364.66
2009	8773.75
2010	9512.77
2011	10420.64
2012	10512.88
2013	10684.14
2014	10803.50

REVIVE MANUFACTURING

To achieve a manufacturing led transformation, India would need to undertake a well-planned and structured approach. Even as we go about fixing the basic factors around infrastructure, the ease of doing business in this country and related government policies, there is a need to actively plan for and pursue long term goals of fostering technology and innovation. The road to global leadership requires a structured approach across three levels: (1) Revive manufacturing; (2) Gain global competitiveness; and (3) Claim global leadership.

Infrastructure is the backbone of any economy, and is arguably the single most important factor that separates the leaders from the laggards. The right infrastructure not only ensures an effective supply chain and key inputs feeding into the manufacturing process, but also creates a seamless link across production hubs and end markets, both domestic and global. Unfortunately, India lags behind in this key area. Over the past few decades, while momentous growth rates have fuelled India's emerging economic prowess, the country has lacked the corresponding investment in infrastructure development. Today, we are left with a sorry state of transit systems and almost all pillars of infrastructure in India have been marred by under-capacity and poor execution.

The power sector is in an abysmal state, with widespread capacity constraints since long and overdependence on non-renewable sources of energy. The transportation sector has been crippled by poor quality of public transport, roads and rolling stock in railways. The average operating speed of freight trains in India is around 25 km/hour, which is less than half of that in the US and Germany. Indian ports have a turnaround time which is more than twice that of China. The Indian road network is severely in-adequate for supporting a burgeoning economy. The real estate sector has suffered from large delays in projects and under-investments.

Today, the average manufacturing leader is wary of increasing the size of his permanent workforce, because of inability /difficulty in downsizing if required, and the significant managerial effort that goes into managing government authorities or unions. As a result, the proportion of temporary and contract staff in the workforce is very high. Also, manufacturers are open to outsourcing labour-intensive operations to SME suppliers who would then suffer from lack of scale, which would hurt in the longer term. Unless this central issue of managerial confidence in increasing workforce size is addressed, all plans for manufacturing growth will be difficult to implement. The government has started addressing this issue. For example a unified Labour Identification Number (LIN) for simplifying business regulations and securing transparency and accountability in labour inspections has been announced. The wage ceiling for Employees Provident Fund (EPF) has been increased from INR 6,500 to INR 15,000. While these are indeed welcome and much needed initiatives, still more reforms are required to truly unlock the potential of India's vast human resources.

Even after two decades of economic reforms, India has been struggling to provide the right environment and facilities for its businesses. The effort and time consumed in India for starting a business, dealing with construction permits, gaining access to electricity, registering property, paying taxes, enforcing contracts or resolving insolvency is higher than most other countries. In addition to issues related to domestic business infrastructure, the process of getting approvals for exports in India is quite outdated and highly time consuming. The cost involved in the process is higher than even in some developed countries.

India's current standing on innovation and research is not a desirable one. India has one-fifth the numbers of researchers per million as compared to China and even lesser proportion as compared to developed countries. High-technology exports from India form less than seven percent of the total exports, while for most other countries the number is in mid-twenties. India's number of patent applications and R&D expenditure also stands nowhere close to that of the developed countries.

Global competitiveness once achieved needs to be expanded to more sectors to build the ecosystem in general and also be defended aggressively. China is a perfect example of a nation that first established its mark as a cheap source for labour intensive, low technology goods (for example, cotton-based base offerings in apparel), but has slowly made a mark for technology intensive, complex products as well (for example, aerospace, electronics, power equipment, etc.). This would involve continuous investment in infrastructure and technology.

CONCLUSION

Many policy changes have occurred in the Indian manufacturing sector in recent years. However, it is not fast enough to change the trajectory of development. Manufacturing is an export driver and creates productive employment and business opportunities, but has not taken place adequately in Indian economy. The contribution of the manufacturing sector is low, around 14 to 16% of GDP and witnessing near stagnation. Technology in manufacturing is stuck at the basic or intermediate level. R&D expenditure is too low to galvanize industries. Growth in manufacturing sector has been declining since the early 2005-06 due to lack of investment both from the private and public sectors. Lack of demand and slow growth of GDP adversely affected fresh investment in consumer and capital goods industries. High interest rates, too, have contributed to the depressed investment climate. The shrinkage in manufacturing employment is on account of increased capital intensity in all manufacturing firms. The path to revive manufacturing growth requires development of infrastructure, better access to land, and application of new technology, education, skill development and fostering innovation in frontier technologies.

The most urgent need is to upgrade India's physical infrastructure to encourage domestic and foreign direct investment in the manufacturing sector. This will absorb the rural labour surplus that is migrating to the cities by providing employment in labour-intensive, less technology-intensive manufacturing, regulated by humane labour laws catering to the contemporary needs of the economy.

The tougher task for India is to address competitiveness in non-cost factors. To gain investor confidence and attract high FDI in the future, India would need to fix its poor infrastructure through investment in highways, ports and power plants. Radical labour reforms, simpler tax structure and easier access to formal credit mechanisms are also long awaited. Additionally, India will need to show dramatic improvement in its ease of doing business. Addressing these non-cost factors in spirit and also building a perception around these improvements in the international arena are crucial for India to succeed in future.

WORKS CITED

Bhat,T.P. (2014), INDIA: Structural Changes in the Manufacturing Sector and Growth Prospect, WP No. 173, Institute for Studies in Industrial Development, New Delhi.

Bhattacharya, Arindam, Bruce, Arun & Mukherjee, Anirban (2014), Make in India; Turning Vision into Reality, CII 13th Manufacturing Summit 2014, Confederation of Indian Industry, Mumbai.

Bhunia, Abhirup (2014), Why India Must Revive Its Manufacturing Sector, available at http://thediplomat.com/2014/02/why-india-must-revive-its-manufacturing-sector/, accessed on 15-9-2015.

CII (2015), Enabling 'Make in India' through effective tax reforms, Confederation of Indian Industry, The Mantosh Sondhi Centre, New Delhi.

GOI (2012),The Manufacturing Plan: Strategies for Accelerating Growth of Manufacturing in India in the 12th Five Year Plan and Beyond, Planning Commission of India, New Delhi.

GOI (2012),Twelfth Five Year Plan (2012–2017), Faster, More Inclusive and Sustainable Growth, Planning Commission of India, New Delhi.

India Manufacturing Barometer 2014: Turning the corner, Price Water House Coopers International Limited (PwCIL), India.

KPMG (2014), Manufacturing: An Engine of Growth, KPMG India.

RBI (2014), Handbook of Statistics on The Indian Economy, Division of Reports and Knowledge Dissemination (Sales Section), Department of Economic and Policy Research, Reserve Bank of India, Mumbai.

Http://Www.Un-Documents.Net/Our-Common-Future.Pdf

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Poverty Free India Stairway to Prosperity: Mission of New India@2022

Sonia Varma*

Abstract

India has been ranked 37th out of 103 nations in the 2017 global Multi-dimensional Poverty Index (MPI), according to a new report by the (OPHI) Oxford Poverty & Human Development Initiative which shows how deep the roots of poverty are in our country. But at the domestic level various initiatives are taken by government to tackle this grave issue. The government has taken various steps to make India free from the stigma of poverty. Recently, NITI Aayog has come out with the vision of new india@2022 (Sanklap se Siddhi) which defines Poverty free India as one of its aim. New India @2022 document presented by NITI Aayog has envisaged a new India by 2022 which will be free from poverty, dirt, corruption, terrorism etc. This paper tries to analyze the various schemes introduced from time to time to clampdown poverty, which is emerged out as a greatest challenge for government and the various ways through which this problem can be alleviated.

Keywords: poverty, sustainable development goals (SDGs), direct benefit transfers (DBTs)

About author: M.A (Public Administration)
(Panjab University)
E-mail: soniavarma299@gmail.com

INTRODUCTION

India is the fastest growing large economy in the world today. Despite this, one in every five Indians is poor. Multilateral agencies as well as governments are playing an active role in understanding problems relating to poverty and hunger and finding solutions to them. But these challenges are pervasive and weeding them out will require clear evidence-based data-driven solutions. Goal 1 and 2 of the United Nation's Sustainable Development Goals (SDGs) envision eradicating poverty and ending hunger by 2030. A brief look at the statistics tells us the extent of the problem. An astounding 767 million people in the world are poor while those who do not have enough to eat are estimated to be close to 800 million. About 31% of the world's "multidimensionally poor" children live in India, according to a new report by the Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI). The United Nations Framework Convention on Climate Change has proposed the following aims for its Sustainable Development Goals (SDGs) which directly talks about eliminating poverty:

- Ending of poverty in all its forms everywhere by 2030 and eradicating extreme poverty for all everywhere, now measured as people living on less than $1.25 a day.
- Ending hunger, achieving food security and improved nutrition, and promoting sustainable agriculture by 2030.

Thus, an unprecedented scope of SDGs provides immense opportunity to bring poverty elimination at the centre of economic growth agenda, which is PM Modi's topmost priority.

WORRY FACTORS

- The poverty in India has declined considerably from 1994 to 2013. Over the commensurate time frame, those below India's official poverty line have reduced from 45 per cent to 22 per cent. This means that 133 million people have been lifted out of poverty. Despite this the India's growth has not been very inclusive.
- Some population groups in India are substantially worse off than other groups. These include the Scheduled Tribes (STs), 43 per cent of whom were below the poverty line in 2012, and the Scheduled Castes, 29 per cent of whom were below the poverty line. Poverty also seems entrenched among the STs, with the pace of poverty reduction slower than that witnessed in other groups between 2005 and 2012.
- Poverty seems to be present in certain geographical locations. The top States for poverty in absolute terms in India are Uttar Pradesh (60 million poor), Bihar (36 million) and Madhya Pradesh (24 million). The top seven States account for roughly 62 per cent of India's poor. Also important is the rural-urban divide in poverty. Almost one in five Indians is poor and out of every five poor people, four live in rural areas. Also, the poverty rate is just 7 per cent in big cities with a population of more than 1 million.

OBJECTIVES OF STUDY

- To define the role of government in eliminating poverty.
- To identify various ways to uplift the marginalized sections of society.
- To state that how various programmes and initiatives taken by the government can help it to work in an effective and efficient manner**.**

GOVERNMENTAL INITIATIVES TO FIGHT AGAINST POVERTY

- Antyodaya mission: To uplift the weakest sections of society and development for all. The programme aims to "bring one crore households out of poverty and to make 50,000 gram panchayats poverty free by 2019, the 150th birth anniversary of (Mahatma) Gandhiji.
- Housing for All by 2022: programme for the rehabilitation of slum-dwellers and promotion of affordable housing for the urban poor. The target is to provide nearly 20 million houses over seven years.
- Kuposhan Mukt Bharat by 2022: National Development Agenda, NITI Aayog has drafted the National Nutrition Strategy. It is made through a broad consultative procedure; the Strategy lays down a roadmap for efficient action, between both implementers and practitioners, in achieving the nutrition objectives.
- MGNREGA (100 days job guarantee): It is an initiative to enhance livelihood security of the rural people by guaranteeing 100 days of wages in a financial year for adults willing to take up unskilled manual work. Geo tagging of assets for proper auditing and bringing transparency.
- Double Farmers' income by 2022: Centre had adopted a scientific approach to farming and urged farmers to utilize the various agricultural initiatives introduced by his government.
- National livelihood Mission: It aims to provide self-employment by bringing each household below the poverty line under the net of self-help group (SHG), through a process of social mobilization, train and build their capacities to generate income and assets.
- Swasth Bharat: Focus on wellness and to ensure the health of its citizens.

- Padhe India Badhe India: Education and Skill Development programme is being launched under this, the teachers will focus only on children studying in classes 1 to 3. "The idea is to catch them young by developing the skills so that reading and writing becomes easier for them when they move to higher classes besides communication skills.
- 20 World Class higher education institutions by 2022 Gender Equity
- Deendayal Upadhyaya Gram Jyoti Yojana: Free electricity connections were given to 256.81 lakh below poverty line families upto April 30, 2017. It covers all aspects of rural power distribution — including feeder segregation, system strengthening, metering.
- Financial Inclusion (jan dhan yojana): As many as 30 crore families have got bank accounts since the launch of India's biggest ever bank account opening drive, Jan Dhan Yojana. It aims to give every household access to banking facilities by offering them zero-balance accounts across all commercial banks.
- JAM Trinity: To directly transfer subsidies to intended beneficiaries and eliminate intermediaries and leakages by linking the Jan Dhan scheme, Aadhaar numbers and mobile numbers of individuals.
- PM Ujjawalla Yojana (LPG subsidy): To provide LPG connections to rural women, to eight crore, this has to be achieved by 2020.

WHAT MORE NEED TO BE DONE?

First, it is not only about government schemes, allocation of funds, NREGA, etc. By and large, they are usually slow, full of leakages. The delivery systems of the Central and State governments are usually weak and inadequate. No doubt direct benefit transfers(DBTs) are the way out as this is simple, quick and efficient and, perhaps, leak proof. But it has to go beyond giving cash. More should be done to **support empowerment beyond money** which will also further help to get good ranking in global indexes where various dimensions are considered while measuring poverty.

Secondly, economic growth at 7, 8 and 9 per cent per annum has made a real difference. Across the country, new jobs have been created. People from tier 3 and 4 towns and villages have jobs in factories, shops, offices and malls. Sustaining 9 per cent growth and going beyond 10 per cent should be given the highest priority to address poverty. The decline in growth is bad news. Reversing the decline in the manufacturing sector is critical. Rapid **investment in infrastructure** is crucial. India can grow at 12 per cent GDP per annum to truly transform the employment and poverty scenario. The need is to focus and stretch, especially those sectors holding back high growth, e.g. mining and power.

Thirdly, India has already made a mark with innovation and development of low-priced products and services. India has creativity and talent. A simple encouragement from the government could be a five-year **tax holiday wherever real innovation** has taken place. It will provide a great fillip to innovation. The government will really lose nothing because these products/services were non-existent and the exchequer gains indirectly. The opponents will argue about misuse but innovation, especially in low-price products, will have a positive impact.

Fourthly, micro-enterprise has come to stay. In pockets in India, there are success stories. It needs to become a nationwide practice. Indian **micro-enterprise** needs scaling up, which is achievable.

Fifthly, women's **self-help groups** have made a mark. Not across the country but in some States. They have empowered women and enabled them to manage homes and families and, often, deal with alcoholic and spendthrift husbands. The SHGs, too, need to be scaled up, multiplied and extended. In a country of several hundred million women, the need is for a million SHGs.

Sixthly, the NGO community with amazing commitment and domain knowledge of grass-roots situations, and working on micro-level programmes and projects. The **NGOs** make a difference in real terms. The need is to support and facilitate their projects and help them expand themselves, their capacity and reach without interference and harassment. Seven out of 10 NGOs are credible, respectable, and professional. The National Foundation of India (NFI), which backs up NGOs, needs additional resource support.

Seventhly, the government should step back from operations but give grants and loans to NGOs, the NFI, and micro-enterprise societies to enable integrity-based civil society to scale up rapidly and make a much wider impact than they have done so far because of limited resources. As for resource availability, the corporate sector can be a significant player, contributing to the NFI, NGOs and micro-enterprise bodies, making this a true public-private partnership (PPP). **Corporate social responsibility** by industry can be increased many times over, based on its outstanding financial performance over the last five years.

Eighthly, the rapid building of rural infrastructure will make a huge difference to the removal of poverty. Infrastructure includes not only roads but also television stations, IT and telecom connectivity. Physical and technology **infrastructure** together can transform rural areas and empower the locals to access self-employment and job opportunities as well as information relevant to their work.

Ninthly, skills training, even short-term, can transform lives and enable the poor to earn, save and spend, thus joining the mainstream of society and economy. Today, many young people get three-six months' basic training and get jobs in the retail sector with reasonable pay, something unheard of a couple of years ago. **Skills training** is needed for millions of young and older people need to be re-trained.

Tenthly, since most of the poor live off agriculture, removing poverty and improving **agriculture** are two sides of the same coin. This involves the simple act of providing new seeds to enable incomes to rise. This will help the government to **double farmer's income** by 2022. There is an elaborate structure of schemes and institutions relating to agriculture but it is not clear who will finally interface with the farmer and ensure the practical support required.

Eleventh, is the issue of prices. The huge concern at inflation is real, particularly because the poor are deeply impacted. Subsidies often miss their real beneficiaries and targets. Hence, the idea of a lump-sum cash payment. Also, whilst the wholesale price trend may show a 7 per cent-plus growth, the story is very different at the retail level. The poor need **protection from retail inflation** which they just cannot cope with. Monolithic public sector corporations may not be

able to ensure it. Decentralized, NGO-based, PPP systems may be better. A great deal depends on integrity on all sides.

Twelfth, and the key issue. Whose responsibility is it to remove poverty? Everyone's? No one's? It seems as though it is part of everyone's area but is in addition to whatever everyone is doing. Should there be a full-time **empowered task force on poverty**? A task force which is compact, which is not another government employment agency, which is professionally managed and charged to implement in a transparent and practical manner the different strategies to remove poverty. And this group should necessarily be attached to the Prime Minister with a Cabinet level head who has leadership and managerial capability combined with commitment and integrity.

Conclusion

The poor must not remain poor. They must be empowered. India should become a superpower of peace and prosperity. Over the next decade and a half, the goal of citizens and policymakers in India should be improvement in Goals 1 and 2 of SDGs. Growth alone will not be enough but must get translated into jobs for the poor and marginalized for it to become truly inclusive. This will not be easy considering the pressure that automation and newer technologies are putting on jobs and employment. Newer skills will hold the key for translating growth into jobs over the coming decade.

-------"Poverty is not just a lack of money; it is not having the capability to realize one's full potential as a human being" -Amartya Sen (Indian economics Nobel laureate)

References

Suryanaryana, M.H., (1996) Economic Reforms Nature and Poverty, Economic and Political Weekly, 9 March.

Bhagwati, Jagdish and Arvind Panagariya. (2012b). Reforms and Economic Transformation in India, New York: Oxford University Press.

Websites

http://www.chronicpoverty.org/uploads/publication_files/CRPC-IIPA_2.pdf

http://indianeconomy.columbia.edu/sites/default/files/working_papers/working_paper_2013-01-final.pdf

http://niti.gov.in/writereaddata/files/new_initiatives/NITI%20VC%20Presentation%20Governors%20Conference_Oct12_En.pdf

http://www.pmindia.gov.in/en/major_initiatives/niti-aayog-transforming-indias-development-agenda/

https://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_alleviation_programmes_in_India

http://rural.nic.in/scheme-websites

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Effective Use of Audio-Visual Aids to Develop ENGLISH SPEAKING SKILLS of Students at Secondary School Level - A Study

Dr. S. N. Barde,
Associate Professor,
Janata College of Education, chandrapur

IMPORTANCE OF EDUCATION :

Education has continued to evolve diversity and its reach and coverage since the dawn of human history. Every country develops its system of education to express and promote its unique socio-cultural identity and also to meet the challenges of its times. The country has reached a stage in its economic and technological development when a major effort must be made to derive the maximum benefits from the assets already created and to ensure that the fruits of change reach all sections. Education is the highway to that goal.

Definition of Education :

The word education has its origin in the Latin word 'Educatum', itself composed of two words, 'E' and 'Duco'.

'E' : The progress inwards to outward while
'Duco' : Developing or progressing.

Indian and foreign philosophers have given some definitions of education. Some of them are as follows :

i) Rugweda : Education is, which makes life independent.
ii) Socrates : Education means bringing out the idea of universal validity which are latent in the mind of every man".
iii) Mahatma Gandhi : Education means physical, mental and spiritual development.
iv) Rabindranath Tagore : Education means enabling the mind to mind and that ultimate truth which emancipates us from the bondage of dust and give the wealth not of things but of inner light not of power but of love.
v) John Dewey : Education is the reconstruction of experiences. Education provides people with an opportunity to reflect to the critical, social, economical, cultural, moral and spiritual issues facing humanity. It contributes to national development through specialized knowledge and skills. It is therefore a crucial factor for survival.

The National Education Policy :

It envisages a common educational structure. The 10+2+3 structure has been now accepted in all parts of the country. It is based on the national curricular framework which contains a common core along with other components that are flexible.

The New Education Policy :

It emphasizes that educational technology should reach out to the most distant areas and the most deprived section of the population. The extent to which media, like television and radio can be used for education.

English In 21st Century :

The story of English in the 21st century has been closely linked to the rise of the US as a superpower which has spread the English language alongside its economic, technological and cultural influence. English medium teaching is permitting rapid internationalisation of higher education and adult training. Today, the media is an international industry, competing to reach audiences with disposable incomes in every world region.

Importance of English at High school Level :

Kothari Commission and the National Policy of Education 1986 have rightly stressed the ardent need of making educational process learner oriented. In the new approach of teaching English, the shift is from the teaching of content to developing linguistic skill i.e. listening, speaking, reading and writing. Particularly, speaking English correctly and fluently is an urgent need today. The LPG (Liberalization, Privatization and Globalization) has forced reconsideration of the needs of Indian in coming future. We have to accept the change in the teaching and learning approach of English language. To become well equipped with good English speaking skill, we must make maximum use of Audio-Visual Aids.

THE NEED OF THE PROBLEM :

The new curriculum of English, adopts learner-centered approach to English language teaching and learning. The main thrust of the change is on equipping the learning with 'Communication Skill'. These skills are Listening, Speaking, Reading and Writing. Most of the students seem to have the impression that they have to write the examinations and therefore writing skill should be given importance. They all forget to think of other skills. All the four skills complement one another. Particularly, speaking skill is very important today, and to master the skill, maximum use of Audio-Visual Aids is a must.

STATEMENT OF THE PROBLEM :

"Effective use of Audio-Visual Aids to Develop English Speaking Skills of students at Higher Secondary School Level" -A study.

FUNCTIONAL DEFINITIONS :

i) Audio-Visual Aids : The traditional and modern devices to be used while teaching students, by which teaching and learning can be made lively and effective, especially used in teaching and learning languages.

ii) English : Language of England, now used in UK, US and most of Commonwealth countries.

iii) Speaking Skill : It is one of the four skills (e.g. Listening, Speaking, Reading and Writing) in learning any language. It is equally important with other skills. Speaking is defined as 'to talk' to somebody about something, to have a conversation with somebody.'

iv) Secondary School : Schooling from Std. 8th onwards, at the age of 11 - 16.

OBJECTIVES FOR THE STUDY :

1) To find out English Speaking Skills of the student at S.S.C. Level.

2) To prepare Audio-Visual Aids for the development of the students Speaking Skill at S.S.C. Level.

3) To use Audio-Visual Aids effectively for developing English Speaking Skills of students at S.S.C. Level.

4) To find out the effect of Audio-Visual Aids in the development in English Speaking Skills of the students at S.S.C. Level.

HYPOTHESIS :

Effective use of Audio-Visual Aids helps to develop English Speaking Skills of students at Secondary School.

SCOPE AND LIMITATION OF THE STUDY :

i) The present research is limited to the students of C. .Patel High School, Chandrapur

ii) Only students of 10th are taken into consideration,

iii) Only 60 students were selected by random sampling.

POPULATION AND SAMPLING :

Population :

All Students of Class VIII, IX, & X are considered as population of present study.

Sampling :

Out of 160 students of X, 60 students wereselected by random sampling, Therefore, there were total 60students for the test as follows :

No. of the students for Pre-Test : 60

No. of the students for Post Test : 60

TOOLS :

Pre-Test and Post Test were prepared by the researcher for data collection.

METHOD OF RESEARCH :

Experimental method was used to carry out the present research.

Methodology : Single Group Design.

A group of 60 students (30 Boys & 30 Girls) has been considered for the Pre-Test and the Post Test. One month was required for the scheme. Audio-Visual Aids like Tape-recorder, C.D. Player, Cassettes Player, Projector and Laptop etc. were be used. From the Text-book of XII Std. (Yuwakbharti Maharashtra Government Publication, Pune). Three poems were selected. With the help of the other English subject teachers and experts, based on Pronunciation, Stress Intonation and Comprehension level etc. was conducted. The test was evaluated by the researcher and findings were drawn.

ANALYSIS AND INTERPRETATION :

The statistical treatment like mean, mode, median, standard deviation, T score etc. has been used for analysis of interpretation of the present research.

CONCLUSION :

Ben Johnson, the famous English poet-dramatist has aptly said "Speak! so that, I may see thee". Although we spend years learning to acquire reading and writing skill, in real life situation nearly 90% of our daily business is transcended orally. To a large extent our credibility and professional success depends on the confidence we generate in our listeners through our "spoken image".

The Experiment has been carried on the students of Std. X of C. Patel High School, Chandrapur. Before the experiment it was observed that the students were lacking speaking skill, they were not taking interest in speaking practice, their comprehension power was very poor and they

were committing mistakes while speaking. But in the experiment they were given speaking practices with the help of some useful Audio-visual Aids, and after the post-experiment test it is found that their speaking skills has been much developed, their comprehension power has been improved and their mistakes have been minimized or overcome. Therefore, it is concluded that effective use of Audio-Visual Aids help in developing speaking skills of students learning English Language.

EDUCATIONAL IMPLICATION :

Each investigation has its own important and educative value and is meant for strengthening the cause of education. Therefore, it is necessary to elaborate its education implication.

Above investigation is useful for the study of group dynamics. Education aims towards all round development. Therefore, it is important to consider the need of modern approach and suitable use of Audio-Visual Aids in teaching and learning language skills. It is a need of the time to take proper steps for the sake of students, teachers and parents community to face the coming challenges.

SUGGESTIONS :

The teachers and the students should know the thing very well that - "anyone who can speak can learn to speak better and faster." The most effective method of mastering speaking skill is continuous practice under professional instruction.

The royal road to better and faster comprehension in speaking is simply - "Speaking, more speaking, and still more and more speaking - under expert guidance."

(A) For Teachers : Teachers should -

i) Take interest in speaking.

ii) Make maximum use of Audio-visual aids whenevernecessary.

iii) Inspire students to take interest in speaking

iv) Give students more speaking practice and correct theirmistakes.

v) Provide language atmosphere in the class-room,

vi) Change their traditional outlook and accept newchallenges,

vii) Make teaching a romance, a joyful activity using variousmethods, techniques and useful aids.

(B) For Students : Students should-

i) Take interest in speaking.

ii) Try to avoid use of mother-tongue,

iii) Take help of teacher's help whenever necessary,

iv) Get their mistakes corrected.

v) Come in the class-room with a positive mind, and do speaking practice seriously.

(C) General Suggestions : Students should -

i) As stated in conclusion, effective use of Audio-Visual Aids help to develop speaking skills. But, they should be used to develop other language skill also.

ii) Audio-Visual Aids should be used for all subjects andall classes.

iii) The concerned should take maximum care to make them available in schools and colleges for the sake of teaching and learning community.

BIBLIOGRAPHY

Best John W.	(1983)	:	Research in Education, New Delhi, Prentice Hall of India Pvt. Ltd.
Buch, M. B.	(1974)	:	"A Survey of Research in Education." Baroda, CASA University of Baroda
Buch, M. B.	(1979)	:	"Second Survey of Research in Education." (1972-1978) Baroda, Society for Educational Research and Development, Baroda
Buch, M. B.	(1983)	:	"Third Survey of Research in Education" (1978-82) New Delhi, National Council of Educational Research and Training.
Buch, M. B.	(1991)	:	"Fourth Survey of Research in Education" New Delhi, National Council of Educational Research and Training.
Buch, M. B.	(1995)	:	"Fifth Survey of Research in Education" New Delhi, National Council of Educational Research and Training.
Deshmukh, Dr. L. G.	(1998)	:	Educational Philosophy & Sociology, Dudhali, Kolhapur. 1st Edition Fadke Prakashan
Kundle, Dr. M. B.	(1973)	:	Education Philosophy & Education Sociology, Pune, Shri Vidya Prakashan
Web-Sites		:	www.Gooqle.co.in http://www.doaj.org; http://www.inflibnet.ac.in; http://www.infolibrarian.com; http://www.academicjournals.org/err/; http://www.sgbalib.org; http://www.ncte.org

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Comparative Analysis of Carlson's Trophic State Indices of Ramala, Junona and Ghodazari Lakes in Chandrapur District for Categorizing Oligotrophic, Mesotrophic, Eutrophic and Hypereutrophic Conditions

[1] Kavita S. Raipurkar and [2] M. G. Thakare

[1] Dept. of Environmental Science, Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur 442 402, India
E-mail: kavitaraipurkar@gmail.com

[2] Dept. of Environmental Science, ACS College, Tukum, Chandrapur

Key words: Carlson's Trophic State Indices, Ramala, Junona, Ghodazari, Chandrapur, Maharashtra

Abstract:

Trophic state is the total biomass in a water body at a specific location and time. A trophic state index (TSI) combines water quality data into a single, numerical index. Trophic State index of Carlson (1977) is the most common and frequently used biomass related trophic status. The index is relatively simple to use and requires a minimum of data and is generally easy to understand. Carlson's trophic state index uses three variables, chlorophyll *a* (CHL *a*), secchi disc depth (SD), and total phosphorus (TP) which independently estimate algal biomass. The range of the index is from approximately zero to 100. For the current study, Carlson's trophic state indices for Lake Ramala, Junona and Ghodazari were calculated. From the results Carlson trophic state index for Lake Ramala was estimated as 88.59.Thus according to Carlson trophic state index Lake Ramala can be categorized into hypereutrophic state. For Lake Junona Carlson trophic state index was estimated to be 83.43.Thus according to Carlson trophic state index Lake Junona can be categorized into hypereutrophic state.For Lake Ghodazari average Carlson trophic state index was estimated as 79.11.Thus according to Carlson's trophic state index Lake Ghodazari can be categorized into hypereutrophic state. On the basis of Carlson trophic state index Ramala Lake ranked first, Junona ranked second and Ghodazari ranked third as per the trophic status.

Introduction:

Water is the essence of life which dominates completely in chemical composition of all organisms. The surface water and ground water resources of any nation plays a major role in industrial, agriculture, live stock production, forestry and fisheries, hydropower generation, navigation and recreational activities etc. (Kadam *et al.*, 2014). Any change in the natural composition causes disturbances to the equilibrium system. This result in the degradation of water making it unfit for desirable use (Murhekar, G.H., 2011 and Maiti S.K., 2011). India receives about 1400-1800 mm of rainfall annually. It is estimated that 96% of this water is used for agriculture, 3% for domestic use and 1% for industrial activity. An analysis conducted in 1982 revealed that about 70% of all the available and the unavailable water in our country is polluted (Dara and Mishra, 2014).

Water is generally obtained from two principal natural resources i.e. surface water such as fresh water i.e. water stored in lakes , rivers and streams and ground water such as well water and borehole water (Mc Murry and Fay, 2004). But now-a-days water is getting polluted by industrial and sewage wastewater, urban water and high population growth (Sundaramoorthy, 2008). This has a tremendous pressure on the quality of water. Today water resources are the most exploited one due to urbanization, increasing living standards, increasing population, industrialization and broad spheres of human activities. Anthropogenic activities such as disposal of sewage and industrial wastes, use of excessive amount of fertilizers, overuse of pesticides and burden of recreational activities have threatened health of surface water (Salaskar *et al.*, 2007). Hence water contamination has been of great concern to the scientist, engineers and environmentalist due to

its toxic nature and adverse impacts on human beings and other living organism (Sinha and Navneet Kumar, 2008).Water pollution is the result of sewage disposal, industrial waste and human activities and are responsible to reduce the quality and quantity of water available in lakes, ponds, reservoirs and rivers (Trivedy and Chandrasekhar, 1999).

Man cannot survive without water, knowing this fact man has not stopped from polluting the precious rivers, lakes and oceans (Ashiyani *et al*., 2015). Municipal, agricultural and industrial wastes have rampantly deteriorated the quality of water all over the world. Human activities, pollution from septic systems and sewers, run off from agriculture, increased inorganic and organic nutrients into aquatic ecosystem have deteriorated the quality of surface water (Sura *et al*., 2010).The alarming rate of deterioration of fresh water resources like rivers, lakes and ponds have become world's major problem (Shah and Pandit, 2012).

Environmental pollution is one the most horrible and disastrous ecological crisis to which we are facing today. Anthropogenic activities are causing pollution of the environment. This is resulting in ecological imbalance which in long term harmful to mankind. Urbanization, industrial revolution and technological revolution are responsible for exploitation of every bit of natural resources and water is one of them. Due to increasing industrialization on one hand and population explosion on the other, the demands of water supply have been increasing tremendously. Moreover, considerable part of this limited resource is polluted by industrial wastes, sewage and a wide array of synthetic chemicals (Dara and Mishra, 2014).

Today water resources are the most exploited natural system. Because of rapid population growth, urbanization, industrial expansion, widespread human activities and increasing living standards pollution of these water bodies is increasing steadily. Agricultural runoff, sewer water and septic system and human activities are increasing pollution load of both inorganic and organic substances into these water resources (Sura *et al*., 2010). Freshwater ecosystems are the most important natural resources. These are vital for the survivability of all living organisms. The alarming rate of deterioration of water quality of fresh water resources like ponds, lakes and rivers is a global problem. Over exploitation and pollution of water is responsible for making it scarce and unfit for consumption. Periodic examinations of these water bodies are necessary for sustainability of these resources (Shah and Pandit, 2012). There are plenty of examples all over India showing the degraded condition of these surfaces water resources particularly the lentic ecosystems.

Carlson's Trophic State Index

Carlson Trophic State Index developed by Robert E. Carlson (1977) is the most widely and commonly used trophic state index for categorizing the water bodies into oligotrophic mesotrophic, eutrophic and hypereutrophic conditions. Carlson trophic state index is a numerical trophic state index having a scale from zero to 100. Each major division of 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 and 100 represents a doubling in algal biomass. The index has been calculated by using parameter like Secchi disc transparency, chlorophyll *a* and total phosphorus. It is one of the most commonly used methods, based on productivity. Carlson trophic state index requires a minimum of data and is generally easy to understand. It is numerical, but the traditional nutrient related trophic state categories generally fit into it and it is one of the ideal indices for use in

volunteer programmes (Barki, 2014 and Hoshmani, 2008). Carlson trophic state index less than 30 indicates clear water, oxygen all over the year in the hypolimnion. Trophic state index from 30-40 indicates again the classical oligotrophy in deeper lakes but in shallower lakes anoxic condition can be there in the hypolimnion during summer. Trophic state index from 40-50 indicates moderately clear water but probability of anoxia in hypolimnion during summer, trophic state index from 50-60 indicates the lower boundary of classical eutrophy. It indicates increased transparency anoxic condition in hypolimnion during summer and shows macrophytes problem. Trophic state index from 60-70 indicates dominance and extensive macrophytes problem. Trophic state index from 70-80 indicates the heavy algal blooms all over summer and dense macrophytes beds, also light penetration is limited and often classified as hypereutrophic. Trophic state index greater than 80 shows the algal scum summer fish kills, dominance of macrophytes etc.

Carlson trophic state index is calculated by using following 4 equations

- TSI for chlorophyll *a* (CA) TSI= 9.81 ln Chlorophyll *a* (ug/L)…… (1)
- TSI for Secchi depth (SD) TSI = 60-14.41 ln Secchi depth (Meters)…. (2)
- TSI for Total Phosphorus (TP) TSI = 14.42 ln Total Phosphorus (ug/L) = 4.15…(3)

  Where, TSI is Carlson Trophic State Index and ln is Natural logarithm
- Carlson's TSI= TSI (TP) +TSI (CA) +TSI (SD)/3…… (4)

  Where, TP and Chlorophyll *a* in ug/L and SD (transparency) in meter.

Materials and Methods

Study Area

Chandrapur district is one of the eleventh districts of Vidarbha region of Maharashtra. Chandrapur district comes under Nagpur division. It is located in the eastern edge of Maharashtra and forms the eastern part of 'Vidarbha' region. It is bounded on north by Gondia, Bhandara, on south by Andhra Pradesh State, east by Gadhchiroli district, Nagpur and Wardha districts and on west by Yavatmal district. Wardha River forms the western boundary, whereas Wainganga River forms the eastern boundary of the district. The district lies between 19°30' and 20°45' north latitudes and 78°46' and 80°00' east longitudes. It falls in parts of the Survey of India Toposheet No. 55H, 55L, 56E and 56I covering an area of 10920 sq.km (CGWB). The city is located on the bank of 'Erai' river. Due to number of coal mines present around the city, the city is also known as city of **Black Gold** (Environmental Status Report, 2007). Location of Chandrapur district in Maharashtra is shown in Fig: 1

Climate and Rainfall: The Climate of the Chandrapur district is characterized by a hot summer. It is generally dry throughout the year except during the south-west monsoon season, i.e., June to September. Then the temperature rises rapidly after February till May. It is the hottest month of the year. The mean daily maximum temperature during May is 42.8°C and the mean daily minimum temperature during December is 12.2°C (CGWB). A map showing the boundaries of the district is shown in Fig: 2

Hydrogeology: The major water bearing formations in the district are Alluvium, Lower Gondwana Sandstones, Deccan Trap Basalt, Vindhyan Limestone and Archean metamorphics.

Amongst these, the lower Gondwana Sandstones, particularly Kamthi Sandstone forms the most potential aquifer (CGWB).A map showing the hydrogeological features is shown in Fig: 3

Ramala Lake: Lake Ramala was built by Gond King Khandkya Ballal Sah at the time of the town wall construction. It runs along the north-east of the wall and was renovated and repaired with fine stone-ghats by Gond King Ram Sah who named after him. But today it is very much degraded due to anthropogenic activities, although it is important in recharging the ground water table of Ganj ward and nearby area.

Junona Lake: The Junona Lake is the principal freshwater bodies situated south side of Chandrapur city. The area of this lake is spread over near about 300 acre. It is 12km away from the Chandrapur city, located in the Chandrapur district of Maharashtra state, India. It is situated at about 677 m. above mean sea level and is at 79 23'35.97" E longitude and 19˚55'29.92" N latitude. The water of this lake is primarily used for washing, bathing, agriculture and fishing activities (Harney N.V, 2015). Junona Lake is a fresh water and historical lake of Chandrapur district. The lake is surrounded by dense Chichpalli forest and contains rich treasure of flora and fauna. It harbours varieties of birds including migratory birds.This place is known for its scenery, where various types of birds including migratory birds visit during different seasons around the year.

Ghodazari Lake: Ghodazari lake lies on 20^0 31' north latitudes and 79^0 30 ' East longitudes. The name of Ghodazari Lake is from the nearest Ghodazari village. Ghodazari Lake is surrounded by Mahadeo and Perjaghar hills and spread over an area of 58.96 sq. km. In the month of August access of water over flow comes inside area. People enjoy very much to the overflow water. In addition to this rich green forest with wild animals like deer, fox, tiger, peacock etc.

Water Sampling

Water Sampling was done taking into consideration of objectives of water quality monitoring. Sampling locations were also based on water quality monitoring and some knowledge of the physical features of the water- course system. The location of the sampling stations was made only after a field investigation and accordingly sampling locations were selected. Total five sampling stations were selected. The samples were collected from all the locations by grab sample (Maiti S. K., 2011).

Sample Container

The water sampling was done either by using polyethylene bottles of one liter capacity having tightly sealed stopper as per the requirement of the constituents which were to be analyzed. The bottles were soaked with 10% HCL and then thoroughly cleaned and rinsed with distilled water. Acid dichromate solution was prepared as stated by Maiti S. K. and was used as cleaning solution.

Sample Collection

During collection of water sample the sampling container was rinsed 2-3 times with the sample to be examined. The sampling was done where water was well mixed. Large non-homogenous matter such as leaves, rags, twigs and other floating material was avoided while collecting the water sample. The sampling was done preferably at 20cm depth in a shallow site and more than that as far as possible.

Labelling and Transportation of Container

Each sampling bottle was provided with an identification label. Sampling containers were placed either in plastic box or in thermocole box and ice cubes were added to the boxes to maintain the low temperature to avoid the changes in the constituents of water during transportation.

Methods adopted for the physico- chemical Analysis

Following methods were adopted for estimation of physico- chemical parameters.

1. Total Phosphorous (TP): Phosphorous occurs in natural waters and in wastewaters as only as phosphates. These are classified as orthophosphate, condensed phosphates and organically bound phosphates (APHA). Orthophosphates applied to residential or agricultural land (as fertilizer) are carried into surface waters with storm runoff. Condensed phosphates are added in small amounts in some water treatment processes. But the main source of this has been heavy duty washing powders which contains compounds like sodium tripolyphosphase as a major ingredient. Polyphosphates are partially hydrolyzed to orthophosphate during passage down sewers. Organic phosphates are formed primarily in biological process (Chatwal, 1997).Presence of phosphates in water has a great significance. The presence of phosphate in large quantities in fresh waters indicates pollution through sewage and industrial wastes. Phosphorous promotes growth of nuisance causing microorganisms. But its presence is necessary for biological degradation of wastewaters. Phosphorous is an essential nutrient for the growth of organisms and helps for the primary productivity of a water body (NEERI). Phosphorous has its probable role in eutrophication; it is now considered ecologically desirable to minimize the phosphorous contents of waters.Phosphate analyses include two general procedural steps i.e. conversion of phosphorous form of interest to soluble orthophosphate and colorimetric determination of soluble orthophosphate. During the current research work phosphorus was analyzed as total phosphate.

2. Secchi Disc method (SD): this method includes the use of secchi disc and devised by A. Secchi (1865), an Italian scientist. Secchi disc is a metallic disc having diameter of 20 cm. It is having four quadrants on upper surface which are painted black and white alternately. It is having a hook in the centre of upper part to which a graduated cord has been tied. On the lower surface, it is having a centrally placed weight which helps the sinking of disc in proper position (Chatwal, 1997). SD is related to water turbidity. For measuring the SD, the disc was lowered in water. The depth (cm) at which it was disappeared was noted. Then the disc was raised slowly and the depth at which it was reappeared was recorded. The secchi disc transparency was calculated as

Secchi Disc transparency=A+B/2

Where A= depth at which SD disappears (cm), B=depth at which SD reappears (cm)

SD depth is primarily used as an indicator of algal abundance and general lake productivity. SD is an indicator and is the simplest and one of the most effective tools for estimating a lake's productivity. SD can be also used to determine a lake's trophic status. Though trophic status is not related to any water quality standard, it is a mechanism for "rating" a lakes productive state.

3. Chlorophyll *a*: Chlorophyll is the green molecule in plant cells which constitutes approximately 1 to 2 % of the dry weight of planktonic algae that carries out the bulk of energy fixation in the process of photosynthesis. Besides this, chlorophyll is probably the most-often used estimator of algal biomass in lakes and streams. Chlorophyll *a* is found in plant cells and

therefore its concentration is generally reported during chlorophyll analysis. Chlorophyll *a* is used as an algal biomass indicator also. Chlorophyll *a* is used for calculating algal biomass since it is a measure of algal biomass which is relatively unaffected by non-algal substances, it is fairly accurate measure of the algal weight and volume and it act as a empirical link between nutrient concentration and a number of important biological phenomena in lakes and reservoirs. Chlorophyll *a* is the most abundant form of chlorophyll within photosynthetic organisms. Monitoring of chlorophyll is a direct way of monitoring algal growth. Those surface waters which have high chlorophyll conditions are typically high in nutrients, i.e. phosphorous and nitrogen. These nutrients are responsible for algal bloom.

There are various techniques to measure chlorophyll like spectrophotometry, HPLC and fluorometry. Spectrophotometry is the classical method of determining the quantity of chlorophyll in surface water. It involves collection of fairly large water sample, filtration of the sample to concentrate the chlorophyll-containing organisms, mechanical rupturing of the collected cells and then extraction of the chlorophyll from the disrupted cells into the organic solvent acetone. The extract is then analyzed by spectrophotometric method.

Results and Discussion

Trophic State index of Carlson (1977) is the most common and frequently used biomass related trophic status. The index is relatively simple to use and requires a minimum of data and is generally easy to understand. Carlson's trophic state index uses three variables, chlorophyll *a* (CHL *a*), secchi disc depth (SD), and total phosphorus (TP) which independently estimate algal biomass. The range of the index is from approximately zero to 100. For the current study, Carlson's trophic state indices for Lake Ramala, Junona and Ghodazari were calculated. For evaluating Carlson trophic state index, three variables i.e. TSI (SD) for secchi disc, TSI (CHL) for Chlorophyll *a* and TSI (TP) for total phosphorus were calculated individually. From the results it was found that trophic state index for secchi disc for Lake Ramala was found to be 77.11 which indicate the hypereutrophic condition of the lake. Trophic state index for chlorophyll *a* was found to be 102.27 which indicate the hypereutophic condition. Trophic state index for total phosphorus was found to be 86.39 which again categories the lake into hypereutrophic state. By averaging these three indices Carlson trophic state index was estimated as 88.59.Thus according to Carlson trophic state index Lake Ramala can be categorized into hypereutrophic state. For Lake Junona TSI for Secchi disc was found to be 58.73 which indicate the eutrophic condition of the lake. Trophic state index for chlorophyll *a* was found to be 93.82 which indicate the hypereutophic condition. Trophic state index for total phosphorus was found to be 97.76 which again categories the lake into hypereutrophic state. By averaging these three indices Carlson trophic state index was estimated as 83.43.Thus according to Carlson trophic state index Lake Junona can be categorized into hypereutrophic state.For Lake Ghodazari Secchi disc was found to be 79.41 which indicate the hypereutrophic condition of the lake. Trophic state index for chlorophyll *a* was found to be 86.27 which indicate the hypereutophic condition. Trophic state index for total phosphorus was found to be 71.66 which again categories the lake into hypereutrophic state. By averaging these three indices Carlson trophic state index was estimated as 79.11.Thus according to Carlson's trophic state index Lake Ghodazari can be

categorized into hypereutrophic state. On the basis of Carlson trophic state index Ramala Lake ranked first, Junona ranked second and Ghodazari ranked third as per the trophic status.

Bibliography

APHA, AWWA, 1992, Standard Methods for the Examination of Water and Waste Water (18th Ed.) Washingon DC.

Ashiyani, N., Parekh, F. and Suryanarayana, T.V.M., (2015), Analysis of Physico-Chemical Properties of Groundwater, International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, vol. 4 (3), pp. 1094-1098.

Carlson R. E., (1977), A Trophic State Index for Lakes, Limnology and Oceanography, vol. 22(2), pp. 361- 369.

Carlson, R. E., & Simpson, J., (1996), A Coordinator's Guide to Volunteer Lake Monitoring Methods, North American Lake Management Society, pp. 96.

Central Ground Water Board (CGWB), 2009, Ministry of Water Resources, Govt. of India, Ground water Information of Chandrapur District of Maharashtra.

Chapman, D., (1992), Water Quality Assessment, A Guide to the Use of Biota, Sediments and Water in Environmental Monitoring; Chapman & Hall, London.

Dara, S.S. & Mishra, D.D., (2014), A Text Book of Environmental Chemistry and Pollution Control, (9th Ed.), New Delhi: S. Chand & Company PVT. LTD., pp 54-55.

Dara, S.S. & Mishra, D.D., (Reprint-2014), A Text Book of Environmental Chemistry and Pollution Control (with Energy, Ecology, Ethics and Society), (9th Ed.), New Delhi: S. Chand & Company PVT LTD., pp. 82-84.

Environmental Status Report of Chandrapur, (2007) Executive Summery

Harney, N.V., (2015), Avifunal Diversity of Junona Lake near Chandrapur (MS), India, Asian Journal of Multidisciplinary Studies, vol. 3(1), pp. 45-51.

Kadam, C.P., Dandolia, H.S., Kaushik, S., Saksena, D. N. and Shrotriy V.P., (2014), Trophic Status of Pillowa Reservior of Morena, Madhya Pradesh, India, Journal of Chemical, Biological and Physical Science, vol.4 (4), pp.3751-3761.

Maiti, S.K., (2011), Handbook of Methods in Environmental Studies, volume I (1st Ed.) (Jaipur & New Delhi): Oxford Book Company, pp., 1-10.

Mcmurry, J. & Fay, R.C., (2004), Hydrogen, Oxygen and Water, In: McMurry Fay Chemistry. K. P. Hamann, (Ed.) 4th Ed. New Jersey: Pearson Education.

MPCB (2006), Environmental Status and Acton Plan for Control of Pollution at Chandrapur.

Murhekar, G.,H.(2011),Assessment of Physico-chemical Status of Gruondwater Samples in Akot City,Research Journal of Chemical Sciences,vol.1(4),pp.117-724.

Naumann, E., (1919), Water Quality Criteria, A Report of the Committee on Water Quality, Nagra NAS/NAE, National Academy of Science and National Academy of Engineering, Washington, DC.

Salaskar, P. B., Yergi, S. G. and Gorden Rodricks, (2007), Environmental Status of Powai Lake, Mumbai (India), Proceeding of Taal: The 12thWorld Lake Conference, pp.1650-1654.

Salaskar, P.B., & Yergi, S.B., (1997), Studies on Water Quality Characteristics of Shenala Lake Kalyan, Maharashtra India., Journal of Aquatic biology, vol. 12 (1&2), pp. 26-31.

Sinha, D., K. & Navneet Kumar (2008), Statistical Assessment of Underground Drinking Water Contamination at Moradabad, India, Eco. Env. &Cons.14 (4), pp: 657-661.

Soondaramoorthy, P., Sankar Ganesh, K., Rajesekaran, S., Baskaran, L., Sumathi, K. and Unnikannan, P., (2008), Effect of Sewage on Vegetative Growth and Flowering Yield of African Marigold (Tagetes errecta L. Eco. Env. &Cons.14 (4), pp: 535-541.

Sura T., Al-Harahsheh A., Hani R. and Al-Amoush A., (2010), Eutrophication Process in the Mujib Dam, Jordan Journal of Earth and Environmental Sciences, 3(2),PP.111-120.

Trivedi, R. K. & Chandrasekhar, T. R.,(1999),Sediment Characteristics of Freshwater Bodies, Mangalore, Karnataka, Journal of Ecology, vol.11(1), pp.59-64.

Table 1: Carlson's Trophic State Index for Ramala Lake

Parameter	Average values	Carlson Trophic State Index Value	Average Carlson Trophic State Index Value	Status
Chlophyll *a*	1490 µg/l	102.27(hypereutrophic)	88.59	hypereutrophic
Total phosphorous	300 µg/l	86.39(hypereutrophic)		
Secchi disk	0.3048 m	77.11(hypereutrophic)		

Table 2: Showing Carlson's Trophic State Index for Junona Lake

Parameters	Average value	Carlson Trophic State Index Value	Average Carlson Trophic State Index Value	Status
Chlophyll *a*	630 µg/l	93.82(hypereutophic)	83.43	Hypereutrophic
Total phosphorous	660 µg/l	97.76(hypereutophic)		
Secchi disc	1.09 m	58.73(hypereutophic)		

Table 3: Carlson's Trophic State Index for Ghodazari Lake

Parameter	Average values	Carlson's Trophic State Index Value	Average Carlson's Trophic State Index Value	Status
Chlophyll *a*	310 µg/l	86.27 (hypereutrophic)	79.11	hypereutrophic
Total phosphorous	108 µg/l	71.66 (hypereutrophic)		
Secchi disk	0.26 m	79.41 (hypereutrophic)		

Table 4: Comparative Analysis of Carlson Trophic State Index for Jnona, Ramala and Ghodazari Lake

Name of Site	Carlson Trophic State Index Value			Average Carlson Trophic State Index Value	Status
	Chl *a*	TP	SD		

Junona Lake	93.825	97.76	58.730	83.438	hypereutrophic
Ramala Lake	102.276	86.397	77.119	88.594	hypereutrophic
Ghodazari Lake	86.27	71.664	79.41	79.114	hypereutrophic

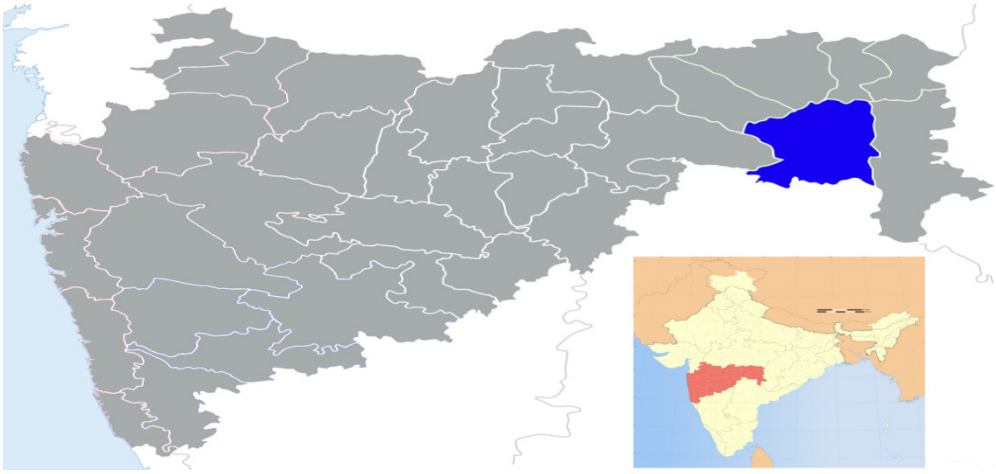

Fig 1: Location of Chandrapur district in Maharashtra

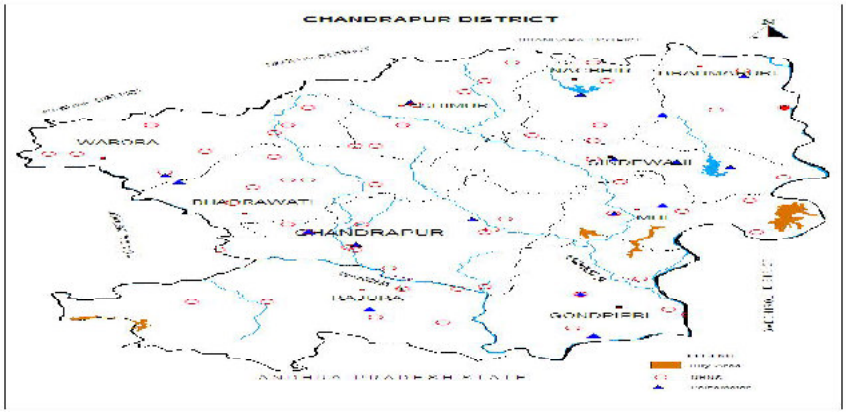

Fig 2: A map showing Taluka Boundaries of Chandrapur district

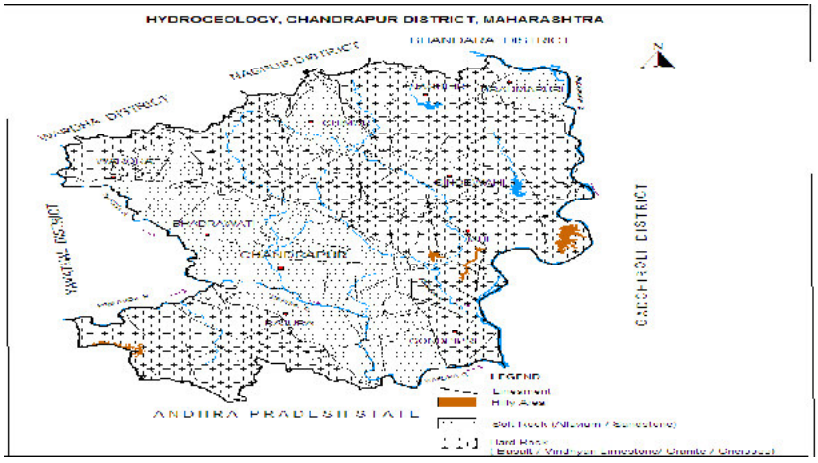

Fig 3: A map showing Hydrogeological features of Chandrapur District

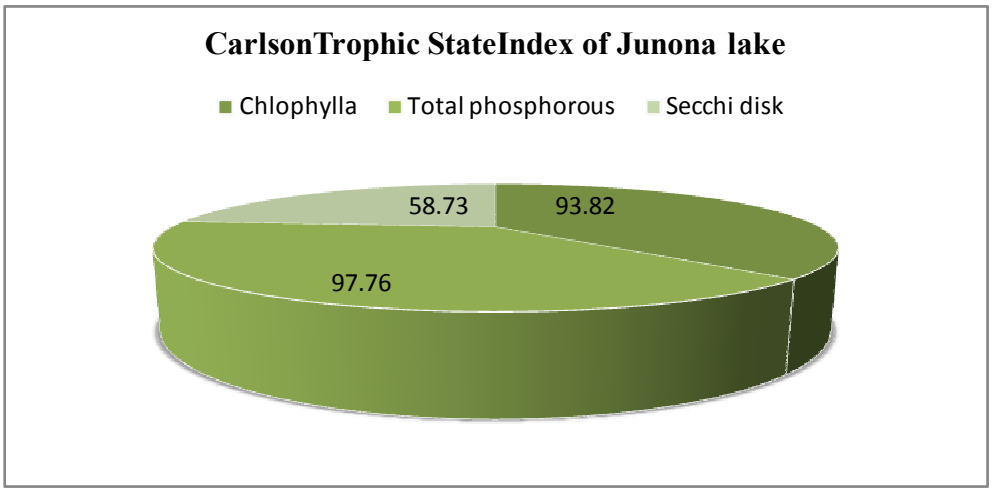

Fig 4: Graphical representation of Carlson Trophic State Index of lake Junona

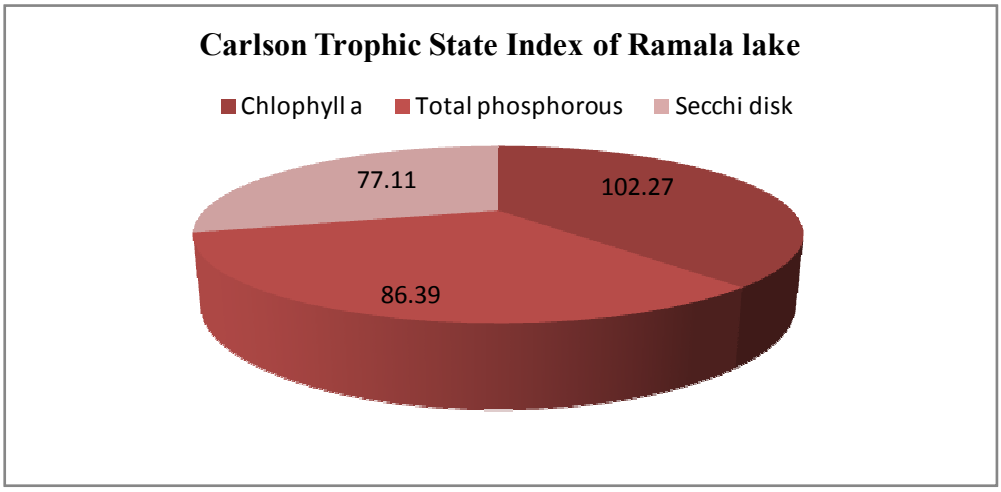

Fig 5: Graphical representation of Carlson Trophic State Index of lake Ramala

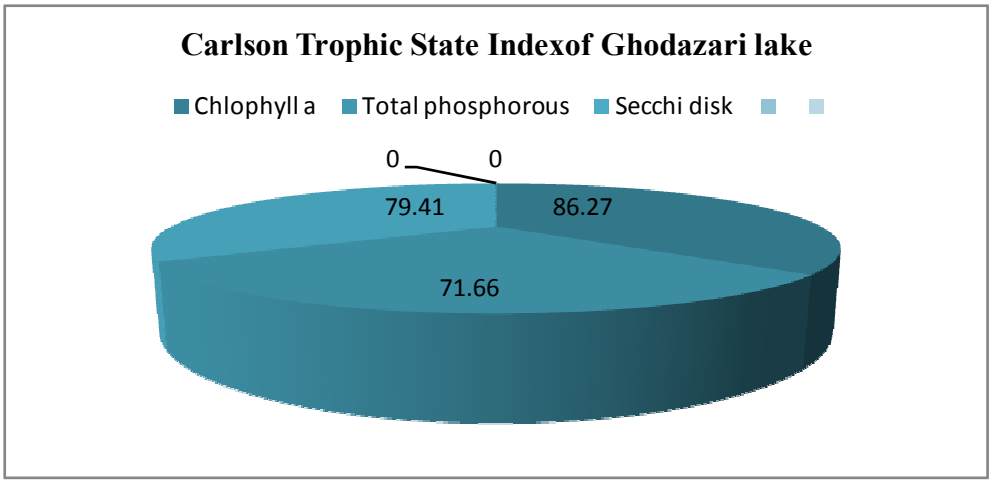

Fig 6: Graphical representation of Carlson Trophic State Index of lake Ghodazari

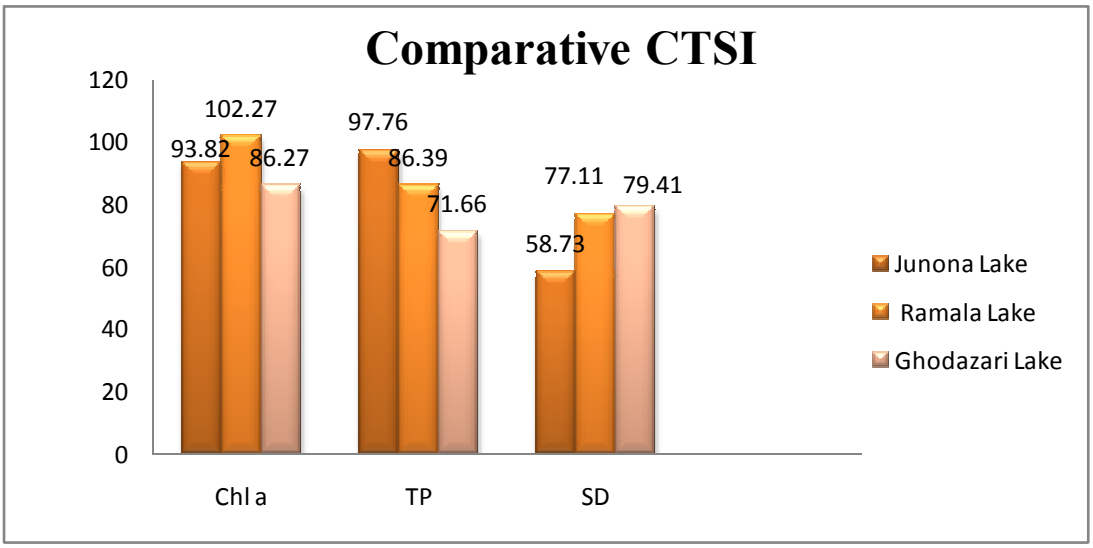

Fig 7: Graphical representation of comparative analysis of Carlson Trophic State Index for Jnona, Ramala and Ghodazari Lake

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

A Comparative Study of Literary Modernism and Postmodernism

Mr. Vinod ManoharraoKukade
Assistant Professor in English
Head of Dept. of English
Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli

ABSTRACT:
The distinctive features in the subjects, forms, styles of literature, concepts and other arts especially after First World Warare found in the modernism. There has been deliberate break with the traditional Western art and culture. The precursors of modernism had put question mark on certainties that assisted traditional ways of conceiving human self, morality, religion, modes of social organization.The literature and art after the World War second is called postmodern literature. The postmodernism in literature and the arts have much of similarity with the Poststructuralism movement in linguistic and literary theory. The Postmodernist spread the narrative technique. The Postmodernist thinkers consider paranoia, skepticism, doubt the tools of the trade. According to them everything is relative and truth is coerced consensus. Modernism and Postmodernism are not two successive phases but contrasting in attitude. Though there has been similarity in one of the features of fragmentation but it is different in mood.

Modernist English literature is originated in the late 19th and early 20th century with neglecting the traditional ways of writing in poetry as well as in prose fiction. The way of expression and use of different literary forms are experimented. The modernism focuses on rationality, logical views, use self-consciousness. However, ThePostmodernism is a big movement which found flourishing from the late 20th century after the modern movement. Postmodernism is a mixture of different arts, cultures, ways, movements, criticism, and philosophy. Postmodern literature is characterized with different things as fragmentation, irony, pastiche, metafiction, hyper reality, intertextuality. Narrative technique is most common phenomenon in postmodern literature. We find many differences in the ways and techniques of writing by modernist and postmodernist literature.

Sigmund Fried, Friederich Nietzsche, Ernest Mach, Fyodor Dostoevsky, Walt Whitman, Charles Baudeliare, Henri Bergson are precursors of modernism. Their theories, ideas influenced early modernist literature. Many isms are flourished in modern literature as imagism, Symbolism, Expressionism, Vorticism, Futurism, Cubisim, Surrealism, Dadaism. However early modernist have showed ideal spirit motivated by innovations in psychology, anthropology, political theory, philosophy. Stream of consciousness technique, interior monologue such techniques are developed from the innovative ideas of many modernist thinkers. However postmodern writers have reacted against the precepts of the modernism. Postmodernist using the metafiction attempt to undermine the authenticity of the text.

Modernism and postmodernism differentiated in many things. However, we find sudden, violent transition in each strata of society that brought about aesthetic values in modernism. Industrialist got political and economic power that transformed from farmers. Enlightenment humanism posited its place in place of religion which developed the concept of rationality, consciousness

and held the control of society. Industrial revolution brought about urbanization and rural areas were captured by cities and rooted strongly. This was reflected in "The Prelude" by Wordsworth.Many of the writers have presented their condemnation against the increasing urbanization and decreasing rural areas. The pain in the heart of the writers is found clear and their urge to improve the things and turn to rural areas and Nature. As Wordsworth finds solace and relief from the pain only in the lap of the Nature. The fragmentation and alienation of the modernism is criticized by many. The writers like Ezra Pound, T.S. Eliot, James Joyce, Virginia Woolf have felt this fragmentation and alienation very painful. The golden age is lost therefore its lamentation and mourning we find in modern literature. Though the doctrines like truth and beauty are found in modernism but in fragmentary. Modernist movement dominated the arts and culture of the first half of the twentieth century. Modernism brought down much of structure of pre-twentieth century practice in music, literature, painting, architecture. These Effects have been clearly visible in Germany, Italy, France in the movements of arts as Dadaism, Futurism, Cubism, Surrealism. Its effects are still current. The different dissimilar and incoherent things are given value. The basic factors of practice are rejected and challenged. Music in which harmony and melody requires are put aside by modernist; pictorial representation which is the feature of painting is abandoned in painting by them; conventional forms and materials are rejected and brought new materials as plate glass and concrete. In literature they use experimental forms of various kinds by rejecting traditional realism as chronological plots, closed endings, omniscient narrators. The chief literary figures in this field are Ezra Pound, T.S. Eliot, Virginia Woolf, Andre Gide, Gertrude Stein, Wyntham Lewis, James Joyce, Rainer Maria Rilke. Other European and American writers of modernism are the novelists Marcel Proust, Andre Gide, Dorothy Richardson, Thomas Mann, Franz Kafk, William Faulkner. The poets as W.B. Yeats, StepheneMaraarm, Marianne Moore, William Carlos Williams, Wallace Stevens. The dramatists as Luigi Pirandello, August Strindberg, Eugene O' Nell and Bertolt Brecht. Here we find a great emphasis on impressionism and subjectivity. We find vice-versa as poems have become more prosaic and documentary and the novels have become poetic and lyrical. There are fragmented forms, irregular narratives, and collage of disparate materials.T.S.Eliot's "The Waste Land"is perfect example of collage of juxtaposed, fragments of stories. J.A. Cuddon calls modernism as "eclectic approach, aleatory writing, parody and pastiche" However we find total experimentation and attempt towards innovation in modernism. Avant Garde is the most prominent feature of modernism. It is a small self-conscious group of artist and authors. Ezra Pound calls it " make it new" Avant garde artists and authors have introduced neglected and sometimes forbidden subject matter and rejected accepted conventions. These artists represent themselves as alienated from already established order. They set their own autonomy.

To talk about postmodernism we are familiar with narrative technique which is prevailing in it.As the modernism is Industrial Age postmodernism has become Age of information. However, the term postmodernism commenced to receive momentum in 1950s and 1960s. The Postmodernist thinkers consider paranoia, skepticism, doubt the tools of the trade. According to them everything is relative and truth is coerced consensus. "Modernity-an Incomplete Project" the paper presented by German theorist JurgenHabermas in 1980 has been the biggest moment in

the history of postmodernism. It is said that the vogue of postmodernism has begun with Jean-Francois Lyotard's "The Postmodern Condition: A Report on Knowledge".Lyotard in his debate about Enlightenment targeted Habermas. According to Lyotardwe are being urged to put an end to experimentation. Habermas demanded an end to artistic experimentation and for order, identity,security.Jean Baudrillard the French writer is another theorist of postmodernism. His postmodernist book "Simulation" is famous. The concept of hyperreality has been predominant. There is loss of real. It is very difficult to distinguish between imagined and real, illusion and reality, depth and surface. We find these ideas in the works of Baudrillard's book "Simulacra and Simulations" When he finds sign as the surface indication of underlying depth or reality he considers past era as fullness. He further says that the whole system becomes simulacrum if the sign is not an index of underlying reality, but merely of other signs. 1968 was the most crucial year for French postmodernism. The defeatism, pessimism and quietism are found inherent in French Postmodernism. However, later we find the slogans as "Be realistic-demand the impossible!" and "Imagination rules" that reflect the spirit and optimism of the times in it. The postmodern writers as Samuel Beckett, Vladimir Nabokov, Thomas Pynchon, Roland Barthes and many others have laid down concepts through their works which are postmodern in nature. The works of Samuel Bucket and other many writers which are absurd reveal the meaninglessness of existence.

However modernism and postmodernism are not two successive phases but two contrasting attitudes in the history of the arts. One of the features of postmodernism and modernism i.e. fragmentation is same, but different in moods. The modernists have nostalgic feelings for earlier age when there was full faith and authority intact. We find strong asceticism in modernism where we see particularly in the 19th century overelaborate art forms as offensive and repulsive. It was deliberate and nihilistic attempt by postmodernist to undermine the validity of the difference good and bad, legitimate and illegitimate. This validity is challenged. Hebidge goes to say that If women are from Venus and men from Mars then postmodernists are from Planet X. He says that there are two different worlds. The first one is where there are principles of truth, reason, social justice, political commitment. In other world there is everything levelled. This world's inhabitants live in the sphere of hyperreal, divorced from crevices of moral, ethical, political and rational judgement. And this other world is postmodern world. According to Habidge to live on this other world means to abandon oneself to an eclectic free for all concepts of right and wrong are dissipated.

REFERENCES:

1) Abrams M.H. A Glossary of Literary Terms
2) Barry Peter, Beginning Theory, Third Edition
3) Hawthorn Jeremy A Glossary of Contemporary Literary Theory, 4th edition.
4) Waugh Patricia, Literary Theory and Criticism, Oxford University Press.
5) Wilfred L. Guerin and others, A Handbook of Critical Approaches to Literature, fifth Edition, Oxford University Press.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Changing security environment of India and Indian army

Dr. Kapender Singh
NSS State Officer
Director Higher Education
Panchkula Haryana

Abstract
National security and the influence of neighbourhood on it, is regarded as one of the most concerned question for every nation, so in the formulation of its foreign policy, a great absorption is paid to the relations with other countries of the world. In modern phase of international relations, actors pay similar concentration to economic relations as they pay to strategic relations. Neighbourhood of every country plays a vital role in development of a nation. All the nations of the world are most concerned with their security in the modern phase of International relations and the security issue depends on the activities that are acted or played by a particular nation in the sense of harmony or antagonism. When the question of India's security comes, two names come as major security threats that are Pakistan and China. However, current economic dependence does not allow resentment.
Key Word: Neighbourhood, Security threats, Antagonism, Economic dependence.

Introduction

India's security perspectives would inevitably be governed by the interplay of its domestic imperatives, regional balance of forces and the global challenges which impinge on its role and capabilities. India with its size, resource potential and strategic location is being increasingly seen as a regional influential poised on the threshold of emerging as a centre of power in the new international order. This is as much recognition of its credible democratic functioning as the potential of its vast economic resources and political clout. India is a large multiplural society which has been able to successfully manage the challenges emanating from regional, linguistic and religious diversities without damaging its national cohesiveness. The remarkable resilience of its democratic functioning in a secular federal framework, despite some distortions, has continued to Bely the scepticism of its worst critics. India's democracy remains fundamentally secure, underpinned as it is by an active judiciary, free media and a functioning and vigilant Opposition. India's economic development has also remained steady over the years. In the last couple of years, the Indian economy has registered an impressive growth rate of 8.25 per cent. The expansion and diversification of its industrial capacity have made important strides. Currently India ranks among the topmost industrialised nations of the world. It has the distinction of having the third largest pool of trained and scientific manpower in the world. Agricultural production has also shown substantial growth resulting in not only self-sufficiency in food grains but also reserves of impressive buffer stocks. Today with its burgeoning middle class, huge untapped markets for trade and industry, and large scale foreign investments, India has emerged as an economic power of some significance on the global scene. India has also built an impressive level defence capability. It has the fourth largest Army in the world with an impeccable professional record. It has a credible and self-reliant defence structure which has been built assiduously over the past three decades. India's missile development programme has also grown apace underlining its indigenous technological capabilities. An overarching framework of India's national security has to take cognisance of military and non-military dimensions in terms of both external threats and internal challenges to its territorial integrity and

national unity. Threats to a nation emanate as much from external aggression as from internal strife but at times internal factors can erode national security more critically than any external danger. National power based on political stability, societal cohesion and economic development would thus remain central to the future of India's national security. In this paper we discuss about external security threats of India and Indian army.

Indian army

The Indian Armed Forces (Hindi (in IAST): Bhāratīya Saśastra Senāeṃ) are the military forces of the Republic of India. It consists of three professional uniformed services: the Indian Army, Indian Navy, and Indian Air Force. Additionally, the Indian Armed Forces are supported by the Indian Coast Guard and paramilitary organisations (Assam Rifles, and Special Frontier Force) and various inter-service commands and institutions such as the Strategic Forces Command, the Andaman and Nicobar Command and the Integrated Defence Staff. The President of India is the Supreme Commander of the Indian Armed Forces. The Indian Armed Forces are under the management of the Ministry of Defence (MoD) of the Government of India. With strength of over 1.4 million active personnel, it is the world's 2nd largest military force and has the world's largest volunteer army. It is important to note that the Central Armed Police Forces, which are commonly and incorrectly referred to as 'Paramilitary Forces', are headed by officers from the Indian Police Service and are under the control of the Ministry of Home Affairs, not the Ministry of Defence.The major deployments of the Indian army constitute the border regions of India, particularly Jammu and Kashmir, Ladakh, and Northeast India, to engage in counter-insurgency and anti-terrorist operations. In 1947-48, 1962, 65, 71 and 1999 Indian army play very important role. The primary mission of the Indian Army is to ensure national security and national unity, defending the nation from external aggression and internal threats, and maintaining peace and security within its borders. It conducts humanitarian rescue operations during natural calamities and other disturbances, like Operation Surya Hope, and can also be requisitioned by the government to cope with internal threats. It is a major component of national power alongside the Indian Navy and the Indian Air Force.

Internal and external threats in India

South Asia has been consistently entangled with terrorism for many years. As noted earlier, India has not been immune to this volatile threat landscape and has consistently been one of the main targets of terrorist activity since its birth. The challenges associated with its security environment are predominantly from ethno-nationalist, Islamic, narco and left wing terrorists. The organizations that are recognized by the United States Department of State as Foreign Terrorist Organizations include: Lahkar-e-Taiba, Jaish-e-Mohammad, Harakat ul Mujahadeen, The Communist Party of India (Maoist), Harakat ul-Jihad-i-Islami, Jamiat ul-Mujahadeen and the United Liberation Front of. Despite having a relatively diverse threat environment the violence caused by religious extremism has been the main cause of death, injuries and destruction in India. The strategies and tactics often utilized by these terror groups include: suicide bombing, improvised explosive devices (IEDs) and handheld. In order to have a better understanding of India’s threat landscape, it is important to note where it originates. Much of the terrorist activity

in India stems from existing conflicts throughout the country. As a result, the regions that are most impacted by terrorism are Jammu, Kashmir, Andhra Pradesh and the north eastern states

For example, on July 2006, terrorists planted seven bombs on the Suburban Railway of Mumbai, causing the deaths of at least 174 people. According to the U.S. government's National Counter-Terrorism Center, in 2007 more than a thousand people died in India due to terrorist attacks. This ranks India fourth in the world in terms of terrorism related deaths, lagging behind Iraq Afghanistan, and Pakistan. Another example is the Mumbai attacks of November 2008, in which a terrorist assault on Mumbai's hotel district in addition to bomb attacks across India during the same year claimed hundreds of lives. Moreover, in 2014, at least 407 civilians were killed as a result of terrorist attacks in India.

China

China, our largest and most powerful neighbour and a rapid rising power, continues on the path of high economic growth, combined with rapid military modernisation. We have differences related to the boundary question, which are being resolved by special representatives of both the governments. Our mutual economic engagements and continued efforts to amicably resolve this boundary issue have ensured peace along the border. Regular visits at the highest level have further added to the dimension of constructive engagement and mutual confidence in our relationship. However, we need to take note of the likely implication of China's military modernisation, improvement of infrastructure in the Tibet Autonomous Region and other related issues, which could impact our security in the long term.1962 war was the example of china's policy towards India. China is a big rival of India in every way today. Both countries are growing super power of south Asia so that situation becomes very critical.

Pakistan.

The situation in Pakistan is fluid. The recent elections have restored a democratic polity, which is hard pressed to restore security and stability to the country, in the face of complex challenges. Terrorist attacks from across the borders continue to pose a serious threat to us. India's coastal security remains inadequate. A recent exercise held to check new security arrangements showed large gaps in the security grid. Exercise-enemy agents entered sensitive areas with arms similar to those used by Pakistani terrorists in the Mumbai attacks. It is obvious that coordination among various security elements has been lacking despite the lessons learnt after 26/11. It's not finish hear continuously terror attack done by Pakistan.

Our Immediate Neighbours

Almost all the other countries in our immediate neighbourhood are undergoing varying forms of instability. Nepal has transited into a Republic, ending the 240 year old monarchy. Future portents for peace and stability in Nepal depend on the approach of the new dispensation to governance. The radicalisation of the domestic environment in Bangladesh, continuous inflow of illegal immigrants to our North East and escalation of violence in Sri Lanka are issues of concern to us. Keeping Myanmar engaged, due to security and economic reasons, is important to us. The emergent humanitarian effort undertaken during the recent cyclone is reflective of our relationship. Maldives is stable; however, recent incidents indicate a potential for instability. Bhutan is transiting peacefully from hereditary monarchy to democratic governance. However,

the unresolved Bhupalese problem could destabilise the region. All this calls for keeping a continuous watch on happenings around our immediate neighbourhood, and ensuring that there are no adverse spill over effects.

Role of Indian army

Ever since independence, the Army has been involved in helping sort out multiple insurgencies, terrorism, fissiparous tendencies and has participated vigorously in stemming the rot and stabilizing the situation. It has also extended the reach of the state to inaccessible areas and, through egalitarian recruitment policies and secular conduct it has contributed immensely to nation-building and national integration. For over 70 years since independence, the Indian Army has been at the forefront as the guarantor of the nation's freedom against external aggression, along with the Indian Navy and the Indian Air Force, and as the primary force engaged in keeping the nation together in the face of internal discord, communal disharmony and fissiparous tendencies.

India's increasing dependence on the army to pull its chestnuts out of the fire time and again, the Indian Army has particularly remained apolitical. It has put down fissiparous and secessionist forces within India with great cost to itself over these 70 years. It has protected India from within and without. The Indian army also has a unique distinction of helping create a nation (Bangladesh) in the neighbourhood and then quietly walking away to let the people take charge. By contrast, the Pakistani Army has never really allowed democracy to flourish in its country. Instead, it has created a military-industrial complex that has spread its tentacles in every aspect of governance. Even today, the Pakistani Army does not let go of any opportunity to undercut democracy; it nurtures and treats jihadi elements as its strategic asset against India and the United States. Even in other smaller nations around India — Nepal, Myanmar and Bangladesh, for instance — the armed forces have had to intervene and run the affairs of those countries at some point. Besides the inconclusive operations in Kashmir in 1947-48, in the early years after independence, the Army assisted Sardar Patel, India's Iron Man and first Home Minister, in consolidating some of the recalcitrant Princely states with the Indian Union. In Junagadh, a simplebrigade-level demonstration of strength achieved the desired results. The Nizam of Hyderabad dallied for one year and an armoured division had to finally undertake a 100-hour operation to settle matters in September 1948. When the Government of Portugal had failed to see reason for 14 years, in a swift offensive in 1961, the Army liberated Goa, Daman and Diu and finally rid the nation of foreign colonisers. Basking in the afterglow of a successful non-violent struggle for independence, independent India's political leadership however neglected the development and modernisation of the Army, secure in the belief that a politico-diplomatic response was adequate to meet the threats and challenges to national security. Unprepared to execute the then Prime Minister Jawaharlal Nehru's hastily conceived "forward policy", the Indian Army suffered a crushing blow at the hands of China's invading hordes in 1962. The next major threat came from Pakistan in the west. Armed to the teeth with shining new Patton tanks and F 86 Sabre jets from the United States, Pakistan launched a series of misadventures in 1965 beginning with the Rann of Kutch in April-May, Operation Gibraltar in Kashmir in August and Operation Grand Slam in the Akhnoor-Jammu area in September. The 14-day war, which

Pakistan started on 3 December 1971 by launching air attacks, resulted in a grand Indian victory and the emergence of Bangladesh. On 14 December 1971, Lt Gen JS Aurora, General Officer Commanding-in-Chief, Eastern Command and Bangladesh Forces, accepted one of history's greatest surrenders. Once again, the Pakistan army engineered intrusions across the Line of Control (LoC) in Jammu and Kashmir (J&K) in the Kargil sector in the summer of 1999 with a view to interdicting the Srinagar-Leh road and opening a new front for infiltration across the Zojila Pass that divides Kashmir Valley and Ladakh. In the first week of July 1999, the Indian Tricolour was hoisted on Tiger Hill and soon fluttered atop many other peaks in the high Himalayas of Kargil district after a truly heroic effort.

The Indian Army has been engaged in internal security and counter-insurgency operations in the country almost throughout the post-independence period. The armed insurrections supported by various foreign powers in almost all the north eastern states since the early 1950s were successfully fought by the army and the Assam Rifles that is officered by the Army and today special power act handle by Indian army at present . In Punjab, after the Pakistan-supported militancy had continued to fester for many years, the Army was employed as a force of the last resort to flush out Bhindranwale's armed followers from the holy precincts of the Golden Temple in June 1984. Later, as the situation in Punjab stabilized, Pakistan-prompted discontent reared its ugly head in the Kashmir Valley in 1989-90 and a new wave of Pakistan-sponsored militancy gathered momentum in the form of Proxy War. From 1990 to till date Indian army fight with terrorist continuously .there is many issues like nexes movement, telangana matter, north east, classism etc handle by Indian army very well The Indian Army's greatest achievement since independence is undoubtedly its monumental contribution to keeping the Indian nation united, despite fissiparous tendencies, strident religious fundamentalism, ethnic dissonance and externally aided insurgencies.

Conclusion

The 21st Century certainly promises to be momentous for the nation in many ways. Despite the turbulent times and the region that we live in, our democratic credentials remain strong and our economy has shown resilience. The potential rise of India as a major power would require development of all elements of National Power, to secure our interests and enable us to play a more effective role in the regional and global arena. Not only should the country be ever prepared to meet external challenges from its traditional adversaries but also it must continue to retain strategic autonomy in decision-making. The Army, as part of the defence forces, comprises an important component of India's comprehensive national power and has always responded to every challenge successfully. It will be my endeavour to ensure that the Army remains not only ready but also relevant to today's needs and the anticipated challenges of the future.

References:

https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Army
https://www.quora.com/What-is-the-Role-of-Indian-Army-in-nation-building
www.indiastrategic.in/topstories1887_Indian_Armys_Stellar_Role_in_Nation_Building.htm
https://www.linkedin.com/pulse/role-armed-forces-internal-security-capt-sb-tyagi-coac-cc-fism-csc-
https://www.quora.com/What-is-the-Role-of-Indian-Army-in-nation-building

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

https://www.quora.com/in/Indian-Army-How-do-paramilitary-forces-in-India-function

Stress Management in Sports and Modern Life

Prof Dr. Raju D. Chawake
Director of Physical education & Sports
Adarsa Arts & B.comm College. Desaiganj

Abstract :-

Stress is normal part in modern life. In small quantities stress is good. It can maturate you and help you become more productive. However, too much stress or a strong response to stress can be harmful which is called as negative stress. If we always respond in a negative way, our health and happiness may suffer. By understanding ourselves and our reaction to stress-pricking situations, we can learn to handle stress more appropriately. Stress management is not about learning how to avoid or escape the pressure and turbulence of modern living. It is about learning to appreciate how the body reacts to these pressures, and about learning how to develop skills which enhance the body's adjustment. Stress management is to learn about the mind-body connection and to the degree to which we can control our health in a positive sense.

Keywords :- Stress, Steers, Management, Modern Life, Sports.

Introduction :-

Our liver today abounds with tension, deadlines, traffic jams along house and at work. The list is seemingly endless sometimes. Stress is our body's internal reaction to external stimuli coming from the environment. Stress is everywhere and because of it the performance is dramatically upset. As stress is a part of modern life, with increasing complexity of life, stress is likely to increase. Various events in life cause stress, starting with the birth of a child and ending in the death of dear one. If work-related stress is not recognized, acknowledged and managed appropriately, it can lead to serious illnesses, ranging from heart disease to mental disorders, to productivity decreases and substantial dilatation costs.

Modern organizations presently recognize that people face various types of stress in their daily work and personal life. Stress is inherent in modern life. People working in every place develop emotional or physical problems which result in stress. The term stress has been derived from the Latino word "stringer" which means to draw tight. "Everyone knows that energy is capacity to do work", for in life we need more or less energy.

Concept and Definition of Stress :-

Stress- Stress is a state of tension produced by pressures or conflicting demand with which the person cannot cope adequately. The stress of creative successful work is beneficial, while that of failure, humiliation or inflection is detrimental. It is believed that the biochemical effect of stress would be experienced irrespective of whether the situation is positive or negative. Stress as a variation from one's state of being in "estruses" which is marked by man, specific to any demand made on it to adopt.

How Can We Manage Stress Positively?:-

One of the best defenses against stress is to have a well balanced lifestyle backed up by a healthy diet and an idea of the relaxation techniques that work for you. The following techniques are a selection which can be successfully used to relieve tension and anxiety during a difficult

situation. They are not difficult and you will be able to use them without anyone else being aware.

Stepping Back From the Situation:-

When we become anxious and tense, our breathing changes. It becomes shallow, fast and irregular. Try to be aware of your breathing as it gives excellent early-warning signals of tension. Concentrate on breathing deeply, taking your breath down to your diaphragm and holding it there for a moment or two before exhaling. Try to get your breathing into a comfortable rhythm and breathe in and out for the same length of time, say for a count of 3 or 4, until you begin to feel calmer.

Relax:-

Mental tension is always accompanied by physical tension, particularly in muscles of the face shoulders, hands and back. A quick way to lessen the tension is to take each part of the body starting perhaps with your eyes then your mouth, shoulders, arms etc. Clench each set of muscles tightly so you can feel all the tension being concentrated in that one place, then release the tension letting it flow out of your body. These techniques need to be practiced and it is important to remember to breathe evenly and deeply at all times.

Easy Eating:-

The benefits of a balanced diet are well known- everything in modernization is currently a fashionable view with an emphasis on fruit, vegetables, whole grains and pasta. But just as we are what we eat, how we eat can affect our well being too. If you are feeling tense you will have a tendency to bolt your food which is then difficult for your body to deal with often resulting in indigestion and other stomach problems. Try to eat slowly and peacefully and enjoy you meal. If you are feeling stressed you could consider vitamin supplements.

Don't Try To Be Perfect:-

When we are under stress many of us add to our problems by trying to be everything to everybody – in fact trying to be perfect in every sphere of our home and work lives. We become so busy. Being busy we never get a chance to think about how we are coping and about what is going on inside ourselves. If you feel this is happening to you, take stock of your situation. Think about what is important to you, what you want to focus on, what you want to achieve rather than trying to live up to other people's expectations.

Don's spend time just worrying about a situation. Try to convert that anxiety into some form of action which will help you to feel much more positive. Try not to worry about things that haven't yet happened or that you can't do anything about.

Positive Thinking:-

Don't let the superficial chaos of the world get you down-be your own person with your own positive approach to life. Make time every day to close your eyes and use your imagination to conjure up images of the things that give you pleasure or that you enjoy. Don't under-estimate the importance of laughter. It immediately relaxes all your facial muscles and is one of the best safety valves for strained nerves. Don't let the cares of the world get you down before you've even had your breakfast. For many people negative thinking becomes a habit and a very bad one. Try to break the mould and take control of your own thoughts.

Social Support:-

- Social support from family, friends and colleagues can decrease stress.
- Establishing good rapport with colleagues by sharing common stressors and solutions can relieve a tense environment and improve productivity.
- Express your feelings in writing; it can be just as effective in reducing stress ad speaking with another individual.
- Nurture yourself and others. Helping others can take the focus off of a stressful situation, and lead to new friends and support systems.

Relaxation :-

Relaxation does the opposite of stress: lowering blood pressures, pulse rate and respiratory rate, releasing muscle tension, and easing emotional strain. so when ever feel stressed, we should take proper rest.

- Choose any suitable time and a quite place and relax your body.
- Breath slowly and deeply.
- Learn to mediate- The goal of meditation is the attainment of state of calm awareness.
- Sleep better– switch off all stimulating activities. Listen to music, watch television and take a milky drink or herbal tea before sleeping.

Conclusion:-

Stress is a common problem in modern life that affects the health and performance of students and teachers. Nowadays globalization, resulting in competitive pressures, alterations in work organization, and the constant need to adjust to ever changing technological progress, creates greater demands for highly skilled and adaptable workers. Nevertheless, individual cannot expect to have a life without stress, as Slyer states, complete freedom from stress is death. Consequently, what is necessary is to give individuals opportunities to learn the strategies required to manage stressful situations in order to improve their performance and enhance their well-being.

Reference :-

1. Davis, M., Robbing Schulman, E., & Ma Kay, M. (1995). The Relaxation & Stress Reduction Workbook. 4th ed. New Harbinger publications. Oakland. CA.
2. Jex, S. (1998). Stress and Job Performance: Theory, research and Implications for Managerial Practice. London: Thousand Oaks CA: Sage.
3. Agaawal. S.C. Marimuthu P.And Manoharan N.-Occupational Stress and Job Satisfaction Among Managers published in Indian Journal of Occupatoinal and Environmental Medicine. 7 (2), May August 2003
4. Dally, E., et al. (1993) Measuring the impact of menopausal symptoms on quality of life. Br. Medical journal. 307, 836-840
5. Nagendra and Nagarathna (1988), New perspective in stress management, Bangalore : Vivekanand Kendra, Yoga Research Foundation.
6. UNESCO (2004) Education For All. The Quality Imperative. EFA Global Monitorieg,
7. http:/www.stress-relief-exercises.com, retrieved on December 8, 2014
8. http:/stress.about.com. retrieved on December 8, 2014

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Female Feticide is the Threat for Indian Society

By- Pradnya S. Wanmali
Asst. Professor
Fule – Ambedkar College of Social Work
Gadchiroli

Introduction

Female feticide is the termination of a girl foetus in the womb before its complete term just because it is female. According to the statistics, it is found that male to female sex ratio is 102.4 males/100 females in 1961, 104.1 males/100 females in 1981, 107.8 males/100 females in 2001, and 108.8 males/100 females in 2011. It shows that number of male per female is increasing regularly. Female foeticide was almost started in the early 1990s on the coming of affordable ultrasound technology in India.

The advancement of ultrasound technology in India came in 1979 however its spread was slow. But became widespread in 2000. It is estimated that since 1990s, more than 10 million of female foetuses have been aborted because of being girl. We can see that female foeticide has been practiced through the history and cultural background. Earlier, people believed that male babies are superior as they would provide manual labor as well as lead the family lineage in future. Son is considered as family asset however a daughter is a liability.

Daughters are given less respect and priority than sons in Indian society from the ancient time. They did not have same access like boys in the areas of education, healthcare, nutrition, play, etc. In order to combat with sex-selective abortions, there should be high level awareness among common public. Satyamev Jayate, a most famous programme run by the Aamir Khan on TV has done great to raise awareness among common public through its first episode of "Daughters Are Precious". Cultural interventions regarding this issue are need to be addressed through awareness programmes. Recent awareness programmes like BetiBachaoBetiPadhao, or Save girls campaign, etc have been made regarding girl's rights.

Female foeticide is the elimination of girl child after sex determination test from the womb. Girl child is killed before birth just to fulfill the wishes of old members in the family of getting boy baby first. All the process gone under family pressure especially by husband or in-laws. General reason behind abortion becomes unplanned pregnancy however female foeticide becomes planned by the families. It is the age old practice to kill ever unwanted girl child in the Indian society.

People believe that boys are the key to continue their family lineage however they do not understand the most simple thing that girls are reasons to give birth to new entity in the world not boys.

Reasons of Female Foeticide

Female foeticide is an unethical act has been practiced from old age due to some cultural norms and socio-economic policies. Following are the reasons of female foeticide in the Indian society:

- The important reason of female foeticide is the preference of male child over girl child because son is the main source of income however girls are consumer. There is a misconception in the society that boys are always look after their parents however girls are to left them away.
- Old custom of dowry system in India has put a big challenge before parents which is the main reason to avoid girl child by the parents.
- Low status of women in the male dominated Indian society.
- Parents consider that boys would carry their name ahead in the society however girls are only to handle households.
- Legalization of abortion in India is another big reason for the illegal sex determination and termination of girl baby.
- Technological advancement in the health sector has given fire to the female foeticide.

Effective Measures to Control:

As we all know that female foeticide is a crime and social disaster for the future of women. We should notice the reasons for female foeticide in the Indian society and try to solve one by one on regular basis. Female infanticide or female feticide is mainly because of the sex determination. There should be legal stoppage to get control over it. All the laws should be strictly followed by the every citizens of India. And one should be surely punished if found guilty for this cruel practice. Permanent termination of license should be done if found practicing this. Marketing of medical equipments especially for illegal sex determination and abortion should be stopped. Parents should be penalized who want to kill their girl baby. Campaigns and seminars should be regularly organized to aware young couples. Women should be empowered so that they can be more attentive to their rights.

What is Female Foeticide

Female foeticide is the process of abortion to terminate female foetus from the womb of mother before birth after the sex determination tests like ultrasound scan. Female foeticide and even any sex determination test is illegal in India. It is the shame for the parents who are desperate for a baby boy as well as doctors carrying out abortions especially for this.

Causes of Female Foeticide

Female foeticide have been in practice for centuries especially for the families who prefer only male child. Various religious, social, financial and emotional reasons are also there. Time has been changed now to a great extent however, various reasons and beliefs are continuing in some families. Some key reasons of female foeticide are:

- Generally parents avoid girl baby because they have to pay a big amount (more than their strength) as a dowry at daughter's marriage.
- There is a believe that girls are always consumer and boys are producer. Parents understand that son earn money for them whole life and care their parents however girls will get married a day and go away.
- There is a myth that son will carry name of family in future whereas girl have to carry husband's family.
- Parents and grandparents understand their honor while having boy baby in the family whereas shame having daughter.

- There is a pressure on new bride of the family to give birth to a male child thus she is forced to go for sex determination and abortion if girl baby.
- Illiteracy, insecurity and poverty of people in society are main reasons of girl baby burden.
- Technological advancement in the science and utilities has made this very easy for parents

- Female foeticide is one such grave social problem arising out of the so-called "traditional thoughts" of our society. Illegal abortion of the female foetus is done due to family pressure from in-laws, husband or the woman's parents, and the reasons for this are preference of son, girls being considered as a burden, poverty, illiteracy, social discrimination against women etc.
- **Consequences of female foeticide in India**
- Female foeticide has a serious impact on the society, in the overall growth and development of the country. Let us discuss below the effects of female foeticide in India:
- **Skewed sex ratio:** According to 2011 census, the child sex ratio in India was 919 females to 1000 males, which declined from 927 females to 1000 males in the previous decade. Haryana, which is supposed to be one of the richest states in India, takes the top most position in skewed sex ratio. Other prominent states are Punjab, Delhi, Gujarat, Maharashtra, Himachal Pradesh, Rajasthan, Uttar Pradesh etc. Skewed sex ratios are seen in almost all the states of India, except in North East India and some of South India. Since 1991, more than 80% of districts in India have shown a reducing sex ratio. Going by this, the next census by 2022 will definitely show a further reduction in sex ratios all over the country. It is horrifying to state that illegal foetal sex determination and sex selective abortion have developed into a Rs. 1000 crore industry in India.
- Killing a girl child before or after she is born has an adverse effect on the sex ratio and leads to further social evils. Skewed sex ratio, which is the result of female foeticide, has other negative consequences in the society.
  - **Shortage of girls for marriage:** "Baljeet Singh, a truck driver of Haryana, gave up hope of finding a girl for his marriage from his state Haryana. He was 30. He then got married to a young girl, half of his age, from a Muslim community in Assam"
  - In a recent report by the Red Cross Society, there is a large number of bachelors who have crossed the marriageable age in Punjab and Haryana because of shortage of girls.
  - Eligible Jat boys from Haryana are seeking brides from areas which are far away from their home town, like Kerala, to change their "single" status to "married".
  - These are just a few instances. With fewer women, it is interesting to notice the "Indian marriage market". Men are willing to pay a large amount of money to get married to a girl from other states like Jharkhand, Bihar, West Bengal, or Madhya Pradesh. The outcome is that while the parents of the girls benefit, the girls themselves have to compromise their culture, dress, language and food habits.
  - **Trafficking and prostitution:** Girls are kidnapped or stolen. They are sold and resold at varied prices. Eventually, they end up being prostitutes.
  - **Increasing number of child marriages:** Many women from poverty zones or poverty-stricken families get married before 18 years in order to survive and prevent being a burden to the family. The number of child marriage is increasing. Girls get married to men double their age. They are forced to get married to old men.

- **Increasing maternal deaths and ill-health of women:** Killing of a foetus in the womb or abortion weakens the health of a woman. In some cases, the women have to undergo many abortions till they conceive a male child. The outcome is that there is an increasing number of maternal deaths. Women undergoing abortions are also more prone to infections and sickness.
- **Increase in polyandry:** Munni, a young woman came, to Baghpat village, UP as a young bride, years ago. She was then forced to have sex with her two unmarried brothers-in-law and bear children from them as well. Today she is the mother of 3 sons from her husband and his brothers. Munni is still "unhappily married" but she has not filed any complaint.
- There are many such incidents happening in India. In most villages in India where female foeticide is practiced, one wife lives with many unmarried brothers.

Conclusion

- Ironically, female foeticide takes place in a country where people worship various forms of Goddesses, and where females are considered as *MaaLaxmi*'s incarnation and where young girls are worshipped and people touch their feet for blessings. But even then, the intentional killing of the girl child continues. Such is the double standards of our society. Right to education, health and empowerment are the fundamental rights of every Indian woman. The horrible illegal practice of female foeticide has to be stopped by harsh laws and change in the mind-set of the people.

Save the girl child for a better tomorrow!!!

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Total Management

Prof. Rajendra .B. Patil
(Researcher)
Y.T.S.B.M. Chandai Campus
Bhivpuri road, Karjat,(Raigad)
Prof.Dr. Prakash Somalkar,
Guide, Gondwana UNIVERSITY Gadchiroly.

"**Wellbeing Administration in Restricted Places**"

Introduction -After independence India has occupied a path of rapid industrialisation. Consequently industrial mishap also increased. Many workers are injured and kill each year while working on restricted places. An estimated 60% of victims have been among the would be rescuers. Restricted places can be more dangerous than regular work places for much reason.

A lot of lives have been lost and a large number of incidents have been reported in history due to lack of safety awareness and ignorance of associated hazards of dangerous machine, as well as we heard accidents being reported at regular intervals of people associated with the cleaning of septic tank, fuel tanks, effluent tank and chemical tanks. In a manufacturing and maintenance set ups many lives have been lost and serious injuries occurred whereas carrying out hot work in restricted places.

Restricted Places: Restricted place is an enclosed or partially enclosed place that:

1) Is not principally deliberate or intended for individual possession.
2) Has a restricted access or exit by way of locality, extent or mean.
3) Can represent a risk for the health and safety of anyone who enters, due to one or more of the following reason
   a) Its plan, building, location, or environment.
   b) The resources or substances in it.
   c) Job performance individually carried out in it.
   d) Mechanical, practice and safety hazards present

Restricted places can be below or above ground .Restricted places can be found in almost any work place. A restricted place, despite its name, is not necessarily small. Examples of restricted places include silos, vats, hoppers, utility vaults, tanks, sewers, pipes, access shaft, truck or rail tank cars, and aircraft wings. Ditches and trenches may also be restricted places when an admission or outlet is limited.

Hazards in restricted places can contain:

a) Destitute atmosphere superiority:
   There may be an insufficient amount of oxygen for the worker to breath .The atmosphere might contain a poisonous substance that could make the worker ill or even cause the worker to lose the consciousness. Natural aeration alone will frequently not be enough to continue breathable superiority air.
b) Compound exposure due to skin contact or ingestion as well as breathing of dreadful atmosphere

c) Fire Hazard:There may be an explosive /flammable atmosphere due to flammable liquids and gases and inflammable dust which if ignited would lead fire or explosion

d) Process: Related hazards such as residual chemicals, release of contents of a supply line.

e) Noise.

f) Safety hazards: Such as moving parts of equipment's, structural hazards, enlightment

h) Shifting or collapse of bulk material.

i) Barrier failure resulting in a food or release of free-flowing solid.

j) Uncontrolled energy including electrical shock.

K) Visibility.

l) Biological hazards.

Factors affecting working in restricted places:

Many factors need to be evaluated when looking for hazards in restricted places. There is smaller margin for error .An error for identifying or evaluating potential hazards can have more serious consequences .In some cases, the condition in a restricted places are always extremely hazards .In other cases, conditions are life life threatening under an unusual combination of circumstances. This variability and unpredictability is why the hazards assessment is extremely important and must be taken very seriously each and every time one is done. Examples are fallows:

a. The entrance /exit of the restricted places might not allow the worker to get out in time should there be a flood or collapse of free flowing solid.
b. Self-rescue by the worker is more difficult
c. Release of the sufferer is more difficult .The interior arrangement of the restricted place often does not allow easy movement of people or equipment within it.
d. Natural ventilation alone will often not be sufficient to maintain breathable quality air .The interior configuration of the restricted places does not allow easy movement of air within it.

e. Condition can change very quickly .The place outside the restricted place can impact on the conditions inside the restricted place and vice-versa. Works activities may introduce hazards not present initially.

Roles and Responsibilities:

Departmental administration

a. Ensure that each restricted place is identified and inventoried.
b. Ensure that each restricted place is labelled.
c. Ensure that worker is conscious that unauthorised admission into restricted place is strictly forbidden.

DEnsure that employee have the equipment necessary for safe entry and non-entry rescue.

e. Ensure that any entry into restricted place is applied through written work permit.

f. Ensure that authorised entrants, entry attendants and permit applicants are trained.

Area superintendent.

A Attend training as required.

B Authorise restricted place entry work permit.

C Perform risk assessment to understand the hazards and risk involved and ensure necessary precautions are taken.

D Brief permit applicant, authorised entrants end entry attendants on their responsibilities.

f Ensure that the rescue services has been notified.

Permit Applicant. (Admission Controller)

A Attend training as required.

B Attend conference by area supervisor as required.

C Be aware of the hazards specific to each restricted places under his supervision and ruts sign and symptoms and consequences of exposure.

D Ensure that entry activities are conducted in accordance with the procedures.

E. Coordinate entry activities whenever personnel changes occur.

F. Terminate or cancel work permits whenever either of the following occurs:

i) Entry activities covered by the work permit are completed. Or

ii) A condition that is not allowable under the authorized work permit is detected.

g Conduct an immediate inspection of restricted places practices whenever there is a reason to believe that they do not protect authorised entrants,ie:

a) An unauthorised entry

b) Detection of a hazard that was not previously identified.

c) Detection of a condition during entry that is prohibited.

e) Occurrence of any injury or near- miss during or

f) Authorised participant's response regarding the efficiency of practices.

Authorised Entrants

a. Attend briefing by area supervisor as required

b. Be constantly conscious of the hazards specific to the restricted places entered and the routs ,signs and symptoms, and consequence of exposure.

c. Use all equipment's required as stated in the authorised work permit during entry process.

d. Perform entry activities in accordance with the procedures.

e. Never enter restricted places without reviewing the authorised work permit.

f. Maintain continuous communication with the entry attendant during entry operations, So that the entry attendant can monitor status.

g. Immediately alert the entry attendant if either of the following occurs:

- Signs and/ or symptoms of exposure are detected. Or
- A condition is detected that does not meet acceptable entry criteria.

h. Immediately egress a restricted place if any of the following occurs:

- An evacuation alert is called out by the entry attendant or entry supervisor.
- Sign and/or symptoms of exposure are detected.
- A condition is detected that does not meet acceptable entry criteria. or
- A migration alarm is sounded.

Entry Attendant

a) Attend briefing by area supervisor as required.
b) Be aware of behavioural changes that may indicate that authorised entrants are exposed to a hazardous atmosphere.
c) Continuously maintain an accurate count of authorised entrants within the restricted places.
d) Remain outside the restricted places until reassured by another entry attendant.
e) Maintain continuous communication with authorised entrants during entry operation.
f) Instantly warn authorised entrants of emergencies.
g) Continuously monitor the environment both inside and outside of the place to ensure that entry condition remain safe.
h) Immediately alert all authorised entrants to evacuate the restricted place if any of the following occur.
   - A condition is noticed that is not acceptable for safe entry.
   - Behavioural changes in authorised entrants may indicate potential exposure to a hazardous atmosphere.
   - A condition outside of the place may impact the safety of the authorised entrants

I) notify the security on telephone, if an emergency occurs.
J) If unauthorised individual approach the restricted place and/or entre it while entry procedures are underway; ensure that the following action are immediately taken.

- Warn unauthorised individual that they must remain clear of the place.
- If they have entered for any reason, ensure that they immediately exit the space and notify authorised entrants and the permit applicant (entry supervisor) of the occurrence.

k) Perform non-entry rescues using retrieval system.
l) Refrain from any activity that may interfere with the primary responsibility of monitoring and protecting the authorised entrants.

Contractors a Attend training is required.

b. Ensure that all precautions as stated in the authorised work permit is taken before entry into restricted places.
c. Ensure that all contract permit applicant (entry supervisor), authorised entrant and entry attendants are briefed.

Emergency Response Team (ERT) Administrator

a. Ensure that all ERT members are specifically trained in proper use of personnel protective equipment and rescue equipments and fully aware of their rescue duties.

b. Conduct restricted places entry rescue practice drills at least once every 12 month by truly simulating rescue on dummies, manikins, or genuine persons.

C. Ensure that at least certified first aider respond to an emergency.

Safety Health and Ecological (SHE)

a. SHE Area co-coordinator oversees implementation and management of restricted places entry practices.

b. Provide advice and clarifications concerning restricted places entry procedure, hazards and appropriate precautions.

c. Conduct training for area supervisors, and permit applicants (entry supervisors) concerning restricted places entry hazards, procedure, atmospheric testing and rescue.

Preparing to enter a Restricted Places:

The vital thing to remember is that each time a worker plans to enter any work place, the worker should determine if that work place is considered a restricted place. Be sure the restricted place hazards judgment and control program has been followed.

The next questions to ask is –is it absolutely necessary that the work be carried out inside the restricted places? In many cases where there has been death in restricted places, the work could have been done outside the restricted places.

Before to entering any restricted places, a trained and experienced person should recognize and evaluate all the probable hazards within the restricted places. An important stage in determining the hazards in a restricted place is air testing.

Testing the Air Quality:

The air within the restricted place should be tested from outside of the restricted place before entry into restricted place. Care should be taken to ensure that air is tested throughout restricted place –side –to –side and top to bottom. A trained worker using detection equipment which has remote probes and sampling lines should do the air quality testing .The sampling should show that:

- The oxygen content is within safe limits not too little and not too much.
- A hazards atmosphere (toxic gases, flammable atmosphere) is not present.
- Ventilation equipment's are operating properly.

The results of the tests for these hazards are to be recorded on the entry permit along with the equipment's or method(s) that are used in performing the test.

Air testing may need to be on going depending on the nature of the potential hazards and the nature of the work. Condition can change while workers are inside restricted places and sometime hazards atmosphere is created by the work activities in the restricted places.

Control of Hazards:

The traditional hazard control methods found in regular works sites can be effective in a restricted place. These include engineering controls; administrative controls and personnel protective equipment .Engineering control are designed to remove the hazards while

administrative control and personnel protective equipments try to minimise the contract with the hazards .However, often because of the nature of the restrictive places and depending upon the hazards ,special precaution not normally required in a regular work site may also need to be taken .The engineering control commonly used in restricted places is mechanical ventilation .The entry permit system is an example of an administrative control used in restricted places .personal protective equipment's (respirators, glows, ear plugs)is commonly used in restricted places as well.

Air Quality:

Natural ventilation (natural air currents) is usually not reliable and not sufficient to keep up the air quality. Mechanical ventilation (blowers, fan) is usually necessary to entanglement, slips and falls maintain air quality

a) If mechanical ventilation is provided, there should be a warning system in place to immediately notify the worker in the event of hazard or failure in the ventilation equipment's.
b) Care should be taken to make sure the air being provided by the ventilation system to to the restricted places is 'clean' .
c) Ease of the year movement throughout the restricted place should be considered because of the danger of the pockets of toxic gases still remaining even the use of mechanical ventilation.
d) Do not substitute oxygen for fresh year .Increasing the oxygen contain will considerably increase the risk of fire and explosion.
e) The use of mechanical ventilation should be noted on the entry permit

Prevent Fire and Explosion:

Work where flame is used or sources of detonation may be produced (hot work) should not normally be performed in restricted places unless:

a) All flammable gases, liquids and vapours are removed prior to the start of any hot work .Mechanical ventilation is usually used to keep the concentration of any explosive or flammable hazards substance less than 10% of its Lower Explosive limit and make sure that the oxygen content in the restricted places is not enriched. Oxygen content should be less than 23%but maintain at levels greater than 18%

b) Surfaces covered with combustible material should be cleaned or shielded to prevent ignition.

c) While doing the hot work , the concentration of oxygen and combustible materials must be monitored to make certain that the oxygen level remain in the appropriate range and levels of the flammable material do not get higher than 10%of the lower explosive limit. In special cases it may not be possible, and additional precautions must be taken to ensure the safety of the worker prior to entering the restricted places

Hazardous Energy :

All potentially hazardous energy sources must be de-energized and locked out prior to entry to the restricted place so that equipments cannot be turned on accidently.

Extra Safety Measures:

Many other situations or hazards may be present in restricted places. Be sure that all hazards are controlled including:

- Any liquids or free flowing solid are removed from the restricted places to eliminate the risk of drawing or suffocation.
- All pipes should be physically disconnected or separation blanks bolted in place. Closing valves is not sufficient.
- An obstacle is present to avoid and liquid or free- flowing solid from entering the restricted places.

The opening for entry into and exit from the restricted places must be large adequate to allow the passage of a person using defending tools.

Conclusion:

Safety in restricted places can be managed to mitigate risk by creating awareness and developing clear understanding of each work place hazards, physical and chemical characteristic of material etc. Regulatory requirements are increasingly insisting and demanding industry to ensure work place safety to enable protects and safeguards people from being victims of any toward incidents. Every organisation should evaluate the Restricted place risk ,risk out of associate hazards in each identified location , display safety signage's and warning create awareness in its employees by providing safety training .It is the need in any organisation to develop a mechanism to continuously evaluate and measure restricted places risk and make all efforts to mitigate any incidents to take place. Education and training are milestones of handling entry /exit into restricted places in a safe manner.

References:

1) American Conference of Governmental Industrial Hygienists (ACGIH) http://www.acgih.org
2) Informational booklet of Social Security and Industrial Hygiene, By Prof. A .M. Sharma
3) ISSN-0973-9602-Indian Journal of Occupational and Environment and Medicine http://www.ijoem.com.
4) Applied Occupational Environmental Hygiene Vol.10, No5, May 1995
5) ISSN-O973-2284-Online 1998 -3670-'Indian Journal of Occupational Environment and Medicine' – http://www.ijoem.com.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Micro Finance and Women Empowerment: Achievements and Deterrents

Dr Nupur Ojha
Assistant Professor
Manipal University Jaipur

Abstract:
With the increased emphasis on women empowerment, holistic efforts are were made to articulate pro feminine policies and programs to stimulate empowerment vision.Empowerment was meant to be achieved across all dimension like political, social, economic, financial etc. and was to be initiated from the grass root level of the society where gender biases have oozed spirals leading to absolute insignificant role of women in the economic and social domains. Amongst all the tools and strategies adopted for ensuring empowerment, Micro Finance, was specified a prominent role, owing to its unique ability to customizationand ease of accessibility.The poor women borrowers were proved to be better borrowers both in terms of repayment and risk, which elicited interest of financial institutions across all levels. This large scale interest by financial institutions and regulators generated positive sway both in economic and social context upon empowerment. The present paper attempted to study the role, micro finance has played so far in achieving the empowerment vision and also throws light on the obstacles that lies ahead. The paper concludes that Micro Finance is undeniably a powerful instrument which needs to be refined in light of the existing lacunas to further strengthen its role in the empowerment prophecy.
Key words: Micro Finance, Economic Empowerment, SHG-Bank Linkage,

1. Introduction:

A nation's development to a large extent depends upon the inclusivity and penetration of the developmental initiatives. Since ages, Indian women were asserted as a subordinate status. It was realized that for Inclusive growth to be a reality, focus has to be drawn upon this under privileged section of the society. Soon after that, host of pro women policies and regulations were articulated and implemented. It wasrecognized that financial strengthening is the most feasible way to advance social and political empowerment. However, it is worth mentioning that a huge chunk of the Indian population resides in rural parts of the country which has its own peculiar attributes. India has 6.40 lakh villages and its 68.84% of the population is living in rural areas (Census 2011).Therefore, any program initiated for women empowerment must obviously comply with the needs of rural sections.

During the past few decades, Micro Finance emerged as a lucrative mode of providing finance to the rural sections owing to its ability to cater to the specific requirements of this sector.Micro Finance is a tool which enhances the debt servicing capacity of rural borrowers and improving their standard of living (Tripathi, 2015).Its flexibility, accessibility and approachability makes it apposite for fulfilling the rural financial requirements.

The regulators intended to infuse more funds into Micro Finance programs with one of the objective being promoting empowerment. At present the access to micro finance is widely unequal between men and women in the country. Huge efforts were made during 1990s through NGO managed schemes and specialized banks to augment the accessibility of women in financial services. Regulators were highly optimistic about the empowerment potential of Micro Finance savings and credit schemes which was reflected in most of the literature and policy frameworks. Microfinance was envisaged as a powerful tool for poverty alleviation which renders more capabilities to the poor men and women in dealing with the adverse effects of various structural policies and the brunt of globalization(Mayoux, 2001).

However, apart from the optimism and positive outlook towards the role of Micro Finance, there were doubts and skepticism too about the contributions of these programs and schemes. Some researchers argued that too much focus uponMicro Finance schemes, diverts the policy makers from promoting other more effective policies. Micro Finance distracts the resources of clienteles from alternatives, which can be more effective (Rogaly, 1996). Doubts were also raised about the extent to which such schemes benefits women (Anne Marie Goetz, 1996).

Literature so far, leads to the generation of three contrasting opinions on the linkage between Micro Finance and Women Empowerment.These are:

1. Optimistic View: they essentially rely upon the positive evidence and remain optimistic about the sustainability of Micro Finance Programs in fulfilling the desired objective of Women Empowerment.
2. Neutralists: They do not remain overtly positive about the possible role of Micro Finance and considers its limitations. However, they still consider as an important tool which needs to be synchronized with other measures to address empowerment.
3. Pessimistic Clutch: They consider Micro Finance as a gloomy measure. They argue that such schemes leads to a diversion of key resources and at the same time, do not generate any positive results.

2. Importance of the study

With the increasing thirst on women empowerment, it becomes important for policy makers and regulators to articulate programs and policies that substantiate the role of women at large. It has also been realized that financial and economic empowerment will yield ground for other spheres of empowerment viz, social, cultural and political.

Efforts have been made to ensure economic empowerment through a lot of measures and programs, Micro Finance being one of them. It is expected to play a crucial role in achieving empowerment owing to its approachability and structure. The present study attempts to explore the role micro finance has played in ensuring empowerment and the obstacles which prevented it to achieve the desired altitudes.

3. Review of Literature

Women Empowerment

In 2006, Economist proclaimed women to be the world's most under-utilized resources. Series of patriarchal gimmicks rampant in the society, prevented them to develop as a socially and economically useful resource. Women empowerment has received significant consideration from the regulators globally. Being the weakest link of the developmental chain, policies specifically dedicated to their requirements needs to be drafted for bringing the solicited development. Development experts have stated that there is a need to associate economic empowerment to programs that address women's empowerment in a more fundamental way (Dublon, 2015).Number of institution operational at both national and international levels have considered women issues and initiated programs to augment their social and health condition and to involve them more keenly into the developmental regime (Yesudian, 2006). It has been established that Depowerment of women is associated with Patriarchy which vanquished women at all strata's including political, social, economic and cultural (Rawat, 2014). Although there are various dimensions to empowerment, it was suggested that three variables women's labor force participation, women's education and women's household decision making effect empowerment at individual level (Phan, 2016).

Micro Finance

Micro Finance is considered as a powerful intervention in the developmental spree of the rural poor specially, women. In India, practically a large chunk of micro finance scenario is dominated by SHG Bank linkage program which is essentially a cost effective tool for bringing the unreached poor into the ambit of financial services (Mayoux, 1999). When Grameen Bank and its founder, Muhammad Yunus, won the Nobel Peace Prize in 2006, the ideology of micro finance intervention as an effective tool to alleviate poverty in the developing countries got further acceptance (Davidson, 2007). In India there has been an increasing thrust upon strengthening the SHG-Bank Linkage program to catalyze the women empowerment initiative. However, the level and reach of micro finance program needs to be further expanded in India. Although many micro finance organizations exist, they are still not sufficient in India (Tripathi, 2015). Despite a substantial growth of micro finance organizations and their borrower base, the outreach of micro finance lending services to poor households was considered to be inadequate (Arindam Laha, 2015). Therefore, the micro finance programs have to amplify their penetration considering all the obstacles and constraints that exist.

Micro Finance and Economic Empowerment

Economic empowerment of women is regarded as indispensable for a country's development hence it has gained utmost importance for political thinkers, reformers and social scientists (Packirisamy, 2015). Economic self-sustainability is essential for elevating the status of women from a deprived agent to an active economic resource. Employment yields economic status which enhances social status and thereby empowerment (J Murugesan, 2010).Micro Finance programs are endorsed as important tool for women empowerment (Sivakumar, 2010). Studies reveal that middle aged women are keenly interested in joining SHGs as it provides them with an opportunity to prove their talents and save money for future (Suman Kalyan Chaudhary, 2012). It was established by researchers that micro fiancé practice has various positive facets towards rural population like poverty alleviation, growth of local economy, gender empowerment and various other structural changes (Chattoraj, 2013).

4. Material and Methods

This is a descriptive paper based on secondary data. The data has been collected through various secondary sources like published reports, Books, Journals etc.

5. Results and Discussions

5.1 Economic Empowerment

The concept of economic empowerment is based upon two edifices:

(a) Prospects of Income generation leading to improved standard of living

(b) Financial Autonomy leading to active participation in decision making

Micro finance programs by contributing towards women's capabilities to earn livelihood, leads to a series of virtuous spirals in terms of economic empowerment, enhanced well-being and broader social and political empowerment (D M Khandare, 2016). Micro finance substantially expedited women empowerment at individual, intra-household and at communal levels (Sabharwal, 2006).

During the 1970s, limited financial accessibility has been identified as a major set-back on the ability of women to indulge in income generating activities and other economic aspects and also in reaping the benefits of various poverty alleviation programs launched by the government. As per a study conducted by Asian Development Bank approximately 95% of poor rural households in Asia and Pacific Region still do not have access to institutional financial services.

Various developmental programs have been initiated by the regulators focusing upon women empowerment buy they all have largely failed to generate the desired fruits owing to limited accessibility. Since this has been recognized, large number of pro women organizations have devised schemes with two

key ingredients: credit and savings, as a measure to increase income and also by enhancing accessibility, enabling women to actively participate in countering burning issues like gender biases. Such programs are all the more relevant for developing countries where such issues are more prominent.

The 1980s witnessed the emergence of anti- poverty micro finance institutions like Grameen Bank and ACCION etc. which claim to have contributed significantly towards the objective of Women Empowerment. In the 1990s, studies concluded the higher repayment rates in context of female borrowers and also the rising need to handle the pressures of gender foyers, which increasingly emphasized upon aiming women in various micro finance schemes and programs.

The three reasons towards being women centric in approach are:

1) Financial Endurance: Based upon the arguments of higher repayment rates amongst woman participants and higher contribution of women's economic activity towards economic growth and development.
2) Poverty alleviation: This is based on the argument that wider access of women in micro finance will strengthen their economic well-being. This has been established that female poverty ratios are higher and they are more responsible for family well-being.
3) Empowerment: Micro finance is considered as a tool for promoting social and economic empowerment of woman. The emphasis is on gender equality and female human rights.

Realizing the importance of women empowerment and the huge potential of micro finance in this sphere, over the years efforts have been initiated to increase the participation of women in micro finance programs.Table 5.1 (a) shows the prominent role of woman SHGs in overall progress under SHG-Bank Linkage program of micro finance from 2010-17:

Table: 5.1 (a) Overall Progress under SHG-Bank Linkage Program (2010-17)

Overall Progress under SHG-Bank Linkage Programme (2010-17)															
(Numbers in lakh/Amount ` crore)															
		2010-11		2011-12		2012-13		2013-14		2014-15		2015-16		2016-17	
		No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount	No of SHGs	Amount
SHG Savings with banks (as on 31st March)	Total SHG Nos	74.62 (7.3%)	7016.30 (13.2%)	79.6 (6.7%)	6551.41 (-6.7%)	73.18 (-8.1%)	8217.25 (25.4%)	74.3 (1.53%)	9897.42 (20.45%)	76.97 (3.59%)	11059.84 (11.74%)	79.03 (2.68%)	13691.39 (23.79%)	85.77 (8.53%)	16114.23 (17.69%)
	All women SHGs	60.98 (14.8%)	5298.65 (17.8%)	62.99 (3.3%)	5104.33 (-3.7%)	59.38 (-5.7%)	6514.86 (27.6%)	62.52 (5.27%)	8012.89 (22.99%)	66.51 (6.38%)	9264.33 (15.61%)	67.63 (1.68%)	12035.78 (29.92%)	73.22 (8.26%)	14283.42 (18.67%)
	Percentage of Women Groups	**81.7**	**75.5**	**79.1**	**77.9**	**81.1**	**79.3**	**84.15**	**80.96**	**86.41**	**83.77**	**85.58**	**87.91**	**85.36**	**88.64**
Loans Disbursed to SHGs during the year	Total SHG Nos	11.96 (-24.6%)	14547.73 (0.65%)	11.48 (-4%)	16534.77 (13.7%)	12.20 (6.3%)	20585.36 (24.5%)	13.66 (12.02%)	24017.36 (16.67%)	16.26 (19.03%)	27582.31 (14.84%)	18.32 (12.67%)	37286.9 (35.18%)	18.98 (3.60%)	38781.16 (4.01%)
	All women SHGs	10.17 (-21.4%)	12622.33 (1.6%)	9.23 (-9.2%)	14132.02 (12.0%)	10.37 (12.4%)	17854.31 (26.3%)	11.52 (11.02%)	21037.97 (17.83%)	14.48 (25.69%)	24419.75 (16.07%)	16.29 (12.5%)	34411.42 (40.92%)	17.16 (5.34%)	36103.13 (4.92%)
	Percentage of Women Groups	**85**	**86.8**	**80.4**	**85.5**	**85.1**	**86.7**	**84.3**	**87.6**	**89.05**	**83.53**	**88.92**	**92.29**	**90.42**	**93.09**
Loans Outstanding against SHGs (as on 31st March)	Total SHG Nos	47.87 (-1.3%)	31221.17 (11.4%)	43.54 (-9.0%)	36340 (16.4%)	44.51 (2.2%)	39375.30 (8.4%)	41.97 (-5.71%)	42927.52 (9.02%)	44.68 (6.46%)	51545.46 (20.06%)	46.73 (4.59%)	57119.23 (10.81%)	48.48 (3.74%)	61581.30 (7.81%)
	No. of all women SHGs linked	39.84 (2.2%)	26123.75 (13.4%)	36.49 (-8.4%)	30465.28 (16.6%)	37.57 (2.9%)	32840.04 (7.8%)	34.06 (-9.34%)	36151.58 (10.08%)	38.58 (13.27%)	45901.95 (26.97%)	40.36 (4.61%)	51428.91 (12.04%)	42.84 (6.14%)	56444.24 (9.75%)
	Percentage of Women Groups	**83.2**	**83.7**	**83.8**	**83.8**	**84.4**	**83.3**	**81.2**	**84.2**	**86.35**	**89.05**	**86.37**	**90.04**	**88.36**	**91.66**
Source: Status of Micro Finance in India, NABARD (various reports)															

Table 5.1(a) indicates that:

a) In terms of SHGs savings with banks, from 2010-17, over a period of seven years, the total number of SHGs have increased from 74.62 lacs to 85.77 lacs registering 15 percent increase. Except for the year 2012-13, where there was8 percent decline in the number of SHGs, they have depicted an increasing trend over these years. Out of these SHGs, the major contribution was from women SHGs. The share of women SHGs was 82 percent in 2010-11, which increased to 89 percent in 2016-17.

In terms of amount, the savings of SHGs with banks have increased from Rs.7016.3 crore to Rs.16114.23 crore, increasing by 130 percent. The proportion of women group savings with banks increased from Rs. 5299 crore in 2010-11 to Rs.14283 crore in 2016-17, registering 170 percent increase. The percentage share of woman group savings to total amount of SHGs savings with banks was 75 percent in 2010-11 and this increased to 89 percent in 2016-17.

b) In terms of loans disbursed to SHGs, the number of SHGs increased from 11.96 lacs in 2010-11 to 18.98 lacs in 2016-17, registering 59 percent increase. The number of women SHGs to whom loans were disbursed during the period were 10.17 lacs in 2010-11, which rose to 17.16 lacs in 2016-17, registering a growth of 69 percent. In terms of amount, the total amount of loan disbursed to women SHGs was Rs. 12622.33 crore in 2010-11 and it increased to Rs.36103.13 crore during 2016-17, increasing by 186 percent. The percentage of women groups to total number of SHGs to whom loans were disbursed during the period recorded a growth of 5 percent during the period, increasing from 85 percent in 2010-11 to 90 percent in 2016-17.

c) The number of SHGs against whom loans were outstanding during the period increased marginally by 1.3 percent, increasing from 47.87 lacs in 2010-11 to 48.48 lacs in 2016-17. The number of women SHGs linked during the period increased by 7.5 percent, from 39.84 lacs in 2010-11 to 42.84 lacs in 2016-17. The percentage of women groups increased from 83 percent in 2010-11 to 88 percent in 2016-17.

Thus, it can be concluded that there has been a substantial increase in the level of women participation in the SHG model of micro finance. SHG is regarded as an essential instrument for empowerment of poor (NABARD, 2015-16). The increased level of economic activities amongst the women SHGs could be considered as positive signals towards empowerment.

However, the real impact of micro finance programs on empowerment would be only when the women control the financial resources so acquired (Ackerly, 1995). This will ensure their active role in decision making and strengthen their status both socially and economically.

5.2 Micro Finance and Economic Empowerment: The Deterrents

In spite of huge emphasis being placed upon increased participation of women in micro finance programs, thereby ensuring empowerment, there still exists huge gap, yet to be bridged. This gap could be narrated in terms of host of dimensions ranging from cultural, political, financial etc. These deterrents operate across individual, household and national levels. Micro finance intervention for empowerment has to consider these constraints to be able to yield desired results. It has been established that it is not acquiring financial resources which leads to empowerment but the ability to utilize such resources and to take decisions regarding them is actually significant.

Table 5.2 (a)shows a list of deterrents which have been recognized so far. Various studies concluded that these obstacles operating across all levels of social hierarchy must be appropriately accounted for while initiating actions. In the table 5.2 (a) four frames have been selected namely, Socio cultural, Economic, Financial and Political- Legal and the related deterrents across three levels: individual, household and

national, are shown in context with the frames selected. The overall assessment of these presents a gloomy scenario of women status. Various constraints generate spirals which prevent the female oriented interventions to function as desired.

Table 5.2 (a) Socio-cultural, Economic, Financial and Political/Legal Deterrents across various social levels:

	Individual Context	**Household Context**	**National Context**
Socio-cultural	i) Female education not prioritized ii) Low self-esteem iii) Lack of awareness regarding issues of social concern iv) Lack of skill development due to lower level of literacy and formal education	i) Limited role in decision making regarding family's resources ii) Violence and Domestic abuse	i) Owing to limited participation in decision making and lack of awareness, banks and financial institutions do not consider them as a potential customer ii) Negligible control over decision making pertaining to economic resources
Economic	i) Primarily burdened with domestic work ii) Engagement in activities yielding low or negligible returns	i) Inequitable division of labor in gender contexts ii) No control over household resources and income generated	i) Inequitable pay owing to gender biases ii) Gender stereotyping for specific jobs and roles iii) Lack of promotional and career advancement opportunities iv) Limited accessibility towards input and output markets due to mobility constraints
Financial	i) Lack of access towards financial and banking services	i) Male control over income and expenditure ii) Limited role in decision making regarding other family aspects owing to weak financial status	i) Male control over money and financial resources ii) Female contribution as an economic factor almost nullified
Political/ Legal	i) Lower level of confidence for claiming political and legal rights	i) Low participation in owning assets ii) Weaker recognition in political issues iii) Protective laws and regulations	i) Absence of political positions ii) Female opinion under- valued in political issues iii) Lack of structured regulations ensuring ownership and entitlement rights

6. Conclusion:

Women empowerment is envisaged as an essential ingredient for inclusive growth. Efforts were made to ensure that rural women gets actively involved in financial inclusion thereby rendering them empowerment. Micro finance is considered as an indispensable intervention owing to its unique ability to cater to the specific need sets of rural women. SHG model of micro finance has successfully secured

women participation which is pertinently evident. However, even after the consistent efforts, large chunk of rural women remained subdued and needs to be streamlined with the empowerment waves per se. This requires due recognition of the deterrentswhich hinders the achievements and exists across all levels of social pyramid. The micro finance programs needs to assess these obstacles and accordingly adapt their offerings to be able to further strengthen its role in the women empowerment

References:

Ackerly, B. A. (1995). Testing the Tools of Development: Credit Programmes, Loan Involvement, and Women's Empowerment. *IDS Bulletin*, 56-68.

Anne Marie Goetz, R. S. (1996). Who takes the credit? Gender, power, and control over loan use in rural credit programs in Bangladesh. *world development*, 45-63.

Anne Marie Goetz, R. S. (1996). Who takes the credit? Gender, power, and control over loan use in rural credit programs in Bangladesh. *World Development*, 45-63.

Anne Marie Goetz, R. S. (1996). Who takes the credit? Gender, power, and control over loan use in rural credit programs in Bangladesh. *World Development*, 45-63.

Arindam Laha, K. P. (2015). Measuring Access of Microfinance on Poverty in India: Towards a Comprehensive Index. *International Journal of Financial Management*.

Chattoraj, V. R. (2013). Self Help Groups and Micro-Finance in India. *Anusandhanika*.

J Murugesan, K. G. (2010). Regression model for the improvement of economic status of self help groups. *International Journal of Management Prudence*, 92-103.

Mayoux, L. (1999). Questioning virtuous spirals: micro-finance and women's empowerment in Africa. *Journal of International Development*.

Mayoux, L. (2001). Tackling the Down Side: Social Capital, Women's Empowerment and Micro-Finance in Cameroon. *Development and Change*, 401-609.

NABARD. (2015-16). *Status of Micro Finance in India* .

Packirisamy, D. A. (2015). An empirical study on the impact of micro enterprises on women empowerment. *Emerald Group Publishing Limited*, 298-314.

Phan, L. Y. (2016). Measuring Women's Empowerment at Household Level Using DHS Data of Four Southeast Asian Countries. *Social Indicators Research*, 359-378.

Rawat, P. S. (2014). Patriarchal Beliefs, Women's Empowerment, and General Well-being. *Vikalpa*, 43-56.

Rogaly, B. (1996). Micro-finance evangelism, 'destitute women', and the hard selling of a new anti-poverty formula. *Development in Practice*, 100-112.

Sabharwal, G. (2006). *From the Margin to the Mainstream: Micro-Finance Programmes and Women's Empowerment: The Bangladesh Experience*. swansea.

Sivakumar, M. B. (2010). Women empowerment and micro finance : Case study from Kerala. *IDEAS Working Paper Series from RePEc*.

Suman Kalyan Chaudhary, D. S. (2012). An Empirical Study on the Relationship between SHG and Banking Programme. *Anvesha Mumbai*, 32-42.

Tripathi, V. K. (2015). Micro Finance in India- Growth, and Evolution in India. *International Journal of Information, Business and Management*, 291-318.

Tripathi, V. K. (2015). Micro Finance in India- Growth, and Evolution in India. *Educational Research Multimedia & Publications*.

Yesudian, K. G. (2006). Evidence of women's empowerment in India: a study of socio-spatial disparities. *Geo Journal, Dordrecht*, 365-380.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

MICROFINANCE AND MICRO-ENTERPRISES

Rajendra B. Patil
Sarder Patel Mahavidyalay, Chandrapur

Prof. DR.Prakash Somalkar
Guide (Gondwana University)

Abstract

Rural Banking becomes the new model of micro credit, its founder the prophet of micro credit movement. The term micro finance originally meant to comprise financial intermediation between savers and borrowers was created only in 1990. In response microfinance in a number of European countries evolved from informal beginning as a type of banking of the poor, juxtaposed to the commercial and private banking sector. Almost from the onset, microfinance meant financial intimidation. The Second Microfinance movement started after the hunger years of 1846-47.Starvation was widespread; many peasants lost their fields to many Landers and many small business went bankrupt. Two men are prominent among those who took action.

Key Wards – Microfinance, Commercial, Development, Banking, Informal ,Community, Regulation, Legal, Intermediation ,Micro saving, Repayment, Deposit collection.

Micro finance in Asia most In a number of European countries micro finance evolved from informal beginning during the eighteenth and nineteenth centuries as a type of banking of the poor, put next to the commercial and private banking sector. Almost from the onset, microfinance meant financial intermediation between micro savings and micro credit and was powered by intermediation. Legal recognition, regulation and mandatory supervision evolved in due course and led to a process of mainstreaming during the twentieth century when micro finance become part of the formal banking sector. In Germany, the former microfinance institution now account for around 50%of banking assets; outreach to around 90% of the population.

probably has a much longer history, though little seems to be known about the early history of the heir in china, the chit funds in India ,the arisen in India or the Palawan in Philippines to name a few. Financial institution of indigenous origin, most of them informal, are still exceedingly widespread but have been largely ignored in financial sector development. There are exceptions on a limited scale, as in India where chit funds are regulated and in Indonesia with its highly diversified rival and microfinance sector where various forms of informal financial institutions have been registered and eventually regulated throughout the 20th century. Not a single country has made indigenous form of microfinance a support of its financial system.

As neither commercial nor development banks nor state dominated but unsupervised co – operatives delivered to the rural and urban masses, credit NGO'S during the 1970's ushered in what come to be known as the micro credit revolution powered by donor support and international publicity.

Rural Banking becomes the new model of micro credit, its founder the prophet of micro credit movement. The term micro finance originally meant to comprise financial intermediation between savers and borrowers was created only in 1990. In the mid 1990's it was taken up by CGAP, The donor consultancy group to assist the poor which has turned the micro credit revolution into the micro finance revolution and professionalized microfinance. To some extent it was reinvented history not only in Europe but also in Asia and elsewhere where micro or informal finance and indigenous banking have always been based on principal of self reliance, viability and sustainability. CGAPs rediscovered the principles but not the indigenous financial sector, but it informal or formal. Has the time come to revisit indigenous finance in Asia and re-examine its potential for upgrading, mainstreaming and innovating (Seibel 1997, 2001). India may serve as an example for older and more complex yet also far less conclusive, than the European experience Microfinance is an new solution for poor people in newly developing countries .Microfinance is not a recent development and neither are regulation and supervision of microfinance institutions. Every new developed country and some developing countries, particularly in Asia, a long history of microfinance. it is important to recognized this because it present a view different form that of many in the micro- finance community who associate microfinance with credit NGOs and believe that microfinance history was invented in Bangladesh some thirty years ago .

Microfinance in Europe: Ireland and Germany:

The birth of microfinance in Europe dates back to tremendous increase in poverty since the 16th and 17th century .In response microfinance in a number of European countries evolved from informal beginning as a type of banking of the poor, juxtaposed to the commercial and private banking sector. Almost from the onset, microfinance meant financial intimidation. Legal recognition prudential regulation and mandatory supervision evolved in due course and led to a process of main streaming during the twentieth century when microfinance become part of a formal banking sector. However in one case, that of Ireland regulations has also been used, upon the initiative of commercial bank, to curtail the further growth of microfinance.

The case of Ireland:

The early history of microfinance in Ireland covers the period 1720 to 1950, it is unrelated to resent initiatives to introduced credit union. It is the story of how self-help led to a financial innovation, legal backing and conductive regulation created a mass finance movement and adverse regulation by commercial banking interest brought it down. The so called Irish, loan funds emerged in the 1720's as charities, initially finance from donated resources and providing interest free loans, but soon replaced by financial intermediation between savers and borrowers. Loan from short term and installment weekly. Peer monitoring was used to enforce repayment. After century of slow growth, a boom was initiated by two event (a) a special law in 1823, which legalized financial intermediation by allowing the funds to collect interest bearing deposit and to charge interest on loan and (b) the establishment in 1836 of a loan fund board for the their regulation and supervision. By 1840, around 300 funds had emerged as a self reliant and

sustainable institution, generating their own resources through deposit collection and providing small loan to the people.

The case of Germany

The story of micro finance in Germany, covering more than two countries, is one of self help, regulation and superior which have created, relative to its population, the largest micro finance sector of any country. It comprises two networks; community saving funds now referred to as saving banks in English, and member owned cooperative association, now referred two as cooperative banks. The community owned financial institution started during the little part of the 18th century. Having learned from the early Irish charities (a) that charities is not sustainable (b) that there is a strong demand among the poorer sections of the population two for safe deposit facilities, the first thrift society was established in homburg in 1778, followed by the first communal savings funds two expand their credit business, including agriculture landing the Prussian state responded with regulation, passing the first Prussian saving banks decree in 1838 fifteen years after the Irish government had passed a law on loan funds. In 1984 the saving bank formed the German saving bank association. The Second Microfinance movement started after the hunger years of 1846-47.Starvation was widespread; many peasants lost their fields to many Landers and many small business went bankrupt. Two men are prominent among those who took action. Raiffeisen in rural area, creating credit association (Darlehnskassen-Vereine) predominantly of farmers later known as Raiffeisenkassenan and naw Raiffeisenbanken; and Schulze Delitzsch in urban areas, establishing saving and credit cooperatives among craftsmen and other small entrepreneurs now calld Volksbanker (peoples banks). Raiffeisen established in rural charity association in Weyerbusch , bringing in grain from not affected areas in the East. Within a few months, this brought down the price of bread by 50%. His initiative was paralleled in 1850 by Schulze-Delitzsch's first urban credit association who insisted on self-help without charity from the beginning. Raiffeisen soon realized that charity did not lead to sustainable institutions. In 1864 he established the first rural credit association in Heddesdorf, following schulze-Delitzsch's examples who rejected charity. During the next 20years the initiatives gradually turned in to a movement, but growth was slow, reaching not more than 245 rural co-operatives in the mid 1880's. The turnaround come in 1889, when both the rural and the urban network of credit associations where brought under the law, the cooperative act often German Reich first co-operative law in the world.

Microfinance Lessons Learned from Europe:

This countries of microfinance in Europe have taught a number of lessons that that financial systems developers should be aware of ,including the following informal local initiatives based on self help have a tremendous potential. Their foundations are savings, provided by depositors or shareholders. Saving are the essence of self help and self reliance, bith of the household or small enterprises and of a local financeial organization . theviability and sustainability of small enterprise (farm or nonfarm) and of local financial institutions are interwined, they fail or growtogether. Continul access to financial services. Particularly saving and credit, over long

periods of time are crucial in poverty alleviations without economic development. Local financial institutions, some of them are very small, have proven their ability of providing such services for generation after generation of crucial importance in the evolution of local financial institutions have been two factors.

I) The first is regulation through an appropriate legal framework, with changes and amendments overtime.

ii) The second is effective supervision delegated because of their large number to apex organizations of MFI network which in turn are supervised by the national financial authorities. While Germany and countries like Italy have stuck to a multitude of local financial institution, the Netherlands have credited a central cooperative banking institutions, Robobank, France has its credit, sAgricole and Sweden has merged its saving and cooperative banks into a singal national banking institution. One may hypothesize that Germany is a federation and therefore tends to institutional diversity, but italy shows

a similarly diversified structure of local financial institutions and is not a federation. There is just no single best practice model.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Marketing Of Health Services In The Context Of Encephalitis: The Greatest Tragedy Of Gorakhpur

Dr. Poonam Ojha
Department of commerce
Assistant Professor, Marwar Business School,
Gorakhpur, Uttar Pradesh, 273014

ABSTRACT

Gorakhpur is a district of the eastern part of the state of Uttar Pradesh in India near the border with Nepal. The health services in Gorakhpur district is not upto the mark or inadequate in comparison to its demand. Here, in this district people make use of medical and health services only on having some problem or there are several issues related to the problems of health services in the district. Under this scenario of Gorakhpur, where people are totally unaware about the need or requirement of health care, Encephalitis is one of the major issues.

In this paper we will try to study that, how these health services are marketed? ; How the district is struggling for proper vaccination and cure for such a serious disease? ; How the doctors of BRD Medical College of Gorakhpur are facing controversies against them? ; Is it true to say that they are negligent or mismanagement is the major cause for the death of children suffering from encephalitis? ; Or any other reasons behind the deaths of children like lackness of fund, health care facilities, etc. We will find out the answers of these questions.

This paper is proposed to enlight us about the different facets of encephalitis and how it is marketed in Gorakhpur district.

KEYWORDS

Encephalitis, health services, Medical College, Marketing, AES, Japanese Encephalitis.

INTRODUCTION

Encephalitis is an acute inflammation (swelling) of the brain usually resulting from either a viral infection or due to the body's own immune system mistakenly attacking brain tissue. Here in medicine **acute** means it comes on abruptly and develops rapidly. Encephalitis can be life-threatening, but this is rare. The symptoms rapidly worsen and there may be seizures (fits), drowsiness and loss of consciousness and even coma. The Japanese encephalitis (J.E.) and Acute Encephalitis syndrome (A.E.S.) are caused by mosquito bites of culex vishnui and culex tritaeniorhynchus. Filth is home to these species of mosquitoes.

History of encephalitis: By 1978, Uttar Pradesh came under attack from the encephalitis viruses. But, the encephalitis threat grabbed attention only in 2005 when 1344 of 5737(official figures reported) affected children were killed across Uttar Pradesh.

TYPES OF ENCEPHALITIS

(1) Japanese encephalitis (J.E.) is spread by mosquitoes.
(2) Tick-borne encephalitis is spread by ticks.
(3) Rabies can be spread through a bite from a mammal.

IMPACT OF ENCEPHALITIS ON PATIENT

Encephalitis can develop as a result of a direct infection to the brain by a virus, bacterium, or fungus, or when the immune system responds to a previous infection; the immune system mistakenly attacks brain tissue as above explained. In this disease, the patient typically has a fever, headache and photophobia (excessive sensitivity to light)

SOCIO-ECONOMIC PROFILE OF THE STUDY AREA

Gorakhpur is a city in the eastern part of the state of Uttar Pradesh in India near the border with Nepal. In ancient times the city was known as Muazzamabad. Gorakhpur is rich in history of the

two major religions of Hinduism and Buddhism. Gautama Buddha, founder of Buddhism, renounced his princely clothing at the confluence of the rivers Rapti and Rohini, near Gorakhpur. The district of Gorakhpur was named after a renowned ascetic and saint Gorakshanath, the chief disciple of the Yogi Matsyendranath. The chief minister Yogi Adityanath also belongs to the same.

According to the Central Statistical Organization the district had an area 6,316 Sq.km on July 1, 1971, occupying the 15th position in the state. Area of the district is apt to change from year to year, due to fluvial action of Ghaghra. Total area of the district is 3483.8 Sq. Km. Gorakhpur is divided into seven Tehsils presided over by a sub Divisional Magistrate. Tehsils are further subdivided into 19 Development Blocks, Blocks into 191 Nyay Panchayat and these Nyay Panchayats into 1,234 Gram Sabha which consists of 3319 revenue villages, 4 forest villages and 7 towns.

Population and Literacy Rate:

Gorakhpur is one of the very densely populated districts in the State; the population of the district is increasing at an alarming rate.

Total population: A comparison between 2001 & 2011 census

TABLE: 1.1

Year	Person	Male	Female
2001	3769456	1923197(51.02%)	1846259(48.98%)
2011	4440895	2277777	2163118

Source: Statistical diary; 2017, District Gorakhpur.

The data reveals that there is a remarkable increase in the population of Gorakhpur. During this period of ten years total population increased from 37,69,456 to 44,40,895.

TABLE: 1.2

Literacy Rate: A comparison between 1991 & 2011 census

Year	Person	Male	Female
1991	43.3%	60.6%	24.4%
2011	70.8%	81.8%	59.4%

Source: Statistical diary; 2017, District Gorakhpur.

Table 1.2 explains the literacy rate of Gorakhpur district. In 1991 total literacy rate was 43.3% and 2011 it increased to 70.8%. The female literacy rate is very low.

ABOUT BABA RAGHAV DAS MEDICAL COLLEGE

Baba Raghav Das (BRD) medical college is a state –run medical college in Gorakhpur, U.P. located in 26.813584°N and 83.3999654°E. It was established in 1969 and is affiliated to Gorakhpur University. It was like a dream come true for citizens of Gorakhpur. Its foundation stone was laid by the then chief minister of U.P. Late Shri Chandra Bhanu Gupta. The college was named after a devoted freedom fighter Baba Raghav Das who was a prominent Sarvoday leader of this area. First batch of MBBS students was admitted on 7th August 1972. Since then this college has grown and now every year almost 100 MBBS and 54 MD & MS students have passed out from the college. BRD medical college was initially developed as a centre for treating mosquito-borne diseases.

The Nehru Hospital is affiliated with the college. It has 700 beds with an additional 108 beds in Epidemic Ward. This Hospital is the only tertiary care centre in a 300 km^2 region around Gorakhpur. This region has seen severe annual encephalitis outbreaks, and the hospital attracts a large number of poor patients from Uttar Pradesh, Bihar and Nepal. BRD medical college includes administrative block, central library, examination hall, auditorium, lecture theatres and various departments of non clinical and para clinical subjects of medical education, etc. It forms the base for medical career of future doctors and provides research backup in basic medical sciences.

PREVALENCE of J.E. / ACUTE ENCEPHALITIS SYNDROME (AES)

JE/AES was reported from 171 endemic districts in 17 states of India with 70-75 % of disease burden in Uttar Pradesh as per NVBDP, large number of JE/AES affected child deaths have occurred in U.P., especially in Gorakhpur in 2005.

According to data provided by Gorakhpur division officials, the number of JE/AES cases reduced by only 14% from 2005 to 2010(with 3251 cases in 2005 and 2851 cases in 2010), but sharply reduced from 2851 cases in 2010 to 683 in 2013.

The first encephalitis epidemic broke out in the Gorakhpur region in 1978. During 1978-2011 more than 30,000 encephalitis deaths were recorded at the BRD medical college. This included the deaths of 1500 patients, 90% of them were children in 2005. The 2005 outbreak was the worst since 1978.The trend continued during 2012-2017, when over 3000 children died of encephalitis at the hospital.

Why only Gorakhpur?

According to the above discussions and in the presence of official data, it is presumed that Gorakhpur is the nodal centre of JE/AES. While Gorakhpur has a considerable burden of disease, it is incorrect to assume that JE cases are clustered in the district alone. JE epidemics are reported from many parts of India. However, it is highly endemic in eastern U.P. Gorakhpur is a nodal point not because there are more cases in the district but because the only tertiary care centre with 100 beds dedicated to 1000 JE patients. So, cases from nearby districts like Kushinagar and Deoria are referred to the BRD medical college for treatment.

Marketing of Health services in the District : A MICRO LEVEL ANALYSIS

In the world of marketing, it is better to call health services organizations as non-profit organization where the marketing practices are applicable not with the motto of generating profits but with the mission of sub serving social interests.

Marketing can be defined as the continuous process that directs the flow of goods & services from producers to consumers. In this paper we are considering the marketing of health services in the context of JE/AES. Thus, with this micro analysis we will emphasize on the marketing strategies formulated and implemented by the health service providers of BRD medical college, which is only one source of treatment for encephalitis in the district. This is true to say that the marketers are trying to avail their health services for encephalitis, but due to certain lackness in the system they are failed. These types of obstacles will be discussed later; do not allow the medical facilities to emerge as the proper solution for the problem of encephalitis in BRD medical college.

The incident of encephalitis in the district is very high, particularly among children below 8-10 years of age. BRD medical college & Hospital of Gorakhpur record reveals that about 920 patients were admitted between January to September 2017 and about 224 patients died in September 2017. This year 114 encephalitis deaths have been reported till now.

To know the ground realities of the situation faced by the college, how marketers deal with the problems of encephalitis and perform the functions of marketing. Following are some tabular representation of child deaths, its trend and about the marketing strategies of health services.

TABLE: 1.3

Encephalitis- related child deaths at BRD hospital

Year	No. of child deaths
2011-12	557
2012-13	650
2013-14	525
2014-15	491
2015-16	641
2016-17(till 11th August)	163

Source: Statistical diary; 2017, District Gorakhpur.

The above table reveals that during the year 2011-12 the number of child deaths were 557, in 2012-13 it increases to 650, further it decreases till the year 2015 but during 2015-16 again it was increased to 641. However the total number of deaths has actually dropped in the year 2017 i.e. decreased to 163, which was upto the mark, it has created a history, in the child deaths due to encephalitis. This is due to system effort that made possible to decrease the deaths.

TABLE: 1.4

Trend of child deaths at BRD medical college and hospital

Year	Children Admitted	Total child deaths	Percentage (%)
2014	51,018	5850	11.5
2015	61,295	6,917	11.3
2016	60,891	6,121	10.1
2017(till sept. 2)	Not available	1,317	Cannot determined

Source: Statistical diary; 2017, District Gorakhpur.

As per the above table, we can analyze that almost 11% child death to the admitted children in the years 2014& 2015. The decreasing trend can be seen above. In the year 2017 only 1,317 child deaths were reported in comparison to child deaths in 2016 i.e., 6, 121. The table depicts that with more efforts either by the government

or the college, the situation is under control, but more attention is required to reduce the number of child deaths in the district. Further we can say that marketing strategies are now started to work.

Main Product in the Health Services

Regarding product, Kotler says, anything that can be offered to a market for attention, acquisition, use or consumption, it includes physical objects, services, personalities, places, organization and ideas. For the application of marketing strategies, it is indispensable to have an idea of the main product in the health services.

Some of the health centers give an overriding priority to the medical education, training, and research like BRD medical college & hospital, whereas some others concentrate their prime attention on medical treatment. The main products in BRD have been showing in the figure below:

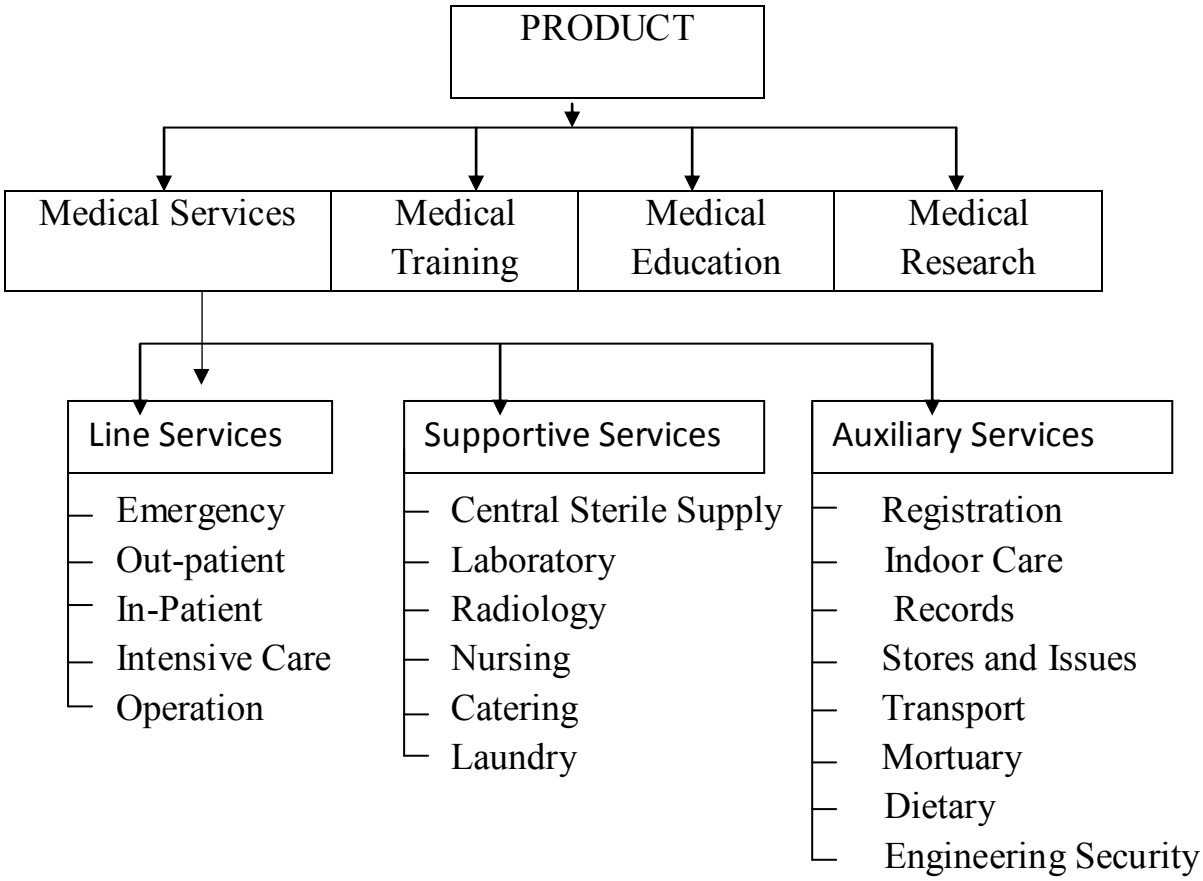

Figure –1.1: Main Products in Hospitals

The aforesaid main products are well known by the people of the district. However, the marketing strategies about the product, that should be the ultimate aim of the providers is to make available best possible medical services and to prepare and train best medicos to simplify the task. Here, it is essential that providers are aware of the nature, behaviour, requirements and status of the users. This helps them in planning and development of the services in the background of users changing needs and requirements. The marketing decisions are found pro-active, if the products have been developed keeping in view the users' psychology.

PRICE:

The pricing strategy should be based on level of income in the district. To be more specific, the level of income of the general masses of the district is found low, it is significant that pricing decisions are liberal to the economically weaker sections of the society. If we earn nothing, we

are expected to pay nothing. If we earn something, we are expected to pay something. If we earn more, we are expected to pay more.

The following Fig. clarified the pricing strategies to be preferred by the different hospitals. The main thing in the strategy is to link it with the paying capacity of the users so that all the classes get medical aids without any discrimination.

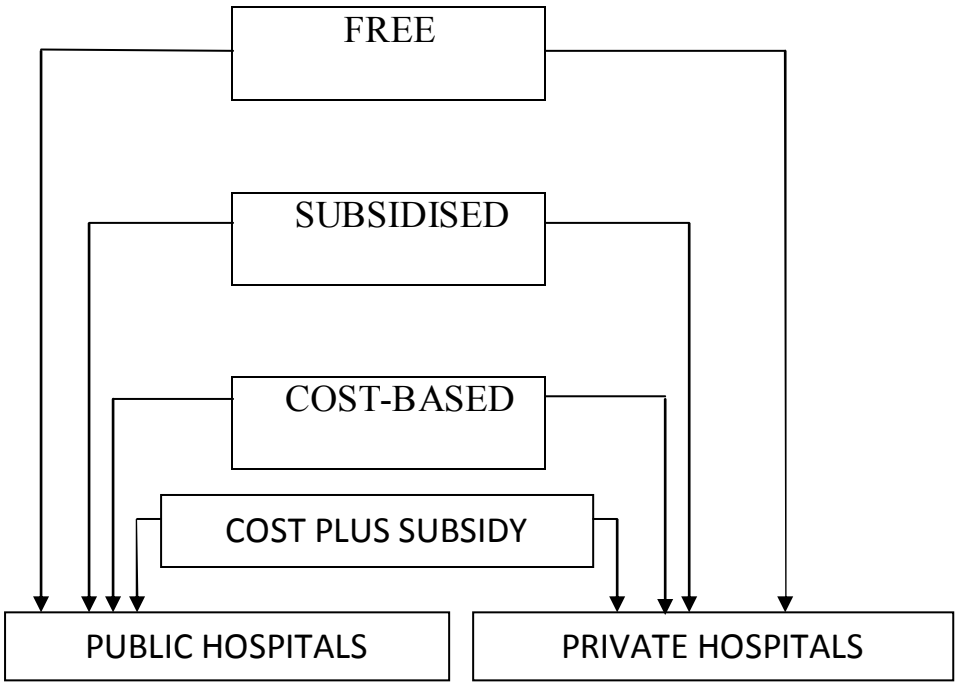

Fig. 1.2: Pricing Strategy for Hospitals.

From the above structure we can analyze that the hospitals should adopt these types of pricing strategy to satisfy their customers. However, in our investigation it is found that the BRD medical college is also adopting these pricing policies. But, due to certain mismanagement in the system the facilities free of cost are not available to the needed one, so as it should be emphasized.

The Place and Surroundings

The important component in the formulation of marketing strategy is the selection of a suitable place with neat and clean surroundings. In addition, it is also important that the policy makers make the best possible efforts for the beautification of the surroundings and premises.

It is strange that a number of hospitals ignore this vital and sensitive facet adversely affecting the result of treatment. The unscientific drainage systems, neglected attitude towards plantation and gardening, lack of civic sense in the users, violation of regulation for the location of industries are some of the important factors making the hospitals a reservoir for the generation of multipronged diseases. The financial involvement on the beautification of premises and surroundings is nominal but its impact on the hospitals output is of high magnitude. A neat and

clean, noise and dust free surroundings helps speedy recovery of patients of encephalitis and other.

The Promotional Strategies

The main purpose of promotion is to convince and compete through communication. The marketing experts feel that communication is to remind individuals and persuade them to accept, recommend or use a product, service or idea. The term promotion includes all marketing activities aimed at stimulating demand. This makes it clear that promotional decisions only not attract the users but also satisfy them. In the context of health services, the promotional decisions are found significant to make the communication system effective. The users often fail in getting right information in right time regarding the medical facilities, the fees charged, the lodging facilities for the attendants, the transportation and communication services and so on.

The application of marketing principles simplifies the task of making available the time honoured Medicare facilities to the needy persons. The doctors, Para-medical officers, nurses, and receptionists' etc. act as a personal communicator. If they impress the users of service, we don't find any scope for dissatisfaction. This makes it essential that all of them have an in-depth knowledge of behavioural management so that they behave properly with the users and attendants. For encephalitis the personal promotional activities are more beneficial than the impersonal.

FINDINGS AND SUGGESTIONS

The BRD medical college and hospital of Gorakhpur district was initially developed as a centre for treating mosquito-borne disease. Later on, for all purposes it became the only tertiary care centre. Encephalitis, one of the major diseases became the challenge for the doctors and practitioners of the hospital. About 30,000 children have died since 1978. The tragedy became the political issue, and several ministers visited the place. Further, a number of child deaths in August 2017 attracted international media attention, although there has actually been sharp decline in child deaths compared to the previous year. Most of the deaths were attributed to acute encephalitis syndrome caused by Japanese encephalitis.

The Yogi Adityanath Government launched a massive anti- encephalitis vaccination programme this year. But, the results may take some time to yield desirable results. According to the former Principal and Head of Pediatrics department of the institution Dr. K.P. Kushwaha, the official members are actually understated. In 2017, he alleged that the doctors at the institution play down the number of deaths to avoid action against them, and to get promotions. Other medical practitioners have blamed the negligence of hospital as major factor behind the high number of child deaths.

The deaths of 23 children in 24 hours due to lack of oxygen at the college is one of the great tragedy. Here, is the inadequacy of the main product in the hospital, which should be eradicated and overcome the problem of negligence and mismanagement. The district magistrate of Gorakhpur, Rajeev Rautela remarked that on average 20 deaths a day in medical college is normal. Vaccinations were administered to children for the prevention and control of J.E.,

whereupon the number of cases went down. But 12 years on, the fundamental steps that are urgently required have still not been taken.

Adequate finances are needed for the investigation of cases, treatment, medicines and oxygen. The medical college was so hamstrung by the lack of finances that three to four newborns were being kept on one warmer. Moreover, families were asked to sign consent forms saying that in the event of the death of their child due to infections caused due to being placed with their newborns in one warmer the institution would not be responsible.

The pediatric ICU has 50 beds for an average of 300 children admitted every month. Moreover 150 beds for 345 patients is also a very crucial problem. In other cases, this college, which has 4 lakh patients visit every year, has 955 beds out of which 150 have ventilators for emergency care.

The presentation by NITI Aayog CEO Amitabh Kant said there were only 0.7 doctors for 1000 people for every year in U.P. and total beds density was 1.5 for 1000 people. These are some findings and suggestions of the paper. What is required is the role of marketer to solve the above problems. The marketing strategy should be applied to overcome the inadequacy of funds, number of beds, patient care and pricing decisions. BRD medical college needs more attention by the Uttar Pradesh Government because it is only the point for care centre in the Gorakhpur district.

BIBLIOGRAPHY

1. Marketing Management, Kotler, P., 1991, Prentice Hall International
2. Services Marketing, S.M.Jha; Himalaya Publishing House.
3. Marketing Management, S.A. Sherlekar; Himalaya Publishing House.
4. Department of Health & Children (2015). Report on Health Strategy. Dublin: Govt. publications.
5. Indian Journal of Marketing
6. Times of India
7. Economic Times
8. The Hindu
9. Annual Report of District Statistical Office, Gorakhpur.
10. https://the wire.in
11. Brdmc.org
12. NCPCR(National commission for protection of child rights); Part II, 2013
13. Statistical diary; 2017, District Gorakhpur.
14. Dainik jagran, a local Newspaper
15. Annual Report IMA and GP's Association

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

Implementation of RFID in Library: Methodologies, Advantages and Disadvantages

Dr. Sanjay S. Bhutamwar
Librarian, Sardar Patel College, Chandrapur
Dr. Ashok Mathankar
Librarian, Arts Commerce and Science College, Tukum

Abstract

A library is a growing organization. As it grows in size the problems associated with the maintenance and security of the documents also grows. The researchers have always helped the librarian in solving their problems. To solve the problems of arranging documents in order they have given classification schemes. To solve the problems of searching documents they have given cataloging guidelines. To solve the problems of space and time they have taught librarians to digitize the documents and share over network. To automate the counter activities they gave us bar-codes. Bar-codes have served the librarians and libraries for a long time, and now it is slowly getting replaced by RFID.

This paper discovers the technology, implementation methodologies, advantages and disadvantages of RFID in Library.

1. Introduction

RFID (Radio Frequency Identification) invented in 1969, patented in 1973, first used in harsh industrial environment in 1980s', and standards presented in 2001, is the latest addition of technology to be used in the libraries for a combination of automation and security activities in the well maintenance of documents either inside the library or goes out of library. RFID uses wireless radio communications to uniquely identify objects or people, and is one of the fastest growing automatic data collection (ADC) technologies, which is comprising one or more reader/interrogators and RF transponders in which data transfer is achieved by means of suitably modulated inductive or radiating electro-magnetic carriers. In addition it can be used as a data carrier, with information being written and updated to the tag on the fly. RFID systems carry data in suitable transponders, generally known as tags, and retrieve data, by machine-readable means, at a suitable time and place to satisfy particular application needs.

RFID is a combination of radio-frequency and microchip. RFI chips are of particular interest, because they have become smaller and smarter to the point where they can be added every kind of document and can be read and updated from a distance [1]. The data capacities of transponder normally range from a few bytes to several kilobytes. There are also 1-bit transponder (without chip) to fulfill monitoring and signaling functions called Electronic Article Surveillance (EAS). In writable transponders, the reader can write data to the transponder in three procedures. Inductively coupled RFID system uses EEPROMs, FRAMs and microwave systems commonly use SRAMs. The important feature of power supply to the transponder is drawn either from the field of reader (Passive tag) or from the battery incorporated in the tag (Active/Semi-active tag).

2. RFID Technology in Libraries

The concept of RFID can be simplified to that of an electronic barcode and can be used to identify, track, sort or detect library holdings at the circulation desk and in the daily stock maintenance. This system, consist of smart RFID labels, hardware and software, provides

libraries with more effective way of managing their collections while providing greater customer service to their patrons.

The technology works through flexible, paper-thin smart labels, approximately 2"X2" in size, which allows it to be placed inconspicuously on the inside cover of each book in a library's collection. The tag consists of an etched antenna and a tiny chip which stores vital bibliographic data including a unique Accession number to identify each item. This contrasts with a barcode label, which does not store any information, but merely points to a database. These smart labels are applied directly on library books and can be read with an RFID interrogator/scanner. Line of sight is not essential for reading the tags with the scanner, therefore, the books require much less human handling to be read and processed. A middleware or Savant software integrates the reader hardware with the existing Library Automation Software for seamless functioning of circulation.

The information contained on microchips in the tags affixed to library materials is read using radio frequency technology regardless of item orientation or alignment. It provides a contact less data link, without need for line of sight, for example, the documents in the shelves or cardboard boxes can be checked without removing or opening. RFID has no concerns about harsh environments that restrict other auto ID technologies such as bar codes. Tags have a discrete memory capacity that varies from

96 bits to 2kbytes. In addition to tags, an RFID system requires a means for reading or "interrogating" the tags to obtain the stored data and then some means of communicating this tag data to library information system.

RFID-based systems have been implemented for efficient document tracking purpose throughout the libraries that combine, easier and faster charging and discharging of documents, security of materials, inventorying, stock verification and shelf handling. RFID tag's transponder listens for a radio query from the reader and responds by transmitting their unique ID code. Most RFID tags have no batteries; they use the power from the initial radio signal to transmit their response.

2.1 RFID Components

Normally a RFID package for library consists of eight components: RFID tags, a self-check-out station, a staff check-out station, a self-return book drop with an automatic check-in feature, a tagging station, a set of security gates, a shelf scanner for inventory and an administrative station. The self-checkout station allows patrons to borrow books without assistance from the library staff. The staff checkout station is used when patrons prefer staff assistance. The book drop allows returned books to be processed instantly by updating the database the moment the items pass through the chute. The shelving station speeds the process of sorting the returned books for re- shelving. The shelf scanner allows library staff to take inventory and find wrongly shelved books without having to pull the books off the stacks.

3. How RFID Works

Figure-1

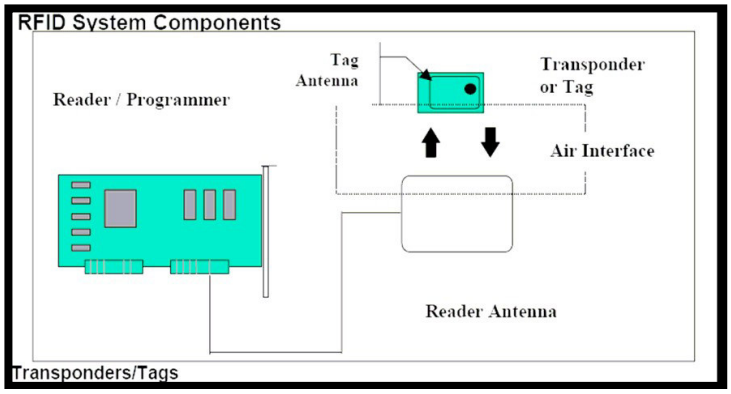

3.1 RFID systems:

In typical system tags are attached to objects. Each tag has a certain amount of internal memory (EEPROM) in which it stores information about the object, such as its unique ID, or in some cases more details of bibliographic data and product composition. When these tags pass through a Radio Field generated by a reader, the transponder in the tag transmits the stored information back to the reader, thereby identifying the object.

3.2 How Tags Communicate

The communication process between the reader and the tag is by wireless. The major differences between the different types of waves are the distances covered by one cycle of the wave and the number of waves that pass a certain point during a set time period. The wavelength is the distance covered by one cycle of a wave. The frequency is the number of waves passing a given point in one second. For any electromagnetic wave, the wavelength multiplied by the frequency equals the speed of light. The frequency of an RF signal is usually expressed in units called hertz (Hz). One Hz equals one wave per second. Basically what happens is that when the reader is switched on it starts emitting a signal at the selected frequency band (**in library HF is used with 13.56 MHz**). Any corresponding tag in the vicinity of the reader will detect the signal and use the energy from it, to wake up and supply operating power to its internal circuits. Once the tag has decoded the signal as valid, it replies to the reader
and indicates its presence by modulating (affecting) the reader field.

Table 1. Frequency Bands and Applications

Frequency Band	Characteristics	Typical Applications
Low 100-500 kHz	Short to medium read range Inexpensive low reading speed	Access control Animal identification Inventory control Car immobiliser
Intermediate 10-15 MHz	Short to medium read range potentially inexpensive medium reading speed	Access control Smart cards
High 850-950 MHz 2.4-5.8 GHz	Long read range High reading speed Line of sight required Expensive	Railroad car monitoring Toll collection systems

3.3 Anti-collision

If many tags are present (in a row of books) then they will all reply at the same time, which at the reader end is seen as a signal collision and an indication of multiple tags. The reader manages this problem by using an anti-collision algorithm designed to allow tags to be

sorted and individually selected. The number of tags that can be identified depends on the frequency and protocol used, and typically range from **50 tags/s for HF and up to 200 tags/s for UHF**. Once a tag is selected the reader is able to perform a number of operations such as read the tags identifier number, or in the case of a read/write tag write information to it. After finishing dialoging with the tag the reader can then either remove it from the list, or put it on the stand by until a later time. This process continues under the control of anti-collision algorithm until all tags have been selected.

In fact very real challenges for the IC's exist such as achieving very low power consumption, managing noisy RF signals and keeping within strict emission regulations. Other important function of the circuit is to allow the chip to transfer power from the reader signal field, and convert it via a rectifier into supply voltage. The chip clock is also normally extracted from the reader signal. Most RFID tags contain a certain amount of NVM (non-volatile memory) like EEPROM in order to store data.

The amount of data stored depends on the chip specification, and can range from just simple identifier numbers of around 96 bits to more information about the product with up to 32Kbits. In 1999 the AUTO-ID center (now EPC Global) based at the MIT- USA, together with the number leading companies developed the idea of a unique electronic identifier code called the EPC (Electronic Product Code). The EPC is similar in concept the UPC used in barcodes today. Having just a simple code of up to 256 bits would lead to smaller chip size, and hence lower tag cost, which is recognized as the key factor for wide spread adoption of RFID. Like a barcode, the EPC is a 96 bit unique number which is divided into numbers that identify the manufacturer, product, version and serial number.

3.4 Tag IC's a single-chip design led to the RFID tag, a small device composed of a chip, an antenna, and an optional power source, that carries a unique identifier. The 1990s witnessed the use of such tags for card-keys, fuel-station payment systems, and automated toll payment. Such tags were typically specialized for a certain class of applications and cost a few dollars each. The tags typically stored application-specific data and were capable of modest processing on-tag [2].

Figure – 2. Basic Tag IC architecture

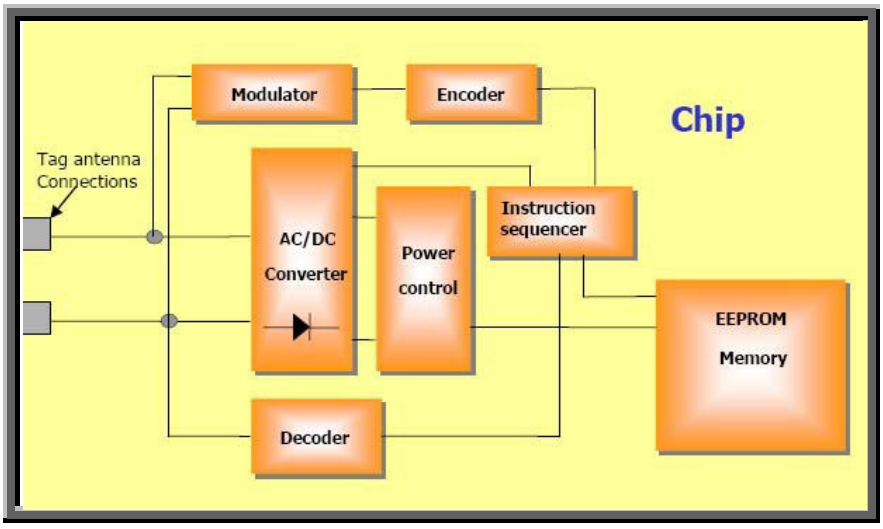

3.5 Tag Classes: one of the main ways of categorizing RFID tags is by the capability to read and write data. This leads to the following four classes and EPC global has also defined five classes which are similar to the one below:

3.5.1 Class 0: Read only – factory programmed. These are simplest type of tags, where the data, which is usually a simple id number is written only once into the tags during manufacture. The memory is then disabled from any further updates. Class 0 is also used to define a category of tags called EAS or anti-theft devices which have no id, and only announce their presence when passing through an antenna field.

3.5.2 Class 1: Write Once Read Many (WORM) - Factory or user programmed. In this case tag is manufactured with no data written in to the memory. Data can then either be written by manufacturer or by the user – one time. Following this no further writes are allowed and the tag can only be read. Tags of this type usually act as simple identifiers.

3.5.3 Class 2: Read-Write – This most flexible type of tag, where user have access to read and write data into the tags memory. They typically used as data loggers, and therefore contain more memory space than what is needed for just a simple id number.

3.5.4 Class 3: Read-Write (with on board sensors) – These tags contain on board sensors for recording parameters like temperature, pressure and motion, which can be recorded by writing into the tags memory. As sensor readings must be taken in the absence of a reader, the tags are either **semi-passive or active**.

3.5.5 Class 4: Read-Write (with Integrated Transmitters) – These are like miniature radio devices which can communicate with other tags and devices without the presence of the reader. This means that they are completely active with their own battery power source.

3.6 Active and Passive tags:

First basic choice when considering a tag is either passive or semi-passive or active. Passive tags can be read at a distance of up to 4 – 5 m using UHF frequency band, whilst the other types of tags (semi-passive and active) can achieve much greater distance of up to 100m for semi-passive, and several KM for active. This large difference in communication performance can be explained by the following;

- Passive tags use the reader field as a source of energy for the chip and for the communication from and to the reader. The available power from the reader field, not only reduce very rapidly with distance but is also controlled by the strict regulations, resulting in a limited communication distance of 4 -5 m when using UHF frequency band (860 MHz – 930 MHz) .
- Semi-passive (battery assisted back scatter) tags have built in batteries and therefore do not require energy from the reader field to power the chip. This allows them to function with much lower signal power levels, resulting in greater distance of up to 100meters. Distance is limited mainly due to the fact that tag does not have an integrated transmitter, and is still obliged to use the reader field to communicate back to the reader.
- Active tags are battery powered devices that have an active transmitter onboard. Unlike passive tags, active tags generate RF energy and apply to the

antenna. This autonomy from the reader means that they can communicate at the distance of over several KMs.

Table No.2: Different Tag Classes

class	Known as	Memory	Power source	Applications
0	EAS/EPC	None/EPC-1bit on/off	Passive	Anti-theft/ID
1	EPC	Read only	Any	Identification
2	EPC	Read-Write	Any	Data logging
3	Sensor tags	Read-write	Semi passive/active	sensors
4	Smart Dust	Read-write	Active	Ad hoc networking

4. Selecting tags:

Choosing the right for particular RFID applications is an important consideration, and should take into account many of the factors listed below:

- Size and form factor – where does the tag have to fit?
- How close the tags be to each other
- Durability – will the tag need to have a strong outer protection against regular wear and tear
- Is the tag re-usable?
- Resistance to harsh environment (corrosive, steam…)
- Polarization – what will be tag orientation with the respect to the reader field?
- Exposure to different temperature ranges
- Communication distance
- Influence of the materials such as metals and liquids
- Environment (electrical noise other radio device and equipment)
- operating frequencies (LF, HF, UHF, MW)
- supported communication standards and protocols
- Regional regulations (Europe, Asia, USA.)
- will tag data need to store more than just an id number like an EPC
- Anti-collision how many tags in the field at the same time how quickly must they be detected
- How fast will tags move through the reader field?
- does the tag need to have security data protection by encryption

Reader support – which reader's products are able to read the tag read the tag

4.1 Difference between Barcode and RFID

- Information can be read from RFID tags much faster than from barcodes
- Several items in a stack/counter can be read at the same time using RFID
- Items do not have to be handled one-by-one nor removed from the shelves
- Inventory-taking is no longer a tedious operation
- RFID can stand more than 10,000 read/write
- RFID can have theft bit which can be in two states "ON/OFF"
- Shelf verification/rectification can be done on daily basis

- More information can be written in the RFID tag on incremental basis
- Need not open/remove books to capture information
- Items are identified on upper and lower shelves more comfortably

5. Implementation of RFID:

The methodology for implementation can be divided into many phases taking into consideration of budget provision, the types of document holdings, number of volumes, types of items meant for circulation, and the number and types member the institution has. Care should be taken to integrate the library automation package while detailed tender specifications are drawn. Since the technology is new to Indian library environment proper demonstration of the system can be arranged and should visit the library where the system is successfully running. While evaluating the tender the past experience of firm supplying the equipment, tags, reader and software should be thoroughly investigated. The fixing of tags to documents can be initially outsourced then in house arrangement can be done after proper training. The reader should be able to read the other manufacturers RFID Tags. The provision for reading the existing barcode in the document can be made and the required data can downloaded by interacting with the present database and can be written to the tag. The tags can be over layered with the self-adhesive sticker containing the logo of the library or the institution for longer life. Until sufficient confidence is gained with the system, old system in practice can be continued.

5.1 Retrospective conversion of already existing stack requires a "programmer" or "conversion station." The conversion of existing barcoded items, including affixing the tags to library materials, takes 15-30 seconds per item depending on the amount of information added to the tag and the skill of the person doing the tagging. Pre- programmed tags, which are used for new acquisitions in libraries that want only identification numbers on the tags, take even less time because they do not involve scanning existing barcodes. The speed of conversion can be increased by dividing responsibility for removing and replacing library materials, converting the barcodes, and inserting the tags among at least three people. It is essential that the tasks be rotated so that no one repeats the same motions over an extended period of time. Almost all libraries tag **new acquisitions** as part of the cataloging process, however, libraries that have experienced losses of unprocessed library materials from technical services, might consider doing the tagging at the time of receipt in acquisitions. While inadvertent duplicates cannot then be returned, it should significantly reduce losses and facilitate tracking of items in technical services.

5.2 Readers: A typical RFID system includes three different kinds of readers, also known as sensors or scanner/wand. These devices designed to detect and read tags to obtain the information stored thereon.

(i)The types of readers include staff workstations for circulation desk charging and discharging, patron self-charging stations, and longer-range walk-through exit sensors to detect and read an RFID tag passage for purposes of determining whether it is a charged or discharged.

(ii)RFID exit sensors at exits are of two types, one reads the information on the tag(s) going by and communicates that information to a server. The server, after checking against the circulation database, activates an alarm if the material is not properly checked-out. Another type relies on a "theft" byte in the tag that is turned on or off to show that the item has been charged or not. It is then not necessary to communicate with the circulation database. The security system will work even though the online library server is not working.
(iii)The portable scanner or inventory wand, can be moved along the items on the shelves without touching them. The data goes to a storage unit, which can be downloaded at a docking station or a server later on, or it can go to a unit which will transmit it to the server using wireless technology.

6. Advantages of RFID systems:

6.1 Rapid charging/discharging: The use of RFID reduces the amount of time required to perform circulation operations. The most significant time savings are attributable to the facts that information can be read from RFID tags much faster than from barcodes and that several items in a stack can be read at the same time. While initially unreliable, the anti-collision algorithm that allows an entire stack to be charged or discharged now appears to be working well.

6.2 Simplified patron self-charging/discharging: For patrons using self-charging, there is a marked improvement because they do not have to carefully place materials within a designated template and they can charge several items at the same time. Patron self-discharging shifts that work from staff to patrons. Staff is relieved further when readers are installed in book drops.

6.3 High reliability: The readers are highly reliable. Some RFID systems have an interface between the exit sensors and the circulation system to identify the items moving out of the library. Were a patron to run out of the library and not be intercepted, the library would at least know what had been stolen. If the patron card also has an RFID tag, the library will also be able to determine who removed the items without properly charging them. This is done by designating a bit as the "theft" bit and turning it off at time of charge and on at time of discharge.

6.4 High-speed inventorying: unique advantage of RFID systems is their ability to scan books on the shelves without tipping them out or removing them. A hand-held inventory reader can be moved rapidly across a shelf of books to read all of the unique identification information. Using wireless technology, it is possible not only to update the inventory, but also to identify items which are out of proper order.

6.5 Automated materials handling: Another application of RFID technology is automated materials handling. This includes conveyor and sorting systems that can move library materials and sort them by category into separate bins or onto separate carts. This significantly reduces the amount of staff time required to ready materials for reshelving. Given the high cost of the equipment, this application has not been widely used.

6.6 Long tag life: Finally, RFID tags last longer than barcodes because nothing comes into contact with them. Most RFID vendors claim a minimum of 100,000 transactions before a tag may need to be replaced.

6.7 Fast Track Circulation Operation

The use of RFID reduces the amount of time required to perform circulation operations. The most significant time savings are attributable to the facts that information can be read from RFID tags much faster than from barcodes and that several items in a stack can be read at the same time. While initially unreliable, the anti-collision algorithm that allows an entire stack to be charged or discharged now appears to be working well.

7. Disadvantages of RFID Systems:

7.1 High cost: The major disadvantage of RFID technology is its cost.

7.2 Vulnerability to compromise: It is possible to compromise an RFID system by wrapping the household foil to block the radio signal. It is also possible to compromise an RFID system by placing two items against one another so that one tag overlays another. That may cancel out the signals. This requires knowledge of the technology and careful alignment.

7.3 Removal of exposed tags: The RFID Tags cannot be concealed in either spine or gutter of the books and are exposed for removal. If a library wishes, it can insert the RFID tags in the spines of all except thin books, however, not all RFID tags are flexible enough. A library can also imprint the RFID tags with its logo and make them appear to be bookplates, or it can put a printed cover label over each tag.

8. Evaluating RFID from different vendors

It is potentially overwhelming to evaluate competitive offerings of a new technology hence the following guide lists some of the characteristics to be considered.

8.1 Security feature

The same RFID tag used to manage inventory can also be used to protect it from theft. Current offerings provide the choice between a purely RFID solution, or RFID with an EM (electro-magnetic) add-on for theft.

8.2 Tag memory capacity

More memory is not necessarily better than less - it often correlates with price, and data transmission speed. As a first step, consider what information you need to program into each tag, and then discuss with vendors.

8.3 Tag functionality

8.3.1 Read/Write vs. Read Only

- Some vendors offer tags which can only be "written to" once. That is, once the tag is programmed, the information stored in the tag's memory cannot be changed. Alternatively, information stored in the memory of read/write tags can be updated as required.

8.3.2 Anti-collision

- All RFID vendors in the library market offer a product with anti-collision (the ability to read several tags simultaneously). However, the speed at which this can be

performed, and the total number of tags that can be read, will vary. This relates specifically to inventory management with a hand-held reader, and check-in processes.

8.3.3 EAS (Electronic Article Surveillance) mechanism

- As mentioned above, RFID can be used to prevent theft in the library. This approach varies from vendor to vendor – the security mechanism may be integrated into the chip itself, or security gates may be linked to a separate server which interrogates the database to conclude whether an alarm needs to be triggered.

8.4 Cost

- Expect to pay from US$0.85 to over US$1 per tag.
- The price of hardware (per unit) varies extensively from different suppliers. However, the infrastructure requirement also varies.

8.5 Standards

- The emerging standard for library RFID solutions is to employ a frequency of 13.56MHz. However, no formal standards are currently in place [6].

9. Conclusion

Though the unique advantages and flexibility of RFID is the good news, the technology is still not yet widely understood or installed in the library environment, and the cost/ROI models far from established. RFID, its application, standardization, and innovation are constantly changing. Its adoption is still relatively new and hence there are many features of the technology that are not well understood by the general populace. Developments in RFID technology continue to yield larger memory capacities, wider reading ranges, and faster processing. The interest in RFID as a solution to optimize further the automation and tracking of documents are gathering momentum at an increasing pace, with more libraries joining the trails.

"RFID is increasing in popularity among libraries, as the early adopters of this technology have shown that, it makes good economic sense, both for large and small libraries."

References

1. Dave Brich at Consultant Hyperion. URL:www.chyp.com as visited on 1-2-2005. As quoted in "News Comment – Contact less crazy" in Journal: Card Technology; pub by Elsevier. p2, February 2005.
2. Sudarshan S. Chawathe ,et al."Managing RFID Data" Proceedings of the 30th VLDB Conference, Toronto, Canada, 2004.
3. Klaus Finkenzeller, "RFID Handbook, 2nd Edn" - translated by Rachel Warrington. John Wiley, 2003.
4. Steve Lewis, "A Basic introduction to RFID Technology and its use in the supply Chain". White paper by LARAN RFID Jan 2004.
5. Ashim A Patil, "i-TEK RFID Based Library Management Suite" a White paper. by Infotek Software & Systems PLtd, Pune, India. 02, April, 2004.
6. "RFID for Libraries" as viewed on 13-01-2018 at URL: http://www.biblio-tech.com/html/rfid.html.
7. "RFID Survival" as viewed on 15-01-2018 at URL: http://www.rfidsurvival.com/contact.html

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

"Economics of Human Resource Management: Decisions,Productivity and Efficiency,Hiring, Firing, and Reward Systems" An Analysis

Dr.Usha N. Patil
Head, Department of Economics
Gopikabai Sitaram Gawande College,
Umarkhed Dist- Yavatmal (M.S.)

Abstract:
This article discusses the implications of the Make or Buy concept to the economics of decision making. Also discusses the economics of the workplace where the more productive, the highly efficient, and the more faster and agile workers race ahead of the slower ones. As well as in this article examines how the HR decisions in recent years are being driven by economics more than any other concerns given the emphasis on cost cutting and increasing profits.
First key theme in this article is that when it is cheaper to get something done by others versus making it ourselves, the economics dictate that we go for the former. Second, relate to how machines replaced workers, computers replaced the white collar ones, and how the present trend of advanced computing and robotics are replacing the knowledge workers and Third is are that potential and current employees must be cognizant not only of how well they perform or how poorly they have fared but also about how much they cost to the firms and hence, be prepared accordingly.
Keywords: HR, Management,Decisions,Productivity and Efficiency,Hiring, Firing, and Reward Systems.

1. Economics of Human Resource Management: Decisions

Introduction to Decision Making:

Surprising but true, approximately half of the decisions made in organizations fail. So found Professor Paul Nutt (2010) in his detailed exploration of hundreds of strategic decisions made in private and public sector organizations throughout North America and Europe. Why such a high failure rate? Failure prone decision makers are victimized by two interrelated blunders: unconscious thinking traps and failure-prone practices. Together these blunders cause decision makers to jump to premature conclusions. They overestimate the clarity of the issue, the reliability of the data, the effectiveness of the options, and the commitment of the implementers. Failed decisions spiral into additional problems, waste time and energy, and engender feelings of frustration and resentment.
Successful decision makers uncover and compensate for hidden biases and assumptions. They view decision making as a process that includes identifying desired results, exploring creative options, and realistically estimating benefits and risks. At the root of the process is the practice of generative thinking, to move away from 'either – or' thinking to embrace the creative integration of ideas.

The Make or Buy Decision Explained:

The Make or Buy decision forms the cornerstone of managerial economics wherein the decision to outsource key processes compared to doing them in-house is taken based on the relative benefits and downsides of such decisions. For instance, let us take the example of the current trend among the Western companies to outsource their manufacturing to China and services to India. Behind this decision is a calculated attempt at evaluating whether it is cheaper to get the work done offshore or do it onshore. This evaluation is based on what is known as an opportunity

cost. In this case, if a Western firm feels that the time and money spent in making the goods or services in their country can be employed elsewhere leading to more profits, it would then outsource such activities. On the other hand, if the Western firms think that by outsourcing the activities, they stand to lose out economically, then they would rather make the goods or services in their own countries.

Economics of HR Decisions:

Similarly, **HR managers have to decide whether they need to hire permanent staff or contract staff for particular jobs**. If they hire a permanent resource, in addition to the basic salary and other allowances, they would have to pay social security, healthcare benefits, paid leaves, and other perks. However, hiring a resource on contract means that they would simply have to pay the agreed amount to the agency that is responsible for placing him or her. Of course, the cost and the economics are not the only aspects as other variables such as the level in the hierarchy, the perceived value added by the resource in addition to the availability or otherwise of the skill sets are to be taken into consideration. In addition, the relative costs of such value addition also form part of the economical matrix used for evaluation.

The Economics of Full Time vs. Contract Hiring:

Increasingly, HR managers prefer to hire contract resources rather than full time employees because the ongoing economic downturn means that there are more workers in the market for even premium skills as well as the firms hiring such workers are also under cost pressures. Indeed, the fact that firms are doing everything possible to cut down on additional costs means that the Make or Buy decisions are increasingly being skewed in favor of the Buy side. In addition, hiring resources on contract is useful to tide over temporary shortages in demand which means that in the place of a full time resource who cannot be fired at will, the firm can simply cancel the contract or not extend it in case of the contractual resource. Further, they do not have to worry about paying healthcare, social security, and other benefits that full time resources have to be paid.

Outsourcing HR Processes:

The Make or Buy decision is also in action as far the HR processes are concerned. In recent years, many firms have outsourced their payroll, hiring, event management, and public relations functions to external agencies to keep costs down. Whereas these activities were earlier being handled by the HR, nowadays many firms contract outside vendors to handle these functions. Again, the rationale for this is simple. The firms can focus on the essential functions instead of handling the noncore functions and at the same time, can cut costs as well since these functions are usually seasonal, periodic, or one time in nature. For instance, hiring is done in many firms on a seasonal basis whereas payroll is periodic meaning that it is end of the month activity, and event management and public relations are sporadic or one time in nature meaning that the firms do not lose out by outsourcing these functions.

The Concept of Core Competency:

Closely related to the Make or Buy decision is the concept of core competency. This term which was coined by the legendary management expert, C K Prahlad, refers to the advantages for firms to focus only on their core functions and outsource everything else. In the case of the HR

activities discussed above, it has become the trend in many firms for the HR manager to focus on people engagement and people enabling rather than devote time to the peripheral activities. Even in the case of the HR processes, it has become the norm to do only the core processes and entrust external vendors for the noncore processes. The concept of core competency drives outsourcing whether in the West or in the East with the difference being the degree and the nature of the activity being outsourced. It is also the fact that most firms are engaged in identifying what processes are peripheral and what processes are core to the firm.

2. Economics of Human Resources: Productivity and Efficiency

How Productivity and Efficiency are the Root of HR Decision Making:

Who does not like productive employees who can get the work accomplished in less time than others and hence, be able to take on other tasks? Further, who does not like to be productive especially if they are on contract to a company and hence, are paid according to how efficient they are? Moreover, which manager does not like his or her employees to add more value through efficiency? Finally, which organization does not reward its productive employees over less productive ones? These are the questions that Human Resources (HR) managers and the managers in organizations confront when they have to decide on hiring, firing, and rewarding employees. Indeed, **with technology becoming all pervasive and ubiquitous, employees are realizing that if they have to retain their jobs, they have to ramp up on their productivity**. They are also realizing that competition from freelancers and contract workers who can do more in less time and also are cheap to the organization because the firms do not have to take care of other benefits except basic salary means that the full time employees in many organizations are feeling the heat.

How Productivity and Efficiency Work in the Real World:

Before we proceed further, let us look at how efficiency and productivity play out in the workplace. Some employees get work done in lesser time when compared to their peers. For instance, if a particular employee takes 10 hours to do the task which other employees perform only in 15 to 20 hours, the former would be looked upon favourably by the managers because this employee can be made to work on more tasks in the time saved. Further, if a particular employee increases the value added to the organization by taking initiatives such as designing tools for increased efficiency, he or she is adding more value than the others and hence, he or she would be rewarded accordingly. Apart from this, if a particular employee takes fewer breaks as well as does not browse the web and check Facebook all the time, then the organization is likely to view these employees as more valuable assets when compared to the others. Indeed, the chances of these employees being fired are lesser or even non-existent when economic conditions worsen. As can be seen in the way many companies across the world are retaining their top performers and letting go of the ones who are less efficient and productive, it is clear that the workplace of the future would be dominated by the ultra-productive and ultra-efficient workforce.

The Impact of Technology:

No discussion on productivity and efficiency is complete without discussing the role of technology. Just as machines replaced workers in the mass manufacturing assembly lines and just

as computers replaced even the most highly skilled employees in the past, now it is the combination of advanced computers and robots to replace the knowledge workers. The fact that the knowledge workers or the workers who were employed in the services sector felt that by virtue of adding more value than the earlier workers whom they replaced, they were secure is now being questioned. As the AI (Artificial Intelligence) algorithm based computers and robots are being introduced into firms, it is no longer the case that even the most valued adding employees can take their jobs for granted.

Moore's Law and Exponential Change:

The point here is that technology follows the Moore's law wherein the pace of change is such that the trends that are visible now would be replaced by newer trends within a time period of one to two years. Therefore, what the professionals who are already working and those aspiring to enter the corporate world have to remember that in times when dizzying change is the norm, it pays to improve and enhance one's skills on a continuous basis so that they are not left behind in the rat race with the changing trends. Further, the fact that organizations are always looking to cut costs and boost profits means that one cannot expect charity from their managers and their organizations.

Emerging Threat from the Temps and the Casuals:

We have discussed how workers are threatened by more productive colleagues as well as threatened by technology. Another emerging threat to full time employees is from the growing army of freelancers and contractual employees. As mentioned earlier, organizations do not have pay these workers anything more than the basic cost as healthcare, social security, and paid leave do not apply to them. This means that more and more, HR managers would be apt to shift to freelancers and contractual employees over full time workers. This also means that in the future, the existing workforce would be facing and confronting all these trends at the same time which would indeed be exhausting to contemplate.

Protecting one from being replaced:

If what has been discussed so far sounds alarmist and gloomy, we would suggest talking to older workers and those retired who in their times have had to confront computers and outsourcing replacing their jobs. Further, we would also suggest considering the waves of change that have happened in the corporate world wherein the first casualties of any change were the slow moving who were simply replaced with the faster and more agile newer entrants. The lesson for aspiring workers and the existing workforce is not to be tensed up or feel alarmed but look for ways and means to augment their productivity in addition to learning new skills or methods to add value by contributing in other areas than the regular work.

3. **The Economics of Human Resources Management: Hiring, Firing, and Reward Systems**

The Changing Emphasis of HR Decisions:

Despite the widespread impression that Human Resources is distinct from the other profit generating and economic functions such as Production, Sales, Marketing, and Core Competency driven work, the HR function is indeed driven as much by concerns over hiring and retaining the

best talent as well as empowering and engaging them as it is by cost concerns as well as profitability imperatives.

Indeed, one can go as far as to say that the **HR function is increasingly becoming profit driven and cost conscious** considering the heavy emphasis on cost cutting and increasing profits in recent times.

Further, most firms now have the HR departments as cost centres meaning that they have to account for the expenses incurred and corresponding and concomitant profits generated in the same manner in which other functions operate.

Moreover, with the emergence of the Digital Economy, the HR function too is redefining itself regarding functioning from economic incentives and profit-driven concerns.

The Economics of HR Decisions:

Thus, this means that the hiring, firing, retrenchment, downsizing, employment, and reward and recognition processes are increasingly based on cost calculations and profitability concerns in addition to the traditional drivers such as hiring the best talent, retaining the performing employees, and firing the laggards.

Indeed, **even the reward and recognition systems are now based on purely cost and profitability concerns**, given the scarce resources that many firms have in the context of the current economic climate.

Thus, HR managers can no longer argue with the line managers and executive personnel about people driven decisions, and instead, they too must fall in line with the cost concerns and profitability driven imperatives. This means that hiring is based on how much the employee cost the respective unit and firing and retrenchment are based on how much costs can be saved.

Who to hire is now based on Cost and Profitability Concerns:

For instance, many multinational corporations how have individual units as cost centres where the line managers and the unit heads prepare budgets for hiring decisions which are the communicated to the HR managers.

After this, the HR managers in consultation with the line managers and the unit heads draw up a budget and a plan wherein the costs of hiring are apportioned to the HR and the respective units, and the compensation and perks costs are based on how much the units can afford.

Thus, hiring is no longer an isolated or distinct activity and instead, is holistic and systems driven approaches that involve multiple levels of consultation and coordination between the HR department and the line and unit managers.

Indeed, hiring in most firms nowadays is done by first estimating the costs of the recruitment process which is in turn driven by which hiring method is the most cost-effective. Once the initial screening and sifting through the resumes is completed, the hiring process then moves on to the next stage where close coordination and consultation between the units and the HR department based on how much the potential recruit expects and how many the firms or the unit managers are willing to pay.

Poor and High Salary Employees Take Note:

Similarly, retrenchment and firing now entails cost calculations wherein the unit managers and the HR managers meet to decide on whom to retrench based on which quartile or the percentile

of the Bell Curve the employee belongs to and how much costs can be saved by retrenching the employee as opposed to how much costs are incurred if the employee has to be retained.

Indeed, most firms in the aftermath of the Global Economic Crisis of 2008 and the ensuing economic downturn are basing their retrenchment decisions solely on cost concerns which means that employees are no longer fired based on the percentiles they belong to and instead, the employees whose performance is bad and who cost more compared to other low performers are fired.

Thus, economics trumps other concerns meaning those employees who fare poorly and who also take up resources are more likely to be fired than just employees who are at the bottom of the performance quartile. Indeed, this trend can be described as the emerging model of Human Resources with its emphasis on cost-driven and profitability drivers of decision making.

High Performers and Economics of Reward and Recognition Systems:

Apart from this, the reward and recognition systems too are being driven by cost concerns which means that at the end of the appraisal cycle, the unit managers and the HR managers sit together to finalize the bonuses and the pay hikes based both on the Bell Curve as well as the costs and economics of giving bonuses based on performance and the budgets available.

Thus, this means that once the total budget is finalized, the unit managers divide it into individual bonuses wherein the top performers are rewarded based both on the percentile they belong to as well as how much the other top performers earn in relation to each other.

Indeed, the performance bonuses are now determined based on how "valuable" the employee is to the firm and how much losses the firms would have to absorb if the employee leaves in contrast to how much the firms would gain if the employee is rewarded and stays on to scale greater heights.

Conclusion:

As can be seen from the preceding discussion, the Make or Buy decision dominates the economics of managerial decision making and the HR function is not immune to this. To understand how the Make or Buy decision impacts individuals as well, the decision to use public transport versus own vehicle, the decision to make food in the house versus ordering from outside, the decision to call a handyman to fix the plumbing, electricity, or to attend to other fixes, are all driven by the cost benefit analysis of whether it is cheaper to outsource versus make it oneself. Indeed, the fact that one can save time by outsourcing rather than fixing these issues ourselves means that the time saved can be put to more productive uses. In conclusion, the economics behind decision making is to maximize the returns from the decision whether it is something as simple as calling in the plumber or as complex as whether to outsource the organizational functions.

Thus, it would be fair to say that most HR decisions now are based on economic considerations alone and this is something that potential and current employees in any organization have to be cognizant of if they want to decide on their employment options.

Reference:

Website:

- https://www.researchgate.net

- *irc.queensu.ca/.../harrison-outsourcing-and-the-new-human-resource-management.pd.*
- www.pondiuni.edu.in
- *smallbusiness.chron.com*
- *pestleanalysis.com*
- www.exec.gov.nl.ca
- www.emeraldinsight.com
- https://www.thl.fi/.../decision-making.../management..
- *smlr.rutgers.edu/content/hr-decision-making*
- https://www.eremedia.com
- www.tandfonline.com
- https://www.smartsheet.com
- https://www.advisory.com/
- https://www.fastcompany.com/
- www.emeraldinsight.com

E-Book

- AuthorAngela MooreHuman Resources Management Decision Making Process in King Saud Medical City *www.grin.com* Year2012 ISBN (eBook)9783656614692
- Ian Pownall Effective Management Decision Making-An Introduction ISBN: 978-87-403-0120-5 1 edition
- Irina Zhukova, Marina Kultsova, Mikhail Navrotsky,and Alexander Dvoryankin "Intelligent Support of Decision Making in Human Resource Management Using Case-Based Reasoning and Ontology Volgograd State "Technical University, Volgograd, Russia poas@vstu.ru
- http://bookboon.com/en/effective-management-decision-making-ebook
- Max Muller,The Manager's Guide to HR: Hiring, Firing, Performance Evaluations, Documentation, Benefits, and Everything Else You Need to KnowHardcover– August 15, 2013

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

समोतल आहार आणि आपले आरोग्य

प्रा.डॉ.प्रिती ए. मोहरकर
गृह अर्थशास्त्र विभाग
अशोक मोहरकर कला वाणिज्य व विज्ञान महा.
पहेला त.जि.भंडारा

प्रस्तावनाः–

अन्नाचा व आपला जन्मापासुन मृत्युपर्यत अन्योन्य संबंध आहे.' उत्तमपोषण ' स्वास्थाचा मुलभुत घटक मानला जातो नियीमत वाढ आणि विकास या करिता अन्न अतिशय महत्वाचे आहे. जीवनाच्या दृष्टीने विचार केल्यास हवा, पाणी, अन्न महत्वाचे आहे. व्यक्तीच्या आहाप्रमाणे त्याचे आचार विचार असतात. इग्रजीमध्ये म्हणतात. The Boby is what we make it by the foods we eat.

जसे आपण अन्न खाउ त्याप्रमाणे आपली शरीरयष्टी होईल. योग्य आहारामुळे माणसाला उत्याह, आरोग्य, मनाचे स्थैर्य इ.अनेक गोष्टी मिळतात.

कोणत्याही व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी अन्न हे आवश्यक आहे. ती त्याची एक मुलभूत गरज समजली जाते. चागल्या प्रकारे जीवन व्यतीत करावयाचे असेल तर आहारही त्याप्रमाणेच घ्यायला हवा, ज्यामूळे व्यक्तीच्या शरीराचे पोषण चांगल्या प्रकारे होईल. तसेच त्यामूळे व्यक्ती जास्तीत जास्त निरोगी राहण्यास मदत होईल.

जोनाथन स्वीफ यांनी म्हटलया प्रमाणे Doctor Diet Doctor Quiet-Doctor Merry Man म्हणजेच घरात डॉक्टर येणे टाळावयाचे असेल, म्हणजेच शरीराला विविध आजारापासुन वाचवायचे असेल तर योग्य आहार ही पहिली गरज आहे. त्यांनतर मितभाष्य करणे व आनंदी राहणे चांगल्या आरोग्याची गुरूकिल्लीच आहे.

प्रस्तृत विषयाच्या अध्ययनासाठी खालील उदिष्ठे निश्चित करण्यात आली.

1) समतोल आहाराचा जाणून घेणे
2) आहाराचा व आरोग्याचा सबंध जाणून घेणे.
3) आहार आणि आरोग्याचे महत्व यांचा अभ्यास करणे.
4) आहाराच्या योग्य दर्जा कायम ठेवणे.

!! जीवन करी जीवित्वा
अन्न हे पूर्णब्रम्ह
उदभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म !!

आपल्या पर्वजांनी म्हटलेल आहेच जीवन आहे जिथे पोषण हवंच. अन्नग्रहण करणे प्रत्येक मानवाच्या रोजच्या जीवनातील एक आवश्यक असे काम आहे. शरीर स्वस्थ आणि कार्यक्षम ठेवण्यासाठी दररोज आहार घेणे आवश्यक असते. शरीराचे पोषक व आरोग्य संपन्न जीवनासाठी आहार–अन्न हे महत्वाचे आहे. आहाराचा आणि आरोग्याचा घनिष्ठ संबंध आहे. केवळ शरिर निरोगी असणे म्हणजे आरोग्य नव्हेतर शारीरिक क्षमते बरोबर मानसिक आणि सामाजिक क्षमता प्राप्त होणे म्हणजे आरोग्य होय.

अन्नही माणसाची प्रमूख गरज आहे. माणसाचे जीवन अन्नावर अवलंबून असते. योग्य आहारामूळे माणसात उत्याह, आरोग्य, मानसिक स्वास्थ लाभते. आरोग्य संपन्न जीवन जगण्यासाठी अन्न सेवन करावे खाण्यासाठी जगने हा दृष्टीकोन नसावा.

आहारा संबंधी संकल्पनाः

- अन्न–कोणताही पदार्थ जो की शरीरात गेल्यानंतर त्याचे पोषण शरीराची वाढ होते. शरीरास शक्ती मिळते. तसेच नविनपेषींची निर्मिती होउन शरीराचे रक्षण होते त्यास अन्न म्हणतात.
- अन्नातुन मिळणारी विविध पोषक घटके, त्याचे कार्यप्राप्तीचे स्थाने, मानवी शरीराकडुन त्यांचा वापर व मानवाच्या आरोग्यावर त्याचा परिणाम याचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पोषणशास्त्र होय

- समतोल आहार म्हणजे असा आहार ज्यात सर्व अन्नपदार्थाचा योग्य त्याप्रमाणात समावेश असतो. ज्यातुन सर्व पोषक घटक योग्य त्या प्रमाणात मिळुन शरीराची तिन्ही कार्य सूरळितपणे पार पाडली जातात.
- मानवी शरीरात आवश्यक असे अन्न घटक (पोषक घटक) आवश्यक त्या परिमाणात विविध खादय पदार्थाच्याव्दारे ज्या आहारातुन मिळतात त्या आहारास '' समतोल आहार '' म्हणातात.
- शरीरास आवश्यक पोषक घटके व्यक्तीच्या वयानुसार शारीरिक स्थितीनुसार कामाच्या स्वरूपानूसार तसेच भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीप्रमाणे आवश्यक त्या प्रमाणत, ज्यातून मिळतात तसेच त्याव्दारे भविष्यासाठी पोषक घटकाचा काही प्रमाणात साठा केला जातो अशा आहारास समतोल आहार असे म्हणतात.

सुदृढ सुखी व स्वाथ्यपुर्ण जीवन जगण्यासाठी दररोज सर्व पोषक घटक युक्त आहार घेणे आवश्यक आहे.शरीराची विविध कार्य समतोल आहारामुळेच सुरळीत पार पाडली जातात. पोषक घटकाचे प्रमाण व्यक्तीच्या गरजेपेक्षा कमी अथवा जास्त झाल्यास त्याचे मानवी शरीरावर हानिकारक परिणाम दिसून येतात. त्यासाठी दररोज सर्व पोषक घटके, प्रथिने, कर्बोदके, स्निग्ध, जीवनसत्वे, खनिजद्रव्ये व पाणी योग्य प्रमाणात मिळण्यासाठी सर्व अन्नगटाचा योग्य प्रमाणात तृणधान्ये, कडधान्ये, सर्व प्रकारच्या भाज्या, फळे, तेल, तूप, दुध, मांस, मासे, अंडी, साखर व गुळ यांचा समावेश करणे अत्यंत गरजेचे आहे. यालाच समतोल आहार संतूलित आहार किंवा चौरस आहार म्हटले जाते.

समातोल आहार हा विविध गोष्टीवर अवलंबून असतो. त्या नुसार व्यक्तीच्या आहारातील अन्नगटाचे प्रमाण बदलते. समतोल आहाराचे नियोजन करतांना सर्वासाठी एक सारखाच आहार नियोजित करता येत नाही. कारण एका व्यक्तीसाठीचा समतोल आहार व्यक्तीसाठी दुसऱ्या असेलच असे नाही.

समतोल आहार मिळण्यासाठी त्याविषयीचे ज्ञान व कौशल्य असणे आणि त्यांची योग्य सांगड घालता येणे आवश्यक असते म्हणजेच समतोल आहार हा आयोजन करूनच मिळू शकतो.

"आहार शास्त्रज्ञ सर रॉबर्ट मॅक्कॅरिसन ने म्हटले आहेच चागल्या प्रतिचा आहार हेच आरोग्याचे एकमेव कारण आहे आणि वाईट प्रतीचा आहार हेच रोगाचे एकमेव कारण आहे.''

" तुमचा आहारच तुमचे औषध असते असे हि हिप्पोक्रेटीसने म्हटले आहे''

आहारातील विविध पौष्टीक घटकामुळे शरीरातील पेशीची स्नायंची ग्रंथीची अवयवांची निर्मिती, वाढ आणि देखभाल होत असते. शरीरातील चयापचयाची क्रिया ,ग्रथीस्त्रावाचे कार्य शारिरीक मानसिक व रासायनिक कार्यासाठी पोषक घटक आवश्यक असतात. जी मानवी शरीराला आहाराव्दारे मिळतात म्हणूनच आरोग्य सूधारण्यासाठी आणि ते उत्तम राखण्यासाठी पोष्टिक संतुलित आहार अत्यंत महत्वाचा समजला जातो.

अयोग्य आहारामूळे शरीरात विषारी आणि निरूपयोगी पदार्थ जमा होत जातात. आधि त्यातूनच कोणताही रोग उदभवू शकतो. पोष्टिक व संतुलित आहार घेतला तर शरीरात पदार्थ साचण्याची प्रक्रिया होत नाही आणि त्यामूळे शरीरातील सर्व यंत्रणा योग्य रितीने आणि जोमाने काम करू लागतात. शरीराची अयोग्य स्थिती किंवा अनारोग्य टाळण्यासाठी 'अहार उपचार शास्त्र ' अस्तित्वातआले.

या सर्वज्ञानाची व्यवहारात आहार योजना करतांना सांगड घालावयाची कशी ?यासाठी सर्वसाधारण–आचारणात आनण्यास सूलभ असे आहार योजनेचे काही नियम हितावळ आहे. हे नियम साधारणतः अमलात आणल्यास रोजचा आहार आहार–सत्वाचा दृष्ठीने समतोल बनला पाहिजे.

निष्कर्ष :

समतोल आहाराच्या अज्ञानामूळे आज सगळीकडे आरोग्याची नासाडी आणि रोगांची घोडदौड हेच चित्र दिसत आहे. औषध कंपन्या आणि हॉस्पिटल्स यांची अखंड दिवाळी चालू आहे. हे टाळायचं असेल तर आहाराकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

आपला आहार हा केवळ आपल्या शरीर प्रकृतीशीच सबंधित नसतो तर तो आपल्या एकूण जीवनाशी, आपल्या व्यक्तीमत्वाशी निगडीत. असतो त्यामुळे प्रत्येकाने स्वतःच्या गरजेपुरता का होईना आपल्या आहाराची नीट माहिती करून घेणे आवश्यक ठरते व शेवटी एक संदेश

'नेहमी घरगुती ताजे अन्न खाणे उत्तम'

संदर्भग्रंथः–

1) आहार शास्त्र –डॉ.मंजषामोळवणे कैलाश पब्लिकेशन्स,गोकुळवाडी,औरंगपुरा,औरंगाबाद
2) पोषक शास्त्र –डॉ.मंजषामोळवणे आत्मभान प्रकाशन हिंगोली
3) पोषक आणि आहारशास्त्र –त्रिवेणी फरकोड सुलभा गोंगे
4) आहार शास्त्र –प्रा.सरललेले, डॉ. आशा देउस्कर
5) मांनवी पोषन व आहारशास्त्राची मुलतत्वे–डॉ.आशादेउस्कर
6) अहार शास्त्र –प्रा. डॉ. स्नेहा महाजनी
7) पोषक आणि स्वास्थ–डॉ. मिणाक्षी तारणेकर
8) अन्न आणि पोषकशास्त्र –डॉ. इंदिरा खडसे
9) वृतपत्रे/मासिके–डॉ. ज्योती गायकवाड

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

पर्यावरण मित्र पर्यटन

संशोधन कर्ती
कु. सुमिता सु. चिटमलवार

मार्गदर्शक
डॉ. के. बी. मोहरीर

आजच्या काळात आपल्या विचारांमध्ये परिवर्तन होत आहे, समाजात बदल घडून येत आहे, प्रत्येक क्षेत्रात नविन तंत्रज्ञानाचा उपयोग होत आहे, देशाच्या विकासाकरिता नविन–नविन प्रयोग केल्या जात आहे. विज्ञान, संस्थान, अंतरिक्ष, शेती इ. या सर्व क्षेत्रांमध्ये मानवाने नविन प्रयोगांचे मोठया मनाने स्वागत केले आहे. ज्यामुळे विकासाच्या मार्गाला वाव मिळालेला आहे. पर्यटन क्षेत्र सुध्दा यापासून वेगळा राहिलेला नाही. पर्यटन विभिन्न विभागात विभागल्या गेला आहे. जसे साहासिक पर्यटन, ऋषी पर्यटन, प्राकृतिक पर्यटन, वन्य प्राणी पर्यटन, ग्रामिन पर्यटन, चिकित्सा पर्यटन इ. पर्यटनाने केवळ भारतातच नव्हे तर इतर देशांमध्ये महत्वपूर्ण स्थान बनविले आहे.

जगात दरवर्षी ९५० मिलियन पेक्षा जास्त लोक पर्यटक म्हणुन विविध देशांना भेटी देतात. दरवर्षी पर्यटन व्यवसायाची आर्थिक उलाढाल ९६ बिलियन डॉलरची होते. या पर्यटन व्यवसायामुळे ३९५ मिलियन रोजगार उपलब्ध झाले आहेत साधारणत: देशाच्या एकुण उपलब्ध रोजगारापैकी ६.३% रोजगार पर्यटन व्यवसायातुन प्राप्त होतो. आपल्या भारतात ६.६८ मिलियन परदेशी पर्यटक दरवर्षी भेटी देतात. स्थानिक ८५ कोटी लोक पर्यटक म्हणुन विविध ठिकाणांना भेटी देतात. पर्यटनाच्या बाबतीत भारताच्या जगातिल देशात ३८ वा क्रमांक लागतो.

ज्यावेळी पर्यटनाची सुरूवात झाली त्या काळात आणि आजच्या काळात खुप बदल झालेला दिसून येतो. संपूर्ण जगातील पर्यटकांच्या संख्येचे अनुमान लावले तर हे माहिती होते की, वेळे सोबतच मनुष्याच्या जीवनात नव्हे तर देशाचा विकास आणि देशाची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यात पर्यटनाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

पर्यटनामुळे काही क्षेत्रांमध्ये प्रत्यक्षपणे विकास झालेला दिसुन येतो उदा. विज–पाण्याची व्यवस्था, रस्ते निर्मिती, दवाखान्याची आणि विद्यालयाची निर्मिती, स्वच्छतेची व्यवस्था इ. यामुळे अन्य क्षेत्रांमध्ये रोजगारात वाढझालेली आहे. पर्यटनामुळे अशाप्रकारे प्रत्यक्ष – अप्रत्यक्ष पणे देशाचा विकास हा होत गेला आणि होत सुध्दा आहे.

विकासाच्या या मार्गावर चालत असतांना जानते–अजानतेपणे आपण कधी पर्यावरणाला धोका निर्माण करित होतो हे कुणालाच कळलेच नाही पर्यटनाच्या विकासाबरोबरच पर्यावरणासंबंधी आपली जबाबदारी सुध्दा वाढलेली आहे. आज संपूर्ण जगामध्ये पर्यावरणाला वाचविण्याकरीता मोहिम सुरू करण्यात आली आहे.

विकासाच्या नावाने आपण वृक्षांची कापणी करणे, पहाडाची कापणी करणे, विज निर्माण करण्याकरीता बांध बांधून नदीच्या वाहत्या प्रवाहाला थांबविने, नविन हॉटेलचे निर्माण करणे, आणि त्यातुन निघणारे घाण अस्वच्छ पाणी पाण्याचा स्त्रोत असलेल्या ठिकाणी फेंकणे इ. मुळे संकटाची स्थिती निर्माण झाली. पर्यटन क्षेत्रात जसजसे बदल होत गेले त्यातुन पर्यावरन–पर्यटन याबबतीत विचार केल्या जावू लागला आणि या विचारातुनच मानवाच मनात एक आशा निर्माण झाली की, पर्यटन आणि पर्यावरण हे एक दुस–याचे पूरक आहे. दोघांपैकी एकाला सुध्दा नुकसान झाले तर ते खुप कष्टदायक असेल.

वर्षानुवर्षापासून संपूर्ण जगात भारताला तिच्या संस्कृती व परंपरेसाठी एक वेगळीच ओळख प्राप्त झालेली आहे. भारतात नेहमीच पर्यावरणाचा सम्मान केल्या जात आहे. नदी, पहाड, वृक्ष, पशु–पक्षी या सर्वांनाच महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे आणि वेद व पूराणांमध्ये या सर्वांना पूजनिय मानलेले आहे. भारतीय संस्कुतिने नेहमीच हा संदेश दिला आहे की, मनुष्य पर्यावरणाचा एक अभिन्न अंग आहे. आणि परमेश्वराकडुन प्राप्त या वस्तुंना प्रेम आणि सम्मानाच्या दृष्टीने बघितले पाहिजे परंतु आज आपण आर्थिक व सामाजिक स्तर उंचाविण्याकरिता काही दशकापासून यासर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करित आहोत. ज्या पर्यावरणाने आपल्याला सर्व काही दिले त्या पर्यावरणाच्या प्रति संवेदना हरवलेली आहे. आणि या संवेदनांना आपल्या मनात जागरूत करने पर्यावरण हितेशी (अनुकूल) पर्यटन मोहिमेचा उद्देश आहे.

पर्यटनाचा उद्देश जगात अस्तित्वात असलेल्या विभिन्न संस्कृतिंना जिवंत ठेवणे. जेने करून येणारी पुढची पिढी आपल्या संस्कृतिला बघु शकेल आणि तिला जाणून घेवू शकेल. पण जास्त धन कमविण्याच्या लोभाने मनुष्य आंधळा झाला.

पर्यटनाचा विकास करित असतांना पर्यावरणाला हानी पोहचत गेली, नकारात्मक परिणाम घडत गेलेत. म्हणूनच पर्यावरण हितेशी (अनुकूल) पर्यटनाची गरज निर्माण झाली.

इ. स. १९५० आफ्रिकेमध्ये प्राण्यांची हत्या थांबविने आणि राष्ट्रीय उद्यानांमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला कारण अमुल्य प्राणी आणि जीवजंतु इतिहासाच्या पानांपर्यंतच मर्यादित राहू नये. हा प्रयत्न पर्यावरण हितेशी (अनुकुल) पर्यटनाचा पाया होता इ. स. १९८० मध्ये दक्षिण अमेरिका मधील कोस्टा–रिका शहरामध्ये पर्यावरण हितेषी पर्यटनाची सुरूवात झाली ज्याचा उद्देश वृक्षतोड थांबविने आणि अर्थव्यवस्थेत सुधारणा करण्याकरिता विदेशी मुद्रा मिळविने हा होता याच विषयाकडे लक्ष देवून १९९० मध्ये जगातील पहिली इको टूरिजम सोसायटी निर्माण करण्यात आली. जिचे नावं 'द इंटरनॅशनल ईको टूरिज्म सोसायटी (TIES) ठेवण्यात आले या सोसायटीच्या मते ''पर्यावरण हितेषी पर्यटन'' म्हणजे ''प्राकृतिक क्षेत्राच्या बाबतीत आपली जबाबदारी ओळखून यात्रा करने ज्याच्या उद्देश स्थानिय निवासी लोकांची आर्थिक मदत करणे आणि पर्यावरण संस्कृतिचे संरक्षण करणे हे होय''

उद्दिष्टये :–

१. 'पर्यावरण हितेषी पर्यटनामुळे' पर्यावरणाला पर्यटनामुळे होणारे नुकसान कमी केल्या जावू शकते किंवा नाही याचा शोध घेणे.
२. पर्यटन क्षेत्रापासून मिळणारे उत्पन्नाचा उपयोग पर्यावरण संरक्षणासाठी केल्या जातो किंवा नाही.
३. पर्यटनामुळे तेथिल स्थानिय लोकांना रोजगार प्राप्त होत आहे किंवा नाही याचा आढावा घेणे.
४. पर्यटकांना पर्यटन क्षेत्रातील पर्यावरण आणि संस्कृतिबद्दल ज्ञान देवून पर्यावरणाच्या संरक्षणाकरिता प्रेरित केल्या जावू शकते किंवा नाही.
५. पर्यटक आणि स्थानिय लोकांना सकारात्मक आणि रचनात्मक अनुभव देता येते.
६. लोकांमध्ये पर्यावरण आणि संस्कृती बदल जागरूकता निर्माण करणे.
७. पर्यटन विकासामुळे पर्यावरणाला कशाप्रकारे धोका निर्माण होत आहे याचा शोध घेणे.

गृहितकृत्ये :–

१. पर्यावरण हितेषी पर्यटन कार्यक्रमामुळे पर्यटनापासून पर्यावरणाला होणारे नुकसान/हानी कमी केल्या जावू शकते.
२. पर्यटन क्षेत्रातुन मिळणा–या उत्पन्नाचा उपयोग पर्यावरण संरक्षणाकरिता होत आहे.
३. स्थानिय लोकांना पर्यटनामुळे रोजगार प्राप्त होत आहे.
४. पर्यटकांना पर्यटन क्षेत्रातील पर्यावरणाबद्दल आणि तेथील संस्कृती बदल ज्ञान देवून त्यांच्या संरक्षणाकरिता प्रेरित केल्या जावू शकते.
५. पर्यावरण हितेशी पर्यटन यातुन पर्यटक आणि स्थानिय लोकांना सकारात्मक आणि रचनात्मक अनुभव देता येते.
६. लेकांमध्ये पर्यावरण आणि संस्कृतीबद्दल जागरूकता निर्माण होत आहे.

निष्कर्ष :–

१. पर्यटनामुळे रोजगार तर प्राप्त झाले परंतु समाज दोन गटांमध्ये विभाजित झाला. एक गट पर्यटनाच्या समर्थनामध्ये उभा आहे तर दुसरा गट पर्यटनाच्या विरोधात उभा आहे.
२. पर्यटनामुळे रोजगार आणि उत्पन्नात वाढझाली परंतु पारंपारिक मूल्ये नष्ट झाली.
३. पर्यटनाच्या विकासामुळे प्राकृतिक (नैसर्गिक) स्त्रोतांमध्ये घट होत गेली. उदा. पाणी, अन्न इ.
४. पर्यावरण हितेषी पर्यटनाचे संचालन करने अवघड नाही तर गरज आहे, केवळ प्राप्त स्त्रोतांचा व्यवस्थीत उपयोग करण्याचीही गरज आहे.
५. पर्यटनाचा विकास करित असतांना पर्यावरणाला कोणताही धोका पोहचनार नाही याकडे लक्ष दिले तर निसर्गाचा योग्य आनंद घेता येईल.
६. पर्यटन विकासाकरिता बनविण्यात आलेली आधारभूत संरचना पर्यावरणाच्या हानी ला कारण बनलेली आहे.

७. प्रदुषणात वाढ आणि पर्यटनामुळे होणारी अस्वच्छता पर्यावरणाच्या हानीला कारण बनलेली आहे.
८. पर्यटन हितेषी पर्यावरणमध्ये पर्यटक आणि स्थानिय लोकांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
९. पर्यावरण हितेषी पर्यटनाचा विकास कशाप्रकारे केल्या जावू शकतो या विषयावर विचार विनिमय करण्याकरितां विशेष तंज्ञांची मदत घेतल्या गेली पाहिजे.
१०. पर्यावरण हितेषी पर्यटनाचा विकास करण्याकरिता सरकार, अधिकारी, व्यापारी, पर्यटक आणि स्थानिय निवासी या सर्वांचे योगदान आवश्यक आहे. कारण या सर्वांचे पर्यावरणाशी जवळचे नाते आहे.

शिफारशी :–

१. प्रत्येक व्यक्तींनी सरकार आणि अधिका–यांनी बनविलेल्या नियमांचा सम्मान आणि पालन करने आवश्यक आहे.
२. ज्या वस्तुंमुळे पर्यावरणाला नुकसान होवू शकते त्या वस्तुंचा कमीत कमी उपयोग करणे किंवा पर्यावरण हितेषी उर्जा/स्त्रोत यांचा उपयोग करने उदा :– सौरउर्जा व्दारे चालनारे यंत्र, पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्याची व्यवस्था करणे इ.
३. ऐतिकासिक आणि धार्मिक स्थळांचे सम्मान करणे आणि पर्यटकांना यांची संपूर्ण माहिती देणे.
४. पर्यटन विकासात मदत करणा–या कर्मचा–यांना विशेष शिक्षा (ज्ञान) प्रदान करने ज्यामुळे ते पूर्ण निष्ठेने पर्यावरण व त्या क्षेत्रातील पौराणिक स्थान आणि संस्कृतीचा सम्मान करेल.
५. पर्यटकांना अति संवेदनशिल पर्यटन क्षेत्रांची माहिती देणे.
६. हॉटेल्स, निवासगृह इ. निर्माण करण्याकरिता पर्यावरण हितेषी अनुकूल वास्तुशिल्प संरचना तयार करने आणि निर्माण कार्य करित असतांना उपयोगात येणा–या सामानाची तपासनी करने.
७. पर्यटना संबंधीत कार्यामध्ये स्थानिय लोकांना सहभागी करने ज्यामुळे पर्यावरण संस्कृती संरक्षणामध्ये त्यांचे संपूर्ण सहयोग प्राप्त होईल.
८. प्रदुषणावर नियंत्रध ठेवण्याकरिता योग्य उपाय योजना करने.
९. पर्यटनाच्या विकासाकरिता तयार करण्यात येणारी आधारभूत संरचना पर्यावरणाच्या हिताची असावी.

संदर्भ :–

१. वर्तमानपत्रे – पुण्यनगरी/लोकमत
२. भारत मे आधुनिक पर्यटन – अतुल जोशी, अमितकुमार, महिमा जोशी
३. भारत मे पर्यटन का विकास एवं सम्भावनाएं – डॉ. सुशिल कुमार छिल्लर

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जीएसटीचा परिणाम

संशोधनकर्ती
कु. स्नेहल सतिश जाचक

मार्गदर्शक
डॉ. के. बी. मोहरीर

सारांश :–

स्वातंत्र्यनंतरच्या ७० वर्षात सर्वात मोठी करसुधारणा म्हणजे वस्तु व सेवाकर होय हा एक आर्थिक बदल असून संक्रमणाचा काळ आहे एका बाजुला या करामुळे सकारात्मक फायदा होईल, स्वस्ताई येईल, रोजगारात वाढ होईल असे सांगितले जातेवर दुसऱ्या बाजुला नकारात्मक परिणाम होईल. महागाई वाढेल, छोटया व्यापाऱ्यांना मारक ठरेल असे सांगितले जाते मात्र वस्तु व सेवाकरांचा सकारात्मक परिणाम दिसायला लागला आहे. या वस्तु व सेवाकराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम सांगितला आहे.

प्रस्तावना :–

'एक देश एक कर' हे मुख्य तत्व समोर ठेवून वस्तु व सेवाकर अधिनियम भारतात १ जुलै २०१७ ला लागु करण्यात आला यापुर्वी १५० पेक्षा अधिक देशात या प्रणालीचा स्विकार करण्यात आला. भारतातील GST प्रणाली हे कॅनडाच्या मॉडेलवर आधारित आहे. कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. वस्तु व सेवाकर लावण्यापूर्वी केंद्र व राज्य, स्थानिक संस्थेद्वारे वेगवेगळे कर आणि अधिभार आकारले जात असत. त्यामुळे भारतीय करप्रणाली सर्वाधिक गुंतागुंतीची होती. भारतीय नागरिकांना कर भरतांना आर्थिक व मानसिक त्रासाला समोरे जावे लागत असे करहे व्यक्तीच्या उत्पादनांतुन सक्तीने वसुल केले जातेत्या मुळेते देणे गरजेचे असतेते न भरल्यास दंडाची तरतूद होते वस्तु व सेवाकरालाही ही तरतूद लागू आहे करांचा वाढता भार टाळण्यासाठी कर चुकवेपणा, करसंक्रमण या सारख्या मार्गाचा अवलंब केला जातो, त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न अंदाजापेक्षा कमी प्रमाणात गोळा होते व त्याचा एकुण अंदाजपत्रक नियोजन, आर्थिक विकासाचे प्रकल्प व विकासात्मक कार्यावर प्रतिकुल परिणाम होतो.

मागील काही वर्षात भारतातील आर्थिक वाढीचा वेग वाढला आहे त्यामुळे या वाढीला पोषकस्थिती निर्माण करण्यासाठी तसेच विदेशी व देशी गुंतवणूकदारांना आकर्षक सोयी व सुटसुटीत तसेच आवश्यक करसुधारणांची गरज आहे जागतीक अर्थव्यवस्थेतील बदलांनुसार मागील दशकापासून भारतीय करपध्दतीत सोपे, साधे करविषयक कायदे याव्दारे परिवर्तन दिसुन येत आहे. करव्यवस्थेत पारदर्शकता आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू आहेत याचा एकत्रित परिणाम म्हणजे गरजेनुसार वेळोवेळी करपध्दतीत सुधारणा आणली जाणे होय. वस्तु व सेवाकर अधिनियम लागू करणे हे त्या पैकी एक प्रयत्न होय.

बीज शब्द :

कर, अप्रत्यक्ष कर, वस्तु व सेवाकर, भारतीय अर्थव्यवस्था.

उदिष्टये :

- GST च ाअर्थव्यवस्थेवरहोणारापरिणामअभ्यासने
- कराचेदरकमीतकमीआकारून कृषीउदयोग व सेवा क्षेत्रांचीउत्पादन क्षमता वाढविणे.
- संपूर्णभारतीय अर्थव्यवस्थेत एक देश एक कर एक बाजारपेठहीसंकल्पनालागुकरणे.

- याआधीअसलेलीकरप्रणाली व GST यातीलतफावतजाणून घेणे.

GST कराचेप्रकार / विवरण

वस्तु व सेवाकराचे चार प्रकार करण्यात आले आहे.

जीएसटीचे प्रकार

1} सेंट्रलजीएसटी (CGST)	2} स्टेटजीएसटी (SGST)	3} आयजीएसटी (IGST)	4} युतिजीएसटी (UTGST)

1} सेंट्रल जीएसटी(CGST)

भारतात जीएसटी दुहेरी स्वरूपात वसुल केला जाणार आहे वस्तु व सेवाच्या पुरवठयावर आधी केंद्र सरकार केंद्रीय जीएसटी लावेल आणि वसुल करेल यालाच सीजीएसटी म्हणतात.

2} स्टेट जीएसटी(SGST)

केंद्र सरकाने सीजीएसटी वसुल केल्यानंतर त्यात राज्याचा करवसुलीचा जो वाटा असेल त्याला एसजीएसटी व राज्य कर असे म्हणतात.

३}ईटीग्रेटेड गुड्स ॲन्ड सर्वीस टॅक्स (IGST)

वस्तु आणि सेवांच्या आंतराज्यीय पुरवठयावर केंद्र सरकार जीएसटी वसुल करेल त्याला IGST कर म्हणतात.

४}युनियन टेरीटेरी जीएसटी (IGST)

वरील जीएसटीच्या प्रकारा शिवाय केंद्र शासित येणाऱ्या अंतरावर केंद्रशासित प्रदेश पुरवठयावर संघ प्रादेशिक GST लावेल त्याला UGST म्हणतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा जीएसटीचा परिणाम

१) कराच्या दरातील एकरूपता :–

जीएसटी करप्रणालीअंतर्गत 'एक राष्ट्र एक कर' ही संकल्पना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष येत असल्याकरणाने संपूर्ण भारतात अप्रत्यक्ष कराचे दर हे समसमान असतील यामुळे व्यापारी वर्गाला व्यापार करणेसोयीचे ठरेल थोडक्यात म्हणजे जीएसटीमुळे व्यापारी वर्गाच्या व्यवसायात तटस्थता येऊन तो आपल्या मर्जीप्रमाणे एक करप्रणाली अंतर्गत कुठल्याही भौगोलिक क्षेत्रावर सहजतेने व्यापार करू शकेल.

२) व्यापार व उदयोगात प्रतिस्पर्धा वाढेल :–

व्यापार करीत असतांना जो विनिमय खर्च येत होता तो आता जीएसटी अंतर्गत येणार नाही.त्यामुळे उत्पादन व्यय सुद्धा घटेल व वस्तुंच्या किंमतीत सुध्दा घटु लागतील व व्यापाऱ्यामध्ये स्पर्धेला उत्तेजन मिळून वस्तु उत्पादनाच्या प्रक्रियेत गती येऊन उत्पादनाचे प्रमाण वाढेल.

३) केंद्रसरकार व राज्य सरकारला उपयुक्त :–

GSTलागु होण्या आधी भारतात राज्य सरकार व केंद्रसरकार यांच्या अप्रत्यक्ष करांचे दर हे वेगवेगळे होते. GST अमलात आल्याबरोबर या बहु आयामी कराना हटवुन त्याजागी एक देश एक कर या प्रणालीचा अवलंब करून शासनाच्या दृष्टीने हे प्रणाली अत्यंत सोपी ठरणारे आहे.

४) पारदर्शकता :–

GSTया नविनकर प्रणाली अंतर्गत एक मजबुत व व्यापक असे सुचना प्रोद्योगिकी प्रणालीची व्यवस्था भारतात केली जाणार आहे. त्यामुळे पंजीकरण, रिर्टन, भुगतान यासारख्या ज्या क्लिष्ट कामेही करदात्यासाठी आता ऑनलाईन पध्दतीने केली जाणार आहेत या सर्वाचा एकंदरीत परिणाम पारदर्शकता निर्माण होण्यास मदत होत आहे.

निष्कर्ष :–

- जीएसटी करामध्ये सुलभता आणण्याचे प्रयत्न करण्यात आले.
- जीएसटीमुळे आर्थिक विषमता बऱ्याच प्रमाणात कमी होईल.
- वस्तु व सेवाकरांचा सर्वात जास्त फायदा उपभोवते व सरकारला होईल.
- भारतात उद्योगासमोर मोठया संधी निर्माण होतात.
- करामुळे देशांतर्गत मागणीत वाट होईल.
- उत्पादन क्षेत्रातील वाढ १.२%वरून७%झाला जीएसटीचा चांगला परिणाम म्हणता येईल.

शिफारशी :–

- GDPराष्ट्रीय उत्पन्नदर वाढुन आर्थिक विकास होईल म्हटले जाते.
- जीएसटी आकरणीसाठी प्रशिक्षित व कुशलकर्मचा–यांची उपलब्धता गरजेची आहे यादृष्टीने पावले टाकले जावी.
- जीएसटी अंतर्गत करप्रणाली सुलभ केली जावी.
- इंटरनेट सुविधा असावी.
- कागदपत्रे त्यांची जाचक अट शिथील करावी.
- व्यापारांना परतावा लवकर मिळण्याची तरतूद असावी.

संदर्भग्रंथसूची :–

१. वस्तु व सेवाकर, एक दृष्टीक्षेप, विता विभाग महाराष्ट्र शासन www.mahavat.gov.in.
२. मन की बात मोदीचे भाषण ३० जुलै २०१७
३. दै. लोकसत्ता– १ नोव्हेंबर २०१७
४. प्रतियोगीतदर्पन :–भारतीय अर्थव्यवस्था २०१६–२०१७

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची रचना व स्थिती–एक अभ्यास

संशोधक
मुरलीधर चिंधाजी जाधव

मार्गदर्शिका
डॉ सौ. पुर्णिमा वि. मेश्राम.

प्रस्तावना

सन १९०४ च्या सहकारी संस्था कायद्यात 'मध्यवर्ती सहकारी बँका' स्थापना करण्याची तरतूद नव्हती. खेड्यातील सहकारी पतसंस्था सभासदाकडून तसेच गावातील धनिकांकडून मुबलक प्रमाणात ठेवी मिळवू शकतील अशी अपेक्षा होती, पण प्रत्यक्षात असे घडले नाही. भांडवल वाढविण्यात प्राथमिक सहकारी संस्था अपयशी ठरल्या.

याचा परिणाम सन१९९२मध्ये १९०४ च्या सहकारी कायद्यातील त्रुटी काढून हा कायदा जास्त व्यापक करण्यात आला. याच सुमारास सरकारने भारतातील सहकारी चळवळीच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी सन१९९४ साली सर मॅकलॉगन यांच्या अध्यक्षते खाली एका समितीची स्थापना केली.या समितीने सहकारी चळवळीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महत्वाच्या शिफारशी सुचविल्या त्यामध्ये महत्वाची शिफारस अशी होती की सहकारी संस्थांची रचना तीन पातळयावर करावे ती पुढीलप्रमाणे -

ग्रामपातळी वर-प्राथमिक सहकारी संस्था
तालुका पातळी वर- संघ
जिल्हा पातळी वर- जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक

वरील मॅकलॉगन शिफारशीनुसार राज्य सहकारी बँक आणि ग्रामीण पातळीवरील प्राथमिक पतपुरवठा संस्था यांत मध्यस्थ म्हणून संपर्क साधणारी बँक म्हणून जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक अस्तित्वात आली. सध्याच्या महाराष्ट्र राज्यातील परंतु त्यावेळी मध्यप्रदेशात असल्येल्या वर्धा जिल्ह्यात अशा स्वरूपाची बँक १९९२ साली स्थापना झाली. सध्याच्या महाराष्ट्र राज्यातील ती पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक असावी.

संशोधनाचेउद्देश:-

१) महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा इतिहास व पार्श्वभूमी जाणून घेणे.

२)सहकारी धोरणांचा सहकारी बँकेवरील परिणाम अभ्यासणे.

३) महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे स्वरूप जाणून घेणे.

४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या रचनेमधील घटकांची ओळख करून घेणे.

५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या व्यवस्थापना संबंधित माहिती जाणून घेणे.

६) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या कार्याची ओळख करून घेणे.

संशोधनाचे महत्व:-

१)जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका शेतकऱ्यांना सावकाराच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी निर्माण झाल्या.

२)जिल्यातील सहकारी चळवळीची स्रेही, मार्गदर्शक व सल्लागार म्हणून कार्य.

३) प्रत्येक जिल्ह्यासाठी एक स्वतंत्र बँक निर्माण केली आहे.

४) शेतकऱ्याच्या आर्थिक,सामाजिक विकासात बँकेची महत्वाची भूमिका.

५) शेतीक्षेत्रास आवश्यक असणारा वित्तपुरवठा करण्याच्या कार्यात अहम भूमिका.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचा अर्थ:-

भारतामध्ये सहकारी पतपुरवठ्याची त्रिस्तरीय रचना अस्तित्वात आहे. राज्यपातळीवर राज्य सहकारी बँक तर जिल्हा पातळीवर जिल्हा-मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि गावपातळीवर प्राथमिक पतपुरवठा संस्था अशी आहे.

या त्रिस्तरीय रचनेमध्ये मध्यवर्ती सहकारीबँकेचे स्थान महत्वाचे आहे.राज्य सहकारी बॅक (शिखर बँक) आणि प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था या दोन्ही बँकांना जोडणारा दुवा म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकचे व्यवस्थापन:

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकचे व्यवस्थापन व कारभार प्रारंभिकसहकारी पतसंस्थानी व सर्वसामान्य भागधारक सदस्यांशी निवडून दिलेल्या सदस्यांमार्फत चालविला जातो. ह्या संचालकमंडळात २० ते २५ सदस्य असतात. हे संचालक मंडळ जोपर्यंत सभासदांचा विश्वास आहे तोपर्यंत जास्तीत-जास्त पाच वर्ष व्यवस्थापन मंडळावर असते. जिल्हा बँकचे व्यवस्थापन मंडळ बँकेची सर्वसामान्य धोरणे ठरविते. दैनंदिन कारभार मात्रसवेतन नोकरदारांकडून चालविला जातो. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकामध्ये मॅनेजर, कार्यकारी अधिकारी, मुख्यलेखापाल व एक खास अधिकारी इ. पदाधिकारी बँकेच्या दैनंदिन कारभारावर लक्ष्य ठेवतात.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक पुढीलमार्गाने भांडवल उभे करते.

अ) आपले भाग जिल्ह्यातील प्राथमिक सहकारी पतसंस्था सर्वसामान्य व्यक्ती यांना विकून त्यातून भांडवल उभी करते.

ब) शासनाकडून प्राप्त झालेले भांडवल.

क) राज्य सहकारी बँकेने पुरविलेले भांडवल.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकचे कार्य:

१) आपल्या जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना कर्ज पुरवठा करणे.

२) गामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या व जनतेच्या ठेवी स्वीकारणे.

३) बिगर कृषी क्षेत्रास कर्जपुरवठा करणे.

४) बँकेच्या कर्जविषयक धोरणाची पुस्तिका प्रकाशित करणे.

५) राज्य सरकारची बँकर म्हणून कार्य करणे.

६)आपल्या शाखांचा ग्रामीण भागात विस्तार करणे.

७)इतर कार्य:

अ) पैसा हस्तांतर सुविधा देणे.

ब) सेफ डिपॉजिट हॉल्ट सुविधा देणे.

क) बिल स्वीकृती / विनिमय पत्राची वटणावळ करणे.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कर्जपुरवठ्याच्या पद्धती:

सर्वसाधारणपणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका खालील पद्धतीने कर्जपुरवठा करतात.

१) शेती उत्पादनासाठी आणि पिकांच्या खरेदी-विक्रीसाठी प्राथमिक सहकारी संस्थांना अल्पमुदतीचा कर्जपुरवठा करते. ही मुदत साधारणपणे एक वर्षाची असते.

२)शेतीउत्पादनासाठी तीन ते पाच वर्ष मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात.

३)इतर सहकारी संस्थांनाखालील दिलेल्यापैकी कोणत्याही एका पद्धतीने रोख कर्ज दिले जाते.

अ) सर्वसाधारण मालमत्तेवरील रोख कर्ज (क्लीन कॅश क्रेडिट)

ब) मालावर ३० टक्क्याच्या दरम्यान नजर गहाण म्हणून रोख कर्ज.

क)माल तारण घेऊन २० ते ३० टक्के दरम्यान रोख कर्ज.

४) विणकर, औद्योगिक व नागरी सहकारी संस्थांना त्यांच्या वाजवी गरजा भागविण्यासाठी ठराविक रकमेची अल्पमुदती कर्ज देण्यात येतात.

निष्कर्ष:

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक ही जिल्ह्यातील सहकारी चळवळीची मार्गदर्शक तसेच नियंत्रक म्हणून कार्य पाहते, तसेच राज्य सहकारी बँक व प्राथमिक सहकारीपतसंस्था या दोहोंमधील दुवा म्हणून अतिशय महत्वाची भूमिका ही बँक पार पाडत असते. महाराष्ट्रातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची आर्थिक स्थिती चे परीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, काही जिल्हा बँका ह्या डबघाईस आलेल्या आहेत त्याचे महत्वाचे कारण जिल्हा बँकामध्ये शिरकाव झालेले राजकारण व रिझर्व्ह बँकेचे नियम डावलून करण्यात येणारे कर्ज वाटप हे आणि वाढलेली थकबाकी होय. यावर उपाय म्हणून या बँकांनी रिझर्व्ह बँकेने जे नियम सांगितलेले आहेत त्यानुसार कर्जवाटप करावे व वाढलेली थकबाकी चे प्रमाण कसे कमी करता येतील अशी प्रणाली सज्ज करावी.

संदर्भ:

१) महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात - २०१२ सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे ४९ वे प्रकाशन

२) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल२०११-१२

३) बँकिंग-पु.घ.होजवाला, वि.शं.नाखे, प्र. द. येरवडेकर-महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित,पुणे

४) लोकराज्य मासिक - सप्टेंबर २०१२

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

"शालेय पातळीवर आपत्ती व्यवस्थापन व प्रशिक्षणाचे महत्त्व"

डॉ. जी. के. पेटकर,
सहयोगी प्राध्यापक,
जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र), ४४२४०१, भारत

सारांश :

अभ्यास पुरक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यास मदत होते. त्याचप्रकारे त्यांना विविध समस्या कशा सोडवायच्या याचे ज्ञानही प्राप्त होते. आज जागतिक स्तरावर आपत्कालिन व्यवस्थापन बाबत जागृती निर्माण करून विविध उपाय योजना व त्याचे प्रशिक्षण यापूर्वीच सुरू झालेले आहे. गेल्या काही वर्षामध्ये भारतात अनेक भीषण नैसर्गिक आपत्ती येऊन गेल्या तेव्हा आमच्या देशातही प्रत्येकास आपत्कालीन व्यवस्थापन प्रशिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. त्यासाठी शाळा, महाविद्यालयांची तसेच शैक्षणिक संस्थांचा आपत्ती व्यवस्थापनात सहभाग असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मुख्य संबोध : आपत्ती, शालेय आपत्ती, व्यवस्थापन, आपत्ती व्यवस्थापन

पार्श्वभूमी :

शाळेच्या सर्वच स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन अध्ययनाची व प्रशिक्षणाची नितांत गरज आज निर्माण झाली आहे आणि त्यामुळे यांचे प्रशिक्षण शाळांमध्ये देखील देण्यात यावे. शाळा ही समाजाची एक प्रतिकृती आहे आणि त्यामुळेच समाजाच्या गरजांच्या दृष्टीने विचार केल्यास आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण ही शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी एक काळाची गरज ठरलेली आहे. कारण कुठल्याही आपत्तींना तोंड द्यायचे असेल तर आधी त्याबद्दलची मानसिकता जाणून घेणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे आपत्ती आली की, त्याबरोबरच विविध हानी, त्याचे दुष्परिणाम सुद्धा सोबतच येत असतात आणि या सगळ्या गोष्टींचा हिंमतीने सामना करावयाचा असतो. म्हणूनच गरज पडेल तिथे मदत करण्यासाठी व आपत्तीला सामोरे जाण्यासाठी आजच्या नवीन पिढीची निश्चितच मदत होत असते आणि म्हणून याच कारणांसाठी आज शाळेतही अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणाची फार गरज भासत आहे, तेव्हा हे प्रशिक्षण व शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

प्रत्येक शाळा, महाविद्यालयामध्ये आपत्ती व्यवस्थापनाचा आराखडा तयार असला पाहिजे. प्रत्येक छोट्या, मोठ्या आपत्तीचा विचार जर झाला तर आपत्तीनंतर आपणास कमीत कमी हानी व इजा पोहचतील, याची दक्षता देणे गरजेचे आहे.

यासाठी गरज आहे ती शास्त्रोक्त प्रशिक्षण आणि वारंवार घेतल्या जाणाऱ्या कवायती, या कवायती मधून प्रत्यक्ष कृती कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे. शाळा व महाविद्यालयीन पातळीवर प्रत्येकी किमान एका शिक्षकास प्रशिक्षण दिल्यास प्रत्यक्ष आपत्ती प्रसंगी नक्की काय करायचे याचे मार्गदर्शन मिळेल, त्याचप्रमाणे आपत्तीवेळी गोंधळ न होता सुरक्षित काम होऊ शकेल. लातूर, गुजरात, जबलपूर, तामिळनाडू, कुंभकोणम इत्यादी तसेच जगात जापान या ठिकाणी भूकंप व त्सुनामीच्यावेळी महाविद्यालयातील युवकांनी अतिशय मोलाची कामगिरी केलेली आपणास माहीत आहे. मुंबईत पूर, पुण्यातील पुराच्यानंतर प्लॉस्टिक – निर्मुलन किंवा पिडीत ग्रस्तांना अन्नाचे वाटप यासारख्या अनेक गोष्टी या युवकांनी केल्या आहेत. अशा प्रकारच्या अनेक आपत्तीच्या वेळी अनेक तरूणांनी, जीवाची बाजी लावून काम केलेले आपण पाहिले आहेत.

प्रत्येक शाळांमध्ये आपत्तीपासून संरक्षणासाठी सतर्कता, सावधानता बाळगण्याचे प्रशिक्षण द्यावयास हवे, असे झाले तर संकटांना आपल्याला सामोरे जाता येईल. विद्यार्थ्यांमध्ये संकटांना जाणून घेण्याची वृत्ती असते. या वृत्तीला प्रोत्साहन देवून त्याची जाणीव वाढीस नेली तर चांगला फायदा होईल. संस्थाचालकापासून विद्यार्थ्यांपर्यंत प्रत्येकाने नियमित कवायती मधून सहभाग घेणे महत्त्वाचे आहे.

फक्त आराखडा तयार करूनच चालणार नाही तर कृती योजना महत्त्वाची असते. आपत्ती व्यवस्थापनाचा आराखडा प्रचंड आहे. आपत्तीनंतर होणारी जिवित हानी टाळण्यासाठी, स्थानिक लोक, शासकीय यंत्रणा यांच्या माध्यमातून योजना तयार करता येईल. या प्रयत्नामध्ये विद्यार्थ्यांकडून लोकशिक्षणाच्या माध्यमातून जनजागृती करता येईल. यासाठी रॅली, संवादाची विविध माध्यमे, पथनाट्य, पोस्टर इ. गोष्टींचा वापर करता येतील. आपत्ती व्यवस्थापनात सर्वात महत्त्वाची गोष्ट असते ती म्हणजे स्थानिक लोकांची मानसिकता तयार करून दु:ख विसरून त्यांना कामाला लावणे.

आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व :

प्रशिक्षणामुळे आपत्तीच्यावेळी घ्यावयाच्या खबरदारीबाबत माहिती मिळते. स्वसंरक्षण करून इतरांना कशी मदत करता येईल. याबाबत प्रशिक्षण मिळते. आपत्तीच्या काळात मदतीसाठी कार्याची दिशा मिळते. त्यामुळे मदतीसाठी प्रभावी योजना आखता येतात. आपत्ती काळात कोणत्या घटकांचा वापर कशा पद्धतीने करता येईल. याबाबत नियोजन करता येते. प्रशिक्षणामुळे मनोबल वाढते. स्वसंरक्षण करून इतरांचे जीव वाचवण्यास मदत होते. त्यामुळे जीवितहानी काही प्रमाणात टळू शकते. प्रशिक्षित व्यक्ती इतरांच्या आपत्तीचे निवारण करण्यासंदर्भात मार्गदर्शन करू शकतात. त्यामुळे पूर, दंगली, युद्ध अशावेळी आपत्तीशी मुकाबला करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते. त्यामुळे पुढील धोक्याचे प्रमाण कमी करता येते. संकटाच्या वेळी माणसे आपला व आपल्या कुटुंबियांचा जीव वाचविण्यासाठी धडपड करीत असतात. पण लहान मुलांना या विषयाची माहिती दिली की, ती न घाबरता संकटाशी सामना करतात, हे लक्षात घेऊन आशियाई देशामधील विद्यार्थ्यांना आपत्कालीन काळात काय करावे यांचे शिक्षण दिले जात आहे.

आपत्तीपूर्व प्रशिक्षणाचे नियोजन :

आपत्तीपूर्व प्रशिक्षण म्हणजेच आपत्ती येण्यापूर्वी कोणती पूर्वतयारी असावी किंवा काय करायचे याबद्दलचे प्रशिक्षण शाळेत दयावयास हवे, यामध्ये शाळेत एखादी आपत्ती ओढवल्यास काय करायला हवे याचे पुरेपूर ज्ञान, माहिती असावयास पाहिजे. यात शाळा कशी आहे, तिचे बांधकाम कोणत्या प्रकारचे आहे. पाण्याची भरपूर सोय आहे का? ह्या सगळ्या गोष्टींची नोंद शाळेत असावयास हवी. तसेच महत्वाच्या व्यक्तींचे फोन नंबर त्यात डॉक्टर, फायरब्रिगेड, विविध मदत करणाऱ्या संस्था यांचा अंतर्भाव येतो.

आपत्तीकालीन प्रशिक्षणाचे नियोजन :

आपत्ती आल्यावर मदत कशी करावी, प्राथमिक उपचार कोणते करावेत, मदत कुठून मिळवावी इ. प्रकारचे प्रशिक्षण या काळासाठी नियोजित करता येईल.

आपत्ती नंतरचे प्रशिक्षण :

आपत्तीनंतर आपदग्रस्तांना शारीरिक, वैद्यकिय मदती सोबतच त्यांना मानसिक धैर्य देणे ही गरजेचे आहे. स्वत: आपदग्रस्त असल्यास इतरांच्या मदतीने लवकरच सावरणे इ. साठी प्रशिक्षण नियोजन करावयास हवे.

या सर्व गोष्टी आपण शालेय स्तरावर पाहत आहोत. त्यामुळे शाळकरी विद्यार्थी हा मुख्य लक्ष्य असल्यामुळे विद्यार्थ्यांसोबतच मुख्याध्यापक, शिक्षक व कर्मचारी वर्ग यांचाही विचार या प्रशिक्षणासाठी करावा लागेल.

याकरीता शाळा असलेला भौगोलिक परिसर, तिथले संभाव्य धोके, उपलब्ध साधन – सामग्री व मदतकर्ते यांचा कल्पकतेने वापर इ. आनुषंगीक बाबींचा विचारही प्रामुख्याने करावा लागतो.

तेव्हा आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देतांना त्याचा सराव होणेही महत्त्वाचे आहे. त्याकरीता एन.सी.सी., एन.एस.एस. , समाजसेवा या विषयांच्या तासिकांना असा सराव घेता येईल, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना या सगळ्या गोंष्टीची माहिती मिळून त्यांचे प्रशिक्षण त्यांना योग्यपणे घेता येईल.

याकरीता नमूना आराखडा तयार करावा लागेल. यामध्ये प्रत्येक शाळेत इमारत बांधणे, तिचा परिसर, संभाव्य आपत्ती इ. नुसार व्यवस्थापन प्रशिक्षण असावे. त्या – त्या बाबींनुसार आराखडा तयार केलेला असावा.

अशाप्रकारे आपत्ती व्यवस्थापनाचे योग्य ते शिक्षण शिक्षक व विद्यार्थ्यांना दिले जाते. विद्यार्थ्यांचे वय व बौद्धिक क्षमता लक्षात घेऊन विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रम तयार केले जावेत. आपत्तीचे प्रकार, कारणे व परिणाम, आपत्ती प्रतिबंधक मार्ग, व त्यांचे कार्य, आपत्तीतून बचाव करण्याचे मार्ग इत्यादींचा समावेश असावा.

आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे :

- आपत्ती आल्यास कोणत्या गोष्टींचा करावयास हव्यात आणि कोणत्या टाळायला हव्यात याविषयीची माहिती देणे?
- आपत्ती आल्यास किंवा त्यापूर्वी वा नंतर काय करायचे याविषयीची कार्यपद्धती प्रात्याक्षिके वेळोवेळी करून घेणे.

आपत्ती व्यवस्थापनात मुख्याध्यापकांची भूमिका व जबाबदारी :

शाळेचा प्रमुख मुख्याध्यापक असतो. त्यामुळे त्यांच्याकडे एक जबाबदार व्यक्ति म्हणून पाहिले जात असते. अशावेळी शाळेचा मुख्याध्यापक हा एक कुशल नेता, असून आलेल्या संकटांना धैर्याने व सामर्थ्याने तोंड देणारा व योग्यवेळी योग्य निर्णय घेणारा असावा. जर मुख्याध्यापक हा जबाबदार असेल तर तो सगळ्यांना व्यवस्थित चालवू शकतो. म्हणजेच सगळी कामे सुरळीतपणे पार पाडण्यास त्याला मदत मिळेल. याकरीताच मुख्याध्यापकास कुशल असणे गरजेचे आहे.

मुख्याध्यापकांनी आपली जबाबदारी खालीलप्रमाणे पाळावी :

- नियोजनात्मक
- संरक्षणात्मक
- संवर्धनात्मक
- विकासात्मक
- नियमनात्मक

आपत्कालीन परिस्थिती, कार्याचे स्वरूप, कालावधी, प्रश्नांचा, समस्यांचा प्रधान्यक्रम, मदत करणाऱ्या संघटना, मदतकार्य करणाऱ्या स्वयंसेवकांची परिपक्वता, आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक रचना, राजकीय परिस्थिती इ. गोष्टींचा एकत्रित विचार करून निर्णय घेणे आवश्यक असते. तसेच निर्णय घेणे म्हणजे व्यवस्थापन म्हणूनच परिणामकारक नेतृत्त्वासाठी काही गुण आवश्यक असतात.

धैर्य :

आपत्तीकाळात येणाऱ्या कठीण प्रसंगांना धैर्याने सामोरे जाऊन, सहकाऱ्यांना सावरून निर्णय घेणे, सहकाऱ्यांच्या चुका दाखवून देणे, अफवांना बळी न पडता सहकाऱ्यांकडून काम करवून घेणे.

निर्णयक्षमता :

आपत्तीकाळात आवश्यक ती माहिती गोळा करून विचारपूर्वक तत्काळ निर्णय घेणे.

सहकाराची भावना :

आपल्या सहकाऱ्यांसोबत काम करतांना किंवा त्यांच्याकडून काम करवून घेतांना मुख्याध्यापकामध्ये सहकार्याची भावना असावी. यामुळे सोबतचे सहकारी जोमाने आणि उत्साहाने कार्य करू शकतील.

शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य :

आपत्तीला तोंड देण्यासाठी शारीरिक तसेच मानसिक स्वास्थ्य व्यवस्थित राहावयास हवे, जेणेकरून शरीर व मन दोघेही थकणार नाही आणि त्राणही येणार नाही.

समतेची भावना :

विविध व्यक्तीसोबत काम करीत असतांना त्यांच्यात कधीही विषमतेची भावना निर्माण व्हायला नको त्यामुळे कदाचित कामात व्यत्यय निर्माण होऊ शकतो आणि म्हणूनच प्रत्येक कर्मचाऱ्यांमध्ये समानतेची भावना रूजविण्याची भूमिका मुख्याध्यापकास पार पाडावी लागते.

प्रशिक्षण कार्य :

प्रशिक्षण कार्य चालू असतांना या प्रशिक्षणामध्ये फार बिकट समस्या किंवा आपत्ती कोणती ती किती परिणामकारक ठरू शकते याची जाणीव मुख्याध्यापकास असावयास हवी. त्यामुळे प्रशिक्षण देतांना ह्या गोष्टी लक्षात ठेवून प्रशिक्षण कार्य चालवावे.

आपत्ती व्यवस्थापन शिक्षकांची भूमिका व जबाबदाऱ्या :

शिक्षक हा केवळ वर्ग शिक्षक किंवा विषय शिक्षक नसतो तर तो समाजातील एक घटक असल्यामुळे किंवा त्याची समाजाशी एक बांधीलकी असल्यामुळे त्यालाही विविध जबाबदाऱ्या व भूमिका पार पाडाव्या लागतात. शालेय

अभ्यासक्रमातील आपत्ती व्यवस्थापन विषयाचा समावेश करण्यामागचे महत्त्व लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने आपली भूमिका महत्त्वाची आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनात शिक्षकांची भूमिका

१) आपत्ती म्हणजे अकस्मात उद्‌भवलेले संकट, त्याचा आर्थिक, जीवित, मानसिक, भावनिक परिणाम होतो. त्यामुळे मानवी क्षमतांचा विकास करणे गरजेचे आहे.

२) आपत्तीची तिव्रता कमी करून वैयक्तिक जबाबदारीला सामूहिक करण्याचा प्रयत्न करणे.

३) सर्वोत्तम सामाजिक उपक्रमांमध्ये तयारी, प्रतिबंध, सहाय्यता कुवत निर्माण करणे, बालपणापासूनच असंभाव्य आपत्तीशी लढा देण्याच्या दृकिोनातून शाळांच्या अभ्यासात फेर बदल सुचविणे.

४) शिक्षकाने विविध उपक्रमाद्वारे मानवी संकटाबाबत मत प्रकटन करीत राहिले पाहिजे. प्रसारमाध्यमाद्वारे त्याने लोकशिक्षणाचे कार्य केले पाहिजे.

५) शाळा, महाविद्यालये आणि समाजामध्ये विविध प्रकारच्या कार्यशाळा आणि उद्‌बोधनवर्ग, उपक्रम राबवून समाजात जाणीव निर्माण केली पाहिजे.

६) धोक्याची सूचना देणारी यंत्रणा उभी करणे, तसेच कोणत्याही आपत्तीचा धोका कमी करण्यासाठी योजना आखणे आणि हिंसेवर ताबा मिळवणे याबाबत प्रशिक्षण घेणे व इतरांना सहभागी करून घेणे.

आपत्ती विषयक लक्षात ठेवावयाच्या बाबी :

१. आपत्ती कोणत्या प्रकारची आहे? तिची तिव्रता कशी आहे.
२. प्रदेश, स्थान, आपत्तीचा विचार
३. पूर्वी आलेल्या आपत्तीचे सर्वेक्षण प्रशिक्षण इ.
४. आपत्ती काळात निर्माण होणारे निरनिराळे प्रश्न.
५. प्राधान्यानुसार तातडीने प्रश्न सोडविण्याची गरज.

➢ **मदत पोहचविणे :**

१. मदतकार्य पोहचविणे.
२. वैद्यकीय सेवा, औषध याबद्दलची माहिती घेणे.
३. अन्न, वस्त्र या गोष्टी मिळते कां ते बघणे.
४. तात्काळ राहण्याची सोय करणे.
५. मदत कार्य करण्याऱ्या प्रशिक्षण संस्थांची माहिती
६. सामाजिक संस्था, स्थानिक संस्था, युवापिढी, अनुभवी नागरिक, सेवादलाची मदत.

➢ **आर्थिक साहाय्य :**

१. स्थानिक पातळीवरून प्रदेशातून/देशातून, जागतिक स्तरावरून, जागतिक बँक, स्थानिक बँक यापैकी कुठून मदत किंवा आर्थिक सहाय्य मिळते याचा विचार करणे व त्याबाबतची माहिती संग्रही ठेवणे.

२. गरजू विद्यार्थ्यांना पैश्याच्या स्वरूपात, वस्तुच्या स्वरूपात औषध या प्रकारची मदत होतेय की नाही ते बघणे.

अशा प्रकारे शालेय पातळीवर विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून तसेच शाळेच्या विविध स्तरावर विद्यार्थी शिक्षक तसेच सामान्य नागरिक यांना प्रशिक्षित व जागृत करून आपत्ती व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून होणारी मनुष्यहानी तसेच वित्त हानी कमी करता येऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. पाटील लीला, (१९७८) “आजचे शिक्षण आजच्या समस्या” पुणे, श्री विद्या प्रकाशन
२. शुक्ल, डॉ. उमाकांत व कुलकर्णी, एस. टी. (२००१) “सांख्यिकी तत्व आणि व्यवहार” पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

३. अग्निशमन व सुरक्षितता विभाग (२००४) "आपत्कालीन व्यवस्थापन" रत्नागिरी, फिनोलेक्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड

४. अहिरराव, अलिझाड, वराट, धापटे, भोस (१९९५) "पर्यावरण विज्ञान" पुणे, निराली प्रकाशन

५. तावाडे, स्नेहल, शिंदे, प्रतिमा (२००५) "माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण व्यवस्थापन, समस्या व उपाय" पुणे, डायमंड पब्लिकेशन

६. भारतीय शिक्षण (२००६) "आपत्ती निवारण व्यवस्थापन" (पृष्ठ ८९–९०) मुंबई, भारतीय शिक्षण प्रकाशन

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

नव्या सहस्त्रकातील प्राथमिक शिक्षण

प्राचार्य, डॉ. अशोक श्रीहरी जीवतोडे,
जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर (महाराष्ट्र), ४४२४०१, भारत

सारांश :

आज प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे असले तरी बरेच विद्यार्थी अजूनही शाळेच्या बाहेरच आहे. त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणने हे जसे शिक्षकाचे कर्तव्य आहे त्यापेक्षा जास्त हे समाज व पालकांचे पण कर्तव्य आहे. तेव्हाच आपण सर्वांना खऱ्या अर्थाने प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवाहात आणू आणि पूर्ण साक्षरतेचे उद्दिष्टे पूर्ण करू.

मुख्य संबोध : सहस्त्रक, प्राथमिक शिक्षण

पार्श्वभूमी :

नव्या सहस्त्रकातील प्राथमिक शिक्षण म्हणजेच २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर जी विविध प्रकारची आव्हाने आपल्या देशासमोर आहेत ती देशापुरतीच मर्यादित नसून जागतिक स्तरापर्यंत जाऊन पोहोचली आहेत. भारतीय समाजाचे परिवर्तनशील असे स्वरूप संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक ठरावे असे आहे. त्यातील विविध वारसे आणि समोर येणाऱ्या समस्या या सर्वांना सामोरे जात असतांना केवळ शिक्षित पिढी निर्माण करून चालणार नाही तर याबरोबर विविध क्रांत्या, त्यानुसार झालेले बदल स्विकारून सांस्कृतिक संघर्ष टाळून भावनिक एकात्मतेकडे वाटचाल करावी लागेल. आर्थिक स्तर उंचावण्याचा प्रयत्न हा तर गरजेचा आहे. आधुनिकीकरणाबरोबरच जागतिकीकरणाचा विशाल दृष्टिकोन आपण स्विकारलेला आहे. चांगल्याचा स्वीकार करणे व निरूपयोगी टाकून देणे हे गरजेचे आहे.

विसाव्या शतकाअखेरीस शिक्षणावर परिवर्तनाचा परिणाम :

२१ वे शतक हे जसे संगणक युग अथवा तंत्रज्ञान युग म्हणून ओळखले जाईल त्याचप्रमाणे ते समस्या युग म्हणून ओळखले जाण्याचीही शक्यता आहे. एका बाजूला विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांच्या वेगवान प्रगतीने जग जवळ येत चालले आहे पण त्याचवेळी माणूस मात्र माणसापासून दूर जात असल्याचेही दिसून येते. २१ व्या शतकात अवकाशामध्ये झेपावणाऱ्या अग्निबाणामुळे मानवी प्रगतीचे पंख शक्तिशाली होत आहेत. याचबरोबर संस्कृतीविषयी निर्माण होणारे प्रश्न मनाला अस्वस्थ करीत आहेत.

निरंतर शिक्षण :

आज जगात सर्व क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल झाले आहेत. राजकीय, सामाजिक, बौद्धिक, व्यावसायिक, सैनिकी, प्रत्येक क्षेत्रात वैज्ञानिक शोधांनी प्रगती केली आहे. साधनांचे, पद्धतीचे, कौशल्याचे, आधुनिकीकरण झाले. त्यामुळे ज्ञानाच्या कक्षा विस्तारल्या, अपेक्षा वाढल्या त्यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या व्यावसायिक उन्नतीसाठी व चांगले जीवन जगण्यासाठी आपापल्या क्षेत्रातील अद्ययावत ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची गरज वाटू लागली आहे. अद्ययावत ज्ञान घेण्यासाठी प्रौढांनी सुद्धा आपले शिक्षण सातत्याने चालू ठेवावे असा नवीन विचारप्रवाह शिक्षणात वाढू लागला. अद्ययावत नवनवीन ज्ञान मिळविण्यासाठी शिक्षण हवे अशा लोकांच्या मागण्या, अपेक्षा वाढल्यामुळे आजीवन शिक्षण/निरंतर शिक्षण हा नवा विचारप्रवाह दृढ होऊ लागला.

शिक्षणक्षेत्रातील बदलाचे टप्पे :

१) मौखिक देवाण–घेवाण
२) लेखनाद्वारे
३) मुद्रणयंत्र
४) कॅमेरा : सद्य:स्थितीचा आभास निर्माण करणे शक्य
५) ग्रामोफोन व फोनोग्राफ : ग्रामोफोनमुळे मौखिक दळणवळणाचा संग्रह करणे शक्य.
६) आकाशवाणी
७) टेपरेकॉर्डर : श्राव्य अनुभवांचे मुद्रण
८) दूरदर्शन
९) दूरध्वनी
१०) शैक्षणिक चित्रपट
११) संगणक शिक्षण
१२) व्हिडिओ टेप्स
१३) इंटरनेट शिक्षण
१४) टेलिकॉन्फरस
१५) ई–मेल
१६) समाज माध्यम(Social media)

संदर्भ क्षमता :

पालक आणि समाज यांनी आपले प्रयत्न स्वीकृत केले पाहिजेत याबाबत प्राथमिक शिक्षकांनी वचनबद्ध असले पाहिजे आणि यासाठी शिक्षकांना सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक व धार्मिक परिस्थितीचे, समस्यांचे ज्ञान हवे. कुटुंबचित्र ज्ञान हवे, समाजचित्र माहीत असणे आवश्यक आहे. समतेसाठी धोरणात्मक तरतुदी, सामाजिक न्याय, शैक्षणिक संधी याबाबत तत्व आणि व्यवहार या दोन्ही दृष्टिने त्याला जाणीव हवी. शिक्षकांचा व्यवसाय हा केवळ शिक्षण प्रक्रियेचाच अविभाज्य भाग आहे. असे नाही तर संपूर्ण समाज व्यवस्थेचा, सांस्कृतिकतेचाच तो भाग आहे. म्हणूनच राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील शिक्षण व्यवस्थेचे ज्ञान शिक्षकाला असणे आवश्यक आहे.

सर्वकष, व्यापक पातळीवर व स्थानिकदृष्ट्या या व्यवस्थेचे नाते कोणते याचेही ज्ञान त्याला आवश्यक आहे. संबंधित राज्य व संपूर्ण देश यामध्ये साक्षरता वाढीच्या कार्यक्रमातील अडथळे कोणते याचे ज्ञान त्याला हवे. त्यासाठी उपाय कोणते याचे ज्ञान शिक्षकाला हवे. प्रतिष्ठा, उन्नती, समता यावर आधारलेली नागरिक म्हणून आपली भूमिका कोणती याची जाणीव त्याला हवी.

प्राथमिक शिक्षण सद्य:स्थिती समस्या व उपाय :

प्राथमिक शाळांच्या संख्यात्मक विस्ताराबाबत आपण खूप यशस्वी ठरले आहोत यात शंका नाही. मुला–मुलींच्या पटनोंदणीचे प्रमाण वाढले आहे. मुलींच्या शिक्षणाबाबत हळूहळू का होईना जागृती होत आहे. अनौपचारिक शिक्षणाची उपयुक्तता वाढू लागली आहे. शाळामधील प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या वाढली आहे. प्राथमिक शिक्षणासाठी विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण झाले आहे. प्राथमिक शिक्षणातील अध्यापन पद्धतीबाबत विविध पातळ्यांवर प्रयोग केले जात आहेत. पण प्राथमिक शिक्षणाकडे अजूनही पुढील शिक्षणाची तयारी म्हणून पाहिले जाते. प्राथमिक शाळांमधील अभ्यासक्रम अध्यापन पद्धती, पाठ्यपुस्तके, साहित्य याबाबतची परिस्थिती आपणास ज्ञान आहे. शिक्षणाचे ग्रामपातळीपर्यंत विकेंद्रीकरण होण्यासाठी ग्रामपातळीवर अशी तज्ज्ञता निर्माण होण्यास अजून वेळ लागेल. माध्यमिक विभागातील परीक्षा केंद्रीतपणा प्राथमिक शिक्षणातही शिरला आहे.

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणाच्या उद्दिष्टापासून आपण फार दूर आहोत देशातील गरीबी, भौगोलिक रचना, रूढी, परंपरा यांचा पगडा ही त्यांची प्रमुख कारणे असली तरी प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ताही त्याला कारणीभूत आहे. औपचारिक शाळांमधील स्थानिक गरजांवर आधारित नसलेला अभ्यासक्रम, कंटाळवाण्या अध्यापन पद्धती, केवळ माहिती भरलेली पाठ्यपुस्तके आणि मर्यादित ज्ञान व क्षमता असलेल्या व त्याच जोडीला नोकरीची शाश्वती, कामाचा ताण, समाजाच्या अपेक्षा या चक्रात सापडलेला शिक्षक या सर्वांमुळेही प्राथमिक शिक्षण घराघरात पोहोचलेले नाही हे विसरून चालणार नाही.

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी काम करावे लागेल आजपर्यंत विविध आयोग व समित्यांनी याबाबत शिफारशी मांडल्या. राष्ट्रीय स्तरावर योजना आखल्या, जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमासारखे कार्यक्रम राबविले, प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रमासारखे कार्यक्रम राबविले, स्थानिक स्तरावर प्रयोग झाले. पण जोपर्यंत देशातील प्रत्येक सुशिक्षित नागरिक, मग तो कोणत्याही स्तरामधला, वर्गामधला असतो, हे मानीत नाही की प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रीकीकरण ही केवळ शासनाची किंवा शिक्षकांची जबाबदारी नसून माझीही जबाबदारी आहे. तोपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सावित्रीकीकरणाचे उद्दिष्टे साध्य होईलच असे नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) पाटील, लिला, (१९७४) : “आजचे शिक्षण आजच्या समस्या” पुणे, श्री विद्या प्रकाशन
२) मुळे, शा.शं. आणि उमाठे वि.तु. (१९७७) : “शैक्षणिक संशोधनची मुलतत्वे” नागपूर, साहित्य प्रसार केंद्र
३) खरात, आ. पा. (१९७४) : “प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र” पुणे, श्री. विद्या प्रकाशन
४) डॉ. करंदीकर, सुरेश (२००१) : “शैक्षणिक मानसशास्त्र” कोल्हापूर, फडके प्रकाशन

Websites :

5) http://www.doaj.org;
6) http://www.inflibnet.ac.in;
7) http://www.infolibrarian.com;
8) http://www.academicjournals.org/err/;

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

अपंग (दिव्यांग) बालकाचे पुनर्वसन आणि पालकाची भुमिका

प्रा. विवेक एस. गोर्लावार
फुले – आंबेडकर कॉलेज ऑफ
सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना :—

'A Life of Dignity and Respect
For
Differently Able Parsons
To optimize their ability, skill
And to enhance
Their participation in the
Min-stream of the society by
Utilizing that under-tapped asset'

अपंग माणूस हा एखाद्या परिपूर्ण माणसापेक्षाही विद्वान असू शकतो तो माणूस कोणत्या क्षेत्रात किती मोठा साधक असून शकतो अशी अनेक उदाहरणे इतिहासात आढळून येतात. या आधुनिक समाजातील संगीतकार रविंद्र जैन, महाकवी सुरदास यांनी एखाद्या डोळस माणसापेक्षा जास्त चांगल्या पद्धतीने संगीताची साधन केली आहे. माणसे मोठी झाली, त्यांना कोणीही आधार दिला नाही. सरकारने त्यांना आधार दिला नाही तरी ती मोठी झाली, पण असा क्षण सर्वांच्याच आयुष्यात येत नाहीत. अशी अनेक माणसे आहेत, ज्यांना शासनाच्या कायद्याची आधाराची गरज आहे. समाजाच्या प्रोत्साहनाची आवश्यकता आहे अपंग म्हणजे एखाद्याच्या दयेवर जगणारी अथवा याचना करणारी व्यक्ती नव्हे तसेच दान देऊन त्याचे पालनपोषण करण्याची त्यांची अपेक्षा नाही.

या संपूर्ण अपंगाची मागणी ''भीक नको पण संधी द्या, आम्हाला समानतेची वागणूक द्या'' आहे आणि ही मागणी घेऊन अपंग संघर्ष करीत आहेत. पारंपारीक कुटूंब व्यवस्थेमध्ये अपंग व्यक्तिचे योग्य समायोजन होउन अपंग व्यक्तीला कोणत्याही संकटाचा मुकाबला करावा लागत नव्हता. पण हळूहळू ही कुटुंब व्यवस्था बदलत गेली व विभाजीत कुटुंब व्यवस्था मोठया वेगाने उदयास येत आहे. त्यामुळे समाजात ''हम साथ साथ है'' यातून ''हम आपके है कौन'' असा प्रवास हेत आहे. यामुळे अशा अपंगांना अनंत अडचणींचा सामना करावा लागतो. त्यांना कोणीही मायबाप नसतात. कोणीही काळजी घेत नाही. अशा वेळी शासनावर या अपंगांचे पुनर्वसन करण्याची त्यांना सहकार्यायाची हात देण्याची जबाबदारी असते. 3 डिसेंबर हा दिवस आपण अपंग दिन म्हणून साजरा करतो. अपंगांच्या पुनर्वसनाच्या संदर्भात मोठमोठया घोषणा करतो पण त्या घोषणांची अंमलबजावणी मात्र झाली नाही.

अंपग(दिव्यांग) बालक म्हणजे कोण?

सर्वसाधारण पणे सर्वसामान्य मुलांचा शारिरीक, मानसिक व भावनिक विकास त्याच्या वयाच्या इतर मुलाप्रमाणेच होतो. त्यांच्या शरिरीची सर्व ज्ञानेंद्रिये व कमेद्रिये योग्य रितीने विकसीत होतात. ज्ञान संपादनात वातवरणाशी समायोजन करण्यात हि मुले पुर्ण पणे कार्यशिल व यशस्वी होतात. त्याच्या शरिराच्या सर्व भागांचा विकास व वाढ निट होते. काही मुलांच्या या ज्ञानेद्रियेपैकी काही ज्ञानेद्रिये किंवा कमेद्रिये पैकी काही अवयव आपली जिव शास्त्रीय कार्य पार पाडण्यास असमर्थ असतात. अशा मुलांचा विकासाचा वेग मंद असतो. समजाच्या विकास प्रवाहात ती मागे पडतात त्यांना अपंग असे म्हणतात.

" दिव्यांग (अपंग) म्हणजे अपंगत्व असलेली व्यक्ती अपंगत्व म्हणजे शारीरिक दोषामुळे आलेले असे पंगुत्व ज्या मुळे दैनंदिन जीवनात अडथळे निर्माण होतात."

World Health Organization

As per World Health Organization "Disability is a umbrella term, covering impairments, activitiy limitation and participation restrictions, impairment is a problem in body function or structure; an activity limitation difficulty encountered by an individual in execution a task or action; while a participation restriction is a problem experience by an individual in involvement in life situations. Thus disability is a complex phenomenon, reflection an interaction between features of a persons body and features of the society in which he or she live".

महाराष्ट्र राज्य अपंग कल्याण कृती आराखडा 2011 च्या सर्वेक्षणानुसार –

भारत देशाच्या सन 2001 च्या सार्वजनिक जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्यामध्ये अपंग व्यक्तीची लोकसंख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	अपंगत्वाचा प्रकार	अपंग व्यक्तीची लोकसंख्या		
		पुरूष	स्त्रिया	एकुण
1.	अंध	32066	260464	580930
2.	मुके	62802	49241	113043
3	बहिरे	51789	40601	92390
4	अस्थिव्यंग	374671	195274	569944
5	मतिमंद	123139	90135	213274
	एकुण	**933867**	**635715**	**1569582**

सन 2001 च्या जनगणनेनुसार देशामध्ये अपंगाच्या संख्या 2.19 कोटी असुन महाराष्ट्रामध्ये 15.6 लक्ष एवढी आहे. मात्र प्रत्यक्षामध्ये अपंगाची संख्या एकुण लोकसंख्योच्या 10 टक्के असावी असा जागतीक आरोग्य संघटनेचा दावा आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात अपंग व्यक्ती या देशात उपेक्षीताचे जीवन जगत आहे.

❖ पुनर्वसन

पुनर्वसन म्हणजे व्यक्तीचे समाजात पुन्हा एकदा आपले स्थान प्राप्त करणे, आपले अधिकार प्राप्त करणे समाजात सामावून जाणे, स्वतःच्या मर्यादांना स्विकारणे, व्यक्तीचे समायोजन होणे होय.

इच्छा व निर्धार याच्या सहाय्याने व्यक्तीने घेण्यापेक्षा देण्याच्या स्थितीत येणे म्हणजे पुनर्वसन होय.

National Council of Rehabilitationus 1955 मध्ये पुनर्वसनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "Rehabilitation is the readaptation of life by restoration to fullest possible, physical, social, mental, vocational and economic usefulness of which handicapped are capable"

अपंग व्यक्तीमध्ये शारीरीक दृष्ट्या, सामाजिक व मानसिक दृष्ट्या व्यावसायीक व आर्थिकदृष्ट्या जास्तीत जास्त उपयोगी होण्याची जी क्षमता असते तिचा उपयोग करुन अपंगाचे पुन्हा स्थापना होणे, आणि जास्तीत जास्त उपयोगी होणे क्षमता जास्तीत जास्त प्रमाणात परत मिळणे व त्यामुळे जिवनाशी जुळवुन घेता येणे म्हणजेच पुनर्वसन होय

पुनर्वसन अपंगास समाजोपयोगी बनवते. कारण मानव संपत्तीचा नाश होणे कोणत्याही समाजाला परवडणारे नाही. पुनर्वसन ही मदत सेवा आहे. शक्य तितका जास्तीत जास्त विकास होण्यासाठी ही मदत दिली जाते.

अपंगांना स्वःपायावर जीवन जगता येण्याच्या दृष्टीने त्यांचे पुनर्वसन होणे अपेक्षित आहे. अपंगत्वाबाबत काही समज गैरसमज आहे. त्यामुळे समाजासोबत कुटुंबही त्यांना स्विकारत नाही.अशा वेळी त्यांना मानसिक आधार देवून त्यांना सन्मानाने जिवन जगता येणाची व्यवस्था करणे गरजेचे आहे. पुनर्वसन कार्याचे हे महत्वाचे तत्व आहे. या दृष्टीने विचार करतांना पुनर्वसन प्रक्रिया खालील तत्व प्रकारावर आधारीत आहे.

- शारीरीक पुनर्वसन
- मानसिक पुनर्वसन
- आर्थिक पुनर्वसन
- सामाजिक पुनर्वसन
- व्यावसायीक पुनर्वसन
- समुहाधारीत पुनर्वसन

असे विविध भाग पडतात. या उद्देशाने अपंगाना अनेक सेवा पुरविल्या जातात.

पुनर्वसनाची प्रक्रिया :–

पुनर्वसनाची प्रक्रिया ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. पहिल्या टप्प्यामध्ये अपंग व्यक्ती आपले अपंगत्वाचा प्रकार आणि परिणामाला पूर्णपणे समजुन घेतो. दुसऱ्या टप्प्यामध्ये तो आपल्या अपंगत्वाच्या प्रकारानुसार स्वतःला सक्षम बनवितो. यामध्ये तो आपल्यातील कमतरतेला आपल्या सक्षम बाजुवर प्रभावित होवू देत नाही.

1982 हे वर्ष जागतिक अपंग वर्ष म्हणून सर्वत्र साजरे केले गेले. या वर्षापासूनच अपंगाच्या विविध प्रश्नांवर जागतिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर अनेक योजना कार्यन्वित झाल्या. दूरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, चर्चासत्रे परिसंवाद शिबिरे यांसारख्या विविध माध्यमांतून समाज प्रबोधन फार मोइयाप्रमाणातझाले हे नाकारता येणार नाही, प्रबोधनाचीही लाट पुढील वीस वर्षे (2001) चालू ठेवण्याचा निर्णय या क्षेत्रात काम करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संघटनीली घेतला. भारत या चळवळीत सहभागी असल्याने अपंगांच्या पुनर्वसनाच्या अनेक योजना आखल्या गेल्या. त्यातील "भारतीय पुनर्वसन परिषद" 1992 आणि अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्क संरक्षण, संपूर्ण सहभाग) 1995 हयादोन कायद्यांच्या निर्मितीमुळे भारतातील अपंग पुनर्वसन चळवळीला वेगळेच वळण मिळाले.

विषयाचे महत्व :–

समाजात विविध समस्या असतात त्या समस्याच्या सोडवणुकीच्या व्यवसायिक गरजांतुन संशोधन केले जोते 21व्या शतकात सामाजिक न्याय, सामाजिक समता याचा विचार प्रगल्भ असला तरी समाजातील दुर्बल घटक म्हणून अपंगाकडे पाहण्याचा दृष्टीकाण दृयम प्रतिचा आहे.

अंपग बालकाच्या विकासाप्रती समाजाचा दृष्टीकोण हा करूणा, उपकार या स्वरूपाचा असुन कुटूंब देखील त्याच्याकडे या दृष्टीने पाहते. यशा स्थितीत अपंग बालकाचे समायोजन व पुनर्वसन या समस्येची तिव्रता जाणवते. या अपंग बालकांचा कियात्मक विकास होणे आवश्यक आहे. समाजाचा नकारात्मक दृष्टीकोणामुळे त्यांच्यावर अमर्थपणाचा ठपका ठेवला जातो. या सर्व कारणामुळे समाजामध्ये असलेल्या अपंग बालकाप्रती पालकांचा नकारत्मक दृष्टीकोण बदलविणे आवश्यक आहे. समाजातील या दुरलक्षीत अपंग बालकांच्या जिवनातील अंधकार दुर करणे आवश्यक आहे. अपंग बालकाकडे समाज ज्या दृष्टिने पाहतो तोच माहीसा दृष्टीकोण काहीसा पालकांचा बनतो. यशा स्थितीत त्यांचे पनर्वसन कसे होणार, अंपग बालकांचे पुढील जिवन समर्थपुर्ण स्वावलंबी बनविण्याकरीता पालकांची भुमीका महत्वाची ठरते. या दृष्टीने सदर विषयाचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

अध्ययनाचे उद्दिष्टे:–

संबंधित विषयाच्या अभ्यासाकरीता पुढील उद्दिष्टे निश्चीत करण्यात आली.

1. प्रस्तुत विषयाची पार्श्वभूमी समजुन घेणे.
2. अपंग बालकाच्या पुनर्वसनात येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेणे.
3. अपंग बालकाच्या पुनर्वसनात पालकाचा सहभाग व भुमिकेचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाचे गृहितके:–

प्रस्तुत विषयाच्या दिशा निश्चीत करण्यासाठी पुढील गृहितके ठरविण्यात आली आहे.

1. अंपग बालकांच्या पुनर्वसनावर पालकांचा सकारात्मक दृष्टिकोन धनात्मक परिणाम करतो.
.2. पालकाची चांगली आर्थिक स्थिती अपंग बालकांच्या पुनर्वसनास प्रोत्साहीत करते.
3. अपंग बालकाचे पुनर्वसन पालकाची भुमिका सकारात्मक आहे.

❖ अध्ययनाचे क्षेत्र(Area of study)

प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन क्षेत्र म्हणुन चंद्रपुर, गडचिरोली जिल्हा आहे. चद्रपुर, गडचिरोली जिल्हातील सामाजिक न्याय विभागा अंतर्गत येणाऱ्या 45 विशेष अंपग शाळा (मतिमंद, मुकबदीर, अंध, अस्थिव्यंग,शाळा/ कर्मशाळा) अध्ययन क्षेत्रामध्ये समावेश आहे.

अध्ययन विश्व(Universe of Study)

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययन विश्वामध्ये चद्रपुर, गडचिरोली जिल्हातील सामाजिक न्याय विभागा अंतर्गत येणाऱ्या 45 अपंग शाळेतील एकुण 2087 विद्यार्थ्यांचा समावेश असुन त्यातील 25 टक्के म्हणजे 250 अपंग बालकांच्या पालकांची नमुना निवड पध्दतीद्वारे एककांची निवड करण्यात आली.

नमुना निवड पध्दती(Sampling Method)

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरीता अपंग बालकाच्या पालकाचे निवड संभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील व्यवस्थाबध्द नमुना निवड पध्दतीचा वापर करुन नमुना म्हणून एककाची निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन पध्दती व साधने(Method & tools of the data collection)

प्रस्तुत अध्ययनाचे प्राथमिक तथ्य संकलनाकरीता मुलाखत अनुसुचीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अध्ययनाच्या दृष्टीने इतर महत्वपुर्ण माहिती संकलनाकरिता दुय्यम पध्दतीचा वापर करण्यात आला असुन विषया संदर्भात लिखीत साहित्य, अहवाल, मागील संशोधनाचा आढावा, सांख्यिकीय आकडेवारी, वर्तमानपत्रे, संगणकीय माहिती, प्रकाशित लेख, अपंग योजनाची माहिती, शासकिय तथ्य इत्यादीचा वापर दुय्यम तथ्य म्हणून उपयोग केलेला आहे.

माहीतीचे विश्लेषण :–

1) अपंग बालकाच्या पुर्नवसनावर कुटुंबातील वातावरणाचा परिणाम होतो याबाबत पालकांची सहमती दर्शविणारा तक्ता –

अ.क्र.	१)अपंग बालकाच्या पुनर्वसनावर कुटुंबातील वातावरणाचा परिणाम होतो याबाबत आपण सहमत आहात काय	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	पुर्णपणे सहमत	149	28.65
2	काही प्रामणात सहमत	307	59.04
3	सहमत नाही	64	12.31
	एकूण	520	100

वरील तक्तावरून स्पष्ट होते की, एकुण उत्तरदात्यापैकी 59.4% उत्तरदात्याच्या मते अपंग बालकांच्या पुनर्वसनावर कौटूंबिक वातावरणाचा काही प्रमाणात परिणाम होतो याबाबत सहमती दर्शविली आहे.

02) अपंग बालकास पालक सार्वजनिक कार्यक्रमात घेवून जाता काय हे दर्शविणारा तक्ता –

अ.क्र.	अपंग बालकास आपण सार्वजनिक कार्यक्रमात घेवून जाता काय	वरंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	नेहमीच	124	23.85
2	कधी कधी	282	54.23
3	कधीच नाही	114	21.92
	एकूण	520	100

वरील तक्तावरून असे दिसु येते की, एकुण उत्तरदात्यापैकी 54.23% पालक अपंग बालकास कधी कधी सार्वजनिक कार्यक्रमात घेऊन जातात.

03) अपंग बालकामुळे आपल्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नकारात्मक प्रभाव पडतो याबाबत मत दर्शविणारा तक्ता –

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	होय	109	20.96
2	नही	294	56.54
3	सांगता येत नाही	117	22.50
	एकूण	520	100

वरील तक्तावरून असे दिसुन येते की, एकुण उत्तरदात्यापैकी 56.54% उत्तरदात्यांच्या मते अपंग बालकामुळे त्याच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नकारात्मक परिणाम पडत नाही.

04) चांगली आर्थिक स्थिती अपंग बालकाच्या पुनर्वसनास मदत करते याबाबत आपले मत दर्शविणारा तक्ता –

अ.क्र.	चांगली आर्थिक स्थिती अपंग बालकाच्या पुनर्वसनास मदत करते याबाबत आपले मत	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	अगदी बरोबर	103	19.81
2	अंशतः बरोबर	268	51.54
3	पुर्णतः चुक	84	16.15
4	अंशतः चुक	65	12.50
	एकूण	520	100

उपरोक्त सारणीवरून स्पष्ट होते की, 51.54% उत्तरदात्याच्या मते चांगली आर्थिक स्थिती अपंग बालकाच्या पुनर्वसनास अंशतः मदत करते.

05) अपंग बालकाच्या आर्थिक स्वावलंबनाकरीता पुनर्वसनाकरीता पालकाची प्रयत्न दर्शविणारा तक्ता –

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
1	आर्थिक बचत करणे	336	64.62
2	स्वयंम व्यवसायाची उभारणी	48	09.23
3	शासकीय नोकरीकरीता प्रयत्न	62	11.93
4	व्यवसायीक प्रशिक्षण	21	04.04
5	कोणतेही नाही	53	10.19
	एकूण	520	100

प्रस्तुत तक्तापरून दिसुन येते की, अपंग बालकांच्या आर्थिक स्वावलंबनाकरीता सर्वाधिक म्हणजे 64.62% उत्तरदाते आर्थिक बचत करतात.

निष्कर्ष :–

प्रस्तुत अध्ययनावरून खालील निष्कर्ष मांडता येतात.

1)अपंग बालकांच्या पुनर्वसनावर कौटूंबिक वातावरणाचा काही प्रमाणात परिणाम होतो.

2) पालक अपंग बालकास आपल्या सोबत सार्वजनिक कार्यक्रमात घेऊन जात असले तरी त्याचे प्रमाण कमी आहे.

3)अपंग बालकामुळे पालकांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर नकारात्मक परिणाम पडत नसले तरी याबाबत पुर्णतः सहमती अत्यल्प आहे.
4) पालकाची चांगली आर्थिक स्थिती अपंग बालकाच्या पुनर्वसनास अंशतः मदत करते.
5) अपंग बालकांच्या आर्थिक स्वावलंबनाकरीता पालक आर्थिक बचत करतात त्यासोबतच शासकीय नौकरी करीता प्रयत्न करतात.
6)अपंग बालकाप्रती कुटुंबाचा दृष्टीकोनात जरी सकारात्मक बदल होत असला तरी त्याची
गती मंद आहे.

सुचना/ शिफारशी –

अपंग बालकाचे पुनर्वसन योग्य दिशेने व गतीने होण्याकरिता पुढील सुचना/शिफारशी करता येतील.

1. ग्रामीण भागात विशेष शाळेत प्रवेश न झालेल्या अपंग बालकांच्या पालकांसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावे. त्यामुळे अपंग बालकाचे योग्य समायोजन व पुनर्वसन होण्यास मदत होईल.
2. अपंगाचे प्रशिक्षण आणि उदरनिर्वाहासाठी तसेच नौकरी व्यवस्थेकरीता मार्गदर्शन करतांना त्यांच्यातील अद्वितीय सामर्थ्य ओळखुन त्यावर रोजगार उभारणी करावी ज्यामुळे त्यांना आपल्यातील कमतरता ही एक शक्ती असल्याची जाणीव होवून आत्मसन्मान वाढीस मदत होईल.
3. शासनानी अपंग बालकांच्या पालकांसाठी कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्राच्या धरतीवर मोफत अपंग सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र स्थापन करावे.
4. अपंग बालकाकरीता साहित्य व उपकरणे खरेदीकरीता लोकप्रतिनीधीचा निधी राखीव करावा यामुळे त्यांचे पुनर्वसन होण्यास मदत होईल.
5. अपंग बालकांना भावनिक पाठींबा म्हणून अपंग बालकास घरी येण्यासाठी निमंत्रण, इतर मुलात मिसळण्यासाठी प्रोत्साहन व जबाबदारीचे काम देवून त्यांचा आत्मविश्वास व आत्मसन्मान वाढविण्यसासाठी समाजाने मदत करावी. याकरीता शासनाने प्रोत्साहन द्यावे.
6. अपंगाकरीता असलेल्या योजनाची लोकजागृती करावी याकरीता समाजकार्याच्या सामाजिक क्रियापध्दतीचा अवलंब करावा.
7. अपंग बालकांना रोजगाराभिमुख करण्यासाठी प्रत्येक विशेष शाळेला अपंग कर्मशाळा सुरु करावी.
8. अपंग बालकांच्या पालकांनी अपंग बालकास सामान्य बालकाप्रमाणे सार्वजनिक कार्यक्रमामध्ये नियमित सहभागी करून घ्यावे यामुळे अपंग बालकांचा आत्मविश्वास वाढुन त्यांच्या सामाजिक पुनर्वसनास सहाय्यक ठरेल.
9. पालकांनी अपंग बालकांच्या आर्थिक स्वावलंबनाकरीता फक्त आर्थिक बचतीवर अवलंबुन न राहता बालकांन व्यवसायीक प्रशिक्षण देऊन स्वावलंबी करण्याच्या अनुषगाने प्रयत्न करावे.

संदर्भ ग्रंथ सुची –

1) डॉ. काळे प्रेमला – अपवादात्मक बालकाचे मानसशास्त्र (1990) मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई.
2) डॉ. भार्गव महेश – विशिष्ट बालक (1998) हर प्रसाद भार्गव, आगरा.
3) सौ. गणोरकर मिना – बालविकास आणि संबंधित क्षेत्र (1982) कॉन्टिनेस्टल प्रकाशन, पूणे.
4) मिश्र विनोदकुमार – विकलांगता समस्याएं व समाधान जगतराम ॲड सन्स, नयी दिल्ली.
5) प्रा. सौ. पाटे सुमन – भारतीय सामाजिक समस्या (1991) विद्या प्रकाशन, नागपूर.
6) विद्याराव/ हर्ष मंदर – जपणुक मानुसकीची–उपेक्षिताकरीता कार्यक्रम (1996) लाल बहादुर शास्त्री नॅशनल ऍकाडेमी ऑफ ॲडमिनिष्ट्रेशन मसुरी.
7) डॉ. सौ. नाकतोडे किरण – अध्यापन कर्त्याचा विकास व अध्यापन (2006) विद्या प्रकाशन, नागपूर.
8) समाज कल्याण विभाग – अपंगाचे शिक्षण, प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन सुविधा महाराष्ट्र मंत्रालय मुंबई शासन निर्णय सारसंग्रह
9) हस्तपुस्तिका – अपंग समावेशित शिक्षण महाराष्ट्र प्राथ. शिक्षण परिषद मुंबई.
10) अपंग उद्योग केंद्र अपंग पुनर्वसन विषयक कायदे (1992/1995) प्रकाशक : अपंग उद्योग केंद्र

परेश अपार्टमेंटस पर्वती, पुणे
www.wikipidia.com
www.childlineindia.org.in
www.NCERTnic.in

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादन : एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. व्ही. एन. लाखे
भुगोल विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :

ऊस हे महाराष्ट्र पठारावरिल महत्वाचे नगदी पीक आहे ऊस हे उष्णकटिबंधीय झाड असुन लवकरात लवकर येणारे पीक आहे. महाराष्ट्र पठाराच्या पश्चिम व मध्यवर्ती भागात जेथे सिंचन सुविधा उपलब्ध आहेत तेथे ऊसाखालील क्षेत्रात लक्षणीय वाढ झाली आहे. ऊस उत्पादनामुळे व साखर कारखान्याच्या वाढीमुळे हा पट्टा आता साखर पट्टा म्हणून ओळखला जातो. (संदर्भ महाराष्ट्राचा भुगोल डॉ. सुभाषचंद्र सारंग) महाराष्ट्रात 1039000 हेक्टर क्षेत्र ऊस लागवडी खाली आहे. 2011–12 मध्ये ऊसाचे दर हेक्टरी उत्पादन 80.1 लाख हेक्टर झाले संपूर्ण देशात महाराष्ट्राचा ऊस लागवडीत दुसरा क्रमांक लागतो.

बीज शब्द : उष्णकटिबंधीय, साखरपट्टा

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित आहे. तांदुळ ज्वारी, बाजरी, तुर, मुंग सुर्यफुल तीळ कापुस व ऊस ही खरीप हंगामातील पीक आहेत ऊस या पिकाव्यतिरिक्त महाराष्ट्रातील पिकाची हेक्टरी उत्पादन क्षमता अत्यंत कती आहे. महाराष्ट्रातील ऊस पिकाच्या सुधारित जातीमध्ये को. 740 संजीवनी, संपदा या आहेत. देशाती 10 टक्के पेक्षा जास्त ऊस उत्पादन राज्यात होते महाराष्ट्रात सिंचित शेतीमध्ये ऊसाला महत्व आहे. ज्या भागात ऊसाचे पीक मोठया प्रमाणात घेतले जाते त्या भागात शैक्षणिक, औद्योगिक, सामाजीक व आर्थिक विकास दिसून येतो.

उद्देश :

- महाराष्ट्रातील ऊसाचे क्षेत्र व उत्पादन वर्ष निहाय पाहाणे.
- महाराष्ट्रातील ऊस लागवडीखालील क्षेत्राचे प्रादेशिक वितरण अभ्यासणे.
- जिल्हानिहाय ऊस उत्पादनातील बदल पाहणे.

अभ्यासक्षेत्र :

महाराष्ट्र हे ऐतिहासिक भौगोलिक व सामाजिक दृष्टया महत्वाचे क्षेत्र असुन भारताच्या एकुण क्षेत्रफळापैकी 9.36 टक्के भाग महाराष्ट्राने व्यापलेला आहे. महाराष्ट्राच्या पुर्व पश्चिम विस्ताराचा राज्याचा हवामानावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्याच्या अक्षवृत्तीय विस्तार $15^0 44'$ उत्तर ते $22^0 6'$ उत्तर अक्षांश असुन रेखावृत्तीय विस्तार $72^0 46'$ पूर्व ते $80^0 54'$ पूर्व रेखांश आहे. राज्याचे क्षेत्रफळ 307762 चौ. कि. मी. असुन नद्यांच्या खो–यांच्या दृष्टीने हा भाग महत्वाचा असुन पठारावरील नद्या सिंचनाच्या दृष्टीने महत्वाच्या आहेत राज्याचे हवामान उष्ण असुन कोकणातील हवामान उष्ण व दमट आहे मराठवाडा व पश्चिम विदर्भात ते कोरडे आहे राज्याच्या एकुण क्षेत्रफळाच्या 25 ते 30 टक्के भाग मध्यम काळी व खोल सुपीक मृदेचा आहे.

अभ्यास पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी माहितीचे संकलन सांख्यिकी विभागातील सामाजिक आर्थिक समालोचन महाराष्ट्र या संग्रहातुन घेतलेले आहे. सदर शोध निबंधासाठी घेतलेली आकडेवारी व्दितीय स्वरूपाची असुन ऊस वाढीचा दर, ऊस उत्पादकता याबद्दल माहितीचे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

ऊस पीक लागवड व भौगोलिक परिस्थिती :

राज्यातील सुमारे 2.3 टक्के क्षेत्र ऊस लागवडी खाली आहे, देशातील ऊस क्षेत्राच्या सुमारे 15 टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात असुन 13 टक्के ते 14 टक्के ऊस उत्पादन राज्यात होते.

ऊस पिकाच्या वाढीसाठी सुमारे 10 ते 18 महिन्याचा कालावधी लागतो 20^0 ते 30^0 सेंटीग्रेट तापमान व 100 ते 150 सेमी पावसाची ऊसाला आवश्यकता असुन मध्यम मगदुराची सुपीक मृदा आवश्यक असते महाराष्ट्र पठाराचरिल लव्हापासुन बनलेली काळी मृदा उपयुक्त असुन नदी काठच्या मृदेमध्ये ऊसाचे उत्पादन फारमोठया प्रमाणावर होते या पिकाला सिंचनाची आवश्यकता असुन उसाच्या पिकाचे आडसाली पूर्व हंगामी आणि एक साली अथवा हंगामी असे तीन प्रमुख हंगाम आहेत.

ऊसाचे क्षेत्र व उत्पादन :

महराष्ट्रातील ऊसाचे क्षेत्र व उत्पादन पावसाचे प्रमाण, साखर कारखान्याचा गळित हंगामाचा कालावधी, ऊसाला मिळालेला दर, सिंचन सुविधा यावर अवलंबुन असते पुढील सारिणीमध्ये महाराष्ट्रातील ऊसाचे क्षेत्र व उत्पादन यांची आकडेवारी दिलेली आहे.

महाराष्ट्रातील ऊसाचे क्षेत्र व उत्पादन इ. सन 1960–61 ते 2001–2011

अ. क्र.	वर्ष	ऊस क्षेत्र 000' हेक्टरमध्ये	ऊस उत्पादन 000' टनामध्ये	उत्पादकता प्रति हेक्टर कि. ग्रॅ.
1.	1960–61	155	10404	66924
2.	1970–71	204	14433	86531
3.	1980–81	319	23706	91742
4.	1990–91	536	38154	86400
5.	1991–2001	687	49569	83267
6.	2001–2011	1041	85691	NA

आधार : कृषी आयुक्तालय महाराष्ट्र शासन

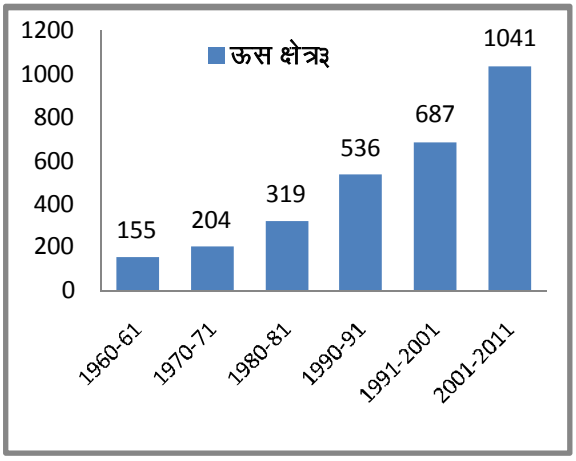

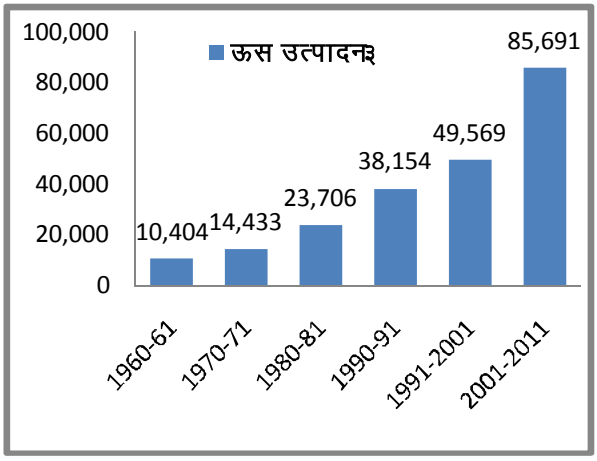

महाराष्ट्राच्या पठारी प्रदेशावर इ. सन 1960–61 मध्ये राज्यातील ऊसाखालील क्षेत्र सुमारे 155 लाख हेक्टर्स होते व उत्पादन 104 लाख मेट्रिक टन झाले त्यानंतर राज्यातील ऊसाखालील क्षेत्र व उत्पादन यामध्ये सातत्याने वाढ झाली ऊसाचे हेक्टरी उत्पादन इ. सन 161–61 मध्ये 66924 प्रति हे. कि. ग्रॅ होते तर 1991–2001 मध्ये 83267 प्रति हे. कि. ग्रॅ झाले.

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय ऊस उत्पादन (टक्केवारीमध्ये)

जिल्हे		ऊसाचे वितरण टक्यां– मध्ये	जिल्हे		ऊसाचे वितरण टक्यांमध्ये
1.	हिंगोली	1.20	8.	सातारा	7.57
2.	जलना	1.71	9.	सांगली	8.51

3.	परभणी	2.01	10.	पूणे	12.54
4.	नाशिक	2.22	11.	अहमदनगर	13.40
5.	बीड	3.33	12.	कोल्हापूर	14.98
6.	लतुर	4.84	13.	सोलापूर	13.52
7.	उस्मानाबाद	4.92	14.	बाकी जिल्हे	4.25

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय ऊस उत्पादन (टक्केवारीमध्ये)

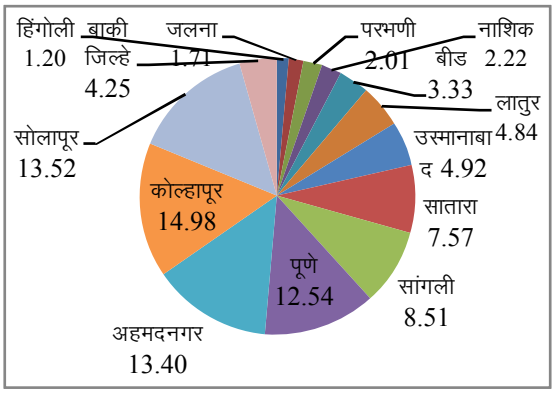

वरील सारणीनुसार कमीत कमी ऊस उत्पादन घेणारे जिल्हे हिंगोली जालना परभणी असून यांची टक्केवारी 1 ते 3 टक्के पर्यंत दिसून येते द. पश्चिम महाराष्ट्राचा भाग 4 ते 8 टक्के पर्यंत ऊस उत्पादन म्हणजे मध्यम स्वरूपाचे असून 12 ते 15 टक्के पर्यंत उत्पादनात पूणे, अहमदनगर, कोल्हापूर, शोलापूरचा समावेश होतो. याचा फायदा साखर कारखान्यांचा सरासरी हंगाम, गळित हंगाम ऊस तोडणी कालावधी यासाठी होतांना दिसून येतो.

महाराष्ट्रातील प्रशासकिय विभागानुसार ऊस उत्पादन घेणारे जिल्हे :

ऊस पिकाचे विभाग निहाय उत्पादन पाहतांना पूणे विभाग अग्रेसर असुन राज्यातील सुमारे 56 टक्के ऊस उत्पादन होते यात सातारा, पूणे, सोलापूरचा समावेश असुन याला कारण उत्तर भागात कालवे व दक्षिण भागात विहिरी व उपसा सिंचनाचा विकास झालेला दिसुन येतो.

कोल्हापूर जिल्हयाचा ऊस उत्पादनात प्रथम कमांक लागतो या विभागात सांगली जिल्हयाचा समावेश होतो. वारणा, पंचगंगा, भोगावत्ती, दुधगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यात धरणे व उपसा सिंचनाच्या विकासामुळे ऊस उत्पादन होते या जिल्हयात राज्यातील 17 टक्के ऊस क्षेत्र आहे.

अहमदनगर विभागात नाशिक जिल्हयाचा समावेश होतो. अहमदनगर जिल्हयात 14 टक्के ऊस क्षेत्र आहे. याव्यतिरिक्त खानदेशात तापी व तिच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यांत ऊस उत्पादन होते.विदर्भात बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम, वर्धा, नागपूर भंडारा या जिल्हयाचा ऊस उत्पादनात समावेश होतो.

ऊस उत्पादनावर परिणाम करणारा घटक :–

जलसिंचन :

महाराष्ट्रामध्ये शेती हा प्रमुख व्यवसाय असुन शेती मोसमी पावसावर अवलंबुन आहे. मोसमी पाऊस अनिश्चित असल्यामुळे राज्यात जलसिंचन आवश्यक आहे. महाराष्ट्रातील सर्वाधिक सिंचन क्षमता पूणे विभागात असुन ऊस उत्पादन याच भागात अधिक आहे. 2017 मध्ये ऊसाखालील क्षेत्र 9.42 लाख पेक्षा जास्त असुन यापैकी 2.25 लाख हेक्टर क्षेत्रात टिंबक सिंचन योजना दिसून येते. सिंचन तीव्रतेत कोल्हापूर जिल्हयाचा राज्यात दुसरा कमांक लागतो.

खत :

महाराष्ट्रात नत्र, स्फुरद व पालाशयुक्त खताचा वापर केला जातो. महाराष्ट्राच्या ऊस उत्पादक पटटयात मात्र रासायनिक खंतांचा वापर वाढत आहे.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्र राज्यातील ऊस उत्पादनाचा अभ्यास करतांना खालील तथ्य समोर आले.

- राज्यात ऊसलागवडी खाली 103लाख हेक्टर क्षेत्र दिसुन येते संपूर्णदेशात महाराष्ट्राचा ऊसलागवडीत दुसरा क्रमांकलागतो महाराष्ट्रात सिंचित शेतीत ऊसाला ठिंबकसिंचन योजनेअंतर्गत विशेषमहत्व दिसुन येते.
- वर्ष निहाय ऊस लागवडी खालील क्षेत्रात वाढ दिसुन यते.
- इ. सन 1960–61 मध्ये ऊस उत्पादन 104 लाख टन होते तर 2001–2011 मध्ये 856 लाख टन उत्पादन दिसुन येते.
- इ. सन 1970–71 पेक्षा 1991–2001 या वर्षी प्रति हेक्टर कि. ग्रॅ. उत्पादकता कमी दिसुन येते. याला कारण पावसाच्या अनियमितपणामुळे कधी–कधी दुष्काळग्रस्त स्थिती निर्माण होते याचा परिणाम ऊस उत्पादनावर दिसुन येतो.

उपाययोजना :

महाराष्ट्रातील कृषी व्यवसायात अनेक समस्या असुन महाराष्ट्राच्या जलसिंचित क्षेत्रात अनियोजित सिंचनामुळे कृषी क्षेत्रावर विपरित परिणाम दिसुन येतो.

ऊस हे बारामाही पीक आहे. त्यामुळे शेतात सतत पाणी राहते. मृदांच्या खालच्या थरांतील क्षार पृष्ठभागावर येतात क्षारांमुळे मृदेची उत्पादकता घटते. यासाठी तुषार सिंचन व ठिंबक सिंचन पध्दतीमुळे पाण्याची बचत करता येते. पीक संरचना वेगाने बदलत आहे. कोरडवाहू अन्नधान्य उत्पादनाचे क्षेत्र सिंचनामुळे ऊस उत्पादनाखाली येत आहे. काही क्षेत्र अवर्षन प्रवण आहे. म्हणुन राज्याच्या सिंचन क्षमतेचा योग्य प्रकारे वापर करणे आवश्यक आहे.

लघु व माध्यमपाटबंधारे प्रकल्पावर आठमाही पाणी पुरवठा तत्वाचा अवलंब केल्यास सिंचन क्षमता वाढेल अनेक ठिकाणी नियमित मृदा परिक्षण न करता खताची अधिक मात्रा दिली जाते म्हणुन मृदा परिक्षण करावे.

महाराष्ट्रातील दुष्काळ परिस्थितिमुळे ऊसाखालील क्षेत्राची जागा कडधान्या सारखे पीक घेत आहे. म्हणुन मराठवाडा क्षेत्रात Allied Industries LID (NSAI) सारख्या औद्योगिक संस्था काम करीत आहेत.

संदर्भ :

- www.mahaogi.gov.in
- www.chanda.nic.in
- सामाजिक आर्थिक समालोचन महाराष्ट्र शासन प्रा. सबदी ए. बी. महाराष्ट्राचा भुगोल पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर.
- डॉ. सारंग सुभाषचंद्र महाराष्ट्राचा भुगोल विद्या प्रकाशन रूईकर रोड, नागपूर.
- Singh Jasbir Agricultural Geography Tata McGraw-Hill Publishing Company limited new Delhi.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

जागतिकीकरणाचा ग्रामीण समाजावर पडणारा प्रभाव

प्रा. डॉ. आर. बी. साठे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय,चंद्रपूर

जागतिकीकरण, उदारीकरण हा ज्या आधुनिक सम्यतेचा अद्ययावत अविष्कार आहे ती आधुनिक पश्चिम सभ्यता हेच खरे तर आपल्या पुढील आव्हान आहे. ज्या प्रकारची जीवनरीती व समाजव्यवस्था माणसातल्या माणूसपणाच्या विकासासाठी बहरण्यासाठी उपकारक आहे त्यांची त्यांची निर्मिती करणे हे 'जागतिकीकरण' – 'उदारीकरण' चे मुळात उद्दिष्टच नाही. जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या सर्व गोष्टींचा एकत्रित अर्थ उदारीकरण या शब्दात अलिकडे समावेशीत होतो म्हणून मुकुंद गोरे यांनी उदीकरण हाच शब्दप्रयोग जागतिकीकरणासाठी केला आहे. मुकुंद गोरे यांनी जागतिकरकाणाचे जे दुष्परिणाम होणार आहेत व होत आहेत हे लक्षात घेवून उपरोधिकपणे म्हटले आहे की, जागतिकीकरणाच्या अनेक पश्चिमात्य व्याख्या प्रचलित असल्या तरी प्रत्यक्ष अनुभवातून भारतीयासंमोर आलेली त्या प्रक्रियेची व्याख्या वेगळीच आहे. ती अशी की जागतिकीकरण म्हणजे वाढती बेकारी आणि गरिबी, वाढते प्रदुषण, वाढती महागाई, वाढती गुन्हेगारी, संपत्तीचे वाढते केंन्द्रीकरण आणि वाढते दारिद्रय, वाढती असुरक्षितता, वाढते शहरीकरण, वाढता आतंकवाद, वाढती विषमता, वाढता संघर्ष!अशा जागतिकीकरणाचा सर्वत्र सर्वकष विरोध करायलाच हवा.

वैश्विकरण – जागतिकीकरण याची नेमकी व्याख्या किंवा अधिकृत व्याख्या, सर्वसामान्य स्पष्टीकरण अजुनपर्यंत तरी उपलब्ध नाही. जागतिकीकरण या विषयावर साहित्य मात्र पुष्कळ उपलब्ध आहे. तरी काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत–

ओहमे यांच्या मते, ''भिन्न देशांच्या व्यापारात असलेल्या सीमा व प्रतिबंध यांचा अभाव म्हणजे जागतिकीकरण होय''

श्री.डिफन महोदय म्हणतात, ''आंतरराष्ट्रीय उत्पादन व व्यापार यांच्या परंपरागत आकृतिबंधनात आमूलाग्र बदल होय.''

रिन्हेसीन म्हणतात, '' जागतिकीकरणात काळ, अंतर, कार्यपध्दती, चालीरीती, श्रध्दा आणि मान्यमा व गृहितके यांच्या परंपरागत सर्व सीमा तोडण्याची शक्ती आहे.''

श्री. पार्कच्या मते, '' काळ, अंतर आणि राष्ट्र इत्यादींच्या परंपरागत सीमा ओलांडण्याची, तोडण्याची वाढलेली शक्ती म्हणजे जागतिकीकरण होय.

जागतिकीकरणाचा ग्रामीणसमाजावर पडणारा प्रभाव :

बेरोजगारी वाढेल

वाढती गरिबी व वाढती बेकारी हा जागतिकीकरणाचा परिणाम केवळ भारतात किंवा विकसनशील देशातच भासमान होतो असे नाही तर श्रीमंत देशांची स्थितीदेखील हेच सांगते. 1990 नंतर व विशेषतः विश्वव्यापार संघटनेच्या मदतीने आपल्या देशातील बेकरी श्रीमंत राष्ट्रांनी

गरीब राष्ट्रांमध्ये ढकलण्याचे शर्थीचे प्रयत्न चालविले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या देशातील बेकारीचे प्रमाण अंशतः कमी झाले. परंतु रोजगार ज्यांना उपलब्ध आहे त्यांचे जीवनमान मात्र बरेच घसरले. रोजगारीची गुणवत्ता खालावली असे होवूनही बेकारी खूप कमी झाली असे दिसत नाही. जे विकसनशील देश आहेत त्या देशामध्ये बेकारी तर बेसुमार वाढत आहेतच. परंतु ती अधिक गतीने वाढणार आहे. उदारीकरणाची दशकपूर्ति बेकारीत वाढ होत राहणार हे स्पष्ट करीत आहे.

वाढती गरिबी :

बेकारीत जशी वाढ होते तशीच गरिबीत देखील वाढ होत जाते. भारतासारख्या देशात एकवेळेचे जेवण न मिळणे म्हणजे गरिबी तर अमेरीका वगैरे देशात देशाच्या सरासरी दरडोई उत्पन्नाच्या 50 टक्क्याहून ज्यांना कमी उत्पन्न मिळते त्यांना गरीब म्हणतात. ज्याला राहायला घरे नाहीत अशी माणसे श्रीमंत देशात वाढु लागलेली आहेत. न्यूयार्कसारख्या शहरात ज्यांना घरे नाहीत त्यामुळे सार्वजनिक निवासात राहावे लागते अशांची संख्या 3 टक्के आहे. न्यूयार्क हे एक कोटी बास्ट लाख लोकसंख्येचे शहर तेव्हा 3 टक्के म्हणजे 5 लाख लोक बेघर आहेत. लंडनमध्ये बर्फपडतो तेथे 4 लाख लोकांना व पॅरिस शहरात दहा हजार लोकांना घर नाही म्हणून त्यांनी सार्वजनिक निवासाचा आश्रय घेतलेला आहे. मुंबई कराची व ढाका या शहरामध्ये लोक फूटपाथवर राहत असतात. सर्व जगातच गरिबी प्रचंड वाढू लागलेली आहे. थोडक्यात, जागतिकीकरण म्हणजे वाढती बेकारी व वाढती गरिबी होय.

निसर्गाचाऱ्हास व वाढते प्रदूषण :

आज रोज प्रत्ययास येणारी अशी जर कोणती गोष्ट असेल तर ती म्हणजे वाढणारे प्रदूषण जगात अनेक पर्यावरण वादी आज जागतिकीकरणाच्या विरोधात, जी–7 च्या विरोधात आंदोलने दिसतात. अमेरीका 27 टक्के प्रदूषण करीत आहे.

पुण्या–मुंबईच्याच नव्हे तर कोणत्याही मोठया शहरात अडणारी वाहतूक आणि अनेकांना सुरू झालेले फुफ्फुसाचे रोग व श्वसोच्छ्वासाचे विकार व नाकाला बांधलेली फडकी आता नित्य दिसू लागली आहेत. ओझोन संपू लागल्याने पृथ्वीचे अस्तित्व धोक्यात आलेले आहे. पाण्यात निरनिराळी रसायने सोडण्यात आल्यामुळे नद्या–नाले किती प्रदूषित होत आहेत हे सर्वांना दिसत आहे. निरनिराळया खतांच्या वापरामुळे जमिनी नापिक होत आहेत, हेही उघड आहे. जंगलतोड तर मोठया प्रमाणात होत आहे. रस्तारूंदी व महामार्ग निर्मिती करतांना निसर्गाचे किती वेगाने शोषण होत आहे हे दिसतेच.

आरोग्याचा –हास :

10 ऑक्टोंबर 2001 च्या टाईम्स ऑफ इंडियात आलेले वृत्त सांगते की 2000 साली जगात विस लाख लोक क्षयाने (टीबीने) मेले. जागतिक बॅक व विश्व आरोग्य संघटनेने (WHOने) प्रकाशित केलेल्या निवेदनानुसार क्षयाच्या फैलावाने जगात धोक्याची पातळी ओलांडलेली आहे. भारतात प्रत्येक मिनिटाला एक माणूस क्षयाने मरतो आहे. जागतिकीकरण

सुरू झाले आणि 1979–80 मध्ये एच.आय.व्ही. एडस ची लागण सुरू झाली. HIV/AIDS हा शब्द तत्पूर्वी माहित नव्हता. नंतरच्या 18 वर्षात 1 कोटी 20 लाख लोक या रोगास पळी पडले. ज्यांना या रोगाची लागण झाली होती असे 1996 मध्ये जगात 2 कोटी 23 लाख लोक होते. आता दर दिवशी 16,000 लोकांना या रोगाची लागण होत आहे. पैकी 90 टक्के विकसनशील देशातील असतात. त्यात 40 टक्के महिला व त्यापैकी 50 टक्के या केवळ 15 ते 24 वयोगटातील असतात.

वाढती गुन्हेगारी

श्रीमंत देशातील 14 वर्षाखालील 8 टक्के मुले ही गरिबीत दिवस कंठणारी आहेत. बाल गुन्हेगारीचे प्रमाण जगभर वाढू लागले आहे. त्यात अनाथ किंवा अर्धअनाथ मुलांची टक्केवारी अधिक असते. अमेरिकेत 1992 मध्ये 7,000 लहान मुले पिस्तुलाच्या गोळीस बळी पडली म्हणजेच सरासरी रोज 20 मुले मेली. अमेरिकेतील शाळकरी मुले शाळेत येतांना कंपासमधून पिस्तुले का आणतात याची चौकशी करण्यासाठी आयोग नेमावा लागला. टी.व्ही. व चित्रपट याचा अति गंभीर परिणाम लहान मुलांच्या मनावर होतो व भिन्न–भिन्न वाहिन्या या जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण यामुळेच असे कुसंस्कार जगभर व भारतात देखील विस्तारीत हो आहेत. ही एक अत्यंत चिंताजनक बाब आहे. भारतात या चित्रपटांनी व टी. व्ही. वरील कार्यक्रमांनी होणा–या घटना याचे उदाहरण आहे. याचे प्रमाण थांबण्याऐवजी वाढण्याकडेच सध्यातरी कल दिसतो आहे.

वाढती विषमता :

जगतिकीकरणाने जगात संपत्तीचे केन्द्रीकरण होत आहे व दुस–या बाजूस अतिवेगाने गरिबी वाढत आहे. जगातील 210 कोटी लोकांच्या वार्षिक उत्पन्नइतकी मालमत्ता केवळ 358 व्यक्तीकडे केन्द्रीभूत झाली आहे. ही आकडेवारी 2000 च्या अहवालात आणखी चिंताजनक झालेली आहे. केवळ 200 व्यक्तींकडे 270 कोटी जनतेच्या वार्षिक उत्पन्नाएवढी मालमत्ता झालेली आहे. दुस–या बाजूला 170 कोटी लोकांना पिण्याचे शुध्द पाणी मिळत नाही तर 120 कोटी लोकांना दिवसात एक वेळा जेवायला मिळत नाही. जगात सरासरी अन्नधान्य निर्मिती जी होत आहे ती सर्वच्या सर्व लोकसंख्येस पुरून उरेल इतकी आहे. प्रतिवर्षी भारतातील अन्नसाठा वाढतो आहे आणि एका बाजूला भूकबळी पडत आहेत. ही उदारीकरणाची निर्मिती आहे. संपत्तीचे केंद्रीकरण व वाढणारे दारिद्रय हे उदारीकरणाचे दृश्य रूप आहे.

वाढते शहरीकरण

सर्वच जगात शहरीकरण वाढत आहे. जे देश औद्योगिक दृष्टया प्रगत आहेत व पूर्वीच ज्या देशांचे शहरीकरण झाले आहे त्यांच्या विचार न करता नव्या विकास नीतीचाच म्हणजे उदारीकरण इत्यादींचा स्विकार करून जे देश विकासासाठी धडपडत आहेत अशा विकसनशील देशातील शहरीकरण वाढत आहे. सर्व विकसनशील देशात शहरीकरणाने गती घेतलेली आहे व ती वेगाने वाढत आहे. महानगरांची संख्या गेल्या चाळीस वर्षात 460 टक्यांनी वाढली आहे.

लहान शहरे मोठी होवू लागली आहेत आणि वाहनांची संख्या 40 ते 50 वर्षात 35 ते 40 पट वाढलेली आहे. त्याचा अनुभव आपण घेतोच परिणामतः वाहनांची कोंडी, प्रदूषण, झोपडपट्यांची वाढ, अपघातात वाढ याचे प्रमाण देखील वाढते आहे. ही अति गंभीर चित्रे उभी करणारी बाब आहे. 2010 मध्ये यापेक्षाची भयावह स्थिती राहिल.

वाढता आतंकवाद :

11 सप्टेंबर 2001 रोजी पेंटॅगॉन व वर्ल्ड सेंन्टरवर झालेल्या हल्ल्यामुळे संपूर्ण जगालाच आंतकवादाचे अक्राळ–विक्राळ रूप दृग्गोचर झाले. परंतु 1975 ते 1999 या कालखंडात पाचशेहून अधिक आतंकवादी हमले झाले बॉम्बस्फोट ही नित्याची बाब झाली आहे. भर रस्त्यावर गोळया घालून ठार मारणे, बसेस पळवून प्रवाशांना वेठीस धरणे, गोळ्या घालून मारणे, सुरूंग लावणे याचे प्रमाण वाढतच आहे. 80 च्या दशकाची 90 च्या दशकाची तुलना इटली व पोर्तुगालमध्ये ही संख्या दुप्पट झाली तर जर्मनीत तिप्पट झाली. जपानमध्ये नशेच्या पदार्थाचे सेवन करणा–यांची संख्या दुप्पट झाली तर जर्मनीत तिप्पट झाली. जपानमध्ये नशेच्या पदार्थाचे सेवन करणा–यांची संख्या 1980 च्या दशकाशी तुलना करता 90 च्या दशकात तीसपट वाढली. अमेरिकेत नशिल्या पदार्थांच्या सेवनावर होणारा खर्च 80 गरीब देशाच्या एकूण वार्षिक उत्पन्नाएवढा आहे. सर्व जगाचे शोषण करण्याची राक्षसी मनोवृत्ती वाढत आहे. यातून अत्यंत विषमता वाढत आहे. ज्या काही घटना आहेत त्यावरून गरीब देशांची फार मोठी पिळवणूक आगामी काळात होणार आहे असे दिसते.

स्तत चालू असलेला श्रीलंका, एल. टी. ई. चा संघर्ष, रशिया–चेचन्या संघर्ष, काश्मीर संघर्ष, बोसनिया संघर्ष, पॅलेस्टिनी संघर्ष, या सर्वांवर कडी करणारी तालीबान–अमेरिका हा भयावह संघर्ष आज मोठ्या प्रमाणावर जगभर गाजतो आहे. मोठ्या प्रमाणावर काळयापैशाचे थैमान, तस्करी व नशिल्या पदार्थाचे सेवन व व्यापार यातून आतंकवादासाठी पैसा पुरविला जातो आहे.

शेतक–यांच्या विरोधी धोरण :

जागतिकीकरणामुळे शेतकरी वर्गाची फार मोठी हानी होणार आहे. विलास पाटील यांचे मते, ''आज शेतक-यांसाठी शेतीसाठी जागतिकीकरणाच्या नावाखाली संकटमालिका निर्माण केली जात आहे. यातून एडवर्ड गोल्डस्मिथ यांनी म्हटल्याप्रमाणे शेतकरी देशोधडीला लागल्याशिवाय दुसरे काही साध्य होणार नाही आणि खरोखरच असे घडणार असेल तर त्याची भरताला फार मोठी किंमत मोजावी लागेल. कदाचित देश उद्ध्वस्तही होवू शकेल. तेव्हा आजवरच्या अनुभवावरून काही धडे घेवून आता हे रोखण्याचा प्रयत्न व्हायलस हवा.'' दोन–तीन एकर शेती असलेले भारतातले शेतकरी जागतिकीकरणाच्या झंझावाला कसे तोंड देणार? ते जगूच शकणार नाहीत. शेतकरी जर असे देशोधडीला लागले तर त्यांच्यावर अवलंबून असणारे छोटे व्यावसायिकही आपल्या धंद्यातुन उखडले जातील याचा अर्थ 60 ते 70 कोटी लोक जीवनातून उडविले जातील. 70 कोटी लोकांना देशोधडीला लावण्याचा परिणाम काय हाईल याची सहजच कल्पना करता येवू शकते. जगाच्या इतिहासात असे कुणीही केलेले नसेल. परंतु

भारताच्या जागतिकीकरणाची जी अपरिहार्य परिणती असेल, त्याने भारत उद्ध्वस्त होईल. जाज आपली वाटचाल त्याच दिशेने आहे. मुक्त धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून आजपर्यंतच्या भारतावर एक नजर टाकली तर देश प्रगतीपथाकडे जाण्याऐवजी अधिकाधिक अधागतीकडे निघाला आहे. विशेषकरून भारतीय कृषी व्यवस्थेवर या धोरणाचा अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झालेला जाणवत आहे. सुरवातीच्या काळात जागतिकीकरणाचे, गॅटमध्ये सामिल होण्याचे जे फायदे सांगितले जात होते नेमके त्याच्या उलट परिस्थिती आज निर्माण झाली आहे. भारतीय शेतकरी या जागतिकीकरणाच्या माऱ्यामुळे गांगरून गेला आहे.

सारांश :–

खुल्या धोरणाचा भारतातील सर्वच शेतकऱ्यांना फटका बसत आहे. केवळ फटकाच बसतो आहे असे नाही तर त्यामुळे अनेक शेतकरी आणि शेतीची संबंधित व्यावसायिकांनी आत्महत्या केल्या आहेत. स्वातंत्र्याच्या 50 वर्षात कधी नव्हे ती आत्महत्या करण्याची वेळ शेतकऱ्यांवर यावी यासारखे दुर्देच ते कोणते असू शकते? अर्थात हा सारा प्रताप जागतिकीकरण किंवा उदारीकरणची सध्याची प्रक्रिया म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपले नफे वाढविण्यासाठी जगाची अर्थव्यवस्था बदलण्याचा, तिची पुनर्रचना करण्याचा चालवलेला एक कुटिल प्रयत्न आहे हे आता स्पष्ट झालेले आहे.

इतर वस्तू बरोबरच शेती मालाच्या खुले. करण्याचा एकूण शेतीवर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला जो भारतीय शेतकऱ्यांना नष्ट करणारा ठरू शकतो. भारताची बाजारपेठ खुली केल्याने मूळभरांना फायदा कमावता येईलही पण कोट्यावधीचे त्यात नुकसान आहे. पेटंट पध्दतीने शेतकरी परावलंबी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. जागतिकीकरण समस्या, आशय आणि अनूभव, सी. पी. खरे दिलीपराज प्रकाशन पूणे, मार्च 2002.
2. जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय, गजानन खातू, अक्षर प्रकाशन मूंबई, 2001.
3. जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, प्रा गजानन क-हाडे, डायमंड पब्लिकेशन सदाशिव पेठ पूणे, 14 जाने 2008.
4. जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान, डॉ. मुकूंद गायकवाड कॉन्टिबेटल प्रकाशन पूणे,2001.
5. वनराई 2006, जागतिकीकरण आणि शेती विशेशांक, पूणे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास कार्यक्रम

श्री. मनोज के. सरोदे,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आर्टस कॉलेज, सिहोरा,
ता. तुमसर, जि. भंडारा.
manojsarode76@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार राज्यातील दुर्बल घटक विशेषत: अनुसूचित जाती व जमातीच्या लोकांच्या शैक्षणिक व आर्थीक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व इतर पिळवणुकींपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय संविधानातील या मार्गदर्शक तत्वास अनुसरुन पंचवार्षिक योजनामध्ये मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या कार्यक्रमावर भर देण्यात आला आहे. त्यानुसार आदिवासी विकास विभाग विकास योजना राबवित आहे.

क्षेत्र व लोकसंख्या :

महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ. कि. मी. एवढे असून त्यापैकी ५०,७५७ चौ. कि. मी. क्षेत्र आदिवासी उपयोजनेखाली येते. याचे प्रमाण १६.५ टक्के एवढे होते. गेल्या तीन दशकांतील राज्याची लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या यांची तुलनात्मक आकडेवारी खाली देण्यात आली आहे.

जनगणना वर्ष	राज्याची एकूण लोकसंख्या (लाखांत)	आदिवासी लोकसंख्या (लाखांत)	टक्केवारी
१९७१	५०४.१२	३८.४१	७.६२
१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९
१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७
२००१	९६८.७९	८५.७७	८.८५
२०११	११२३.७४	१०५.१०	९.३५

१९८१–१९९१ या दशकातील राज्याची एकूण लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या यांची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, आदिवासी लोसंख्येच्या वाढीची ही टक्केवारी कमी अधिक प्रमाणात सातत्याने ९.०० ते ९.२० टक्के एवढी राहिलेली आहे. तथापि,२००१ च्या जनगणनेनुसार प्रथमच ९.०० टक्केपेक्षा आदिवासी लोकसंख्या कमी झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, पावरा, ठाकूर, वारली या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. कोलाम (यवतमाळ जिल्हा), कातकरी, (मुख्यत: रायगड व ठाणे जिल्हा) आणि माडिया गोंड (गडचिरोली जिल्हा) या केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून अधिसूचित केलेल्या अशा तीन जमाती आहेत. राज्यात एकूण ३६ जिल्हे आहेत आणि आदिवासींची संख्या मोठया प्रमाणात धुळे, नंदूरबार, जळगांव, नाशिक व ठाणे (सहयाद्री प्रदेश) चंद्रपूर, गडचिरोली, भडारा, गोंदिया, नागपूर, अमरावती व यवतमाळ (गोंडवन प्रदेश) या पूर्वेकडील वनाच्छादित जिल्हयांमध्ये मुख्यत: अधिक आहे)

२००१ च्या जनगणेनुसार राज्यातील आदिवासीपैकी एकूण समारे ४९ टक्के आदिवासी आयएडीपी, माडा आणि मिनीमाडा क्षेत्रात राहतात व उर्वरित ५१ टक्के आदिवासी या क्षेत्राबाहेर राहतात.

आदिवासी उपाययोजना तयार करण्याची पध्दती :

१९७५–७६ या वर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गावातील आदिवासी संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्याहून अधिक असेल त्या गावाचा समावेश एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पामध्ये (आयटीडीपी) करण्यात आला. भारत सरकारने मान्यता दिलले अशाप्रकारे १६ प्रकल्प आहे नंतर ज्या गावामधील आदिवासींची लोकसंख्या ५० टक्यापेक्षा

किंचीतशी कमी होती. त्या गावाचा समावेशही अशा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रामध्ये करण्यात आला आणि अशी क्षेत्रे अतिरिक्त आदिवासी उपाययोजना(एटीएसपी गट प्रकल्प) म्हणून ओळखण्यात येऊ लागली. राज्य शासनाची मान्यता मिळालेली अशी ४ अतिरिक्त आदिवासींची संख्या लक्षात घेऊन आणि त्या ठिकाणी चालविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक सस्थांचा विचार करुन मुंबई, औरंगाबाद आणि अकोला यासाठीही प्रकल्प मंजूर करण्यात आला. तसेच जव्हारा–मोखाडा भागातील आदिवासींची मृत्यूची संख्या लक्षात घेऊन आरोग्य पोषण आणि सेवायोजना याकडे बारकाईने लक्ष देण्याच्या गरजेचा विचार करुन ठाणे जिल्हयातील आदिवासी क्षेत्राची २ प्रकल्पाऐवजी ३ प्रकल्पामध्ये विभागणी करण्यात आली. आदिवासी क्षेत्रातील योजनाचा तेथील आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ्ज्ञ उपलबध करुन देण्यापेक्षा केवळ सांख्यकीय आकडेवारीवरच भर देण्यात येत असे. त्यामुळे आदिवासी उपाय योजना ही राज्य योजनेचा केवळ एक घटक असण्याची भावना निर्माण झाली. परिणामत: आदिवासी क्षेत्रातील कामामध्ये पुरेशा प्रमाणात गुंतवणूक करण्यात आलेली नाही.

आदिवासी उपाययोजनेमध्ये त्रुटी लक्षात घेता राज्यशासनाने सदर बाब राज्य नियोजन मंउळापुढे मांडली या बाबींचा अभ्यास करण्याकरीता श्री. द. म. सुकथनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जानेवारी १९९१ मध्ये राज्य नियोजन मंउळाने एक उपसमिती नियुक्त केली या उपसमितीने १९९२ मध्ये सादर केलेल्या शिफारशी राज्य शासनाने स्विकारला या शिफारशीपैकी एका शिफारशी नुसार नियोजन विभाग आदिवासी विकास विभागाला नियतव्यय उपलब्ध करुन देतो. यापैकी ६०% नितव्यय जिल्हा योजनासाठी जिल्हा नियोजन समितीला व उर्वरित ४०% आदिवासी लोकांच्या गरजा विचारात घेऊन मागासवर्गीय कल्याण व इतर संबंधित विभागात उपलबध करुन देतो याचा ५ वर्षाचा नियतव्यय पुढील प्रमाणे दिला आहे.

वर्ष	राज्य योजना नियतव्यय	बजेटेबल नियतव्यय	बजेटेबल नियतव्ययाची टक्केवारी	आ. उ. योजनेचा नियतव्यय	टादिवासी उपयोजनेच्या नियतव्याची टक्केवारी	खर्च
१९९३–९४	३८०४.००	३२८४.४४	८६.३४	२६५	८.०७	२६६
१९९८–९९	११६००.७३	६४००.००	५५.१७	५६१	८.७७	५२०
२००३–०४	१२०५२.५०	७५७८.३८	६२.८८	५५५.७३	७.३३	४५०.२२
२००९–१०	२६०००.००	२६०००.००	१००.००	२३१४.००	८.९०	२३२३.१५
२०१४–१५	५१२२२.५४	५१२२२.५४	१००.००	४८१४.९२	९.४०	–

आदिवासी विकास विभागातर्फे जिल्हास्तरीय तसेच राज्यस्तरीय योजना राबविण्यात येत आहे. तथापी सन २००९–१० या आर्थीक वर्षात आहे. डिसेंबर २०१० पासुन आदिवासी विकास शासन निर्णय क्र.टिएसपी–२००८/प्र. क्र. ६/का–६ १६ डिसेंबर २००९ नुसार आदिवासी उपाययोजना या निधीतील कामाला प्रशासकीय मान्यता देण्याबाबतची सुधारीत कार्यपध्दती अमलात आली आहे.

आदिवासी उपाययोजने अंतर्गत खालील शिर्षकाखाली आदिवासी जनतेकरीता वैयक्तिक व क्षेत्रविकासाच्या योजना राबविण्यात येतात.

शिक्षण :

अ) प्राथमिक शिक्षण :–

१९८६ च्या शिक्षण विषयक राष्ट्रीय धोरणात मान्य करण्यात आले की आदिवासी लोक उर्वरीत लोक संख्येच्या तुलनेत फार मागे आहे. महाराष्ट्र शासनाने विशेष प्रयत्नाचे क्षेत्र म्हणून आदिवासी शिक्षणाचा विचार केला आहे. आदिवासी क्षेत्रामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी ज्या महत्वाच्या योजना करण्यात येत आहे त्या खालीलप्रमाणे

- **प्राथमिक शाळा इमारतीचे बांधकाम करण्यासाठी जिल्हा ग्रामीण विकास प्राधिकरणास अनुदान–**

प्राथमिक शिक्षण ही स्थानिक संस्थाची जबाबदारी आहे. म्हणून पुरेशा शाळा इमारतीचे बांधकाम करणे ही सुध्दा त्यांची जबाबदारी नाही. त्यामुळे बऱ्याच शाळा आरोग्य व स्वास्थ या दृष्टिकोनातून योग्य नाही. स्थानिक संस्थाना मदत करण्यासाठी राज्यशासन १९६२ पासून प्राथमिक शाळा इमारत बांधकामाला निधी मंजूर करीत आहे. खडूफळा मोहिम योजनेखाली आदिवासी उपाययोजना क्षेत्रातील प्राथमिक शाळांचे दोन वर्ग खोल्याचे युनिट व एक वर्ग खोली यांचे बांधकाम करावयाचे आहे.

- **नैसर्गिक वर्ग वाढीनुसार प्राथमिक शिक्षकांच्या भरती** :– प्राथमिक शाळेमध्ये ४० विद्यार्थ्याकरीता एक शिक्षक ४१ ते ८० करीता दोन शिक्षक, ४१ ते १२० करीता तीन शिक्षक नियुक्त करण्यात येतात तथापि 'केंद्र' सरकारच्या निर्देशानुसार एक शिक्षकी प्राथमिक शाळा द्विशिक्षकी करण्यासाठी विद्यार्थी संख्या १ ते ८० करीता दोन शिक्षक सन २००८–०९ पासून देण्याचे निकष आहेत.

ब) माध्यमिक शिक्षण :–

महाराष्ट्रात माध्यमिक शिक्षण हे सर्व साधारणपणे खाजगी संस्थेद्वारे चालविल्या जाते सुधारित अनुदान सूत्रानुसार १९९४–९५ परवानगी माध्यमिक शाळांना १००% अनुदान प्राप्त होते. आदिवासी उपाययोजनातंर्गत शाळा आणि मुलींच्या शाळांना चौथ्या वर्षापासून १०० टक्के अनुदान प्राप्त होते.

१०० टक्के अनुदान रु. ९.५० लक्ष अदांजे
८० टक्के अनुदान रु. ७.६० लक्ष अदांजे
६० टक्के अनुदान रु. ५.७० लक्ष अदांजे
४० टक्के अनुदान रु. ३.८०लक्ष अदांजे
२० टक्के अनुदान रु. १.९० लक्ष अदांजे

क) शासकीय आश्रमशाळा :–

अतिदुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या लोकांच्या आर्थीक , शैक्षणिक व सामाजिक विकास जलदगतीने घडवून आणण्यासाठी सन १९७२–७३ पासून शासनाने निवासी आश्रमशाळा समूह योजना कार्यान्वित केली आहे. ही योजना अतिदुर्गम, डोगराळ व पाडयातील आदिवासी मुला/मुलीमध्ये शिक्षणाची आवड निर्माण करुन शैक्षणिकदृष्टया त्यांना सुशिक्षित करणे व त्या योगे त्यांचे जीवनमान उंचावणे या उद्देशाने राबविण्यात येते. शिक्षणाची ज्ञानगंगा दऱ्याखोऱ्यात, दुर्गम भागात पोहचविण्याचे काम शासकीय आश्रमशाळे मार्फत होत आहे. अनुसुचित जमाती क्षेत्रात ५००० ते ७००० लोकसंख्येच्या क्षेत्रात एक आश्रमशाळा हा सर्वसाधारण निकष ठरविण्यात आला आहे.

ड) कन्याशाळा :–

शासकीय आश्रमशाळामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थीनीच्या संदर्भात सुरक्षिततेच्या दृष्टीने काही वेळा अडचणी उद्भवतात त्यामुळे ५५२ शासकीय आश्रशाळा पैकी काही आश्रमशाळांचे कन्या शाळेत रुपांतर करण्याचे शासनाने ठरविले व त्यानुसार एकुण २६ आश्रम शाळांचे कन्या शाळेमध्ये रुपांतर करण्यात आले.

इ)कनिष्ठ महाविद्यालय :–

आदिवासी विकास विभागा अंतर्गत आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध व्हावी म्हणून ज्या शासकीय आश्रमशाळा इ. १० पर्यंत पोहचल्या आहे. त्या शाळापैकी एकूण १२६ ठिकाणी कनिष्ठ महाविद्यालयाचे मंजूर केलेली आहेत. सद्यास्थितीला सदर कनिष्ठ महाविद्यालय कार्यान्वित आहेत.

ई) परदेशी शिष्यवृत्ती :–

३१ मार्च २००५ नुसार शासनाने राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशातील विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेतलेल्या १० विद्यार्थ्यांना पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देण्याची योजना २००५–०६ या वर्षापासून मंजूर करण्यात आलेली आहे. विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबाची वार्षिक उत्पन्न मर्यादा जास्तीत जास्त रुपये २.५० लक्ष पर्यंत.

अ.क्र.	अभ्यासक्रमाचे नांव	स्तर	शिष्यवृत्ती संख्या		
			पदवी	पदव्युत्तर	एकूण लाभार्थी
अ)	एम. बी. ए.	पदव्युत्तर	–	२	२
ब)	वैद्यकीय अभ्यासक्रम	पदवी / पदव्युत्तर	१	१	२
क)	बी. टेक (इंजिनिअरिंग)	पदवी / पदव्युत्तर	१	१	२
ड)	विज्ञान	पदवी / पदव्युत्तर	–	१	१
ई)	कृषी	पदवी / पदव्युत्तर	–	१	१
इ)	इतर विषयांचे अभ्यासक्रम	पदवी / पदव्युत्तर	–	२	२
	एकूण		२	८	१०

कामगार आणि कामगार कल्याण :–

१. शिल्प कारागीर प्रशिक्षण कार्यक्रम :–

कौशल्य व ज्ञान देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक आहेत. कामगारांच्या कौशल्य क्षमतेनुसार देशाची आर्थिक स्थिती जास्त उत्पादनशिल नाविन्यपूर्ण स्पर्धात्मक होते. वेगवेगळे रोजगार व त्यांचे स्तर रोजगार क्षमतेत वाढ, रोजगाराच्या नवी संधी हे आर्थिक विकासाचे केंद्र आहे. यासाठी शिल्प कारागीर प्रशिक्षण योजना व शिकाऊ उमदेवारी योजना या योजनेची कौशल्ययुक्त मनुष्यबळ निर्मितीची योजना व त्यात जागतिक स्तरावर लागणारे कुशल मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत अधिक भर देण्यात आलेला आहे. यासाठी मा. पंतप्रधान व मा. केंद्रिय वित मंत्री यांनी जागतिक स्तरावर कौशल्य निर्मितीच्या तसेच असंघटीत क्षेत्रातील रोगजार निर्मितीसाठी प्रशिक्षणाच्या विविध योजना सुरु करण्याची घोषणा केली आहे. शिल्प कारागिर प्रशिक्षण योजना यासाठी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागतो. यामध्ये इमारत बांधकाम यंत्रसामुग्री, कर्मचारी यांचा अधिक खर्च आहे. राज्यात आदिवासी उपयोजनेतर्गत एकूण ५६ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था कार्यरत असून त्यामधील विद्यार्थी प्रवेश क्षमता १०१८८ एवढी आहे. तसेच २८ आदिवासी आश्रमशाळा सुरु करण्यात आल्या असून त्याची प्रवेशक्षमता २३१२ इतकी असून, यामध्ये ६ जिल्हयाचा ३० तालुक्यांचा समावेश आहे. शिल्प कारागिर प्रशिक्षण योजनेतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थासाठी केंद्रशासनाने ठरवून दिलेल्या मानकाप्रमाणे इमारत बांधकाम, यंत्रसामुग्री व निदेशक यांची आवश्यकता असते, एन. सी. व्ही. टी. ने निर्देशित केलेल्या व्यवसायात प्रशिक्षण दिले जाते.

(रु. लाखात)

अ.क्र.	योजना	नियतव्यय
	राज्यस्तर	
१	व्यवसाय शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण + बांधकाम	३००.००
	जिल्हास्तर	
१	विद्यमान औ. प्र. संस्थेतील उपरकणांच्या त्रुटी भरुन काढणे	१०५४.५६
२	नवीन औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे	४९५.९८
३	कमी मागणीच्या व्यवसाया ऐवजी जादा मागणी असलेले व्यवसाय अभ्यासक्रम	३५.००

	सुरु करणे.	
४	मुलभूत प्रशिक्षण केंद्र स्थापना करणे	०.००
५	औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेकरीता कार्यशाळा/प्रशासनिक इमारतीचे बांधकाम	२७७७.८९
६	चालू औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामध्ये जादा जागा सुरु करणे	१०१.४३
७	रोजगारभिमुख व्यवसाय शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण	१८८४.५५
८	एकूण नवीन योजना	१५.५४
	एकूण जिल्हास्तर	६३६४.१५

२. **कमी मागणीच्या ऐवजी जादा मागणीचे व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करणे**

औद्योगिककरणाच्या गरजेनुसार आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रमाची व्यवस्था करणे व रोजगाराच्या संधी यांची सांगड घालण्याकरीता औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामधील विद्यमान व्यवसाय अभ्यासक्रमांचा आढावा घेण्यात येतो व आवश्यक तेथे जुने व्यवसाय अभ्यासक्रम बंद करुन नवीन व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करण्यात येतात. आदिवासी उपयोजनेंतर्गत कार्यरत असलेल्या औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थामधील अशा व्यवसाय अभ्यासक्रमांचा आढावा घेतल्यानंतर कमी मागणी असलेले व्यवसाय बंद करुन नवीन व्यवसाय अभ्यासक्रम सुरु करण्याचे प्रस्तावित आहे.

वने :

राज्यातील बहुसंख्य आदिवासी विशेषत: ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगांव, पुणे, नांदेड, अमरावती, गडचिरोली आणि चंद्रपूर या जिल्हयातील आदिवासी हे वन क्षेत्राभोवती व जवळपास राहतात. राज्यात एकूण ६३८६७ चौ. कि.मी. भूभाग वनव्याप्त असून हा भाग राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २१ टक्के एवढा आहे व यापैकी ३१२७७ कि.मी. म्हणजे ४९ टक्के क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात येते. सबब, आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात वनविषयक कामे महत्वाची भूमिका बजावतात. हया कामामध्ये मुख्यत्वेमुख्य व गौण वनोत्पादने घेणे, वनीकरण आणि रोपांची लागवड, वन्य पशुजीवन आणि निसर्ग संवर्धन, संरक्षण इत्यादी कामाचा समावेश होतो. वनात मोठया प्रमाणात उपलब्ध असलेली वनोत्पादने वन विभाग, जंगल कामगार सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, वन विकास महामंडळ इत्यादी मार्फत पुरविला जाणारा रोजगार इत्यादीद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या रोजगारावर आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती मोठया प्रमाणात अवलंबून आहे. म्हणून आदिवासी निरनिराळया वन विषयक योजनांवर कामे करुन मजुरी कमवितात. तसेच वन विभागामार्फत लाकूड कटाई संदर्भात देण्यात येणारे प्रशिक्षण घेऊन आदिवासी आपल्या कौशल्यात व मिळकतीत भर घालतो.

आदिवासी उपयोजना, २०१४–१५ मध्ये वेगवेगळया वनविषयक योजनांसाठी एकूण रु. १०९४५.९९ लाख इतक्या नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे. राज्यात अमलबजावणी हेात असलेल्या वन विकासाच्या योजनाद्वारे आदिवासी वातावरण कायम राखणे व आदिवासींना दारिद्रय रेषेच्यावर आणण्यासाठी त्यांच्या मिळकत क्षमतेत वाढ करणे अशा दुहेरी उद्देशाची पूर्ती होते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात कार्यान्वित होत असलेल्या महत्वाच्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत. वन कायद्यातील तरतूदी विचारात घेवून नियतव्यामध्ये वाढ करण्यात येत आहे.

१. **औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी लागणाऱ्या प्रजातीची वृक्ष लागवड** :

औद्योगिक व व्यापारी उपयोगासाठी आवश्यक असणाऱ्या इमारती लाकूड, बांबूचा पुरवठा करण्याकरीता त्या प्रजातीची वृक्ष लागवड करणे, आदिवासींना रोजगाराची संधी उपलबध करुन देणे तसेच कमी प्रतीच्या वनाचे आर्थिकदृष्टया सबळ वनामध्ये परिवर्तन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टये आहेत.

२. **किरकोळ जंगल उत्पन्नाचा विकास :**

वनक्षेत्रात फळझाडांचे (बागायती फळझाडाव्यतिरिक्त) प्रमाण वाढविणे, वनक्षेत्रात हिरडा, चंदन, खैर इत्यादी प्रजातीच्या वृक्षाची लागवड करुन औषधी वनस्पतीचे प्रमाणे वाढविणे तसेच वनक्षेत्रांतर्गत असलेल्या वनवासींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करुन देणे ही या योजनेची उद्दिष्टये आहेत. जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने सदर योजनेसाठी आदिवासी क्षेत्र उपयोजनेतंर्गत व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोजनेकरीता रु. ५८.४७ लक्ष असा एकूण रु. ७९७.९३ लक्ष इतका नियतव्यय मंजूर केला आहे.

३. **संयुक्त वन व्यवस्थापन :**

लोकांच्या सहभागने वनांचे संरक्षण, संवर्धन करणे, वनांचा दर्जा वाढविणे, लोकांना यासाठी उद्युक्त करण्याकरीता लोकोपयोगी कामे घेणे ही योजनेची उद्दिष्टये आहेत. सदर योजनेसाठी जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने आदिवासी क्षेत्राबाहेरील उपयोजनेकरीता रु. ६८.७३ लक्ष नियतव्यय मंजूर केलेला आहे.

४. **वन दळणवळण :**

रस्त्याअभावी किंवा दळणवळण योय रस्त्या अभावी वनवासींचा वर्षातून साधारण: ५—६ महिने शहराशी /गांवाशी संपर्क विस्कळीत राहतो. वन रस्ते हे वाहतूक व दळणवणाकरीताच आवश्यक नसून वनांचे संरक्षणाकरीता अत्यावश्यक आहेत. नवीन योजना राबविण्यासाठी वारंवार भेटी देण्यासाठी वनरस्ते असणे गरजेचे आहे. रस्त्याचे जाळे आणि लांबी हे सुध्दा प्रगतीचे एक परिणाम आहे.

महिला व बालविकास :

समाज कल्याण या शीर्षकाखाली महिला व बालकल्याण विभागाच्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत :—

- **महिला व बाल कल्याण समिती :—**

विकासामध्ये महिलांचा सहभाग असण्याच्या दृष्टीने शासनाने ग्रामीण भागामध्ये महिला व बाल कल्याणसाठी निरनिराळया योजना सुरु केल्या आहेत. शासनाने जिल्हा परिषदामध्ये महिला व बाल कल्याण समिती नावाची एक समिती स्थापन केली आहे. एकात्मिकृत बाल विकास योजना (आय. सी. डी. एस.)एकात्मिककृत ग्राम विकास कार्यक्रम (आर. आर. डी. पी.) (४० टक्के महिला क्षेत्र) ग्रामीण भागामध्ये महिला व बाल विकास (डावाक्रा) स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण लाकांना प्रशिक्षण (ट्रायझेम महिला क्षेत्र) शिवणकाम योजना इत्यादी योजना शासनाने या सितीकडे सोपविल्या आहेत. या योजना व्यतिरिक्त समिती आपल्या योजना देखी तयार करत असते. शासनाने ग्रामीण भागामध्ये महिला व बालकल्याण विकासाशी संबंधित संबंधित कही नवीन योजना देखील तयार केल्या आहेत. त्या योजना खालीलप्रमाणे आहेत.

- इ. ५ वी ते १० त शिकणाऱ्या विद्यार्थींनींना सायकली देणे.
- नवीन बालवाडया सुरु करणे
- आर्थिकदृष्टया कमकुवत घटकांना विनामूल्य शिवणयंत्रे देणे.
- महिला मंडळानी ग्रंथालये व प्रौढ शिक्षण शिबिरे चालविणे.
- ग्रामीण महिला व बालकांसाठी रोगनिदान शिबिरांची व्यवस्था करणे.
- ग्रामीण महिलांसाठी शौचाकुपाचे बांधकाम करणे
- आदर्श अंगणवाडया/बालवाडया मधील सेविकांना पुरस्कार देणे
- अंगणवाडया/बालवाडया यांना साधनसामुग्री/साहित्य सामुग्री देणे
- महिला व बालकांना उत्तेजन देण्यासाठी ग्रामस्तरावर निरनिराळया स्पर्धांचे आयोजन करणे
- पंचायत संस्था या संबंधात महिला प्रतिनिधींना प्रशिक्षण देणे

- महिला व बालकल्याण समितीमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या बालवाडयामधील विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक व क्रीडा विषयक साधन सामुग्रीची खरेदी करणे.
- महिला प्रतिनिधीसाठी अभ्यास दौरे आयोजित करणे
- अपंग मुले/स्त्रिया यांचे पुनर्वसन करणे व त्यांना कृत्रिम अवयवारोप करणे
- विद्यार्थ्यांना गणवेष पुरविणे.
- आर्थिकदृष्टया दुर्बल घटकांतील स्त्रियांना साडया पुरविणे.
- गाई/म्हशी/शेळी इत्यादी खरेदी करण्यासाठी (स्वयंरोजगारासाठी) गरजू महिलांना वित्तीय सहाय्य देणे.
- आर्थिकदृष्टया कमकुवत घटकातील मुलींच्या लग्नासाठी रु. २०००/– पर्यंत वित्तीय सहाय्य देणे.
- औद्योगिक प्रशिक्षणाच्या प्रयोजनासाठी महिला मंडळे/स्वेच्छा वित्तीय सहाय्य देणे.
- आर्थिकदृष्टया कमकुवत घटकांतील मुलांना तंत्रशिक्षणासाठी वित्तीय सहाय्य देणे.
- आर्थिकदृष्टया कमकुवत घटकांतील महिलांना बालसंगोपनासाठी वित्तीय सहाय्य देणे.
- आर्थिकदृष्टया इतर जिल्हयातील शिक्षणासाठी ठोक अनुदान देणे

नव संजीवनी योजना :

आदिवासी लोकांसाठी असलेल्या पाणी पुरवठा, आरोग्य सुविधा इत्यादी सारख्या निरनिराळया योजनांची एकात्मिकपणे व समन्वयाने अमलबजावणी करणे आणि त्यांना बळकटी देणे हे नव संजीवन योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेचा योग्य त्या रितीने समन्वय सुनिश्चित न करताच पूर्वी विविध स्तरावर निरिनिराळया अभिकरणामार्फत अमलबजावणी करण्यात येत असे. सध्या नवसंजीवन योजनेमध्ये खालील योजनाचां समावेश करण्यात आलेला असून त्याची एकाच अधिपत्याखाली अमलबजावणी करण्यात येत आहे.

१. <u>रोजगार कार्यक्रम</u>

अ) रोजगाकर हमी योजना

ब) केंद्र सहाय्यित संपुर्ण ग्रामिण रोजगार योजना

२. आरोग्य सेवा

अ. प्राथमिक आरोग्यविषयक सुविधांची तरतूद करणे

ब. शुध्द व स्वच्छ पिण्याचे पाणी पुरविणे

३. पोषण कार्यक्रम

अ. एकात्मिकृत बालविकास योजना

ब. शालेय पोषण कार्यक्रम

४. अन्नधान्याचा पुरवठा

अ. रास्त भावाच्या दुकानामार्फत अन्नधान्याचे वितरण

ब. सुधारित सार्वजनिक वितरण पध्दती

क. द्वार वितरण पध्दती

५. खावटी कर्ज योजना धान्य बॅक योजना

(अ) अलिकडेच दुर्गम म्हणून घोषित करण्यात आलेली गांवे

(ब) गतकाळात ज्या गावांमध्ये /क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणावर कुपोषण झाले आहे ती गांवे

क) पावसाळयात दळणवळणाचा संपर्क तुटणारी गांवे

ड) ज्या गावांमध्ये शुध्द आणि स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा हेात नाही अशी गांवे

ई) प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्रपासून खूप लांबवर असलेली गांवे

फ) ज्या गावामध्ये रास्त भाव दुकाने नाहीत अशी गांवे किंवा अशा रास्त भावांच्या दुकानाच्या ठिकाणापासून लांब असलेली गावे.

ग) पावसाळयात ज्या गावामध्ये रोजगार मिळणे अवघड काम असते अशी गावे

आरोग्य सेवा:

प्रादेशिक संस्थेच्या दृष्टीने आदिवासी क्षेत्र साधारणपणे दुर्गम भागात मोडते. त्यामुळे असे क्षेत्र वेळच्या वेळी आणि पुरेशा आरोग्य सुविधा मिळण्यापासून वंचित राहून जाते. असे दिसून येते. विशेषत: पावसाळयाच्या मौसमांत जेव्हा दळणवळणाच्या सेवांमध्ये खंड पडतो. त्यावेळी अति दुर्गम भागात आरोग्य सुविधा पुरविता येत नाही या बाबींवर मात करण्यासाठी अशा दुर्गम भागात सन १९९६–९७ पासून पावसाळयाच्या कालावधीत खालीलप्रमाणे आरोग्य सुविधा पुरविण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे. तसेच सन २००३–०४ या वर्षापासून मेळघाट पॅटर्न अंतर्गतच्या सर्व आरोग्यविषयक/पोषणविषयक योजना आदिवासी क्षेत्रातील सर्व जिल्हयात राबविण्याबाबतचा शासनाने निर्णय घेतला आहे.

१. <u>मानसेवी बालरोग तज्ञांची नियुक्ती करणे</u>

ही योजना अमरवती जिल्हयातील फक्त धारणी आणि चिखलदरा तालुक्यासाठी आहे. धारणी आणि विखलदऱ्यातील मुलांची तपासणी करण्यासाठी आलेला बालरोग तज्ञांना प्रति भेटी रु. ३००/– इतके /मानधन देण्यात येणार आहे.

२. <u>दाईच्या मासिक सभा :</u>

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये दायांकडून प्रसुतीची को केली जातात. बाळंतपणाच्या १०० टक्के नोंदी होण्यासाठी आणि अति जोखमीच्या माता आणि नवजात शिषु यांचे सर्वेक्षण व सनियत्रण करण्यासाठी ही योजना राबविण्यात येत आहे.

<u>३.ग्रामीण रुग्णालयात पेडीयाट्रीक आय.सी.युनीटची स्थापना करणे :</u>

बालमुत्यू कमी करण्यासाठी नंदूरबार जिल्हयासाठी पेडीयाट्रिक आय.सी. सुनीटची स्थापना करण्यात येणार आहे. यासाठी नंदूरबार जिल्हयांकरीता सन २०१४–१५ साठी आदिवासी उपयोजनेतन रु. ४०.०० लाख इतका नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे.

पोषण:

अमरावती जिल्हयातील धारणी, चिखलदरा तालुका आणि ठाणे, नाशिक, धुळे व गडचिरोली जिल्हयातील अति दुर्गम आदिवासी भागातील १५ एकात्मिक बाल विकास प्रकल्पांतर्गत आदिवासीसाठी वाढीव पूरक पोषण आहार पुरविण्यात येणार आहे.

वाढी पूरक पोषण आहाराचा सुधारीत दर खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	लाभार्थीचा प्रकार	वाढीव पूरक पोषण आहाराचा दर
१	० ते ६ महिने वयोगटासाठी मुले	रु. १.५०
२	१ ते ३ वर्षे वयोगटातील मुले	रु. २.२५
३	३ ते ६ वर्षे वयोगटातील मुले	रु. ४.५०
४	गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता	रु. ४.५०
५	श्रेणी ३ व श्रेणी ४ मधील कुपोषित बालके	रु. ४.५०

निष्कर्ष :–

भारतातील केंद्रसरकार व राज्य सरकार यांनी आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजना तयार करुन त्याची अमलबजावणीही केली आहे. आदिवासींच्या उध्दारासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजे हा विचार आज सर्वमान्य झाला आहे. गेली कित्येक वर्ष अंधारात राहिलेल्या आदिवासीना वाट दाखविण्याचे कार्य, त्यांच्या जुन्यापुराण्या तसेच कालबाहय व एकूणच समाजप्रगतीला घातक ठरलेल्या रुढी–परंपरा बदलण्याचे कार्य अत्यंत दक्षतेने करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. भारत सरकार विशेषत: महाराष्ट्र राज्य याबाबत अधिक जागरुक असल्याचे प्रचितीला येते. आदिवासी कल्याणाच्या एवढया योजना राबवून अदयापर्यंत अपेक्षित यश का प्राप्त होत नाही? याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाला अजिबात यश लाभलेले नाही असा याचा अर्थ नाही पण कोटयावधी रुपये खर्च करुन व विविध तऱ्हेच्या सवलती देऊन जे कल्याण आदिवासींचे साधले पाहिजे ते साध्य झाले नाही. हे मात्र अमान्य करता येत नाही. बरेचदा आदिवासी विकास कार्यक्रमाचा लाभ ज्या गरजूंना मिळाला पाहिजे होता तो लाभ त्यांना मिळाला नाही. आदिवासी विकास योजना फक्त कागदोपत्रीच राहतात अनेकदा या कामासाठी दिलेला पैसा दुसऱ्या कामासाठी खर्च केला जातो असे उलट–सुलट मतप्रवाह या कार्यक्रमाच्या संदर्भात आहे.

*****

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

''चंद्रपूर जिल्हयातील भुजल पातळी व पीक प्रारूप'' एक अभ्यास

दिपाली भा. दांडेकर
सरदार पटेल महाविद्यालय,चंद्रपूर
E Mail: Deepalidandekar12@gmail.com

डॉ. दिगांबर पारधी
(उपप्राचार्य)
नेवजाबाई हितकरणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी

सारांश :

मानवी जिवन ही गतिमान प्रणाली आहे. या प्रणालीमध्ये मानव साधनसंपत्तीचा अतिरिक्त वापर करत आहे. त्यामुळे पृथ्वीतळावर अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहे. त्यापैकीच भु–जल सांधन संपत्ती मोठया प्रमाणात वापरण्यात येत असल्यामुळे अनेका विंध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. प्रस्तुत लघुशोध निबंधामध्ये ''चंद्रपूर जिल्हयातील भुजल पातळीचा पीक प्रारूपावर होणारा परिणाम'' हा विषय निवडलेला आहे अति प्राचीन काळापासुन भारतात भुजलाचा वापर शेती करीता केला जातो. विहिरी म्हणजे भुजल वापरण्याचे महत्वाचे साधन आहे हया साधनाचा वापर मोठया प्रमाणात पीक प्रारूपावर होतांना दिसुन येतो.

बीजशब्द :

भुजल, संसाधन, पिक प्रारूप–कृषी पिकांचा आकृती बंध

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकरी प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावर शेती करतांना दिसुन येतो. देशातील पिकाखालील एकुण 48 टक्के क्षेत्रातील 30 टक्के क्षेत्रातच पुरेसा पाऊस पडतो 70 टक्के क्षेत्रात अपुरा पाऊस पडत असल्याने मानवाच्या दृष्टीने उपयोगाचा नाही. भुपृष्ठाखालील अस्तित्वात असलेल्या पाण्याच्या साठयापैकी भुपृष्ठाखालील अस्तित्वात असलेल्या पाण्याच्या साठयास भुजल म्हणतात भुजल हे खडकात असलेल्या छिद्रे, भेगा साधे तंडे यामध्ये साचलेले असते त्यात 30–40 टक्के पर्यंत पाण्याचा साठा असतो सर्व भुमीगत पाणी पृथ्वीवर 150–200 मीटर पर्यंत पाण्याचा साठा पसरवु शकते. भुमीगत पाण्याचे तीन प्रमुख स्त्रोत आहेत पहीला पर्जन्याचे पाणी हयाला आकाशीय जल (Meteoric Water) म्हणतात दुसरा स्त्रोत म्हणजे गाळाचे खडक होय. हयाला सहजात जल (Connate Water) असे म्हणतात. तिसरा स्त्रोत ज्वालामुखीच्या कियेत लाव्हारसाबरोबर अतिशय खोल भागातुन वर आलेले पाणी होय. याला मॅग्या (Magnetic Water) असे म्हणतात.

कमी पर्जन्य असणाऱ्या प्रदेशात शेती आर्थिक दृष्टया कायदेशीर ठरविण्याविषयी भुपृष्ठीय व भुजलीय स्त्रोतांचा वापर करणे आवश्यक असते. चंद्रपूर जिल्हा हा विषय हवामान प्रदेशात मोडणारा असुन (AW) हवामान प्रदेशात मोडतो. उन्हाळयात अतिउष्णतेमुळे पाण्याची पातळी खोल जाते. चंद्रपूर जिल्हयात वार्षिक जमिनित पुरणाऱ्या भुजलाचे प्रमाण हे 11675.11 हेक्टर मिटर असुन केवळ 4 टक्के पाण्याचा उपसा होतो.

"Ground water is one of the earth's most widely distributed resources and its role in the very existence of life on the planet needs hardly any elaboration"

अभ्यासक्षेत्र :

अभ्यास क्षेत्राचे स्थान निश्चित करतांना पंदरा ही तालुक्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे. जिल्याचे एकुण क्षेत्रफळ 114.43 स्के. मि. आहे. आणि हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण–पुर्व भागात असुन यांचा अंक्षाक्षीय विस्तार $78^0 52'$ ते 8^0 62′ पुर्व रेखांश एवढा आहे. हया जिल्हयाची पुर्व सिमा वैनगंगा नदीने तर पश्चिम सिमा वर्धा व पैनगंगा नदीने दक्षिण सिमा माणिकगड टेकडयांनी सिमांकित केलेली आहे. कोपेनच्या हवामान प्रदेशानुसार हया जिल्हयाचे हवामान (AW) प्रकारचे असुन हयात मोठया प्रमाणात कृषीचा विकास होतो.

उद्देश :

1. चंद्रपूर जिल्हयातील भुजल पातळीचा तालुका निहा अभ्यास करणे.
2. भुमिगत जल पातळीमध्ये होणारा बदल अभ्यासणे.
3. भुमिगत जल पातळीच्या बदलामुळे कृषी पिक प्रारूपांवर होणारा बदल अभ्यासणे
4. भुमिगत जल संपत्ती व जलसिंचन व्यवस्था हयाचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी (प्राथमिक व दुय्यम) असुन जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा अधिकारी कार्यालयातुन संकलीत केलेली आहे. ''चंद्रपूर जिल्हयातील भुजल पातळीचा पीक प्रारूपावर होणारा परिणाम हा लघुशोध निबंधाचा विषय असुन जल संसाधन व कृषी व्यवस्थापनाच्या दृष्टीकोनातुन माहीतीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

विषय विवेचन :

कृषी व्यवसायात जल संसाधन अतिशय महत्वाचे संसाधन असते. पाणी ही पृथ्वी वरील सर्वात मौल्यवान व विस्तृत प्रमाणात वितरीत झालेली नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. पृथ्वीवरील एकुण उपलब्ध पाण्याच्या साठयापैकी 97.2 टक्के सागरी व खारट पाणी आहे 2.8 टक्के पाणी साठा गोडया पाण्याचा आहे. 0. 6 टक्के भुजल असुन त्यापैकी केवळ मात्र 0.2 टक्के पाणी उपलब्ध तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातुन भुपृष्ठावर खेंचता येते. म्हणुन भुजल ही मौल्यवान व महत्वाची साधन संपत्ती आहे. चंद्रपूर जिल्हयात विविध तालुक्यामध्ये भुजलाचे प्रमाण विविध प्रकारचे आहे. पाचव्या भुजल मुल्यांकानुसार वार्षिक मुरणा–या भुजलाचे प्रमाण 116754. 11 मिटर इतके असुन त्यातुन 3659.45 हेक्टर मिटर्स म्हणजेच 313 टक्के पाण्याचा उपसा करण्यात येतो. त्यात ही प्रामुख्याने जिल्हयात एकुण 13726 विहीरीव्दारे उपसा करण्यात येतो व 14700 हेक्टर म्हणजेच 3 टक्के कृषी क्षेत्र भिजविले जाते.

चंद्रपूर जिल्हयातील तालुकानिहाय भुजल पातळी सन 1996–2000

अ.क्र	तालुका	भूजल पातळी (M मध्ये) 1996–2000		पाण्याच्या पातळीतील वाढ / घट (+)(-)
1.	चंद्रपूर	2.98	3.87	–0.89
2.	मुल	1.96	2.96	–1.00
3.	सावली	1.57	2.57	–1.00
4.	गोंडपिपरी	2.97	4.75	–1.78
5.	वरोरा	2.76	3.44	–0.68
6.	भद्रावती	2.09	2.53	–0.44
7.	चिमुर	1.99	2.77	–0.78
8.	ब्रम्हपुरी	2.89	3.66	–0.77
9.	नागभिंड	2.47	3.61	–0.84
10.	सिंदेवाही	2.19	3.14	–0.95
11.	राजुरा	2.78	2.72	–0.06
12.	कोरपणा	2.13	2.79	–0.66
13.	पोंभुर्णा	2.56	3.65	–1.09
14.	बल्लारपुर	3.57	6.35	–2.78
15.	जिवती	––	––	––

(आधार–भुजल सर्व्हेक्षण यंत्रणा चंद्रपूर)

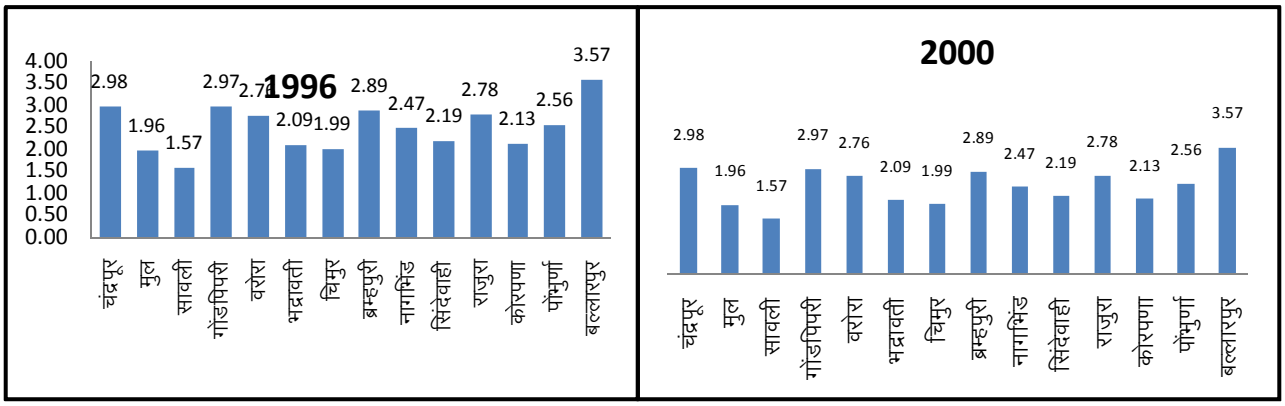

वरील साख्यकीय माहीतीचे वाचन केले असता जिल्हयातील 15 ही तालुक्यात सरासरी पर्जण्याचे प्रमाण मध्यम स्वरूपाचे असुन जमिनीत पाण्याचा निचरा होण्याचे प्रमाण फार कमी आहे. चंद्रपूर तालुक्यात सरासरी निचरा होण्याचे प्रमाण फार कमी आहे. चंद्रपूर तालुक्यात सरासरी 1996 ला 2.98 लिटर भुजल साठा होता तो 2000 ला 3.87 इतका वाढला व त्याचा भुजल पातळीत सरासरी –0.89 मिटर्स इतकी घट झालेली दिसुन येते. कारण वर्धा नदिच्या खो–यात असणा-या हया तालुक्यात भुजल निचरा मोठया प्रमाणात होतो.

- भुजल पातळीचा पिक प्रारूपावर होणारा परिणाम :
- भूजलाव्दारे ओलिताखालील क्षेत्र

(क्षेत्र हेक्टर मध्ये)

अ.क्र.	तालुका	वर्ष (1997–98)	वर्ष (1999–2000)	
1.	चंद्रपूर	2901	1509	
2.	भद्रावती	191	2723	
3.	वरोरा	740	2242	
4.	चिमुर	7744	10763	
5.	नागभिंड	14084	13951	
6.	ब्रम्हपुरी	3820	4692	
7.	सिंदेवाही	13142	13907	
8.	मुल	12831	13604	
9.	सावली	15745	15172	
10.	गोंडपिपरी	4023	1828	
11.	राजुरा	2554	3376	
12.	कोरपणा	1502	161	
13.	बल्लारपुर	––	––	
14.	पोंभुर्णा	––	––	
	एकुण	79277	85380	

वरील सारणीचे निरीक्षण केले असता भुपृष्ठाच्या ओलिताखालील क्षेत्रात वाढ होत असल्याचे दिसुन येते सन 1997–98 मध्ये भुपृष्ठीय ओलीताखालील एकुण क्षेत्र 79277 हेक्टर होते तर सर्वाधिक क्षेत्र हे सावली तालुक्यात असुन 15745 इतके आहे (19.86 टक्के)

सन 1999–2000 या वर्षात भुपृष्ठीय ओलित क्षेत्राचे प्रमाण वाढले असुन यावर्षी एकुण 85380 हेक्टर क्षेत्र भुपृष्ठीय जल ओलीताखालील क्षेत्रात वापरण्यात आले. त्यापैकी सर्वाधिक जलाचा वापर हा सावली तालुक्यात 15172 हेक्टर (17.76 टक्के) करण्यात आला.

भुजल पातळी व पिक प्रारूप :

पिकांच्या मुळांच्या क्षेत्राजवळील मृदा–रंध्रे (Soil-Pors) जेव्हा पाण्याने संपृप्त होतात त्यावेळी कृषीची जमिन जलरोधी होण्याचे प्रमुख कारण भुजल पृष्ठाच्या पातळीच्या पातळीत होणारी वाढ ही होय. भुजल पृष्ठ प्रत्यक्ष जरी मुळापर्यंत येवु शकले नाहीत तरी भुजलाची कोशिकीय सिमा (Capliary Fringe) मुळापर्यंत येवुन जमिन संपृप्त होते. म्हणुन जलरोधाचा विचार करतांना कोशकीय सिमा भुपृष्ठापासुन खाली कोणत्या पातळीपर्यंत होवु शकेल यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. भुजलाचे कोशिकीय उत्थान, मृदा, सुक्ष्य कणीय मृदेमध्ये कोशिकीय हे सर्वसाधारण पणे शेती करण्यात येणा–या जमिनीत हे कोशिकीय उत्थान 100 मी ते 1. 5 मी इतके घेतात व पिकप्राप्ती चांगली होण्यासाठी ही सिमा 0.5 मी पेक्षा वर येता कामा नये.

- **भुपृष्ठीय जलाची अनुज्ञेय खोली :**

अ. क्र.	पीक Cropping Pattern	भुपृष्ठीय अनुज्ञेय खोली (मिटर मध्ये)
1.	तांदुळ	0.6
2.	गहु	0.9 ते 1.2
3.	कापुस	1.5 ते 1.8
4.	ऊस	0.3
(आधार–जलसिंचन) अभियांत्रिकी लेखक ना. स. लाटकर पेज नं. 435		

Cropping Pattern म्हणजे ''विशिष्टय क्षेत्रात विशिष्टय वेळेला वेगवेगळया पिकाखालील असलेले क्षेत्राचे प्रमाण म्हणजेच पिक प्रारूप होय''

Proportion of area under various crops at point of space and time" जिल्हयात सन 1999–2000 हया काळात वेगवेगळया पिकाचे क्षेत्रातील प्रमाण म्हणजे पिक प्रारूप होय. एकुण 490737 हेक्टर क्षेत्र विविध पिकांच्या लागवडी खली असुन त्यापैकी खाद्य पिकाकरिता 309233 हेक्टर 63 टक्के क्षेत्र वापरण्यात आले अखाद्य पिकाचे क्षेत्र 181504 हेक्टर होते. (37 टक्के)

तांदुळ :

जिल्हयात एकुण पिकाखालील क्षेत्रापैकी तांदुळ पिकासाठी 134677 हेक्टर क्षेत्र (27.44 टक्के) उपयोगात आणले जाते 1999–2000 या वर्षात सर्वाधिक तांदुळाची लागवड नागभिड तालुक्यात करण्यात आली. यात 73.52 टक्के क्षेत्र उपयोगात आणण्यात आले त्यानंतर अनुक्रमे सिंदेवाही 88.39 टक्के, सावली 67.77 टक्के व चिमुर 26.62 टक्के क्षेत्रात तांदळाचे उत्पादन घेण्यात आले. तांदळाच्या पिकांसाठी 0.6 मिटर अनुदेयाच्या इतकी भुजल पातळी आवश्यक असते.

गहू :

गहू पिकांच्या लागवडीसाठी भुजल पातळी ही 0.9 ते 1.2 मीटर पर्यंत लागते जिल्हयात 31475 हेक्टर (6.41टक्के) क्षेत्रात गव्हाची लागवड करण्यात येते. गव्हाचे सर्वाधिक क्षेत्र चिमुर तालुक्यात असुन 6632 हेक्टर 10.28 टक्के इतके आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्र चंद्रपूर तालुक्यात5.52 टक्के असे दिसुन येते.

कापुसः

कापुस पिकाच्या लागवडीसाठी लागणारी भुजलपातळी ही 1.5 ते 1.8 मिटर हेक्टर च्या दरम्यान लागते हि पातळी जिल्हयात उपलब्ध असल्याने वरोरा तालुक्यात हया पिकांचे सर्वाधिक क्षेत्र 23802 हेक्टर 33.33 टक्के इतके आहे तर कमी क्षे. मुल तालुक्यात 5 हेक्टर इतके दिसुन येते. हया पिकासाठी भुजल पातळी फार खोलीवर असली तरी त्याचा फारसा परिणाम पिकाच्या उत्पादनावर पडत नाही.

ऊस :

ऊस पिकासाठी 0.3 मीटर भुजल पातळी लागते आणि तिही अतिशय जवळ हे रोखीचे पिक आहे. जिल्हयात केवळ मात्र 132 हेक्टर म्हणजे (0.02 टक्के) क्षेत्रातच हे पिक घेण्यात येते. त्यात वरोरा (0.15 टक्के) व सिंदेवाही (0.02 टक्के) ब्रम्हपुरी 4 हेक्टर क्षेत्रात उत्पादन घेण्यात येते. जिल्हयात साधारण पणे भुजल पातळी खाली असल्याने हया पिकाचे उत्पादन घेण्यात येत नाही.

निष्कर्ष :

1. वर्धा व वैनगंगा खो-यातील भुजल साधन संपत्तीची पातळी सर्व साधारणगटात मोंडणारी दिसुन येते.
2. चंद्रपूर जिल्हयातील तालुका निहाय भुज–पातळीच्या अभ्यास करता राजुरा ताजुक्यात सर्वाधिक भुजल पातळी (+0.06 टक्के) इतकी दिसुन येते. कारण हया तालुक्याचे हे वर्धा नदिच्या खो–यात आहे. इतर तालुक्यात सरासरी भुजल पातळी (–0.06 ते –2.78) च्या दरम्यान आहे.
3. पर्जन्याच्या अनियमितपणा व विहीरीची खालावलेली पातळी यामुळे कुपनलिकाचे व कोरडवाहु पिकाचे प्रमाण वाढत आहे.

उपाय योजना :

1. भुजल पातळीत होणारी घट लक्षात घेता भुजलाचा अतिरीक्त उपसा यावर प्रतिबंध घालुन भुजल पातळीत वाढ करण्यासाठी प्रयत्न करणे अगत्याचे आहे. त्यामुळे वार्षिक उत्पादनाचे योग्य व्यवस्थापन करता येईल.
2. शेतक–यांनी शेतात शेत तळयाची व्यवस्था करावी तसेच मोठया वृक्षाच्या लागवडीस प्रोत्साहन देण्यात यावे. त्यामुळे पाणी जमिनीत मुरण्यात मदत होते.

3. पिकांच्या आकृती बंधानुसार भुजलाचा वापर करण्यात यावा तसेच शासनाच्या पाणी अडवा पाणी जिरवा योजनेचा फायदा घेण्याचा प्रयत्न करावा.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Latkar N. S. Irrigation Engineering –continental Prakashan Uijayanagar Colony Poona - 411030.
2. वरिष्ठ भुजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा कार्यालय,चंद्रपूर
3. जिल्हा सांख्यकीय कार्यालय,चंद्रपूर
4. शेतकरी मासिक – मे 1997 –कृषी आयुक्तालय, कृषी भवन शिवाजी नगर पुणे – 411005

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

ग्रामीण साहीत्याचे सैध्दांतीक आधार

प्रा. यादवराव रा. गहाणे
फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ
सोशल वर्क, गडचिरोली

ग्रामीण साहित्याची प्राचीन चित्र ''गाथासत्पशती'' या सातवाहन राजाच्या ग्रंथात दिसते. हा राजा स्वत: कवी असल्यामुळे ह्याच्या ग्रंथामधील काही ओव्यामध्ये ग्रामीण साहित्याचा उल्लेख येतो. तर 'दृष्टांत पाठ' या ग्रंथामधील काही कथामधूनही ग्रामीण साहित्याचा उल्लेख येतो.

सर्वसाधारनपणे ग्रामीण साहित्य निर्मीतीस १९२० नंतर प्रारंभ झाला असे मानले जाते. आपल्या भारतात अधिकांश जनता खेड्यात राहते. भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख आणि जपवणूक खेड्यातच होते. ग्रामसंस्थेच्या केंद्रस्थानी असणारा शेतकरी व त्याचे जीवन हा कुतूहलचा विषय होता. खेड्याच्या विकास प्रगती आदी गोष्टींचा जीवनानुभव घेतला पाहीजे. या भावनेतूनच ग्रामीण साहित्य खेड्याकडे वळते.

ग्रामीणत्व म्हणजे काय?

प्राचीन काळापासुन झालेली खेड्यांची घडण लक्षात घेतल्यास या घडणीतूनच जीवन जगण्यासाठी एक वेगळी रीत साकारत गेली. ही रीत म्हणजेच ग्रामीणत्व असे आपणाला म्हणता येईल. रूढीप्रीयता हे ग्राम्यतेचे लक्षण व कृषीजीवन हेच ग्रामसंस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आहे. म्हणूनच कृषी जीवनाला केंद्रस्थानी ठेऊन इथले सण, रूढी, उत्सव, परंपरा निर्माण झाल्या आहेत. कृषीकेद्रीत गावगाडा निसर्गसन्मुख आहे. म्हणजेच निसर्ग ग्रामीण साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळेच खेड्याकडे चला हा दिलेला नारा ग्रामीण साहित्याचा प्रेरणास्त्रोत दिसतो.

ग्रामनिष्ठ जाणिव प्रकट करणे म्हणजेच ग्रामीण मानसाचे त्याच्या काळ्या आईवडील, पीकावरील, झाडावरील, पशुधनावरील, घनिष्ठ प्रेम आणि जिव्हाळा लक्षणीय असतो.

स्वांतत्र्योत्तर काळात साहित्याच्या क्षेत्रात झालेला बदल, त्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कसा बदलत गेला आणि स्वातंत्रानंतरच्या १५ ते २० वर्षाच्या काळात मराठी साहित्याच्या प्रवाहात घडून आलेले बदल यांचा विचार केल असता त्यामध्ये झालेले स्थित्यंतर हे काही एकाएकी घडलेले नाही, त्यामागे वैचारिक बैठक होती. हे वैचारिक बैठक सामाजीक चळवळीतून निर्माण झालेली होती. या चळवळीच्या प्रभावाने संदेशनशील आणि सृजनशील तरून पिढी लिहू जगली. ही पिढी संस्कारीत झालेली होती. काही प्रमाणात शिक्षीतही झाली होती.

या नवशिक्षीतांना असे जगवू लागले की शिक्षण घेत असतांना आपन जे वाचतो आहोत त्यातून येणारे जीवन व प्रत्यक्षातले आपले जीवन वेगळे आहे. ते फार वरवरचे व आपल्या समाजावर अन्याय करणारे आहे. आणि म्हणून त्यांना आपण थांबविले पाहिजे. असे त्यांना वाटु लागले. कारण ग्रामीण समाजाचे चित्रन करणारी ही बहुशंशी मंडळी समजाच्या वरच्या वर्गातून आलेली आहेत. त्यांना ग्रामीण जीवनाचे अनुभव नाहीत. आणि त्याविषयी गांभीर्याने लिहावे असे कधीही त्यांना वाटले नाही. म्हणून जाणत्या, संवेदनशील व निर्मीतीक्षम मनाला हे एक आव्हान होते. त्यांचे मन आपल्या ग्रामीण समाजाविषयी बचैन होते. याबेचैनितूनच त्यांना असे जाणवू लागले की या सर्व पार्श्वभूमीत शोषणाचा एक संदर्भ आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाचा जर विचार केल तर एकूनच मराठी साहित्यावर तत्कालीन सुधारणा वाद्यांच्या विचारांचा परिणाम झालेल आपल्याला पहायला मिळतो. भारत हा खेड्यांचा देश

आहे. आणि या देशातील जनता बहतांशी खेड्यापाड्यातुन दऱ्याखोऱ्यातून आणि रानावनात राहते. या लोकांचे प्रश्न इतर उच्चवर्णिय लोकांच्या प्रश्नापेक्षा वेगळे आहेत. कारण ते शहरी माणसापेक्षा अधिक कष्टमय, दु:खभोगी व अनेक अनेक पटिने अभावग्रस्त असे आहे. आणि म्हणून सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले त्यांच्या मते ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी शेतकरी आहे. कारण शेती हाच मुख्य व्यवसाय असून ती जर पिकली नाही तर सर्वत्र बरबादी होते. हे ग्रामजीवनाचे सुत्र आहे. अशा शेतकऱ्यांच्या शोषणाला त्यांचे अज्ञानच कारणीभूत आहे. अशी त्यांची ठाम धारणा होती त्यामुळे त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. आणि यासाठीच म. फुले यांनी ''शेतकऱ्यांचा आसूड'' हा ग्रंथ लिहीला. त्यात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दैनावस्थेचे, हतलि मनोवस्थेचे, वास्तवदर्शी व चित्रमयी वर्णन म. फुल्यांनी केलेले आहे. आणि यातच खऱ्या अर्थाने आधुनिक ग्रामीण साहित्याची बीज आपल्याला पहायला मिळते.

कालातंराने महाराष्ट्रात पुन्हापुन्हा येणारा दुष्काळ आणि या दुष्काळातही स्वत:च्या स्वार्थासाठी कष्टकरी शेतकऱ्यांची अमलदाराकडुन होणारी पिळवणूक व छळ याचे चित्रण केलले दिसुन येते. तसेच अज्ञानी दारिद्रय, धर्मभोळ्या, कष्टकरी ग्रामीण माणसांच्या लुबाडणूकीचे चित्रणही केलेले दिसून येत. परंतू या दोन्ही घटना जाणिवपूर्वक निर्माण केलेल्या नव्हत्या. तात्पर्य या काळात निर्माण झालेले साहित्य एक म. फुलेचा अपवाद वगळला तर खऱ्या अर्थाने ग्रामीणांच्या संवेदनाशी निगडीत असे साहित्य नव्हतेच. निम्म स्तरावरचे जीवन जगणारा एक मोठा समाज आहे. याकडे कोणीही लक्ष दिले नाही.

परंतू १९२० ते १९२५ च्या दरम्यान उद्याला आलेल्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा एकूनच मराठीसाहित्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. किंबहूना गांधीवाद ही ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. असा परिणाम इतर साहित्यावर दिसत नाही. भारत हा खेड्याचा देश असल्यामुळे खेड्यातील जनता कष्ट करते. हाल सोसते. व शेतीतून पीक काढते. त्यांनी पिकविलेल्या शेतीवर, शेतीच्या अनधान्यावर शहरे जगतात. खरी संस्कृती खेड्यातच आहे. आणि म्हणूनच खेड्यातील जीवनानुभव घेतला पाहिजे. या जाणिवेतून गांधीजींनी सर्वांनाच खेड्याकडे चला अशी हाक दिली. सर्वच मंडळीनी खेड्याकडे लक्ष द्यायला सुरवात केली. ग्रामीण जीवनातील विषमता, दारिद्रय, अनिष्ठ रूढी आणि परंपरानिष्ठता, अभिमानशून्यता इ. नष्ट करून त्यांची अस्मीता जागृत करण्याचे, आत्मभान देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. सर्वच विचारसरणीच्या मंडळीनी आपला मोर्चा खेड्याकडे वळविल त्यामुळे एकूणच ग्रामोध्दाराचेच वातावरण निर्माण झाले.

या बदलाचा परिणाम साहित्यावर झाल, खेडे, त्यातील परिसर, निसर्ग या साहित्य सिध्दांताचे दर्शन घडवून नानिन्याचा प्रत्यय देणारा व वाचकांचे कुतूहल जगविणारा एक लेखकवर्ग निर्माण झाला. तर दुसऱ्या लेखकवर्गाने ग्रामीण जीवनासंबंधाने काही नविन अंदाज बांधून समस्या निश्चित केली. तेथील ग्रामजिवन, निसर्गरम्य वातावरण, लेखक मनाला जाणवणाऱ्या समस्या या साहित्य सिध्दांतांना घडून लेखक करावयास प्रारंभ केल.

१९२५-४० या काळात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहितकडे बघीतले तर १९२०-२५ च्या काळात जी साहित्य सिध्दांत दिसतात त्याचा साहित्य सिध्दांताना धरून साहित्याची निर्मीती झाल्याचे दिसते. या सुमारास जी जनपदगीते किंवा ग्रामीण गीते लिहील्या गेली ती नाविन्यापोटी लिहीली गेली. त्यात ग्रामीण जीवनाचे वस्तुनिष्ठ दर्शन घडविले आहे. तसेच ते साहित्य आत्मप्रत्ययातून व रचानुभवातून अवतरलेले होते.

१९४०-४५ या काळात नजरेत भरावी अशी ग्रामीण कविता निर्माण झाली नाही. या पूर्वीच्या लेखकांनी केवळ ग्रामीण समाजाच्या सहानुभूतीपोटी परंतू शहरी मानसांच्या चष्म्यातून ग्रामीण जीवनाकडे बघीतले होते. त्यांना खऱ्या ग्रामीन जीवनाचे आकलनच झालेले नव्हते. परंतू भारताच्या कथासंग्रहाच्या क्रांतीमुळे ग्रामीन पातळीवरचा संघर्ष, ग्रामीन माणसाचा रांगडेपणा, रानदांउगेपणा, जुलूम, जबरदस्ती, रंगेलपणा आदी साहित्यासिध्दांताचा आधार केंद्रवर्ती ठेऊन कथा लिहील्या गेल्या. हळहळू या साहित्यसिध्दांतांमध्ये आणखी काही साहित्य सिध्दांत डोळ्यासमोर ठेऊन दिघे व ठोकड यांनी निसर्गाचे वर्णन, व्यक्तिवर्णन आदीच्या अनुषंगानी साहित्याची निर्मीती केली.

याच काळात कांदबऱ्यामधूनही ग्रामीण जीवनाचे साहित्यसिध्दांच्या अनुंषंगाने चित्रन करण्यात आले आहे. या माध्यमातुन ग्रामीण जीवनाच्या विवीधांगांना स्पर्श करणारे ग्रामीण खेडून माणसाबरोबरच ठाकूर, वारली, कातकरी आदीवासी जमातीचेही चित्रन करणारे लेखन करण्यात आले. परंतू ग्रामीण साहित्य सिध्दांताच्या चौकटीत स्वप्नरंजन, तत्वज्ञान, अद्‌भूतता इ. च्या मुक्त वापराने कमी अधिक प्रमाणात तडा देऊन डागाळण्याचा प्रयत्न केला. तसेच काहींच्या लेखनातून ग्रामीण माणसाची होणारी उपेक्षा त्यांच्या हालअपेष्टांचे चित्रण करण्यांचा प्रयत्न केला त्यामुळे साहित्य सिध्दांताच्या स्पर्शाने लेखन केले गेले असे म्हणता येईल.

ग्रामीण साहीत्याची प्रेरणा व स्वरूप यात १९२५ च्या दरम्यानातील ग्रामीण साहीत्याच्या प्रेरणा व स्वरूपाशी साम्य दिसते. ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीन वास्तवातून सादर होणारे साहित्य म्हणजेच ग्रामीन साहीत्य असे म्हणता येईल. काळ व परिस्थिती बदली तरी आजही ८० टक्के जनता खेड्यापाड्यात म्हणजे ग्रामीण भागात राहते. तेव्हा या ग्रामीण भातून सर्व दुर परसरलेल्या समाजाची स्वत:ची अशी एक संस्कृती निर्माण झालेली दिसते. म्हणजे आज ग्रामीण भागातून एकत्र कुटूंबपध्दती मोडतांना दिसतो आहे. त्याला कारणेही तशीच आहेत. पण जातीव्यवस्था नष्ट झाली नाही तीची स्वतंत्र संस्कृती दिसते. म्हणजेच या पार्श्वभूमीवर एकूणच ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन झालेले दिसते. जीवनातील वास्तव सूक्ष्म व विवीधांगानी मांडले जाऊ लागले. या वस्तुनिष्टतेबरोबरच अनुभवनिष्ठ विचारात घेऊन लेखन केले जाऊ लागली. मानवी मनाच्या दर्शनाला तानतणावाला भाववस्थेला महत्व देऊन निर्मीती होऊ लागल्यामुळेच अंतर्गुख व आत्मनिष्ठ, शुध्दकलवादी साहित्य निर्माण होऊ लागले. यात ग्रामीण माणसाचे मन त्याचे चालणे, बोलणे वागणे, भोवतालचा परिसर, त्याची संस्कृती या सैध्दांतीक आधारावर ग्रामीण कथा निर्माण होऊ लागली. त्यात मानवी मनाची गुंतागुत व त्यांची ग्रामीण जीवनाशी जूळलेली पदर व त्यातून त्याच्या जीवणाला प्राप्त झालेले परिणाम याचे भान व आकलन झालेले ग्रामीण साहित्य निर्माण केल्या गेले.

१९६०-१९७० सर शतकात लोकप्रीय ग्रामीण साहित्याचे दशक मानले जाते. कारण या काळात ग्रामीण वातावरणात बरेच बदल घडून आले. त्यामुळे या दशकातील लेखकांनी ग्रामीण वास्तवाबरोबरच ग्रामीण मानसाच्या मूलभूत जाणिवा व्यक्त करू लागले. याशिवाय यंत्र व विज्ञान यामुळे खेड्यात झालेल्या सुधारणा बदल, बदल व त्यातून निर्माण नविन समस्या ग्रामीण मनावर झालेल परिणाम आदी सैध्दांतीक आधारांना समोर ठेऊन ग्रामीण साहित्याची निर्मीती होऊ लागली.

काही लेखक नव्या जोमाने व विचाराने साहित्य निर्मीती करू लागले. या काळात खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली. ग्रामीण जीवनातील दु:ख आणि समस्या यांचे स्वरूप बदलत होते. व याच बदलचे दर्शन ग्रामीण साहित्यामध्ये होऊ लागले. म. फुले राजर्षी शाहु महाराज, वि. रा. शिदे, डॉ. आंबेडकर, कर्मविर भाऊराव पाटील इ. च्या विचारांशी ग्रामीण साहित्याची बांधीलकी असून याच बांधीलकीतून सावकार, धरणग्रस्तांचे प्रश्न, दुष्काळामुळे होणारी होरपड,

शासकीय योजनामधून घडणारे अपहार आणि ग्रामीण माणसाला त्यापासून वंचीत ठेवणारी वृत्ती, शैक्षणिक संस्थामधील, गैरव्यवहार इ. चे चित्रण बदलत्या परिस्थीतीनुरूप लेखक करू लागले.

१९८० नंतर मात्र माणसाच्या शोषणयुक्तीसाठी महाराष्ट्रात घळणाऱ्या घटनांचा परिणाम ग्रामीण साहित्याच्या लेखनावर दिसू लागले. नविन व जुन्याही लेखकांनी या गोष्टीची दखल घेतलेली आहे. तसेच कथा कांदबरीकारांनी आजच्या ग्रामीण समाजाचे निकडीचे प्रश्न आणि ग्रामीण भागातील राजकारण, ग्रामीण माणसाच्या अपेक्षाभंगाचे दु:ख, तरूण ग्रामीण मनाचा उद्रेक आपल्या ग्रामीण साहित्यातून प्रकट केलेले आहे. तसेच नव्या ग्रामीण साहित्यीकांनी ग्रामीण साहित्याची भूमी खऱ्या अर्थाने संपन्न करण्याचे कार्य केले आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून सर्व साहित्यनिर्मीतीत ग्रामीण साहित्य सिध्दांताचा स्पर्श झालेल आहे. यात एकूणच ग्रामीण माणसाच्या शोषणात सहभागी असणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा, घटकांचा विरोध करण्यासाठी कष्टकरी शेतकरी, शोषीत समाजात कसा संघर्ष करावा लागला यासाठी ग्रामीण साहित्यीकांनी आपली लेखनी झिजविली आहे. अर्थात ग्रामीण साहित्यांच्या चळवळींने जून्या थोर समाज सेवकांचे व विचारवंताचे विचार जसेच्या तसे न स्विकराता जेवळे आणि जे आवश्यक वाटते तेच काळाच्या पातळीचा विचार करून आपल्या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

पूर्वीच्या शोषणकर्ता बदलू लागला तो आता तेवढा समर्थ राहलेला नाही. परंतु परिस्थिती बदलत गेली. आणि आता लोकशाहीच्या नावाखाली राजकारण करून सत्तास्थाने व अर्थस्थाने बदलविणारा शोषणवर्ग निर्माण झाला. या शोषकवर्गा कडून ची पिळवणूक थांबविणे हे तेवढे सोपे काम नाही. कारण घरातून माणूस अन्याय करीत असेल तर दाद कुठे मागायची असा प्रश्न निर्माण झाला.

पण स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्मलेली व तारूण्यात पदार्पण केलेली पीढी दिशाहीन झाली होती. या उद्रेकाचा स्वर १९७५ नंतरच्या ग्रामीण साहित्यात उमटू लागल आणि आता १९९०-९२ च्या काळात ग्रामीण साहित्याने विद्रोहाचा सुर गांभीर्याने आवळायला सुरवात केली आहे.

सांराश —

ग्रामीण साहित्याचा विचार करता ज्या ज्या सामाजीक वाड़:मयीन व सांस्कृतीक वातावरणात ते तयार झाले ते वातावरण काळानुरूप, परिस्थितीनुरूप बदलत गेले. कारण या सगळ्या परिस्थितीचा प्रभाव ग्रामीण साहित्याच्या सैध्दांतीक आधारावरही पडत होता. त्या त्या अनुषंगाने सैध्दांतीक आधाराचे स्वरूप व व्यापकता बदलत गेली. कारण प्रत्येक कालखंडात उद्यास येणाऱ्या ग्रामीण साहित्यीकांनी त्या त्या काळाचे, युगभान व आत्मभान ओळखले आहे. व जसा जसा बदल होत गेला त्या त्या बदलाकडे बघण्याचा दृष्टीकोण त्यांच्या वाड़:मयात पहायला सापडतो. म्हणजेच म. फुले या थोर विचारंवतानी तयार केलेल्या ग्रामीण साहित्यापासून ते आजपर्यंतच्याच ग्रामीण साहित्यापर्यंत वाड़:मयीन सामाजीक व सांस्कृतीक नैसर्गिक साहित्य सिध्दांतामध्ये बदल घडत गेलेले आहेत.

संदर्भ :—

१. ग्रामीण साहित्य, वासुदेव मुलाटे
२. ग्रामीण साहित्य स्वरूप शोध, नागनाथ कोथापल्ले, मेहता पब्लिकेशन हॉउस सदाशिव पेठ पुणे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे (AUXILIARY SCIENCES OF HISTORY)

प्रा.डॉ.महेंद्र गायकवाड

प्रास्ताविक –इतिहास लेखनात ज्या विद्याशाखाची मदत होते. अशा विद्याशाखांना इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे म्हणता येईल. इतिहास लेखन करत असतांना आपण अशा काही विद्याशाखांना टाळू शकत नाही. त्याचे सहाय्य घ्यावेच लागते. इतिहासाचे सर्वांगीण दृष्टीकोनातून लेखन करतांना इतिहासाच्या सहाय्यकारी शास्त्राची जान असली पाहिजे. तेव्हाच सर्वांगीण दृष्टीकोनातून इतिहास लेखन होईल. इतिहास हा एक विषय नसून सर्व विषयांना समाविष्ट करणारे वसतीगृह आहे असे म्हटले जाते. इतिहास मानवी जीवनाच्या सर्व घटकांचा अभ्यास करणारा विषय आहे. त्यामुळे इतर सामाजिक शास्त्रांशी इतिहासाचा संबंध येणे अपरिहार्य आहे. प्रत्येक ज्ञानशाखा कितीही स्वतंत्र म्हटली तरी इतर ज्ञानशाखांशी थोड्या फार प्रमाणात संबंधीत असते तसेच ती इतर ज्ञानशाखांना काही प्रमाणात प्रभावितही करीत असते. इतिहासाचा इतर ज्ञानशाखांशी केवळ मानसशास्त्राशीच नव्हे तर भौतिक शास्त्रांशीही निकटचा संबंध आहे. सर्वार्थाने परिपूर्ण इतिहास संशोधक निर्माण व्हावयाचा असेल तर त्याच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावल्या पाहिजेत. विविध ज्ञानशाखांमध्ये त्याने प्राविण्य मिळविले पाहिजे. इतिहासकार जॉन्सनच्या मते, इतिहास सर्व सामाजिक शास्त्रांची पार्श्वभूमी किंवा संगम आहे.

शब्दबीज :कालगणनाशास्त्र,पुरातत्वशास्त्र, नाणेशास्त्र, भाषाशास्त्र, शिलालेखशास्त्र, मानववंशशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र,समाजशास्त्र मानसशास्त्र ई.

इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) कालगणनाशास्त्र (Chronology)

इतिहास लेखनात काळाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. इतिहासकाराने कालगणनेचे भान ठेवले पाहीजे. काळाशिवाय इतिहासाची चौकट तयार होत नाही. एखादी घटना केव्हा घडली हे सांगणे इतिहास लेखनात महत्त्वाचे असते. डॉ. शांता कोठेकर कालगणनेचे महत्त्व सांगतांना लिहितात की, ''घटनांचा समर्पक अन्वयार्थ लावण्यासाठी घटनांची नोंद कालक्रमानुसारच करावी लागते, अन्यथा कालविषर्यासाचा दोष निर्माण होतो.''[1]

इतिहासात काळ हा घटक महत्वाचा असतो मानव कसा उत्क्रांत होत गेला? मानवाची प्रगती व संस्कृतीचा उदय आणि विकास याचे वर्णन करत असतांना त्यासाठी लागलेला काळ निश्चित करण्याचे कार्य कालक्रमशास्त्र ही शाखा करते. प्रा. गफूर शेख लिहितात की, ''या पद्धतीमुळे भुतकालीन घटनांचा काळ निश्चित करून त्याची सुसंगती लावली जाते त्यामुळे कालक्रमानुसार, सुसंगतवार आणि वास्तववादी स्वरूपाचा इतिहास लिहिणे शक्य होते.''[2] काळाची माहिती उपलब्ध करून देणारे कालगणनाशास्त्र इतिहासाचे सहाय्यकारी शास्त्र आहे. कालक्रमाचे महत्त्व सांगतांना प्रा. सुहास राजदेरकर लिहितात की, ''कालक्रमाचे महत्त्व हे मानवी डोळ्याप्रमाणे आहे. डोळे असल्याशिवाय आपल्याला काही दिसणार नाही म्हणजे डोळ्यांचे महत्त्व बघण्याशी संबंधीत आहे तसे कालक्रम व इतिहास यांचे आहे.''[3] कालक्रम नसेल तर त्या घटनांना काही अर्थच राहणार नाही. कालक्रमामुळे इतिहास अथपूर्ण होतो. एखादी घटना केव्हा घडली हे इतिहास लेखनात महत्त्वाचे असते घटनांचा समर्पक अर्थ लावण्यासाठी घटनांची नोंद कालक्रमानुसारच लावावी लागते.

2) पुरातत्वशास्त्र (Archeology)

लेखनकलेच्या उदयापूर्वीच्या काळाची माहिती पुरविणारे शास्त्र म्हणून पुरातत्वशास्त्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. प्राचीन संस्कृतीतील अवशेषांचा शोध या शास्त्राच्या मदतीने घेता येतो उत्खननात मिळालेल्या अवशेषांवर शास्त्रीय प्रक्रिया करून इतिहासाला माहिती पुरविण्याचे कार्य पुरातत्वशास्त्राला करावे लागते. या विद्येचा उपयोग सर्व प्रकारच्या प्राचीन अवशेषांच्या मानवी इतिहासाच्या बांधणीसाठी करावयाचा असतो. पुरातत्वशास्त्राच्या कार्याविषयी प्रा. गफूर शेख लिहितात की, ''भुपृष्ठाखाली गाडल्या गेलेल्या वस्तुंचा शोध घेऊन त्या ठिकाणी उत्खनन करणे, सापडलेल्या वस्तुंचा संशोधनात्मक स्वरूपाचा अभ्यास करणे आणि प्राचीन काळाविषयी ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध करणे इत्यादी प्रकारचे कार्य पुराणवस्तुशास्त्र या विद्याशाखेमार्फत केले जाते.''[4]

प्राचीन संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी आवश्यक साधने पुरातत्वशास्त्र शोधुन काढते. पुरातत्वाने इतिहासाला महत्त्वाची माहिती देऊन इतिहासातील वर्णन वाढविले आहे. पुरातत्वाच्या सामुग्रीशिवाय लिहिलेला इतिहास अपूर्ण व अप्रासंगिक असतो. डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की, ''पुरातत्वाची सामुग्री आणि समन्वेषण इतिहासाचा फार मोठा खजिना आहे याच साधनाच्या आधारे इतिहासाला प्रागैतिहासिक, आद्यैतिहासिक व ऐतिहासिक अशा तीन विभागात विभागता येते.''[5]

पुरातत्वाचे कार्य मानवी संस्कृतीचा विकास सादर करणे असतो ते इतिहासाला पुरकच आहे. पुरातत्वाने मिळणाऱ्या माहितीने इतिहासातील अनेक अंधविश्वासाचे खंडण होते. जगातील अनेक संस्कृत्यांचा परिचय पुरातत्वशास्त्रामुळे आपल्याला झाला आहे. सिंधू संस्कृती हे पुरातत्वशास्त्रातील एक अमोल वैशिष्ट्यपूर्ण संशोधन आहे. पुरातत्व विद्येचा मुख्य हेतू प्राचीन मानवी संस्कृतींचा अभ्यास करणे हे आहे. अलिखित संदर्भ साधनातील सर्वांत महत्त्वाचे साधन म्हणजे पुरातत्व विद्या होय. पुरातत्वशास्त्राच्या मदतीने इतिहासकार इतिहासाची निर्मिती करीत असतात.

डॉ. खुराना व डॉ. बंसल लिहितात की, "पुरातात्वीक जानकारीने इतिहास को ठोस आधार प्रदान किया है जिस पर तत्कालीन एवं बाद के इतिहासकारोंने अपने ऐतिहासिक ग्रंथों की रचना की है।"[6]

3) नाणेशास्त्र (Numismatics)

पूर्वीच्या काळी राज्यरोहण किंवा युद्ध विजय या प्रसंगाच्यावेळी नवी नाणी तयार केली जात. नाण्यांवर कोरलेल्या शब्दामुळे किंवा प्रतिमांमुळे त्या काळातील समाज जीवनाची माहिती मिळत आहे. नाणे कोणत्या धातूचे आहे यावरुन आर्थिक स्थितीचा अंदाज काढता येत असतो. नाण्यांवरून नाण्याचा काळ ते नाणे कोणत्या राज्यातील आहे इत्यादी माहिती प्राप्त होते. नाण्यांवरील राज्यकर्त्यांचे नाव, नाण्याचा आकार व ते नाणे कोणत्या प्रसंगी पाडले इत्यादी माहिती नाण्यांचा अभ्यास करून मिळविली जाते. नाण्यांच्या सहाय्याने काही कालखंड निश्चित करण्यात येतो. प्रा. गायकवाड डॉ. सरदेसाई आणि प्रा. हनमाने लिहितात की, "नाण्यांच्या सहाय्याने एखाद्या देशाचा इतिहास लिहिणे शक्य होते नाण्यांमुळे राजांची नावे, त्याचा कालखंड व त्यांनी कोणत्या प्रदेशावर राज्य केले याची माहिती मिळू शकते."[7] नाण्यांवरून त्या राज्याचा विचार व दृष्टीकोन समजत असे राजाचा कालखंड ठरविणे हे ही काम प्रामुख्याने होत असे. बऱ्याच वेळी त्या राज्याचा प्रदेश, विस्तार किंवा व्यापारी संबंध ठरविण्यासाठी नाण्यांची मदत होत असे.

4) भाषाशास्त्र (Philology)

आज वापरात असलेली भाषा, शब्द, वाक्यरचना यांचा विकास कसा झाला? त्या विकासाचे टप्पे कोणते यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे भाषाशास्त्र होय. हे शास्त्र समाजाच्या विकासावरही प्रकाश टाकते. यामुळे गतकालीन मानवी समाजाच्या बौद्धीक उत्क्रांतीचा आलेख मांडता येतो. भाषाशास्त्राने इतिहासाला खुब मदत केली आहे. परंतु त्याचे महत्त्व अजूनही अभ्यासकांच्या लक्षात आले नाही. इतिहासाच्या अभ्यासकाला भाषाशास्त्राचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे.

भाषांचा अभ्यास करणारी विद्याशाखा म्हणून भाषाशाखाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. प्रा. गफूर शेख भाषाशास्त्राविषयी लिहितात की, "भाषाशास्त्राचे इतिहासावर अनेक परिणाम होतात ते म्हणजे सामाजिक उत्क्रांती होते. सांस्कृतिक विकास होतो. भाषेचा राजकारण व प्रशासनावर प्रभाव पडतो."[8] भाषेमुळे साहित्य निर्मिती होते ऐतिहासिक घटनांचा साहित्यात प्रवेश होतो. भाषाशास्त्राची इतिहास लिहिण्यास मदत होते. कारण ऐतिहासिक कागदपत्रे विविध भाषेतील असतात. इतिहासकाराला भाषाशास्त्राच्या मदतीने अनेक घटनांवर नव्याने प्रकाश टाकता येतो. भाषेतील त्या काळातील शब्दप्रयोग माहित असणे आवश्यक असते. डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की, "कोणता शब्द कोणत्या भाषेतून आलेला आहे. याची माहिती आपणास भाषाशास्त्रामुळे होतो."[9] त्यामुळे इतिहासकारांकडून अशी अपेक्षा असते की तो भाषाशास्त्रात पारंगत असावा.

5) शिलालेखशास्त्र (Epigraphy)

शिलालेख व ताम्रपट ही इतिहासाची उपयुक्त साधने होय. शिलालेखांवरील अंकीत मजकूर वाचण्याचे कार्य शिलालेखशास्त्र करते. शिलालेख अनेक लिपींमध्ये लिहिलेली असतात. प्राचीन राजे–राजवाड्यांनी त्यांच्या कारकिर्दीतील महत्त्वाच्या घटनांची माहिती शिलालेखावर कोरून लिहिलेली आहे. प्रा. गफूर शेख लिहितात, "अशा आलेखांचे वाचन करणे आणि त्यांचा उचित अर्थ लावणे हे कठीण कार्य असते त्यासाठी आपणास शिलालेखशास्त्राची मदत घ्यावी लागते."[10]

आलेखांचे संशोधन करणे, वाचन करणे हे काम शिलालेखशास्त्राद्वारे केल्या जाते. शिलालेखांच्या वाचनामुळे ऐतिहासिक माहिती मिळते. संक्षिप्त भाषेत लिहिलेले शिलालेख वाचणे हे कठीण काम हे शास्त्र करते. प्रा. सुहास राजदेरकर लिहितात की, "शिलालेखांच्या शोधामुळे प्राचीन इतिहासात मोलाची भर पडते यात शंका नाही."[11]

6) मानववंशशास्त्र (Anthropology)

मानवाच्या शारीरिक रचनेत कस कसे परिवर्तन होत गेले याचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवशास्त्र होय. शारीरिक बदलास कोणती परिस्थिती कारणीभूत झाली असेल याचा विषयीचा अंदाज बांधता येतो. मानववंशशास्त्राविषयी डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, "माणसाच्या कवटीचा आकार, कपाळाची ठेवण, डोळ्यांचा व नाकांच्या हाडांचा आकार यांचे परीक्षण करून हे शास्त्र मानवाच्या शारीरिक उत्क्रांतीचे सर्व साधारण निष्कर्ष काढते. मानवाचे वेगवेगळे वंश कोणते होते. त्यांची शारीरिक वैशिष्टये कोणती याचा अभ्यास वंशशास्त्र करते."[12]

मानव वंश शास्त्रात मानवाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंतच्या शारीरिक व सांस्कृतिक विकासाचा अभ्यास केला जातो. मानवाची उत्क्रांती होत असतानाच्या सर्व स्थित्यंतरांचा अभ्यास या शास्त्रात केला जातो. या शास्त्राच्या अभ्यासामुळे इतिहास लेखनासाठी अभ्यासयुक्त माहिती उपलब्ध होते.

7) राज्यशास्त्र (Political Science)

इतिहास म्हणजे गतकालीन राजकारण व वर्तमानकालीन राजकारण म्हणजे भावी इतिहास होय असे इतिहास व राज्यशास्त्राविषयी म्हटले जाते. इतिहास व राज्यशास्त्र यांचा एवढाच संबंध नाही तर राज्यशास्त्र आणि इतिहासाचा संबंध जवळचा आहे. इतिहास भुगोलाइतकेच हे दोन्ही विषय एकमेकांशी निगडित आहेत. राज्यशास्त्रामध्ये महत्त्वाचे घटक म्हणजे भुप्रदेश, लोकसंख्या, सरकार व सार्वभौमत्व हे घटक जेव्हा एकत्र येताच तेव्हाच राज्य अस्तित्वात येते. इतिहास व राजकारण यांचा परस्पर संबंध आहे.

राजकारण हे राज्यशास्त्र आणि इतिहास यांच्या अभ्यासाचे मुख्य स्त्रोत आहे. इतिहास मुळ आहे तर राज्यशास्त्र हे फळ आहे. राज्यशास्त्राचे ज्ञान असल्याशिवाय इतिहासकाराला भुतकालीन राजकीय घटनांचे ऐतिहासिक मुल्यांकन करता येणार नाही. राजकीय संकल्पना व राज्य संस्थांचे ज्ञान असल्याशिवाय राजकीय इतिहास लिहिता येणार नाही. डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की, ''राजकीय संस्थांच्या अभ्यासासाठी राज्यशास्त्राचा कच्चा माल इतिहासातूनच मिळतो.''[13]

राज्यशास्त्र इतिहासावर आणि इतिहास राज्यशास्त्रावर अवलंबून असतो इतिहास अनुभवाने शिक्षण देणारे राज्यशास्त्र आहे तर ज्या दर्शनाचे हे शिक्षण आहे ते बहुतांश राजकीय दर्शन आहे. राजकीय समस्या, राजकीय विचार व राजकीय चळवळीचाच इतिहास बनतो. राजकीय घटना इतिहासाचा मार्ग बनवतात. अनेक ऐतिहासिक घडामोडी व समस्यांची उत्तरे राज्यशास्त्रातून सापडतात याचप्रमाणे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाला इतिहासाची मदत होते. राजकारण इतिहासाला विषय पुरविले तर इतिहास गत राजकारणाला उजाळा देतो. डॉ. खुराना व डॉ. बंसल लिहितात की, ''इतिहास का राजनितिक विज्ञान के बिना कोई अस्तित्व नही है और राजनीतिविज्ञान बिना इतिहास जग विहीन है।''[14]

8) अर्थशास्त्र (Economics)

आर्थीक व्यवहार मानवी जीवनाचे अतिशय महत्त्वाचे अंग आहे. अनेक इतिहासकारांनी आर्थिक व्यवहारांवर विशेष भर देऊन गतकालीन मानवी जीवनाचा अन्वयार्थ लावला आहे. व्यापारवाद, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवाद यामागेही अर्थकारण असते हे कार्लमार्क्सने शास्त्रीय पद्धतीने सिद्ध केले. त्यामुळे ऐतिहासिक घटकांचे आर्थिक दृष्टीकोनातून स्पष्टीकरण होऊ लागले. सामाजिक व्यवहारामागील आर्थिक हेतु मुलकता समजण्यासाठी अर्थकारणाची जाण आवश्यक असते. अर्थशास्त्रीय सिद्धांत जाणून घेणे आवश्यक असते. ऐतिहासिक प्रश्नांची उत्तरे आर्थिक माहितीचे संख्यात्मक विश्लेषण करणाऱ्या शास्त्राचा वापर करून मिळतात. डॉ. बी. एन. सरदेसाई लिहितात की, ''अर्थशास्त्र इतिहासाचा अभ्यास करून व्यक्तीचे दैनंदिन प्रश्न कोणते आहेत याचा विचार करते. अर्थशास्त्रीय सिद्धांत तपासण्यासाठी इतिहासाचा उपयोग होतो. इतिहासामध्ये व्यक्ती समाज यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक असते अन्यथा इतिहासाला पूर्णत्व येत नाहीत.''[15]

मार्क्सने मानवी समाजाच्या इतिहासाच्या विकासाचे नियम शोधून काढले यालाच ऐतिहासिक भौतिकवाद असे म्हणतात. मार्क्सने विरोध विकासाची पद्धती भौतिक वादाला व शेवटी इतिहासाला लावली हाच मार्क्सचा ऐतिहासिक भौतिकवाद होय. भुतकालीन मानवी घडामोडीवर आर्थिक घटकांचा प्रभाव पडलेला असतो. आर्थिक घटक इतिहास घडवतात. इतिहास जर वर्गकलह आहे व आर्थिक समस्या त्याचे मुख्य कारण आहे तर अशा इतिहासाचा अभ्यास करतांना आणि इतिहासाचा अभ्यास करतांना आणि इतिहास लेखन करत असतांना अर्थशास्त्राची मदत घ्यावीच लागते. कोणत्याही कालखंडाचा इतिहास लिहितांना तत्कालीन उद्योग, व्यापार आणि विनिमयाचे माध्यम तसेच आर्थिक व्यवहाराचा मागोवा घ्यावा लागतो. अशावेळी इतिहासाला अर्थशास्त्राची मदत होते.

मार्क्सच्या मते, संपूर्ण इतिहास आर्थिक संघर्षाचा इतिहास आहे. वैज्ञानिकांसाठी जशी प्रयोगशाळा तसेच अर्थशास्त्रासाठी इतिहासाचे महत्त्व आहे. इतिहासातील अनेक घटना आर्थिक पार्श्वभूमित होत असतात. मानवी जीवनावर आर्थिक घडामोडीचा परिणाम होत असतो परिणामी ऐतिहासिक घटनांवर त्याचा प्रभाव पडलेला दिसतो. समाजातील अनेक व्यक्ती आर्थिक हितसंबंधाने जोडलेल्या असतात. डॉ. खुराना आणि डॉ. बंसल लिहितात की, ''एक इतिहासकार के लिए अत्यन्त आवश्यक हो गया है कि वह अपने युग के आर्थिक ज्ञान को भली प्रकार जानकारी रखे ताकि वह तत्कालीन समाज की आर्थिक दशाओं का सही वर्णन कर सके।''[16]

9) समाजशास्त्र (Sociology)

समाजशास्त्र समाजाच्या घडणीचे शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. सामाजिक इतिहास लिहिणाऱ्याला ज्याप्रमाणे समाजशास्त्राचे मुलभूत ज्ञान आवश्यक असते त्याखेरीज लिखाणाला अचुकपणा येत नाही. मानवी समाजाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करतांना इतिहासाकडे वळावे लागते. सामाजिक आंतरक्रियांचा सविस्तर अभ्यास करणे हाच समाजशास्त्राचा विषय असतो. इतिहास आणि समाजशास्त्र एकमेकांशी संबंधीत असते. त्यांची अभ्यासपद्धती सारखीच आहे. दोन्ही विषयाचा वर्णविषय एकच आहे. इतिहासात अद्वितीय घटनांचा क्रमवार अभ्यास करण्यावर भर दिला जातो तर समाजशास्त्रात वर्तमानातील मानवी संबंधाचा अभ्यास केला जातो. इतिहास वर्णनात्मक तर समाजशास्त्र विश्लेषणात्मक शास्त्र आहे. समाजशास्त्रास तुलनात्मक अभ्यास करतांना इतिहासाची मदत होते. समाजशास्त्राला काही वर्षांपूर्वीचा अभ्यास

करावयाचा असेल तर इतिहासाची मदत घ्यावी लागते. समाजशास्त्रात व्यक्तीचे महत्त्व सांगतात तर इतिहासामध्ये असामान्य व्यक्तीच्या चरित्रावर भर दिला जातो. प्रो. इ. जी. हॉवार्ड म्हणतात की, इतिहास म्हणजे भुतकालीन समाजशास्त्र तर समाजशास्त्र म्हणजे वर्तमानकालीन, भुतकालीन समाजशास्त्र तर समाजशास्त्र म्हणजे वर्तमानकालीन इतिहास होय. याचाच अर्थ असा की, इतिहास आणि समाजशास्त्र एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

संस्कृतीच्या उदयास्ताचे मुल्यांकन इतिहास व समाजशास्त्राच्या सहकार्याने शक्य आहे. इतिहासामध्ये कारण–मिमांसा ही समाजशास्त्राप्रमाणे केली जाते. इतिहास समाजशास्त्राला तथ्य पुरवितो त्याची समाजशास्त्रज्ञ व्याख्या करतात आणि समाजशास्त्रज्ञ इतिहासाच्या अभ्यासाला सामाजिक पार्श्वभूमी देतो. समाजशास्त्र व इतिहास एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाही. दोन्हीची कार्यपद्धती सारखीच आहे. डॉ. खुराना व डॉ. बंसल लिहितात की, ''समाजशास्त्र समाज के अध्ययन में इतिहास की अत्याधिक सहायता कर रहा है जो केवल सामाजिक अध्ययन तक सिमित नही है अपितु निरन्तर सामाजिक परिवर्तन एवं विकास को भी प्रस्तुत करता है।''[17]

10) मानसशास्त्र (Psychology)

गतकालीन व्यक्ती किंवा घटनांचा अभ्यास करतांना त्या व्यक्ती किंवा घटनांचे मानसशास्त्र माहित असावे लागते. सामाजिक चळवळीचा इतिहास लिहिण्यासाठी मानसशास्त्राची मदत होते. महान व्यक्तींच्या कार्याचा आढावा घेतांना त्या व्यक्तिची मानसिकता समजून घ्यावी लागते. मानसशास्त्राच्या अभ्यासाचे इतिहास लेखनात महत्त्व वाढले आहे. ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे लिहिणाऱ्यांना मानवी मनाच्या व्यवहारांचे सुक्ष्म बारकावे समजण्यासाठी मानसशास्त्राची मदत घ्यावी लागते.

ऐतिहासिक घटनांचा मानवी मनाशी जवळचा संबंध असतो. ऐतिहासिक लेखनामध्ये व्यक्ती चारित्र्याला महत्त्व होते तेव्हा व्यक्ती व कार्य या सदराखाली संशोधक त्या व्यक्तीच्या मानसशास्त्राचाच अभ्यास करीत होता. इतिहासकाराने मानसशास्त्राच्या आधारे त्या घटनाक्रमामध्ये मनाने शिरून त्या घटना कशा घडल्या असतील त्याचे चित्र आपल्या लेखनीने उभे करणे आवश्यक आहे. आधुनिक काळात मानसशास्त्रीय निष्कर्षांचा आधार घेऊन इतिहासलेखन केले जाते. मानवी घटना क्रियेमुळे घडते. व्यक्तीकडून क्रिया होतात. क्रियेसाठी व्यक्ती प्रेरणेमुळे प्रेरीत होतो. प्रेरणा मिळविण्यासाठी प्रेरक घटक महत्त्वाचे असतात. घटना घडविणारी व्यक्ती घटना घडविण्यासाठी मानसशास्त्रीय प्रक्रियेतून जात असते म्हणून मानसशास्त्राचा इतिहासावर प्रभाव पडतो. इतिहासकाराला व्यक्तीरेख उभी करतांना व्यक्तीची मनोवृत्ती, व्यक्तीची मानसिकता याची कल्पना करतांना मानसशास्त्राची मदत होते.

इतिहास भुतकाळातील मानवी व्यवहाराचा व मानसिक हालचालींचा अभ्यास आहे. ऐतिहासिक घटने मागील व्यक्तींची प्रतिक्रिया काय होती याचा विचार इतिहासकाराला करावा लागतो. मानसशास्त्राच्या प्रभावामुळे ऐतिहासिक घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. ऐतिहासिक घटना घडविणारी व्यक्ती एका विशिष्ट मानस शास्त्रीय प्रक्रियेमधून जात असते व्यक्तींची मनोवृत्ती साक्षात उभी करण्याचे काम मानसशास्त्राच्या मदतीशिवाय होणे शक्य नाही. मानसशास्त्राच्या प्रभावामुळे ऐतिहासिक घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला ही गोष्ट सिद्ध होते.

11) तत्वज्ञान (Philosophy)

इतिहासाला शैक्षणिक मुल्य असल्यामुळे गतकालीन घडामोडीतून काही सारभूत तत्वे मांडता येतात. मानवी जीवनाचे सैद्धांतीक दर्शन घडविणारे शास्त्र म्हणजे तत्वज्ञान होय. फ्रेंच तत्त्वज्ञ व्हाल्टेअरने इतिहासाचे तत्वज्ञान ही संकल्पना मांडली आहे. गतकालीन समाज जीवनांचा व्यापकपणे अभ्यास करून त्यातून काही सार्वकालीन सिद्धांत इतिहास क्षेत्रातील विचारवंतांनी मांडले तत्वज्ञांनाही भुतकाळात प्रतिपादन करण्यात आलेल्या सिद्धांताचा, विचारांचा मागोवा घ्यावा लागतो. जीवनदर्शन घडविण्यास त्यांची मदत होते.

भारतात वैदिक, जैन, बौद्ध, इस्लाम, शिख आणि ख्रिश्चन तत्वज्ञान भारतात बहरले या तत्वज्ञानाचा आणि इतिहासाचा फार जवळचा संबंध आहे. हे दोन्ही विषय धर्मनिरपेक्ष आहे. दोन्ही धर्मांचा अभ्यास करतात. धार्मिक प्रेरणा हा एक अभ्यासाचा विषय आहे. ही प्रेरणा वेगवेगळ्या पद्धतीने कसे कार्य करते हा इतिहासाचा एक अभ्यास विषय आहे. डॉ. खुराना व डॉ. बंसल लिहितात की, ''आधुनिक समय में विद्वानोंने मानव के क्रियाकलापो के साथ–साथ उसके परिवेश को जानकर मानव–मस्तिस्क की विचारधारा को भली प्रकार जानने के जो प्रयास किये, उसके आधार पर इतिहास धिरे–धिरे दर्शन का स्वरूप ग्रहण करता जा रहा है।''[18]

12) साहित्य (Liturature)

सुरूवातीला इतिहास हे साहित्याचे अंग होते. मानवी जीवन दोन्ही विषयाचा अभ्यास विषय आहे. साहित्यीक मानवी जीवनाचे चित्र रेखाटतो तो इतिहासकार मानवी जीवनाचे दर्शन घडवितो. इतिहास साहित्याला वर्ण्यविषय देतो. इतिहासकाराला काही साहित्यीक गुणांची गरज असते. रांकेच्या इतिहास लेखनातही कल्पनेचा वापर झाल्याचे दिसून येते. साहित्यातील भाषाप्रभूत्व इतिहासकारात असणे उपयुक्त ठरते.

इतिहासकाराचे भाषा प्रभूत्व, शब्दार्थांच्या सुक्ष्म छटांची जान हे गुण लेखन प्रभावी करण्यासाठी आवश्यक ठरतात. ऐतिहासिक घटनांचा साहित्यावर व साहित्याचा इतिहासावर परिणाम होत असतो. ऐतिहासिक घटनांचा साहित्यामध्ये प्रवेश होतच असतो. साहित्यामध्ये ऐतिहासिक संदर्भ असतात. ऐतिहासिक कादंबऱ्या आपल्याला इतिहास व साहित्य यांचा संबंध सांगतात.

इतिहास जीवनाचा हिशेब आहे तर साहित्य जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. इतिहासाला शास्त्रीय स्वरूप दिल्यावरही साहित्याशी इतिहासाची नाळ तोडता आलेली नाही. इतिहास मानवाच्या कार्याचा हिशेब आहे तर साहित्य मानावाचा विचार व भावनाचा आरसा आहे एका शिवाय दुसऱ्याचा अभ्यास अशक्य आहे. इतिहास ज्या वस्तुंचे वर्णन करतो. त्याचेच साहित्य चित्रण करते. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांशी इतिहासला रूचकर बनवून त्याची लोकप्रियता वाढविली तसेच इतिहास समजण्याचा नव दृष्टीकोन दिला. इतिहासाच्या अंधकारमय युगात साहित्व आपला खरा मार्गदर्शक आहे. त्यामुळेच आपण भुतकाळाचे अंधूक दर्शन घेऊ शकतो. इतिहासातील अनेक बदल साहित्यामुळे झाले आहे.

इतिहास साहित्याला वर्ण विषय देतो गतकाळातील महान व्यक्तींची चरित्रे, ऐतिहासिक प्रसंगावर आधारीत कादंबऱ्या लघूकथा, नाटक हे लोकप्रिय साहित्य प्रकार आहेत. इतिहासकाराला काही साहित्यीक गुणांची गरज असते. ऐतिहासिक सत्यकथन रंजकपने केल्यास तो परिणामकारक ठरते.

13) भुगोल (Geography)

भुगोलाच्या अभ्यासाशिवाय इतिहासाचा अर्थ कळणे दुर्लक्ष असते. इतिहासातील स्थळ भुगोल स्पष्ट करीत असतो. भौगोलिक घटक मानवी जीवनाचे स्वरूप ठरवितात. गतकालीन मानवी समाजाचा इतिहास अध्ययनासाठी भौगोलिक स्थितीचा अभ्यास आवश्यक ठरतो पर्यावरणाच्या अभ्यासातून जटिल वाटणाऱ्या अनेक ऐतिहासिक समस्यांची उत्तरे हाती येतात. भुगोलाच्या अभ्यासकालाही इतिहासाची कास धरावी लागते. नैसर्गिक आपत्तींची नोंद इतिहास घेत असतो.

इतिहासाला अतिशय जवळचे शास्त्र भुगोल आहे. ऐतिहासिक घटना भुपृष्ठावर घडत असल्याने भुगोलाचा इतिहासाशी जवळचा संबंध आहे. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या देशाच्या भवितव्याचा विचार भुगोलाच्या संदर्भात करीत असतो. ऐतिहासिक वर्णन काल या संकल्पनेशी निगडित असते तर भुगोलाचे वर्णन स्थळ या संकल्पनेशी संबंधीत असते. अनेक ऐतिहासिक ग्रंथाची सुरूवात भौगोलिक माहितीने होते. इतिहास कथन करीत असतांना प्राकृतीक भुगोलाचे वर्णन आवश्यक असते. भुगोलाचा इतिहासाशी असलेल्या संबंधाविषयी डॉ. बी. एन. सरदेसाई लिहितात की, "भौगोलिक वर्णनाशिवाय इतिहास म्हणजे निव्वळ कथाकथन होय. स्थळ व काळ यांच्या संबंधामध्येच इतिहासाचे लेखन झाले पाहिजे. स्थळ म्हणजे भुगोल व काल म्हणजे इतिहास असे सोपे समिकरण आपल्याला जोडता येते."[19]

भुगोलाचा व रणभूमीचा जवळचा संबंध आहे. युद्धे ही भुगोलावरच होत असल्याने भौगोलिक परिस्थितीवर राष्ट्रांचे भवितव्य अवलंबून असते. भौगोलिक परिस्थितीचा प्रभाव मानवी जडण–घडणावर पडत असतो. जशी सभोवतालची परिस्थिती असेल तसा माणूस घडत जातो. कोणत्याही देशाच्या जडण–घडणीत भुगोलाचे योगदान अत्यंत महत्वाचे असते. भौगोलिक परिस्थितीनुरूप मानव घडत जातो. स्थळ आणि काळ या मानवी गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य भुगोल आणि इतिहास संयुक्तपणे करतात. भौगोलिक चढ–उतारांचा प्रभाव इतिहासावर पडतो. भुगोलाशिवाय इतिहास घडूच शकत नाही.

भुगोलाच्या रंगमंचावर इतिहासाचे नाटय घडत असते. भुगोल आणि कालक्रम हे इतिहासाचे दोन डोळे असतात. काळ आणि स्थळामुळेच इतिहासाला योग्य संदर्भ मिळतो. दोन्ही विद्याशाखांची एकमेकांशिवाय कल्पना करणे अशक्य आहे. कोणत्याही समाजाचा किंवा देशाचा इतिहास भुगोलाच्या संदर्भाशिवाय अपूर्ण आहे. इतिहास आणि भुगोल एकमेकांना पुरक आहेत. भुगोलाच्या अध्ययनाशिवाय इतिहासाचे अध्ययन अपूर्ण आहे. भुगोलामुळे इतिहास आणि इतिहासामुळे भुगोल घडतो. भुगोलाच्या सर्वांगीण ज्ञानाशिवाय इतिहासाचे अध्ययन परिपूर्ण होत नाही. जर आपल्याला विशिष्ट प्रदेश किंवा देशाचा इतिहास समजून घ्यायचा असेल तर त्या प्रदेश किंवा देशाचा भुगोलाचे ज्ञान आवश्यक आहे.

14) मुर्तीकलाशास्त्र (Iconography)

भारतात अनेक देवी–देवतांची मंदिरे आहेत. या मंदीरामध्ये अनेक प्रकारच्या मुर्ती आहेत. त्या मुर्ती कोणत्या देवतांच्या आहेत. मुर्तीचे आकार व त्यांचे भाव आणि त्या घडविण्याची पद्धती यावरून विविध धर्माच्या उपास्य देव–देवतांची माहिती मिळते तसेच समाजातील धार्मिक रूढी व चालीरिती आणि परंपरा इत्यादी विषयी माहिती त्या मुर्तीमुळे मिळते अशी माहिती काढणे आणि तिचा व्यवस्थित संदर्भ लावणे ही कामे मुर्तीकलाशास्त्र करते या माहितीमुळे तत्कालीन समाजाचा इतिहास लिहिता येतो.

मुर्तीकलाशास्त्राद्वारे मुर्तीचा काळ ठरविता येतो. त्या काळातील देव, धर्म, उपास्य देवता व त्यांच्याबद्दल समाजात संमत असलेल्या रूढी आणि परंपरा याची कल्पना करता येते. मुर्तीच्या हावभावावरून मुर्ती निर्माण कलेचा अंदाज येतो. कोणती मुर्ती कोणत्या दगड प्रकाराची आहे हे समजू शकते. या शास्त्राच्या आधारे तत्कालीन समाजातील सांस्कृतिक व सामाजिक परंपरा समजू शकतात.

15) मुद्राशास्त्र (Sigillography)

प्राचीन काळातील मुद्रांचा आकार व त्यावरील मजकुर किंवा चित्राकृती यांचा अभ्यास मुद्राशास्त्र करते. या शास्त्रामुळे मुद्रा कोणत्या राजाची आहेत. राजाचा काळ कोणता आहे हे आणि ते राज्य मांडलिक आहे का सार्वभौम आहे. संबंधीत अधिकारी व सरदार कोण होता ही माहिती समजते. मुद्रांवरील चित्रावरून किंवा मजकुरावरून राज्यकर्त्याचा धर्म व आराध्य दैवत याची माहिती मिळते. या माहितीचा इतिहास लेखनात उपयोग होतो.

मुद्राच्या अभ्यासावरून राजाचा एकूण सर्वसाधारण दृष्टीकोण समजण्यास मदत होते अनेक वेळा राजाची आर्थिक परिस्थिती देखील समजते. ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये अनेक लोकांच्या अनेक मुद्रा उठवलेल्या असतात त्यावरून त्या व्यक्तीचा उद्देश समजतो. मुद्रेवरून जसे धोरण समजते तसेच त्यांचा दृष्टीकोणही समजतो बऱ्याच वेळा राज्याची आर्थिक परिस्थिती समजते. मुसलमानी आमदानीत प्रत्येक कागदपत्रावर मुद्रा उठवत असत त्यामुळे कागदपत्रांची सुसंगती लावणे शक्य होते तसेच त्या राज्याचा सांस्कृतिक दर्जासुद्धा स्पष्ट होतो.

16) हस्ताक्षरशास्त्र (Pluology)

हस्तलिखिताचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे हस्ताक्षरशास्त्र होय. प्रत्येक शब्दाचा कसा बदल झाला. अक्षरात कसा बदल होतो याचा अभ्यास केला जातो. ऐतिहासिक कागदपत्रांचा अभ्यास करतांना त्याचा अर्थ समजून घेण्यासाठी हस्ताक्षरशास्त्राचे मदत होते. हस्ताक्षरशास्त्र आणि इतिहासाचा खुब जवळचा संबंध आहे. हस्ताक्षरशास्त्रात स्थल, कालप्रमाणे हस्ताक्षरात बदल कसा होत जातो. त्याचा विचार केला जातो. हस्ताक्षर तज्ञ हा जुनी कागदपत्रे, शिलालेख, भुर्जपत्रे वाचतो व त्याचबरोबर प्रत्येक अक्षराचा विकास कसा झाला हे सांगू शकतो. हस्ताक्षर शास्त्राच्या अभ्यासाने संशोधकाची बुद्धी जास्त तिष्ठा बनते तसेच अनेक गुढ प्रश्न सुटतात हस्ताक्षरावरून व्यक्तीचा स्वभाव धर्म समजू शकतो. हस्ताक्षर तज्ञ ही जुनी कागदपत्रे वाचतो असे नव्हे तर प्रत्येक अक्षराचा विकासाविषयी माहिती देतो. एखाद्या व्यक्तीचा पत्रांचा संग्रह तपासला असता त्या व्यक्तीचा स्वभाव समजू शकतो.

17) नीतिशास्त्र (Ethics)

इतिहासलेखन करतांना ते नीतिशास्त्रास अनुसरून केल्यास असा इतिहास समाजाला वर्तमानकालीन समस्या सोडविण्यासाठी उपयोगी पडतो. नीतिशास्त्र इतिहासाचे महत्त्वाचे सहाय्यकारी शास्त्र आहे. नीतिशास्त्र समाजाला मार्गदर्शन करणारे शास्त्र आहे. इतिहास समाजिकशास्त्र असल्यामुळे हा विषय समाजाला मार्गदर्शन करतो. प्रा. गायकवाड, डॉ. सरदेसाई व प्रा. हनमाने नीतिशास्त्राविषयी लिहितात की, ''इतिहासाने सुद्धा घटनांचे वर्णन करीत असतांना काही नीतितत्वे सांगावित अशी अपेक्षा होती.''[20]

प्राचीन काळापासून काही इतिहासकारांनी घटनांचे वर्णन करून मानवी स्वभाव दर्शविणारी काही विधाने नीति बोधाच्या स्वरूपात लोकांच्या समोर मांडली.

18) जनगणनाशास्त्र (Demography)

अनेक ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्याचा अर्थ समजावून घेण्यासाठी तसेच योग्य निष्कर्ष काढण्यासाठी जनगणनाशास्त्राची मदत होते त्यामुळे उत्कृष्ठ प्रकारे इतिहासलेखन करता येते. त्यामुळे जनगणनाशास्त्रसुद्धा इतिहासाचे महत्त्वाचे सहाय्यकारीशास्त्र आहे.

जनगणनाशास्त्र हे अनेक बाबींचा विचार करून निष्कर्ष काढत असते. या निष्कर्षांच्या आधारावर इतिहास संशोधक आपले निष्कर्ष पडताळून पाहतो.

19) संख्याशास्त्र (Statistics)

इतिहास संशोधन आणि लेखन करीत असतांना समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांचा विषयीचा संख्यात्मक स्वरूपाचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास तो प्रश्न सोडविण्यासाठी इतिहासकाराला संख्याशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. इतिहासाने आपले लेखन प्रभावी करण्यासाठी संख्याशास्त्राचा वापर केल्यास त्याविषयी हरकत नसावी.

20) भौतिकशास्त्र (Physics)

इतिहास संशोधनात अलिकडे नव्या समस्या निर्माण होत असल्याने त्या समस्या सोडविण्यासाठी भौतिकशास्त्राची मदत घ्यावी लागते. कार्बन डेटिंगचा उपयोग करून ऐतिहासिक अवशेषांचे कालमान ठरविता येते. हाडांची शास्त्रीय परिक्षणे करून त्यावरून हाडे कोणाची आहे. याचा शोध घेतला जातो.

21) रसायनशास्त्र (Chemistry)

रसायनशास्त्रातील कार्बन डेटिंगचा उपयोग करून उत्खननात सापडलेल्या पुरातन ऐतिहासिक अवशेषांचा काळ निश्चित करता येतो. काळ इतिहासातील महत्त्वाचा घटक आहे. काळ निश्चिती केल्यानंतर त्या ऐतिहासिक अवशेषांच्या आधारे तत्कालीन घडामोडीचे अनुमान करता येते. अनुमान व तर्क यांच्या आधारे निष्कर्ष काढून इतिहासलेखन करता येते म्हणून रसायनशास्त्र हे इतिहासाचे अत्यंत महत्वाचे सहाय्यकारी शास्त्र आहे.

22) जिव विज्ञान (Biology)

जातीय आणि वांशिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करतांना इतिहासाला जीव विज्ञानापासून उसणे घ्यावे लागते भारतातील जातीव्यवस्था, दक्षिण आफ्रिका, अमेरिका वगैरे देशातील रंगभेद हे सारे ऐतिहासिक तथ्य वंशशास्त्रावर आधारलेले आहे या पैलुंना जीवशास्त्राच्या मुलभूत अभ्यास केल्याशिवाय समजू शकत नाही.

23) लोकप्रशासन (Public Administration)

लोक प्रशासनात ज्या समस्यांचा अभ्यास होतो त्यांचाही स्वतःचा इतिहास असतो. इतिहास समजल्याशिवाय समस्या सुटू शकत नाही. भारतीय इतिहासात मौर्य गुप्त मोगल व ब्रिटिश काळात कोणते प्रशासन होते प्रशासन कोणत्या समस्या उत्पन्न झाल्या, समस्यांचे निराकरण कसे झाले याचा अभ्यास करता येतो. इतिहास प्रशासकांना भविष्याचा मार्ग दाखवितो. इतिहास पूर्वीच्या राजांच्या चुका व परिणाम सांगतो. डॉ. प्रभाकर गद्रे लोकप्रशासनाविषयी लिहितात की, ''महमद तुघलक, औरंगजेब सारख्या राज्यकर्त्यांनी काय चुका केल्या आणि सम्राट अशोक आणि अकबरने किती कौशल्याने लोकप्रशासन चालविले हे इतिहासावरून कळते इतिहास प्रशासकासाठी केवळ प्रयोगशाळाच नव्हे तर उपदेशक सुद्धा आहे.''[21]

निष्कर्ष–

इतिहास लेखन करत असतांना आपण अशा काही विद्याशाखांना टाळू शकत नाही. त्याचे सहाय्य घ्यावेच लागते. इतिहासाचे सर्वांगीण दृष्टीकोनातून लेखन करतांना इतिहासाच्या सहाय्यकारी शास्त्राची जान असली पाहिजे. तेव्हाच सर्वांगीण दृष्टीकोनातून इतिहास लेखन होईल. इतिहास हा एक विषय नसून सर्व विषयांना समाविष्ट करणारे वसतीगृह आहे असे म्हटले जाते. इतिहास मानवी जीवनाच्या सर्व घटकांचा अभ्यास करणारा विषय आहे. त्यामुळे इतर सामाजिक शास्त्रांशी इतिहासाचा संबंध येणे अपरिहार्य आहे. प्रत्येक ज्ञानशाखा कितीही स्वतंत्र म्हटली तरी इतर ज्ञानशाखांशी थोड्या फार प्रमाणात संबंधीत असते तसेच ती इतर ज्ञानशाखांना काही प्रमाणात प्रभावितही करीत असते. इतिहासाचा इतर ज्ञानशाखांशी केवळ मानसशास्त्राशीच नव्हे तर भौतिक शास्त्रांशीही निकटचा संबंध आहे. सर्वार्थाने परिपूर्ण इतिहास संशोधक निर्माण व्हावयाचा असेल तर त्याच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावल्या पाहिजेत. विविध ज्ञानशाखांमध्ये त्याने प्राविण्य मिळविले पाहिजे.

संदर्भग्रंथसूची

1) कोठेकर डॉ. शांता 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 2005, पृष्ठ क्र. 29
2) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखन शास्त्र, प्रितम पब्लीकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती 2007, पृष्ठ क्र. 55
3) राजदेरकर सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 1998, पृष्ठ क्र. 25
4) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखन शास्त्र, प्रितम पब्लीकेशन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती 2007, पृष्ठ क्र. 52
5) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनाच्या परंपरा, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती 2004, पृष्ठ क्र. 38
6) खुराना डॉ. के. एल व बंसाल डॉ. आर के., इतिहास लेखन धारणाएँ तथा पद्धतीयाँ, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, सहावी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. 33
7) गायकवाड, डॉ. सरदेसाई व हनमाने, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती 1996 पृष्ठ क्र. 69
8) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखनशास्त्र, प्रितम पब्लीकेशनन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती 2007, पृष्ठ क्र. 57
9) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनशास्त्र, सर साहित्य केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती 2013, पृष्ठ क्र. 54
10) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखनशास्त्र, प्रितम पब्लीकेशनन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती 2007, पृष्ठ क्र. 53

11) राजदेरकर प्रा. सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 1998, पृष्ठ क्र. 27
12) कोठेकर डॉ. शांता 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती 2005, पृष्ठ क्र. 32
13) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनाच्या परंपरा, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती 2004, पृष्ठ क्र. 43
14) खुराना डॉ. के. एल व बंसाल डॉ. आर के., इतिहास लेखन धारणाएँ तथा पद्धतीयाँ, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, सहावी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. 32
15) सरदेसाई डॉ. बी. एन, इतिहास लेखन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तृतीय आवृत्ती 2011, पृष्ठ क्र. 78
16) खुराना डॉ. के. एल व बंसाल डॉ. आर के., इतिहास लेखन धारणाएँ तथा पद्धतीयाँ, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा, सहावी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. 29
17) कित्ता पृष्ठ क्र. 31
18) कित्ता पृष्ठ क्र. 34
19) सरदेसाई डॉ. बी. एन, इतिहास लेखन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तृतीय आवृत्ती 2011, पृष्ठ क्र. 58
20) गायकवाड, डॉ. सरदेसाई व हनमाने, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती 1996 पृष्ठ क्र. 75
21) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनाच्या परंपरा, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती 2004, पृष्ठ क्र. 49

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

घरेलु कामकरी स्त्रियांच्या समस्या

प्रा.डॉ. माया बी. मसराम
शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
गडचांदूर जि. चंद्रपूर

सारांश – स्त्री शिवाय मानवी समाजाची निर्मीती होऊ शकत नाही. प्राचिन भारतीय समाजात स्त्रियांचा दर्जा मानाचा,सन्मानाचा होता परंतु वेदकाळ किंवा मनुस्मृतीच्या काळात स्त्रियांना कोणतेही अधिकार नव्हते ती परावलंबित होती. भगवान बुध्दाच्या काळात स्त्रियांना पुन्हा समानतेचा दर्जा मिळाला. 20 व्या शतकात भारतीय संविधानाने स्त्रियांना पुरूषाच्या बरोबरीचे अधिकार दिले. स्त्री शिक्षणही घेऊ लागली, पण अजुनही स्त्रियांकडे पाहण्याची दृष्टि बदललेली नाही. आधुनिक काळात खालच्या वर्गातील स्त्रियांच्या कुटुंबातील उत्पन्न आणि मध्यम तथा उच्च वर्गातील स्त्रियांच्या कुटुंबातील उत्पन्न यात फार मोठा फरक आहे. खालच्या वर्गातील स्त्रिया आपल्या कैटुंबिक गरजा पुर्ण करण्यासाठी त्या मध्यम तथा उच्च वर्गातील कुटुंबात घरेलु काम करावे लागते. हे घरेलु काम करतांना आणि आपल्या कुटुंबातील गरजा पुर्ण करतांना त्यांच्या पुठे अनेक अनेक समस्या निर्माण होतात. जसे दारिद्र, उपासमार, आरोग्य, लैंगीक शोषन, वेठबिगारी, मुलांचे शैक्षणिक, सामाजिक सुरक्षिततेची समस्या चोरीचा आरोप अशा विविध समस्यांनी त्यांना ग्रासले असुन या विविध समस्यातुन बाहेर येण्याकरीता त्यांच्यात संघटन आणि खंबिर नेतृत्व निर्माण करावे लागेल.

बिज शब्द – प्राचिन, गुलामगीरी, मनुस्मृती, बुध्दकाळ, संविधान, खालच्या वर्गातील स्त्रिया, समस्या, नेतृत्वाचा अभाव, शासनातर्फे अर्थ सहारूय्य.

स्त्री ही मानवी उत्पतीची जननी आहे. तसेच स्त्री पुरूशाची अर्धांगीनी आहे. भारतात प्राचिन समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांना मानाचे, समानतेचे, प्रतिश्ठेचे स्थान होते. बुध्द धम्माच्या तत्वज्ञानात तर स्त्रीला पुरेपुर समानतेचे अधिकार, स्वातंत्र, प्रतिश्ठा दिली जात होती. परंतु वेदकाळापासून मनुस्मृतीच्या निर्मितीमधून भारतीय स्त्रियांच्या अवनतीला गती प्राप्त झाली व त्यामध्ये अनेक प्रकारचे प्रतिबंध स्त्रीयांवर जाणिवपुर्वक सार्वत्रिक क्षेत्रामध्ये लावण्यात आले आहे. त्यामुळे भारतीय स्त्रियांची सार्वत्रीक क्षेत्रात पिछेहाट होवून अनेक सामाजिक समस्यांची निर्मिती झाली आहे.

भारताचा इतिहास सांगतो की प्राचीन काळात ब्राम्हणी धर्माने बंधनाची व गुलामगीरीची जी साखळी निर्माण केली होती ती बुध्द धम्माने नष्ट केली आहे. त्यामुळे भारतातील स्त्रीयाना भ.बुध्दाच्या धम्मानुसार बुध्दाने स्त्रीयांना पुरूषाच्या समवेत समानतेच्या दृष्टीकोनातुन समान दर्जा देवून भिख्खु संघामध्ये प्रवेष दिला. आणि पुरूषाच्या बरोबरीने त्यांना ज्ञान प्राप्त करण्याचा समान अधिकार दिला.

प्राचिन काळात स्त्रीयांना राजकीय सत्तेमध्ये तसेच अधिकारामध्ये राज्यभिषेक समारंभामध्ये राज्य रोहणामध्ये राजदरबारात पुरूषाच्या बरोबरीने समानतेचा दर्जा होता. व त्या प्रसंगी राजा देखील आपल्या पत्नीला सोबत घेऊन राज्याभिषेक करीत असे. व त्यामध्ये राज्यातील सर्व जनता स्त्रीयांना साष्टांग नमस्कार करीत. ज्यावेळी जगाातील कोणत्याही देशात इतका मानसन्मान मिळत नव्हता. त्यावेळी भारतातील स्त्रीयांना तो मिळत होता. त्यानंतर अवणती झाली. मनुने निर्माण केलेली मनुस्मृती व त्यामध्ये अनेक प्रकारचे लावलेले धार्मीक कायदे आणि जाचक निर्बंध यामुळे भारतातील स्त्रीयांची सार्वत्रीक क्षेत्रात अवनती झाली.

2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण लोकांख्येत स्त्रियांचे प्रमाण 48.56 टक्के आहे. शेती तसेच सेवा क्षेत्रात, उद्योग व कारखाने यामध्ये स्त्रियांचे भरीव योगदान आहे. संविधानात स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने दिलेल्या अधिकाराचाच हा परिणाम आहे. भारतीय समाजाचा विचार केल्यास या समाजात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळा दिसून येतो. प्राचिन काळापासून आजपर्यंत स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत कशाप्रकारे बदल होत गेले व आजची स्थिती यावर विचार मंथन होणे आवश्यक आहे. भारताचे भवितव्य घडविण्यात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे स्त्रीचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. व हे सुर्यप्रकाशाइतकेच सत्य आहे.

अजूनही परंपरागत भारतीय समाजाची स्त्रीकडे पाहण्याची दृश्टि हिणकस आहे., असमानतेची आहे व स्त्रिला पुरूषापेक्षा कमी लेखण्याची आहे. पुरूषांपेक्षा स्त्रिचे स्थान दुयम आहे, तिला मिळणारी वागणूक निम्न प्रकारची आहे. घटनेच्या 15 व्या कलमानुसार स्त्री, पुरूष समानता मिळाली असली तरी दैनंदीन व्यवहारात मात्र तिच्याा वाटयाला असमानता आणि अन्याय येतो.

समाजातील खालच्या वर्गातील स्त्रियांचे अर्थांजन व समाजातील मध्यम वर्गीय, उच्च मध्यम वर्गीय स्त्रीचे अर्थांजन यांच्या दर्जात ही फरक आहे. कष्टकरी दलीत वर्गाचे अर्थाजन हे केवळ तिच्या कुटूंबाच्या पोश्नाकरीता असते. बऱ्याच मागासवर्गीय स्त्रियांच्या नवऱ्यांची कमाई केवळ दारू, जुगार यामध्ये खर्च होतो. तर स्त्रियांची कमाई अन्न, वस्त्र, निवारा सारख्या

मुलभुत गरजा यांच्यावर खर्च होते. तिला घरात व घराबाहेर दोन्ही ठिकाणी खस्ता खाव्या लागतात. मध्यम वर्गीय स्त्रिला अर्थजंनामुळे जे एक सामाजिक स्थैर्य व दर्जा प्राप्त झाला आहे. ते कामकरी स्त्रिच्या वाट्याला फारच कमी आलेले आहे. स्त्री–पुरूष समानता व आर्थिक स्वातंत्र ह्या शब्दांचे अर्थही अधिकतर काम करी स्त्रीयांना समजलेच नाहीत. कष्टाचा अतिरेक व त्या मूळे शारिरीक ऱ्हास अत्याच्याराची शिकार हि मोठया प्रमाणात काम करी स्त्रीच होतांना दिसते. समाजव्यवस्थेच्या तळाला असलेल्या काम करी स्त्रीच्या वाटयाला श्रमाचा मोटा वाटा व कमाईचा छोटा वाटा येतो. आर्थिक स्थितीचे वास्तव आहे तिच्या भाकरीचे तत्वज्ञान इतर स्त्रियांच्या भाकरीच्या तत्वज्ञानापेक्षा निच्छितच वेगळे आहे.

पुरूषप्रधान समाजव्यवस्था आणि पारंपारिक समाजातील बंधने तसेच धार्मिक निर्बंध यामधून आजही भारतीय मानूस बाहेर पडलेला दिसत नाही. त्यामूळे स्त्रियांना अनेक प्रश्नांना सामोरे जावें लागत आहे. त्याही पेक्षा आधूनिक समाजातील घरेलू स्त्रियांची स्त्रिती अत्यंत बिकट आहे. त्यांचा थोडक्यात आढावा पुढीप्रमाणे घेता येईल.

1) दारिद्रय–

भारतीय समाजात दारिद्रयांचे प्रमाण हे जवळपास 40 टक्के असून भारतातील कामकरी स्त्रीया या दारिद्रयात अनेक पिढयापासून खितपत पडलेले आहे.

2) उपासमर–

धरेलू कामकारी स्त्रीयांचे कामच मुळात वेठबिगार म्हणून समजल्यामुळे त्या कामाचा मोबदला अत्यंत कमी मिळतो. त्यामूळे त्यांच्या उदरर्निवाहच्या गरजाही योग्य प्रमाणात भागत नाहीत. भारतातील बहूतांश घरेलू कामगार स्त्रीया हया दैनंदिन स्वरूपात अर्धपोटी, उपवासी जीवन जगत आहे तसेच कुटूंबातील मुलांना देखील उपवास व कुपोषीत जिवन जगण्याच्या दृश्टीने भाग पडत आहे.

3) आरोग्य विशयक समस्या–

उत्पन्न अत्यंत कमी असल्यामुळे त्यांना आपल्या आरोग्याची काळजी घेणे शक्य होत नाही. भारतातील काम करी स्त्रीयांना कोणत्याहि प्रकारची आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मोफम स्वरूपात मिळत नाही. त्यामूळे या महिला रक्तक्षय, टि. बी,कर्करोग, मधूमेह, हृदयरोग, मलेरिया, पिलीया या सारखा अनेक रोगानी मूत्युमुखी पडत आहेत.

4) लैगिक षोशण व अत्याचार–

धरकाम करणाऱ्या बहूतांश स्त्रिंयांवर घरमालक तसेच त्यांच्या कुटूबांतील अनेक व्यक्तीकडून दैनंदिन स्वरूपात बलात्कार, लैगिक शोषण, व अनेक प्रकारचे अत्याचार घडून येत नाहीत. उदा. उत्तर नागपूर मधील जरिपटका भागातील मनोरमा कांबळे अत्याचार.

5) वेठबिगारी व अत्याचार–

घरेलू कामाकरी स्त्रीयांना कामाच्या मोबदल्यात योग्य त्या प्रकारचे वेतन किंवा मजूरी दैनंदिन स्वरूपात पर्याप्त स्वरूपाची नाही. तसेच त्यांना वेठबिगारासारखे , हमालासारखे, विकृतीने व अमानवतेने जाणिवपूर्वक वागविल्या जात आहे. उदा – 50 ते 60 रूपये प्रति महिना. कामाचे तास सकाळी दोन तास सायंकाळी दोन तास.

6) मुलांचे शैक्षणिक नुकसान–

कामकरी स्त्रीयांचे पती हे व्यसनी तसेच अनेक व्यसनांनी ऐतखाऊ जीवन जगत असतात. त्यामूळे अशा कुटूबांतील महिलांना मुलांचे शिक्षण पालनपोशण करण्याकरीता बाहेर कामावर जावे लागते. तर दुसरीकडे कुंटूबातील मुलांकडे दुर्लक्ष होते. तसेच सोबत काम करण्यासाठी लहान अल्पवयीन मुला मुलीना देखील धूने भांडे करण्याकरीता घेवून जावे लागते. त्यामूळे कुटूबांतील मुलांकडे दुर्लक्ष होते त्यामूळे अषा कुटूंबातील मुले जवळपास 75 टक्के हे षिक्षणापासून वंचित होत आहे.

7) सामाजिक सुरक्षेची समस्या –

घरेलू कामगार स्त्रीयांना शासनातर्फे अधिकृत अशी कोणत्यही प्रकारची सामाजिक सुरक्षा अजून पर्यत प्रदान करण्यात आलेली नाही. त्यामूळे अनेक कामकरी स्त्रीया हया आजारी असतांना, अपघात असतांना, त्यांना कोणत्याही प्रकारची साप्ताहिक सूटट्री , आरोग्य लाभ, विमा, आणि सामाजिक सुरक्षा प्राप्त होवू शकत नाहि.

8)चोरीचा आरोप लावणे–

काम करी स्त्रियांना बहुतांश घरमालकाकडून अनेक प्रकारच्या चोरीच्या आरोपामध्ये समाविष्ट केल्या जात आहे. की ज्यामध्ये पैशाची चोरी दागदागिण्यांची चोरी, भांडे बर्तनाची चोरी, कपड्यांची चोरी व अन्य वस्तुंची चोरी करण्याचा आरोप निरपराध महिलांवरती लावल्या जात आहे.

9) संघशक्ती आणि नेतृत्वाचा अभाव–

घरेलु कामगार स्त्रियांच्या संदर्भात भारतीय समाजात राष्ट्रीय स्तरावर खंबीर नेतृत्व नाही. तसेच या कामगाार स्त्रियांचे राष्ट्रीय स्तरावर संघटन नाही. सत्ता व प्रशासनात यांचे प्रतिनीधी नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या समस्यांना कोणीही प्रतिसाद देत नाही. आणि त्यांच्या समस्या सोडविल्या जात नाही. उदा. घरेलु कामगार विधेयक हे जवळपास 26 ते 27 वर्शाच्या दिर्घ कालावधीनंतर महाराष्ट्रात पारीत करण्यात आले.

निष्कर्ष व उपाय–

1) आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरावर महिला कामगार आयोग निर्माण करावे लागेल.

2) सत्ता व प्रशासनामध्ये त्यांचे प्रतिनीधी राखीव जागांपासून पाठविण्यात यावे.

3) जगातील सर्व घरेलु कामगार स्त्रियांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्यात यावी.

4) महिलांनी घरेलु कामगार स्त्रियांच्या संदर्भात संघश्क्ती निर्माण करूण आपल्या न्यायीक हक्क व अधिकारांकरीता अविरत संघर्ष व लढा द्यावा.

5) घरेलु कामगार स्त्रियांना समानतेची, न्यायाची, तसेच मानवतेची सार्वत्रीक वागणुक द्यावी.

6) घरेलु कामगारांना उद्योग निर्मीतीकरीता व अनेक प्रकारच्या कार्याकरता शासनातर्फे अनूदान तत्वावर अर्थ सहाय देण्यात यावे.

संदर्भ

1) डॉ. अश्रु जाधव – ग्रामिण विकासातील आव्हाणे – सर साहीत्य केंद्र प्रकाशन नागपूर

2)डॉ. बि.एम. कऱ्हाडे – भरतीय समाज प्रश्न आणि समस्या – पिपळापुरे ॲन्ड कंपनी पब्लीशर्स नागनूर,2009

3) डॉ. गौतम मुन्शीलाल – बुध्दाचा मानवतेला संदेश – प्रकाशन सिध्दार्थ गौतम शिक्षण व सस्कृती समिती अलीगड,1987

4) कमलेशकुमार गुप्ता – महिला सशक्तीकरण – प्रकाशन बुक इनक्लेव जयपूर 2005

5) डॉ. सुभासचंद्र गुप्ता – कार्यशिल महिलाए एंव भारतीय समाज– अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 2004

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दतीविषयी शिक्षकांची भुमिका

डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार
सहाय्यक प्राध्यापक,
जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना :–

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी व विस्तारासाठी तसेच गुणवत्ता वाढीसाठी केंद्र सरकारच्या सहाय्याने सर्व शिक्षा अभियानाची सुरूवात २००१–२००२ या कालावधीत झाली. हा उपक्रम अनेक कार्यक्रमाचे एकत्रिकरण आहे. सर्व शिक्षा अभियानात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाचा कालबध्द कार्यक्रम असुन संपुर्ण देशभरातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्राथिमिक शिक्षण देण्याचा मानस होता. त्यामुळेच प्राथमिक शिक्षणाव्दारे सामाजिक न्याय वृध्दींगत करण्याची संधी मिळणार होती. या अभियानांतर्गत सर्व राज्यांना स्वत:च्या दृष्टिकोनातून प्राथमिक शिक्षणाचा विकास करण्याची संधी मिळणार होती. त्यानुसारच राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ आणि बालकांना मोफत व सक्तीचा शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ अन्वये महाराष्ट्र शासनाने ऑगस्ट २०१० साली सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दतीचा अंगिकार केला.

शैक्षणिक मूल्यमापन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण कितपत योग्य दिशेने झाले हे शोधणे. शैक्षणिक उद्दिष्टये किती प्रमाणात साध्य झाली हे तपासण्यासाठी योग्य ती संख्यात्मक आणि गुणात्मक माहिती गोळा करणे व त्याआधारे अभिप्राय देणे. या संपूर्ण प्रक्रियेला मूल्यमापन म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे मूल्यमापन म्हणजे लेखी परिक्षा. त्याव्दारेच विद्यार्थ्यांची संपादणूक कळते व त्याची गुणवत्ता ठरविली जाते असे मानले जाते. परंतु या प्रचलित मूल्यमापनामध्ये परिक्षा हे साधन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या विविध पैलुंचा विकास तपासण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगिण विकास तपासण्यासाठी व अधिक प्रगतीबाबत मार्गदर्शन करण्यात अपूरे ठरते. परिक्षेचा भर फक्त स्मरण तपासण्याबर राहतो. त्यावर आधारित परिक्षा घेऊन त्याला पास अथवा नापास ठरविले जाते.

सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनात केवळ माहितीची ओझी न वाहता त्याचे वेळोवेळी मूल्यमापन होते. त्यांना येणाऱ्या अडचणींची दखल घेऊन त्यातून मार्ग काढता येतो. तसेच केवळ स्मरणाचा नव्हे तर आकलन, उपयोजन, सर्जनशिलता, कल्पकता या क्षमतांचा परिपूर्ण विचार होऊन बौध्दीक विकासाबरोबर शारिरिक कौशल्याचा विकास व भावनिक विकासाचे मूल्यमापन या सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनात होतो. या मूल्यमापन पध्दतीमूळे विद्यार्थ्यांवरील दडपण कमी होईल. प्रयोगशिलतेला वाव मिळेल. मूल्यमापन सातत्याने होत असल्याने शिक्षकांनाही आपल्या यअध्यापनातल उणीवा लक्षात येईल.

सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाचे दोन प्रकार आहेत.

१)आकारीक मूल्यमापन :– आकारीक मूल्यमापनात विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व आकार घेत असतांना नियमित करावयाचे मूल्यमापन होय. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व आकार घेत असतांना ते आपल्या अपेक्षेप्रमाणे घडत आहे किंवा नाही याची नियमित पडताळणी अनेक साधनांव्दारे व तंत्रांव्दारे करतात.

२)संकलित मूल्यमापन :– संकलित मूल्यमापन म्हणजे ठराविक काळानंतर एकत्रित स्वरूपात करावयाचे मूल्यमापन. प्रथम व दुसऱ्या सत्रांच्या अखेरीस विषयाच्या उद्दिष्टानुसार लेखी, तोंडी, प्रात्यक्षिक प्रश्नांचा समावेश करून त्यांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करतात.

आवश्यकता व महत्व :–

सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची उद्दिष्टये जरी विद्यार्थी केंद्रीत व त्यांचा सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टीने ठरविण्यात आली असली तरी त्याची अंमलबजावणी व यश ही सर्वस्वी त्या विद्यार्थ्यांना शिकविणाऱ्या शिक्षकांवरच अवलंबून आहे. या संपूर्ण प्रक्रियेत शिक्षकांची भूमिका व त्यांचे मत काय आहे ? त्यांच्या पुढे कोणत्या अडचणी येतात ? अंमलबजावणी करतांना कोणत्या समस्या निर्माण होतात ? विद्यार्थ्यांच्या दडपण कमी करण्याचे उद्दिष्टे असल्यामूळे त्याचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर

कसा परिणाम होतो या विषयी माहीती आवश्यक ठरते. तसेच सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाबाबत शिक्षकांना त्याविषयी किती माहीती आहे या विषयी जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. अन्यथा सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाचे उद्दिष्टय पूर्ण होणार नाही. या करीता प्रस्तूत संशोधन महत्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :–

१) सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दती बाबत माहीती जाणून घेणे.

२) सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दती विषयी शिक्षकांची मते जाणून घेणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :–

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती चंद्रपूर तालुक्यातील प्राथमिक स्तरावर सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन राबविणाऱ्या शिक्षकांपुरती असून प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक स्तर वर्ग १ ते ८ वी पर्यत शिकविणाऱ्या शिक्षकांपूरते मर्यादित राहील.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाचा अवलंब करीत असतांना शाळा स्तरावर शिक्षकांची मते जाणून घेण्याकरीता करण्यात आला आहे.

न्यादर्श निवड :–

संभाव्यता पध्दतीतील सुगम यादृच्छिक न्यादर्श निवड पध्दतीप्रमाणे सातत्यपूर्ण सर्वंकष मुल्यमापन राबवित असणाऱ्या १०० शिक्षकांचा समावेश करण्यात आला.

संशोधनाची साधने व तंत्रे :–

प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वत: तयार केलेल्या प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला. त्यात महाराष्ट्र शासनाच्या शिक्षण विभागाने वेळोवेळी तयार केलेल्या माहिती हस्तपुस्तिकांचा वापर करून एकूण ४५ प्रश्न तयार करण्यात आले. प्रश्नावलीची अचूकता व विश्वसनियता पडताळून पाहण्यासाठी शिक्षकांकडून प्रश्नावली सोडवून घेतली व त्यातील असंबध्द, अयोग्य, संदिग्ध प्रश्न वगळण्यात आले.

संशोधनाची कार्यवाही :–

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीची निवड करण्यात आली होती त्यात चंद्रपूर तालुक्यातील संशोधनासाठी निवडलेल्या १०० शिक्षकांना नियोजनानुसार प्रश्नावली सोडविण्यस देण्यात आली. आलेल्या प्रतिसादावरून शेकडेवारी हे सांख्यिकीय तंत्र वापरून अन्वयार्थ लावण्यात आला व निष्कर्ष काढण्यात आले.

माहितीचे विश्लेषण :–

प्रस्तुत संशोधनामध्ये शिक्षकांसाठी तयार केलेल्या प्रश्नावलीला दिलेल्या प्रतिसादावरून प्रतिचाराचे गुणांकन करून शेकडा प्रमाण सरासरी टक्केवारी काढण्यात आली. उद्दिष्टनिहाय विभागणी करून त्याचे स्पष्टीकरण व निष्कर्ष काढण्यात आले. सामान्य स्वरूप तथ्य संकलन तक्त्यानुसार वर्गीकरण करण्यात आले.

संशोधनाचे निष्कर्ष :–

१) ७२ टक्के शिक्षकांच्या प्रतिसादावरून सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे सतत वर्षभर केलेल मूल्यमापन होय असे मानतात.

२) आकारीक मूल्यमापन म्हणजे विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व आकार घेत असतांना करावयाचे मूल्यमापन होय असे म्हणणारे ७१ टक्के शिक्षक आढळून आले.

३) आकारीक मूल्यमापन करीत असतांना आठ साधनतंत्राचा वापर करण्यात आले असे म्हणणारे ६७ टक्के शिक्षक आहेत.

४) सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची अंमलबजावणी ही ६५ टक्के शिक्षकांच्या मतानुसार बालकाच्या मोफत व सक्तीचा अधिकार अधिनियम २००९ च्या आधारे करण्यात आली असे दिसून येते.

५) ६५ टक्के शिक्षकांच्या मते विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करतांना निरिक्षणातील गुणवत्ता, अचूकता व शास्त्रशुध्दता इत्यादी बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

६) शैक्षणिक मूल्यमापन प्रक्रिया अध्ययन अध्यापनावर, विद्यार्थ्यी व्यक्तिमत्व विकासावर, संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेवर प्रतिसाद करते असे मानणारे शिक्षक ५६ टक्के आहे.

७) ५६ टक्के शिक्षकांच्या मतानुसार विद्यार्थ्यांची संपादनुक पातळी तपासण्याकरिता संकलीत मूल्यमापनाची आवश्यकता आहे असे आढळून आले.

८) विद्यार्थ्यांमध्ये स्वयंअध्ययनाची सवय लागावी या करीता ५२ टक्के शिक्षक स्वाध्याय व गृहकार्य हे साधनतंत्र वापरावे या मताचे आहेत.

९) ५७ टक्के शिक्षकांच्या मते नोंदवहीची आवश्यकता विद्यार्थ्यी विषयक वस्तुनिष्ठ नोंदी मिळविण्याकरिता आहे.

संदर्भ :–

१) मुळे, रा.भ. आणि उमाठे वि.तु. (२००१) शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, नागपूर महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ,

२) महाराष्ट्र शासन (२००९) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधि.२००९

३) महा. शासन शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग (२०१०) सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन कार्यपध्दती, मुंबई

४) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (२०१०) गटसाधन केंद्र शहरी साधन व समुह केंद्र भुमिका व कार्य.

५) www.kapilsankhe.com

6) www.pdshinde.in.>blogpost13

7) www.mhschoolteacher.blogpost.com

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

GSTनव्या करप्रणालीचा उदय — एक आव्हान आणि समस्या

प्रा. हितेश मा. दडमल
सहाय्यक प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग,
रा.तु.म.ना.वि. नागपूर

शोधनिबंधाचा सारांश —

सध्याच्या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, उत्पादक वस्तुबाबत प्रस्तुत कर प्रणाली जटील आणि उत्पादक अधिकारानुसार गुंतागुंतीची आहे. म्हणून यावर १ जुलै २०१७ रोजी नव्या अप्रत्यक्ष करप्रणालीचा उदय झाला. यात GSTएकमुश्त कर याप्रमाणे वस्तु व सेवाकर आधारीत एक देश, एक कर या धोरणाचा स्विकार करून GSTनावाचा नवा कर लावण्यात आला. प्रस्तुत शोधनिबंधात नव्या कर प्रणालीची संकल्पना आणि पार्श्वभूमी समजून त्याची वैशिष्टे, नवी करसंरचना अभ्यासण्यात आला आहे. त्याचबरोबर GSTची आवश्यकता,GSTदराचे तुलनात्मक अध्ययन आणि कृषी आणि उद्योग क्षेत्रावरील परिणामाचा अभ्यास करून गुण—दोष व अडचणीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. Cascading effectम्हणजे कराचा धबाधबा परिणामाचा सुद्धा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दीष्टे —

१) GSTकर व्यवस्थेची पार्श्वभुमी आणि संकल्पना अभ्यासुन घेणे.
२) GSTची करनिती अभ्यासणे
३) GSTकरधोरणांची सद्य:स्थितीची उपयुक्तता अभ्यासणे
४) GSTमध्ये समाविष्ट अप्रत्यक्ष कर अभ्यासणे
५) GSTची इतर राष्ट्रानुसार तुलनात्मक ओळख अभ्यासणे
६) GSTची कर प्रणाली समजणे
७) धबाधबा परिणाम (Cascading effect) अभ्यासणे

संशोधन पद्धती —

प्रस्तुत शोधनिबंध प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि प्राप्त समंकावर आधारीत आहे. त्याचबरोबर यासाठी तथ्य संकलन व माहिती संकलनासाठी पुर्णपणे दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध GSTया विषयावर आधारित असुन सदर शोधनिबंधासाठी शासकीय पत्रिका, पुस्तके, वर्तमान पत्रे, आणि इतर संशोधन लेखाचा आधार घेण्यात आला आहे. त्याचबरोबर मासिके, संदर्भग्रंथ, वेबसाईट्स आणि प्राप्त सांख्यिकीय माहितीचा वापर करून शोधनिबंध लिहण्यात आला आहे.

GSTची प्रवासपुर्ण पार्श्वभुमी —

संपूर्ण देशामध्ये अप्रत्यक्ष कराच्या एकसमान पद्धतीकरिता GSTप्रणालीचा केंद्र राज्य यांच्या संयुक्त निर्णयाने अवलंब करण्यात आला. १ जुलै २०१७ रोजी GST(Goods & Srvices Tax)संपुर्ण देशात अंमलात आणण्यात आले असली तरी GSTकरप्रणाली ची पार्श्वभुमी जाणणे तितकेच गरजेचे आहे.

भारतात कर संरचनेत आणि करसुधारणामधील विश्वसनीयता आणि पारदर्शकता आणण्यासाठी (सुसुत्रीकरण) १९९४ मध्ये डॉ. अमरीश बाग यांच्या अध्यक्षतेखाली 'नॅशनल इस्टिटयुट ऑफ पब्लिक फायनान्स ॲन्ड पॉलिसी' या संस्थेखाली समिती नेमुन अहवाल सादर करण्यात आला. यानंतर याच उद्दिष्ट व दृष्टीकोनाच्या आधारावर नव्याने डॉ. असिमदास गुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली एम्पावर्ड स्टेट

फायनान्स मिनिस्टरने निर्णय घेऊन VAT (Value Added Tax) 'वॅट' नावाची नवी संकल्पना समोर मांडली. सरते शेवटी १ एप्रिल २००५ रोजी VATनव्या कराची सुरूवात झाली. या प्रणालीत सुद्धा विशिष्ट कालावधीनंतर करप्रणालीत त्रुटी आणि दोष दिसुन आले. शेवटी GSTच्या नव्या पर्वाची सुरूवात म्हणून डॉ. अमरीश बाग यांनी सुचविलेल्या प्रमाणे दुसऱ्या नव्या टप्प्याकडे पुढचे पाऊल घेण्यात आले. यावर विशेष भर देण्यासाठी पहिले पाऊल २००६ साली तत्कालीन वित्तमंत्री पी. चिदंबरम यांनी GSTया नव्या जगभरात स्विकार केलेल्या नव्या कराचा उल्लेख केला. तत्पुर्वी २००३ मध्ये करसुधारणा संबंधी नेमण्यात आलेल्या "टास्कफोर्सने" म्हणजेच डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने वस्तु व सेवासंबंधी कराबाबत आपला अहवाल मांडला आणि 'एक देश एक कर' या अप्रत्यक्ष कर सुधारणा धोरणाची रूपरेषा ठरविण्यासाठी नियोजन आणि निर्णयात्मक पाऊल उचलण्यात आले. GSTच्या प्रथम उल्लेखानंतर अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी GSTबिल मांडून लागु करण्याचा प्रयत्न केला शेवटी ते संसदेच्या स्थायी समितीकडे पाठविण्यात आले. यासंबंधी याचा अहवाल २०१३ मध्ये प्राप्त झाला. त्याबरोबर १३ व्या वित्त आयोगाद्वारा सुद्धा GSTलागू करण्यासाठी शिफारसी सुचविल्या परिणामत: २०१४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुकामुळे विधेयक मागे पडले. परंतु २०१४ च्या नव्या NDAसरकारच्या स्थापनेनंतर GSTबिल राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने अधिक महत्वपुर्ण असल्याचे असे उल्लेख केला व यासंबंधी ६ मे २०१५ मध्ये लोकसभेत आणि ३ ऑगस्ट २०१६ रोजी राज्यसभेत १२२ वी घटना दुरूस्ती करून १९८ पानाचे GSTविधेयक पास झाले. पुढे ३६८ व्या कलमेनुसार देशातील एकुण घटकराज्यापैकी निम्म्याराज्याची सुद्धा मंजुरी आवश्यक होती त्यानुसार त्या पद्धतीने सुद्धा GSTबिल मंजुर करून १ जुलै २०१७ रोजी GSTकर संपुर्ण देशात लागु करण्यात आला.

GSTची संकल्पना —

जी.एस.टी. म्हणजे वस्तु आणि सेवा कर (Goods & Services Tax) हा अप्रत्यक्ष स्वरूपाचा कर आहे. जो राष्ट्रीय स्तरावर कोणत्याही वस्तुची व सेवांचे उत्पादन, विक्री आणि वापरावर एकात्मिक पद्धतीने लावून आकारला जातो. भारत देशात GSTकर १ जुलै २०१७ रोजी संपुर्ण देशात लागु करण्यात आला. 'एक देश—एक बाजार—एक कर' यानुसार संपुर्ण देशात करसुधारणा पद्धतीतील क्रांतिकारक पाऊल उचलण्यात आले आहे. जुन्या करपध्दतीतील दोष आणि करचुकवेगिरी बाजुलासारून कर महसुलात वृद्धी घडवुन आणणारी सुधारणा म्हणजे GSTकर सुधारणा होय. GSTमध्ये राज्याचे व केंद्राचे अनेक अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट असल्यामुळे कोणत्याही राज्यावर त्याचा प्रतिकुल परिणाम होऊ नये यासाठी समप्रमाणात कर वा महसुल वाटपाच्या विभागणी करण्यात आल्या. या कर सुधारणेनुसार राज्यासाठी SGST, केंद्रशासनासाठी CGST, केंद्रशासीत प्रदेशासाठी UTGST आणि केंद्र राज्य यांच्या एकत्रीत व्यापारावरील कर महसुलावर IGSTयानुसार GSTची कर विभागणी करण्यात आली. परिणामत: करप्रणालीत विश्वसनीयता, पारदर्शकता आणि कर आकारणीपासुन ते कर भरणाच्या अंमलबजावणीपर्यंत सोयीस्कर अशी कर सुधारणा करण्यात आली आहे.

GSTमुळे सर्वाधिक फायदा उपभोकत्याला होणार आहे. कारण वस्तुवरील कराची करवरील पद्धत संपुष्ठात येऊन म्हणजेच कराचा 'धबाधबा परिणाम' (Cascading Effect) नाहीसा होऊन वस्तु व सेवांच्या किंमतीत घट होणार आहे. त्याचबरोबर उत्पादक आणि व्यापारी यांच्या सुद्धा व्यापारात व करभरणेत वृद्धी होणार आहे. सर्वात महत्वाची सुचना अशी की, GSTहा कर २० लाखापेक्षा जास्त असणाऱ्या वार्षिक उलाढाली व्यवहारावर लावण्यात आला आहे. त्यामुळे नव्या संघटकाचा वा

उत्पादकावर त्याचा प्रतिकुल परिणाम होणार नाही. सोबतच शासनाच्या आर्थिक व्यवहार व पारदर्शक महसुल व्यवहारात वृद्धी होऊन राज्य आणि केंद्र शासनाच्या महसुलात वृद्धी होणार आहे. म्हणुन सुरूवातीला अल्पकाळात जरी त्याचे परिणाम वैशिष्टपुर्ण अथवा मात्रात्मक दृष्टया फायदेशीर दिसुन येत नसली तरी एका विशिष्ट कालावधीनंतर त्यात निरंतर वृद्धीच प्राप्त होणार आहे.

GSTची संरचना –

वस्तु व सेवाकराची साधनाद्वारे तीन प्रकारची संरचना तयार करण्यात आली.

१) CGST(Central Goods & Services Tax)**केंद्रीय वस्तु व सेवा कर**–

यानुसार केंद्रशासनाद्वारे आकारण्यात येणाऱ्या GSTकराला CGSTअसे म्हणतात.

२) SGST(State Goods & Services Tax) **राज्य वस्तु व सेवा कर**–

यानुसार राज्यशासनाद्वारे आकारण्यात येणाऱ्या GSTकराला SGSTअसे म्हणतात.

३) IGST(Integrated Goods & Services Tax)**एकत्रीत वस्तु व सेवा कर** –

आंतरराष्ट्रीय एकतर्फी वस्तु व सेवावर (पुरवठयावर) लावण्यात येणाऱ्या GSTकराला IGSTअसे म्हणतात.

यासोबतच केंद्रशासीत प्रदेशासाठी UTGST(Union Teritory Goods–Services Tax)नियोजित करून ठेवण्यात आला आहे.

वरील प्रस्तुत GSTसंरचनेनुसार वस्तु व सेवावर ५०:५० टक्के याप्रमाणे वाटा राज्य व केंद्रशासन यांना समप्रमाणात करण्यात येणार आहे. त्यामुळे GSTएकप्रकारे फायदयाच्या स्वरूपात असलेली करसुधारणा प्रणाली आहे.

GSTची आवश्यकता का बर !

भारतात पुर्वीपासून चालत आलेल्या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीच्या दोषांमुळे GSTची अधिक आवश्यकता निर्माण झाल्याचे स्पष्ट होते. परंतु हा दोष कोणता? यासाठी दोष समजावुन घेणे अधिक गरजेचे आहे. GSTपूर्वी केंद्र आणि राज्य शासनाद्वारे उत्पादित वस्तुवर विभिन्न प्रकारचे कर अप्रत्यक्ष स्वरूपात लावून आकारण्यात येत होते. त्यामुळे अशा व्यापार व्यवहार कराच्या परिस्थितीत करावरील कराची नवी गुंतागुंतीची समस्या निर्माण झाली. म्हणजेच थोडक्यात असे म्हणता येईल की, एका उत्पादक वस्तुंवर करांवर कर लावल्यामुळे वस्तुची किंमत वाढत असे त्यामुळे या करावरील कर पद्धतीला "Cascadig Effect" 'धबाधबा परिणाम' असे म्हणतात.

यावरून अशा मुल्यवर्धित कराच्या अप्रत्यक्ष कर प्रणालीवरील परिणाम प्रत्यक्ष पुरवठा मुल्यवर्धनावर होत असतो. म्हणुन भविष्यातील व्यापार दृष्टीकोन अधिक सुलभ आणि पारदर्शकतेचा विचार करून अप्रत्यक्ष कराची एकमुश्त करसंकल्पना अवलंबविण्यात आली आणि व्यापार दोष आणि गुंतागुंतीची समस्या दूरसारून GSTया नव्या अप्रत्यक्ष करप्रणालीची आवश्यकता निर्माण झाली.

GSTकरदराची संरचना, वस्तु व सेवा नोंद आणि वस्तु अनुसुची

इतर राष्ट्राप्रमाणे GSTमध्ये जरी एक देश एक कर धोरणाचा स्विकार करण्यात आला असला तरी भारताने GSTची जगभरात करबाबतची संकल्पना विभिन्न वेगवेगळया वस्तु व सेवांच्या उपयोगिता आणि गरजेच्या आधारावर कराची संरचना ही चार (४) वेगवेगळया स्तरावर मांडली आहे. म्हणजेच वस्तुच्या उपयोगितेनुसार कराच्या दराचे ४ प्रकारात विभाजन करण्यात आले. अशाप्रकारे वस्तु व सेवांची अनुसुची तयार करून त्या त्याप्रमाणे GSTकर लावण्यात आला. त्याचबरोबर अत्यावश्यक वस्तुवर ०%GSTकर सुद्धा लावण्यात आला आहे. सध्याच्या परिस्थितीत करदाते आणि इतर

भागधारकांच्या मार्गदर्शन आणि मदतीकरीता www.cbec.go.inया वेबसाईटवर वस्तु व सेवा सुची आणि माहिती उपलब्ध आहे.

GSTकर दर संरचना (Table)

GSTनुसार केंद्र आणि राज्य शासनाचे वस्तु आणि सेवा संबंधित अप्रत्यक्ष कर एकत्रित केले जातील. लक्षात घेण्यासारखी महत्वाची गोष्ट अशी की इतर राष्ट्राप्रमाणे कराची एक समान संरचना निर्माण न करता वस्तु व सेवाच्या प्रकारानुसार GSTकराची संरचना करण्यात आली आहे. यामध्ये वस्तु व सेवांच्या गरजेनुसार प्राधान्य देऊन कर दर ठरविण्यात आले.

कर दर संरचना

प्रकार	कराचा दर	वस्तु व सेवा वर्गीकरण
शुन्य आधारित	०%	जीवनावश्यक वस्तु (अन्नधान्यासह)
निम्नकर	५%	सर्वसाधारण वापराच्या वस्तु व सेवा
दोन प्रमाण दर	१२%	ग्राहकोपयोगी वस्तु व सेवा (मोठया प्रमाणात समावेश)
उच्चतम दर	२८%	लक्झरी ओवर, तंबाकु उत्पादणे व शीलपेये
अतिरिक्त सेस	४%	लक्झरी मोटार, तंबाखु उत्पादने, शीतपेये व इतर.

GSTनुसार कर दाराची संरचना अथवा वर्गीकरणासोबतच वस्तुनुसार कराची सुद्धा विभागणी करण्यात आली याची वेळोवेळी शासनाद्वारे सुची प्रसार माध्यमाद्वारे प्रसारित सुद्धा करण्यात आले. या प्रसारित सुची प्रसार करण्यामागे मुळ उद्देश उपभोग्य वस्तु व सेवा वर दिल्या जाणाऱ्या कराची प्रत्यक्ष जाणीव आणि ओळख स्पष्टपणे लक्षात आणुन देणे आहे.

GSTनुसार कराचे वर्गीकरण —

GSTकर दर संरचने बरोबरच वस्तु व सेवांची नोंद सुद्धा अनुसुचीनुसार विभागणी करण्यात आली आहे. यामध्ये प्रसारीत अनुसुचीमध्ये वस्तु व सेवांची नोंद करण्यात आली आहे. यामुळे कोणती वस्तु कोणत्या अनुसुचीत मोडते याची नोंद सुद्धा करण्यात आली आहे.

प्रस्तुतGSTRateनुसारRate Classification for Good सूची पुढील प्रमाणे

GSTदर अनुसूची नुसार वस्तु व सेवांची नोंद

१) अनुसूची I	५	२६४
२) अनुसूची II	१२	२४२ नोंदी
३) अनुसूची III	१८	४५३ नोंदी
४) अनुसूची IV	२८	२२८ नोंदी
५) अनुसूची V	३	१८ नोंदी (सेस)
६) अनुसूची VI	०.२५	३ नोंदी

GST दरानुसार वस्तुसूची

0%	Food grain, cereals, Milk, common salt, education, healthcare, residential, accommodation, Hotel/Lodges with tariff below INR 100
5%	Coal, sugar, tea & coffee, drugs & Medicine, eddies oil, goods transport, Rail Tickets, (Other than sleeper class), air tickets of Economic class, cab, selling

	space for advertisements boards & media.
12%	Fruit Juice, vegetable juice, Beverages, containing milk, jams, works contract, business class Air travels, Telecom services, Financial receives, Restaurant services, Hotel/Lodges with tariff between INR 1000 to 7500.
28%	Air conditioner, refrigerators, Cinema Tickets, betting, gambling, Hotels/Lodges with tariff above INR 7500.
28% + Cess	small cars (1% / 3% cess), luxury cess (15% cess)

GSTअंतर्गत समावेषित अप्रत्यक्ष कराची सुची —

भारतात १ जुलै २०१७ पूर्वी केंद्र राज्य शासनाद्वारे संयुक्त आणि विभक्त (स्वतंत्र) पद्धतीने वस्तु व सेवावर अप्रत्यक्ष कर लावण्यात येत होते. यामध्ये असे अनेक कर होते जे स्वतंत्रपणे राज्य व केंद्राच्या महसुलात भर देत होते. परंतु आता हे सर्व कर GSTया करात एकमुश्तपणे समाविष्ट करण्यात आले आहे. यामुळे केंद्रापेक्षा राज्यशासनाच्या महसुलात अधिक त्याची घट होणार हे स्पष्ट म्हणुन GSTची संरचनाSGST, CGST, UTGST, and IGSTयानुसार करण्यात आली आणि योग्य पद्धतीचे समप्रमाणात महसुलाचे विभाजन करण्यात आले.

GSTमध्ये समावेशित अप्रत्यक्ष कराचे वर्गीकरण —

CGST	SGST	IGST
सेवाकर	खरेदी कर	सीव्हीडी (CVD)
उत्पादन शुल्क	व्हेट(VAT)	आणि एसएडी (SAD)
अधिमार व उपकर	करणमुक व मनोरंजनकर	केंद्रीय विक्रीकर
अतिरिक्त उत्पादन शुल्क	जकात, एलबीटी व इतर प्रवेश कर	
	जाहिरात कर	
	ऐष—आराम कर	
	लॉटरी बेटींग व गॅम्बलींग कर	

GSTचे फायदे—

१) GSTकराचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे करावरील कराचा बोजा म्हणजे धबाधबा परिणाम (Cascading Effect) नाहिसा होणार.

२) एक देश, एक बाजार आणि एक कर यानुसार संपुर्ण देशभरात वस्तु व सेवा कर (GST) एकसमान पातळीवर भरला जाणार आहे.

३) एकच कर असल्यामुळे करात पारदर्शकता विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल.

४) व्यापारांना वस्तु व सेवाकर अनेकप्रकारचे करावरील कर न देता GSTएकच कर दयावा लागेल.

५) देशात GSTमुळे वस्तुची किंमत आणि सेवा एकसमान पातळीवर राहील त्यामुळे राज्याराज्यानुसार वेगवेगळी किंमत राहणार नाही.

६) व्यापारी वर्गात करभरणाबाबत अनेक प्रकारचे प्रश्न नसल्यामुळे व्यापार कारभारात देशभरात एकसंघ बाजारपेठ तयार होईल.

७) एक वस्तु एक कर अथवा समान किंमतीमुळे उपभोक्ता अथवा ग्राहकामध्ये कोणताही भेदभाव केला जाणाार नाही.

८) शासनाच्या महसुलात अधिक प्रमाणात भर पडणार कारण उत्पादकापासून ते उपभोक्त्याचे कर आकारणी आणि कर भरणाची जाळे GSTद्वारे अधिक विस्तृत होणार असल्यामुळे.

९) केंद्र शासनाद्वारे पहिली तीन वर्षे १००%भरपाई नंतरचा चौथा वर्ष ७५%आणि पाचव्या वर्षी ५०%भरपाई दिली जाईल.

१०) GST उद्योगांची वार्षिक उलाढाल आणि उत्पादकता २० लाखापेक्षा अधिक आहे. अशांना GSTकराचा भरण भरावा लागणार आहे. २० लाखापेक्षा कमी व्यवहारांना यात सुट देण्यात झाली आहे.

११)GSTकरानुसार राज्यासाठीSGST, केंद्रासाठी CGSTआणि केंद्र राज्यासाठी IGSTतसेच केंद्रशासित प्रदेशासाठी UTGSTनुसार कर प्राप्तीनुसार विभागणी करून देशात महसुलाबाबत समानता व समता प्रस्थापित झाली आहे.

GSTतोटे (आव्हाने)

१) GSTमुळे सर्वात मोठा तोटा म्हणजे केंद्र राज्याच्या महसुलात प्रचंड प्रमाणात घट होणार आहे. कारण केंद्र राज्याद्वारे जवळपास २५—३० प्रकारचे कर नाहिसे होणार आहे.

२) GSTकर भरणापद्धत इंटरनेट ऑनलाईन असल्यामुळे तसेच तांत्रिक व्यवहाराची कोणत्याही पद्धतीचे प्रशिक्षण व्यवस्था नसल्यामुळे व्यापारी वर्गाला GSTप्रणाली अडचणीची होणार आहे.

३) GSTकर भरणाबाबत नवा प्रश्न असा की प्रतिदिवसाचे आणि महिन्या अखेरपर्यंत व्यवहार हाताळुन करभरणा करणे हा आहे त्यामुळे करभरणाबाबत सदोषता दिसुन येत नाही.

४) GSTबाबत करधारणा व व्यापारी आणि उद्योगी वर्गावर अनावश्यक ताण निर्माण करणारा आणि अनावश्यक खर्च वाढिस प्रेरणा देणारा आहे.

५) ऑनलाईन तांत्रिक अडचणी आणि सर्च्वर प्रणाली निकामी पडल्यामुळे अनावश्यक वेळ वाया जातो परिणामी नफा आणि आर्थिक व्यवहारावर त्याचा परिणाम होतो.

६) GSTचा महत्तम दर २८: आहे त्यामुळे मध्यम सर्वसामान्य कुटुंबाबाबत चैनीच्या वा ऐशोआरामाच्या वस्तु व सेवांच्या उपभोागपासुन वंचित राहणार आहे.

७) भारतासारख्या कृषी तसेच मागास तांत्रिक विकास झालेल्या देशात ग्रामीण भागांतील निरक्षर व अज्ञानी लोकांना व्यवहार आणि ऑनलाईन कर भरणा अशक्य आहे.

GSTदराची इतर राष्ट्रनुसार तुलना—

GSTही आधुनिक जगातील नव्या पध्दतीची सक्षम, पारदर्शक आणि विश्वसनीय अशी करप्रणाली आहे. सर्वप्रथम फ्रान्ससारख्या देशाने GSTकरप्रणाली स्विकारली. या करप्रणालीमुळे विकास आणि व्यापार वृद्धी घडून आली आहे. आजपर्यंत १४० देशांनी या GSTकरप्रणालीचा स्विकार केला आहे. भारत देशाने एक देश एक कर प्रणाली या तत्वावर आधारित व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. एक कर व्यवस्था जरी अंमलात आणली असली तरी कराचे वर्गीकरण ४ प्रकारात करण्यात आले आहे. म्हणजेच GSTचे वर्गीकरण हे शुन्य टक्के, ५%, १२%, १८%आणि २८%या पद्धतीने केली आहे. सोबत महत्वाच्या वा संवेदनशील वस्तुवर सेसचा भार सुद्धा लावण्यात आला आहे. २०१८—१९ च्या अंदाजपत्रकीय धोरणानुसार सेसचा दर ३%वरून ४%करण्यात आला आहे. यात वस्तुनुसार GSTकराचा भरणा लावण्याचे धोरण स्विकारण्यात आले आहे. भारतात गुणवत्ता, दर्जा आणि उपयोगितेच्या आधारावर वस्तुवर GSTदराचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. तरी सुद्धा इतर

राष्ट्राच्या तुलनेत GSTदराची एक आगळी वेगळी करप्रणाली मांडण्याचे श्रेय भारतालाच दयावे लागेल. येणारे भविष्य आणि व्यापार व्यवहारच GSTचे महत्व स्पष्ट करणार आहे. त्यामुळे लक्षात घेण्यासारखी महत्वाची गोष्ट अशी की सध्याची नवीन करप्रणाली महसुलात वृद्धी किती प्रमाणात वृद्धी घडवून आणेल. या GSTकर भरणाऱ्या वृद्धीमुळे विकास वृद्धींगत होत असतो. त्यामुळे GSTदर किती असावा हे जाणणे अधिक महत्वाचे आहे.

GSTदर विभिन्न राष्ट्रानुसार —

देश	GSTदर
ऑस्ट्रेलिया	10.9%
फ्रान्स	10.9%
कॅनडा	5%
जर्मनी	19%
जापान	5%
थ्संगापुर	7%
स्विडन	25%
न्युझिलॅन्ड	15%
भारत	28%

स्त्रोत : Economic Times newspaper2017

समारोप —

सध्याच्या कर सुधारणा परिस्थितीतील GSTहे अप्रत्यक्ष करातील एक क्रांतीकारी पाऊल असे आहे. अगोदरच्या कर रचनेत गुंतागुंतीची पद्धत आणि करचोरीचा प्रभाव अधिक असल्यामुळे जुनी करप्रणाली निकामी तसेच शासनाच्या करमहसुलात अपेक्षित वृद्धी घडवुन आणणारी नव्हती. उपभोक्ते, व्यापारी, उत्पादक, मध्यस्थ आणि शासन यांच्या दृष्टीने कर आकारणी आणि करभरणेच्या प्रक्रिये दरम्यान GSTयोग्य सुशासन करधोरणाच्या दिशेने योग्य असा निर्णय आहे. त्याचबरोबर करावरील कर प्रभाव (Cascading Effect) म्हणजेच धबाधबा परिणाम नाहिसा झाल्यामुळे वस्तु व सेवा वरील किंमतीत घट झाली आहे. उत्पादक व व्यापारी दृष्टीने विचार केल्यास कर भरणाच्या बाबतीत पारदर्शकता आणि सुलभ अशी करभरणा पद्धतीची व्यवस्था निर्माण झाली आहे. सर्वाधिक फायदा शासनाला झालेला दिसुन येत आहे कारण करचुकवेगिरीला आळा बसल्यामुळे शासकीय महसुलात तसेच प्रशासकीय प्रक्रियेत गती निर्माण झाली आहे. परिणामत: राज्य—केंद्र महसुल वाटपाची समस्यसा संपुष्टात येऊन समप्रमाणात करविभागणी करण्यात आली आहे. तसेच कोणत्याही पद्धतीचा अप्रत्यक्ष करव्यवस्थेतील करभरणा हा 'एक देश एक कर' स्तरावर असल्यामुळे GSTचे परिणाम भविष्यात उचित व योग्यच असे राहणार आहे.

संदर्भसूची :—

१. देसले किरण (२०१५), अर्थशास्त्र भाग — १ (स्पर्धा परिक्षा) दीपस्तंभ, प्रकाशन, जळगाव.
२. वस्तु व सेवाकर एक दृष्टीक्षेप, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई (२०१७)
३. मिश्र व पुरी, "भारतीय अर्थव्यवस्था, "हिमालया पब्लिकेशन, मुंबई
४. Dhirendra Kumar, "Understanding Indian Economy" Unique Academy Pune.
५. अर्थसंवादन नियतकालिक, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, July –Sep २०१७

६. Journals of The Indian Economics Journals Special Issue, DEC 2017
७. रायखेलकर आणि दामजी, "औद्योगिक अर्थशास्त्र विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
८. वस्तू व सेवा कर एक दृष्टीक्षेप : वित्त विभाग महाराष्ट्र शासन
९. योजना मासिक ऑगस्ट २०१७
१०. अर्थसंवादन नियतकालिक, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, Oct.–Dec. २०१७
११. योजना मासिक, २०१७, प्रधान संपादक—दिपीका कच्छल, लोधी रोड, नवी दिल्ली, पृ. १७

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. अभय श्रीहरी लाकडे
फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क,
गडचिरोली

प्रस्तावना :—

आर्थिक विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत अन्नधान्यासाठी प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून राहावे लागते. आर्थिक विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेतील देशात म्हणजे अप्रगत देशात भांडवलाची टंचाई असते. म्हणून या देशातील आर्थिक विकासात मर्यादित भांडवल व विद्युत श्रमशक्ती याचा वापर करणे योग्य ठरते. अप्रगत देशात अशी परिस्थिती असल्यामुळे शेती व्यवसायावर अधिक भर दिला पाहिजे. अप्रगत देशात परकिय तुटवडा अधिक असतो. शेतीत तयार होणाऱ्या कच्चा मालाची निर्यात करून ते असे चलन मिळवू शकतात.

शेती व्यवसाय हा औद्योगीकरणाचा कणा आहे. शेती सूधारली व येथील उत्पन्न वाढले तर कारखान्यात तयार होणाऱ्या मालाला बाजारपेठ मिळू शकते. औद्योगिकरण जसजसे होते तसतसे अन्नाची मागणी वाढते. अप्रगत देशात वाढती लोकसंख्या व अन्न मागणीची उत्पन्न लवचिकता अधिक असते. त्यामुळे अन्नोत्पादन वाढविण्यासाठी शेती सुधारणा जरूरी असते. जसजशी आर्थिक प्रगती होत जाते. तसतसे औद्योगीक विकासासाठी आवश्यक कच्चा मालाचा पुरवठा व बाजारपेठा मिळविण्यासाठी ही शेतीविकास होणे अपरिहार्य असते. म्हणजे देशाच्या अधिक प्रगतीत शेतीचे स्थान महत्वाचेच आहे. काही वर्षापूर्वी एखाद्या देशाच्या आर्थिक विकासासाठी औद्योगिक प्रगतीचा मार्ग सुचविला जाई व शेतीचे महत्व दुर्लक्षिले जाई पण अनुभवाने असे दिसून येते की शेतीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे औद्योगीकरणवर व त्याच्या विकासावर मर्यादा येते. आताच औद्योगिक विकास की शेती विकास हा वैचारिक संघर्ष मोठा असून अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते औद्योगिक व शेती विकास हे दोन्ही सारख्याच महत्वाचे आहेत.

शेतकऱ्यांच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी दुहेरी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. अशी तातडीची मदत तर द्यायलाच हवी पण दिर्घमुदतीचे उपाय अधिक महत्वाचे ठरतात. त्याकरीता काही संरचनात्मक बदलाची आवश्यकता आहे. कर्जमुक्ती, व्याज माफी योग्य पतपरवठा या उपायांनी शेतकऱ्यांना तातडीची मदत उपलब्ध करून देता येते. पण पुन्हा तोच प्रश्न उपस्थित होऊ नये या करता उपाय योजना आवश्यक आहे. अभ्यासातून असे लक्षात आले आहे की, शेतकरी पिकाची योग्य निवड करत नाहीत. त्यांच्या क्षेत्रात लागवडीस योग्य नाहीत, अशी पिके घेतात पाणी टंचाईच्या क्षेत्रात अधिक पाणी लागणारी पिके घेतात, त्यामुळे जोखीम वाढते.

कृषी उत्पादन व त्याची विक्रय व्यवस्था या दोन्ही बाबी कृषी अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्याच्या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर काळात सतत ऐरणीवर राहिल्या आहेत. त्यासंदर्भात केंद्र तथा संबंधित राज्य सरकारनी वेळोवेळी कृषी विकास सापेक्ष विविध सुधारणा तथा क्रियाशील उपाय योजनांचे धोरणात्मक निर्णय हे घेतलेले. कृषी उत्पादन वृध्दी साठी विकासात्मक संसाधनांची आपूर्ती अनुदानाच्या कवचकुंडला खाली करण्याचे धोरणही अवलंबण्यात आले. परंपरागत ढाचाच्या कृषीपध्दती पासून शेतकरी या पध्दतीला अलविदा करीत कृषीतंत्रज्ञानाकडे वळावा म्हणून सतत प्रयत्न सुरू राहीलेत. या प्रयत्नांचे आज बदलत्या स्वरूपात काळाची गरज म्हणून अंमलबजावणी साठी नवे संदर्भ तयार होत आहेत. तथापी कृषीउत्पादन वृध्दीचे नवे निकष हा आजचा विषय नसल्याने त्यावर या ठिकाणी भाष्य

करणे अप्रस्तुत आहे. सबब कृषी उत्पादनासंदर्भात विपणनाच्या नव्या कायद्याच्या संबंधात विचार प्रवर्तन आहे.

विषयाची निवड : (Topic Selection)

भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात धानाची शेती प्राचीन काळापासून केली जात आहे. धानाची शेती म्हटली की, पर्जन्यमानाशी जुगार खेळण्यासारखे असते. दरवर्षी होणाऱ्या पर्जन्यसृष्टीवरच धानाचे उत्पादन उवलंबून आहे. पीक लागवडीत दरम्यान अनियंत्रित पाऊस आणि सिंचनाच्या सोई . सुविधा नसणे, शेतमजुरांचा नियमित तुटपडा पडण्याने शेतीची कामे सुरळीत होत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना फार नुसकान होते. अल्पभुधारक शेतकरी, विखुरलेली शेतीमुळे उत्पादनामध्ये कमतरता येते. सेंद्रीय व रासायनिक खतांच्या शिफारशीपेक्षा कमी व असंतुलित वापराने शेतकऱ्यांना नुकसान जास्त होते.

आधुनिक व अधिक उत्पादन देणाऱ्या धान लागवड प्रक्रियेकरीता शेतकऱ्यांना अडचणी येतात. त्यांना शास्त्रोक्त माहिती उपलब्ध न झाल्याने त्यांच्या उत्पादनात कमतरता येते. प्रमाणीत बी.बीयाणे, खते, किटकनाशके शेतकऱ्यांकडे उपलब्ध न झाल्याने त्यांच्या उत्पादनात वाढ होत नाही. नविन तंत्रज्ञान कृषी मध्ये वापरण्यात शेतकऱ्यांना अडचणी असल्याने ते व्यवस्थित शेती करीत नाहीत. व्यापारीवर्गाचे बाजारपेठांवरचे वर्चस्व असल्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य प्रमाणात मुल्य/दर मिळत नाही. पर्यायाने व्यापारी श्रीमंत व शेतकरी गरीब असे चिन्ह आपल्याला बघावयास मिळतो. करीता सदर विषयामध्ये शेतकऱ्यांच्या विविध समस्यांची गांभीर्यता लक्षात घेऊन विषयाची निवड संशोधकाने केली आहे.

संशोधनाचे महत्व व उपयोगिता : (Importance of Subject)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. कृषीक्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा गाभा आहे. मागील दोन दशकांपेक्षा जास्त कालावधीपासून औद्योगिककरणाच्या उन्नतीचा संघटीत प्रयत्न होऊन कृषीक्षेत्राने भारतीय अर्थव्यवस्थेत गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त केले आहे. कृषी व्यवसाय हा देशातील सर्वात प्रमुख व्यवसाय असल्यामूळे ७०: पेक्षाही जास्त लोकांचा उदरनिर्वाह कृषीक्षेत्रावर आधारीत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्राचे महत्व समजून घेण्याकरीता ह्या विषयाची निवड केली.

कृषीक्षेत्राचे न्यून उत्पादनाचे महत्वपूर्ण कारण उत्पादनाच्या निम्न स्तराच्या तांत्रीक पध्दतीचा आणि तंत्रज्ञानाचा वापर न करणे होय. जोपर्यंत शेतकऱ्यांना सुधारीत उपकरणे, सुधारीत बि.बीयाणे यांचा उपयोग आणि मात्रेत खतांचा वापर तसेच सुपीकता राखणे आणि विनाशकारी किड्यांचा व रोगांचा प्रभावशाली पध्दतीने नायनाट करण्याची प्रेरणा दिली जाणार नाही. तोपर्यंत कृषी उत्पादन वाढणार नाही.

अध्ययन विषयाची उद्दिष्ट्ये : (Objective)

१) धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या कौटुंबिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२) धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
३) धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
४) धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

अध्ययन विषयाचे गृहितकृत्य : (Hypothesis)

१) धान उत्पादन शेतकऱ्यांची कौटुंबिक व सामाजिक स्थिती दुय्यम स्वरूपाचीआहे.
२) धान उत्पादन शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती दुय्यम स्वरूपाची आहे.
३) धान उत्पादन शेतकऱ्यांना शेतकार्यासाठी शेतमजुराची कमतरता दिसून येते.
४) सिंचनाच्या अभावामुळे धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात घट झालेलीआहे.

५) धान उत्पादन शेतकऱ्यांना शेती काम करतांना आरोग्यविषयक समस्या उद्‌भवत असल्याचे दिसून येते.

६) धान उत्पादन शेतकऱ्यांचा शासकीय योजनामुळे काही प्रमाणात विकास झालेला दिसून येतो.

अध्ययन क्षेत्र व विश्व : (Area And Univers of Study)

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनाकरिता महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील अधिकांश १० तालुक्यातील धान उत्पादक शेतकऱ्यांचा अंतर्भाव करून संशोधनाचे विश्व निश्चित माणले आहे. अध्ययनाकरिता वेळ, श्रम व पैसा याच्या अभावाने चंद्रपूर जिल्ह्यातील फक्त १० अधिकांश धान उत्पादन घेणाऱ्या तालुक्यांचा समावेश केलेला आहे. काहीच शेतकऱ्यांना नमुना अध्ययनाकरीता निवडण्यात आलेले आहे

नमुना निवड पध्दती : (Sampling Method)

प्रस्तूत अध्ययनात संशोधनाकरिता संशोधनाचे उद्‌देश समोर ठेऊन काही एकाकांची निवड केली व ही निवड करतांना सहेतूक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला त्यामध्ये समस्यांची सर्व लक्षणे व एकाकांची निवड विस्तारपूर्वक करून तसेच गावाची निवड व उत्तरदात्यांची निवड सुध्दा सहेतूक नमुना निवड पध्दतीने (Purposive sample Method) ५०० उत्तरदात्याची निवड संशोधनामध्ये करण्यात आलेली आहे.

तथ्ये संकलन पध्दती : (Method Of Deta Collection)

प्राथमिक पध्दती :

प्रस्तुत शोध प्रबंधात तथ्यांचे संकलन करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनात प्राथमिक पध्दतीमधील मुलाखत अनुसूचीचा एक प्रमुख तंत्र म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. कारण जेव्हा नमुण्याचा आकार मोठा असतो तेव्हा तथ्यांच्या संकलनासाठी संशोधकाने प्रश्नावली पध्दतीचा उपयोग करणे सर्व दृष्टीने योग्य ठरते. परंतू उत्तरदात्यांना सुध्दा समाजशास्त्रीय संकल्पना व प्रश्नांचे गांभीर्य कळत नसल्यामुळे सर्वच उत्तरदात्यांकडून मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून तथ्ये संकलनाचे कार्य संशोधकाने पूर्ण केले.

१) शेतकरी लोकांविषयी माहिती असणाऱ्या व त्यांच्या विषयी ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींशी संबंध प्रस्तापित करून माहितीचे संकलन केले.

२) निरीक्षणाद्वारे धान उत्पादक शेतकऱ्यांच्या क्रिया प्रतिक्रिया तसेच जीवनासंबंधी अनेक आवश्यक माहिती संकलीत केली.

द्वितीयक पध्दती

'जी तथ्ये संशोधकाची असून अन्य व्यक्ती किंवा संस्था यांच्याद्वारे संकलित केली जातात आणि ती त्यांच्या मालकीची असतात त्यांना द्वितीयक तथ्ये असे म्हणतात.'व त्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पध्दतीला द्वितीयक पध्दती असे म्हणतात. या पध्दतीमध्ये

१) व्यक्तिगत कागदपत्रे — लेख

२) सार्वजनिक कागदपत्र — शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अभिलेख, अहवाल जणगणना अहवाल, वर्तमानपत्र यांचा समावेश केला.

३) ग्रंथालय —साप्ताहिके, पुस्तके, मासिके यांचा समावेश करण्यात आला.

अशा प्रकारे उपलब्ध लिखित साहीत्याचा अवलंब करून संशोधकाने संशोधन कार्य पुर्ण केले आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन कार्य पुर्ण करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा व अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याची निवड केली. विशिष्ट व्यक्तीच्या समुहाचे, वैशिट्यांचे व वास्तविक तथ्यांचे वर्णन करणे हा वर्णनात्मक अध्ययनाचा हेतू असतो. त्याचप्रमाणे शोध प्रवृत्तीने महितीचे संकलन करण्यासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला. त्यानुसार जी काही नविन तथ्य संशोधकाने संपादन केली त्यानुसार संशोधनकर्त्याने निष्कर्ष मांडलेले आहेत.

❖ **प्रमुख निष्कर्ष** :

- सर्वाधीक ४१.२०% उत्तरदात्याकडे १ ते ५ एकर शेती आहे म्हणजेच ते अल्पभूधारक शेतकरी यांचे प्रमाण अधीक आहे.
- शेती ओलीतांचा साधने मध्यम प्रमाणात आहेत असे ३२.२०% शेतकरी आहेत. त्यामुळे शेती सिंचन व्यवस्थेत कमतरता आहे. त्यामूळे त्यांना पाहीजे त्या प्रमाणात उत्पादन घेता येत नाही.
- सर्वाधीक ७०.४०% शेतकरी खरीब व रब्बी असे दोन्ही पिकांचे उत्पादन घेतात. खरीब मध्ये धानाचे उत्पादन व रब्बी मध्ये हरभरा, तूळ, लाखोळी, मुंग, उळीद असे उत्पादन घेतात.
- शेतकऱ्यांना दुबार पिक न घेण्याच्या कारणामध्ये सिंचन साधनाच्या अभावाने २१.२०% शेतकरी दुबार पीक घेत नाही. त्यामुळे त्यांना आर्थिक नूकसान सहन करावा लागतो.
- शेतकऱ्यांकडे पुरेशा प्रमाणात विजजोडणी न झाल्यामुळे दूबार पीक घेत नाहीत.
- शेतमजूर उपलब्धतेचे प्रमाण हे ग्रामीण भागात कमी होत आहे.
- लोकसंख्येचे शहरी भागाकडे कल दिसून येत आहे. नापीकी, दुष्काळ, महागाई यामूळे शेतमजूर शहराकडे रोजगारासाठी जात आहे. त्यामूळे
- शेतकऱ्यांना शेती करण्यात अडचणी येतात असे २५.८०% उत्तरदात्यांचे मत आहे.
- शेतकऱ्यांचा कल अजुनही परंपरागत शेतीकडे दिसून येतो त्यामुळे देशी लागवड पध्दतीनेच ४२.८०% उत्तरदाते शेती करतात.
- शेतकरी आपले पारंपारीक खताच्या आधारे उत्पादना सोबतच रासायनिक खताचे वापर करणारे ६७.६०% उत्तरदाते आहेत.
- शेतकरी परंपरागत बियाणा सोबत संकरीत बियाणे सुध्दा वापरत आहे त्यामूळे संकरीत बियाणेमूळे उत्पादनात वाढ आहे असे ४२.८०% उत्तरदात्यांचे मत आहे.
- बदलत्या साधनाचा वापर शेतकरी करतो आहे. शेतमजूर, वेळेचा अभाव, खर्चात बचत या करीता आधूनिक शेती अवजारे ३७.६०% शेतकरी वापरतात.
- आधूनीक साधनामध्ये टॅक्टर, धान मळणीयंत्र, कापणी यंत्र अशा पध्दतीचे आधूनीक अवजारे शेतकरी अधीकांशपणे वापरतात.
- शेतकऱ्यांना आजतागायत काही बाबी करता येत नाही आहेत ते म्हणजे माती परिक्षण याची पाहीजे त्या प्रमाणात जाणीव जागृती झालेली नाही त्या कारणाने शेतकऱ्यांनी माती परीक्षण केले नाही.
- शेतकऱ्यांना पाहीजे त्या प्रमाणात मार्गदर्शक ग्रामीण भागात उपलब्ध होत नाही, सर्व यंत्रणा तालुका स्तरावर, जिल्हा स्तरावर काम करते त्यामूळे शेतकऱ्यांनी शेतीच्या संदर्भात कोणत्याही तज्ञ व्यक्तीकडून मार्गदर्शन घेतलेले नाही.

- सिंचनाचा बराच अभाव शेतकऱ्यांकडे आहे त्यामुळे त्यांना हमखास उत्पादन घेता येत नाही त्यामूळे सिंचन साधने २९.६०% शेतकऱ्यांकडे नाही आहेत ते निसर्गाच्या पावसावर शेती करतात.
- शेतकरी स्वत:च्या मालाचे उत्पादन घेतल्यानंतर त्याची साठवणुक घरीच ५२.८०% शेतकरी करतात. त्यामूळे त्याठिकाणी शेतकऱ्यांना बरीच जोखीम स्वीकारावी लागते.
- शेतकऱ्यांकडे उत्पादनाची क्षमता आहे पण बाजारपेठेचा अभाव ग्रामीण भागात नाही त्यामुळे ४१.२०% शेतकरी बाजारपेठेच्या अभावाने मोठे नूकसान होत आहे. जिल्हा व तालूका स्तरावर बाजारपेठ उपलब्ध आहे. तिथे नेणे त्यांना शक्य होत नाही. त्यामूळे ग्रामीण भागातच दलालाच्या सहाय्याने मालाची विक्री केली जाते. दलालाच्याच सहाय्याने त्याना बाजार भावाची माहीती होत असते त्यामूळे दलालाच्या हाताखाली मालाची विक्री शेतकरी करतो त्यामूळे मोठे नुकसान शेतकऱ्यांना सहन करावा लागतो.

❖ **सुचना व शिफारशी :**

- सिंचन क्षेत्रामध्ये वाढ करावी.
- शेती संलग्न व्यवसायाला अनुदान द्यावे ज्यामुळे शेतकरी दुय्यम व्यवसायास चालना देईल.
- शेतकरी शेतमजुरावर अवलंबुन आहेत. त्याकरीता मजुराची संघटना निर्माण करून सगळ्यांच्या कामाकरीता मजुर उपलब्ध होईल यासाठी प्रयत्न करावेत.
- शेतकऱ्यांना सुधारीत बियाणे त्यांच्या बांधावर उपलब्ध करून द्यावे.
- शेतकरी—ग्राहक ह्यांमध्ये प्रत्यक्ष माल विक्री होईल ह्यासाठी प्रक्रिया उद्योग निर्माण करावे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची व्यापारी व लाल यांच्या जाचातून सूटेल व शेतकऱ्यांना अधिकचा नफा मिळेल.
- शेतकऱ्यांना संकरीत बियाणांचा पुरवठा माफक दरात त्यांच्या ग्राम स्तरावर उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
- शेतकऱ्यांना बाजारपेठांची व्यवस्था करून देऊन त्यांना उचीत भाव मिळण्यास प्रयत्न करायला पाहीजे.
- शेतकऱ्यांना प्रक्रिया उद्योग निर्मितीसाठी प्रोत्साहन देऊन त्यांना सवलतीच्या दरामध्ये यंत्रसामुग्री शासनाने उपलब्ध करून द्यायला पाहीजे.
- शेतकऱ्यांना पुरक उद्योगासाठी अल्पव्याजदरावर कर्ज/अनुदान उपलब्ध करून देवून उद्योग सुरू करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
- कृषी उत्पादनाची किंमत ठरवितांना सरकारने शेतकऱ्यांचा लागवडी खर्च व नफ्याचा विचार करून कृषी मालाला योग्य बाजारभाव मिळण्यास प्रयत्न करणे.
- शेतकऱ्यांच्या उत्पादीत मालाला साठवणूकीसाठी वखार महामंडळ व ग्रामीण गोदामामध्ये वाढ करावी.
- ग्रामसभेच्या उपस्थितीत वाढविण्यासाठी शेतकऱ्यांना मानधान देण्यात यावे त्यामुळे शेतकरी अधीक ग्रामसभेस उपस्थित होतील.
- शेतकऱ्यांना शेती संदर्भात प्रशिक्षण देण्यात यावे. प्रशिक्षण ग्रामीण स्तरावर देण्यात यावे ज्यामूळे शेतकऱ्यांना सहभागी होता येईल.

❖ **संदर्भ सुची :**

- अहिरे प्रतिभा — समाजशास्त्र संकल्पना, श्री. साई प्रकाशन पूणे २५०
- आगलावे प्रदिप — समाजशास्त्र परिचय श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर— २००१
- बोधनकर सूधीर — सामाजीक संशोधन पध्दती श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर
- भालेराव श्रीनिवास — चंद्रपूर जिल्ह्यातील पार्श्वभूमी जिल्हा परिषद चंद्रपूर१९९५
- भांडारकर पु.ल. — सामाजिक संशोधन पध्दती
- बोकारे दिवाकर — शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कशा थांबवायच्या डायमंड प्रकाशन पुणे २००८
- चव्हान एल. एल. — भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास प्रंशांत पब्लीकेशन्स २००४
- चौधरी ए.एम — आपत्ती व्यवस्थापन श्री. प्रशांत पब्लीकेशन २००६
- देशपांडे सुधाकर — योजना मासीक कृषी माल विपणन मॉडेल २००७
- गायकवाड ज्योती — गृह व्यवस्थापन श्री. मंगेश प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २००१
- गोयल सुधिरकुमार — शेतकरी मासिक २०१४ पुणे ०१
- ठोबरे शिवाजी — भातशेती कॉन्टीनेनटल प्रकाशन विजयनगर पूणे १९९०, २००५
- मेश्राम प्रदिप — भद्रावती पुरतत्वीय वैभव संकेत प्रकाशन नागपूर
- मेश्राम सुरेश — समाजकार्यासाठी समाजाशास्त्र यश प्रकाशन नागपूर २००५
- कुंडले म. वा. — शैक्षणीक तत्वज्ञान व शैक्षणीक समाजाशास्त्र श्री. विद्या प्रकाशन पूणे १९९०
- कटमूसरे एल.बी. — समाजवादाची वाटचाल सर साहीत्य केंद्र नागपूर २०१३
- कूलकर्णी पी.के. —सामाजीक विचार प्रवाह श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर१९९१
- के. शंकर नारायणन — शेतकऱ्यांच्या हितासाठी लोकराज्य मासीक जून२०१२
- कारंडे रमेश —महाराष्ट्राच्या शेतीवरील एक दृष्टीक्षेप योजना जानेवारी २०१०
- काटोले रविंद्र मधूकर — भात शेती प्रक्रिया आणि उद्योग गोडवा प्रकाशन पूणे
- करूलकर रा. प. — अर्थव्यवस्था विद्याप्रकाशन नागपूर प्रथम आवृत्ती १९९५
- पन्धे अरून — सेंद्रिय शेती व प्रमाणीकरण सौरभ प्रिटर्स संस्करण २००८
- पाटील हषवर्धन — कराराची शेती म.रा. कृषीपणन मंडळ पूणे जूलै २००५
- पाटील एस. अर्जुन — शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती व शिवार्थ आत्महत्या सद्यस्थिती डिसेंबर २०१६
- साबळे निवृती रामचंद्र — कृषीघटक अनमोल प्रकाशन पूणे ०२

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

"कसायाच्या तावडीत सापडलेले लोकशाहीचे जितराब"

युगमुद्रेतील विचारशिल्प

डॉ.इंद्रजीत ओरके
सहयोगी प्राध्यपक व मराठी विभागप्रमुख
डॉ.मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस.महाविद्यालय,नागपूर

प्रस्तावना :

डॉ. यशवंत मनोहर हे मराठी साहित्य विश्वातील एक बहुपेढी व्यक्तिमत्त्व असून या व्यक्तिमत्त्वाच्या नावावर बरेच कवितासंग्रह आहेत. १९७५च्या दशकात 'उत्थानगुंफा' या विद्रोही कवितेने त्यांना लोकप्रियतेच्या आणि यशाच्या शिखरावर बसवले. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध त्यांनी पुकारलेला 'एल्गार' या कविता संग्रहातून प्रकटला. त्यांच्या सततच्या कविता लेखनातून २०१६ साली सायन पब्लिकेशनने 'युगमुद्रा' या कवितासंग्रहाला मराठी साहित्य विश्वात दाखल केले. या संग्रहातून अनेक विषयाला त्यांनी कवितेच्या माध्यमातून प्रकाशित केले. याच संग्रहातील 'कसायाच्या तावडीत सापडलेले लोकशाहीचे जितराब' या पहिल्या कवितेतून वैचारिकतेचा शोध घेण्याचा माझा मानस आहे. मानवी मन, भारतीय संविधान, वर्तमान वास्तव, मूलतत्त्ववाद, भगिनीभाव, देशातील असामाजिक घटना, आटलेली माणूसकी, अमर्याद वासना, इत्यादी घटकांनी व घटनांनी त्यांचे मन अस्वस्थ होते.

प्रस्तूत लेखातून कवीवर्य यशवंत मनोहर यांच्या कवितेतील विचार जाणिवांचा वेध घेण्याचा हेतू आहे. कवितेतील वैचारिक जाणिवांचा काव्यमूल्यांशी काही संबंध असतो का? की वैचारिक जाणिवेमुळे काव्यमूल्य लोप पावते किंवा काव्यमूल्यांना काही बाधा पोहोचते. हेही तपासता येईल. ते तपासण्यापूर्वी 'विचार' संकल्पनेचा आधी विचार करू.

विचार संकल्पना :

१) कल्पनाशक्ती, बुद्धी यांचा व्यापार
२) शोध, अभ्यासपूर्ण चिंतन
३) खलबत, चर्चा, तारतम्य, तर्क, विवेक, मनन
४) विवेक, चिंतन, मनन करून केलेला निश्चय, निर्णय, निकाल, मत
(महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग ६)

वरील अर्थाच्या अनुषंगाने विचार या संकल्पनेचे विभिन्न अर्थ आपणापुढे उभे राहतात.[१]

कविवर्य यशवंत मनोहर यांच्या कवितेतील ओळीतून वैचारिकतेचा वेध घेता येईल.

"लोकांच्या जगण्याची विरचना
करते लोकशाही
लोकशाही करते पुनर्रचना लोकांची
लोकच असतात नायक
लोकशाहीच्या महाकाव्याचे
उजेडाने वागावे उजेडाशी
तसे वागतात लोक परस्परांशी
समतेने समतेशी, स्वातंत्र्याने स्वातंत्र्याशी
बंधुतेने बंधुतेशी
आणि भगिनीत्वाशी भगिनीत्वाने वागावे
भगिनीत्वाशी
तसे वागतात लोक परस्परांशी

आणि या वागण्यातच शहाणे लोक
लोकशाही म्हंणतात." (युगमुद्रा पृ.११)

आधुनिक युगात लोकशाही आणि विशेष म्हणजे सांसदीय लोकशाही ही लोककल्याण साधणारी राजकीय व प्रशासकीय यंत्रणा आहे, पद्धती आहे. भारतासारख्या दूरवर विस्तारलेल्या देशातील लोकशाही यंत्रणा ही जगात सर्वात मोठी यंत्रणा मानली पाहिजे. 'लोकशाहीला केंद्रवर्ती' मानून कवी लोकशाहीच्या अंगाने आपला विचार व्यक्त करतो.

लोकशाहीत निवडणुका होतात, मतदानाद्वारे लोकप्रतिनिधी निवडले जातात. राष्ट्रपतीची निवड, लोकसभा, विधानमंडळे करतात. पंतप्रधानाची निवड लोक करीत नसून सांसद करतात. ही सर्व वाक्ये लोकशाहीत घडणाऱ्या घटना आहेत. ती तथ्ये किंवा वस्तुस्थिती आहे, यात विचार आहे असे मात्र आपणास म्हणता येत नाही.

कविवर्य यशवंत मनोहर यांना लोकशाहीतील घटनांची वर्णने रेखाटायची नसून त्यांना लोकशाहीच्या अंगाने विचार व्यक्त करायचा आहे.

'लोकांच्या जगण्याची विरचना करते लोकशाही'

वरील ओळीतून लोकांचे प्रकाशमान जगणे आणि लोकशाही असा नातेबंध कवी बांधतो. भारतात लोकशाहीपूर्व काळात बहुसंख्य माणसांची जी सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय व्यवस्था होती ती रूढी, परंपरा, धर्माधता व फॉसिस्ट अशा प्रवृत्तींनी मजबूत झालेली राजकीय व्यवस्था होती. तिलाच आपण वर्णव्यवस्था म्हणतो. या वर्णव्यवस्थेच्या चौकटीलाच विस्कळीत करून नव्या समतामय, स्वातंत्र्यमय समाजरचनेचे स्वप्न कवी पाहतो. 'विरचना' या शब्दातून जुनी भंगलेली, पडकी, सडकी, कुजकी समाजव्यवस्थेला अग्नी देवून भारतीय संविधानाने अधोरेखीत केलेल्या समाजाचे चित्र तो लोकशाहीच्या माध्यमाद्वारे रेखाटू पाहतो. हे त्याचे भाबडे स्वप्न नाही, की भावनाही नाही, तो त्याचा विचार आहे. कारण संविधानाने निर्माण केलेली लोकशाही ही भावना नाही. ती रूढी–परंपरा नाही, तो एक क्रांतदर्शी विचार आहे. पुढील कडव्यातून आणखी विचारावर प्रकाश पडतो.

लोकशाही करते पुनर्रचना लोकांची
लोकच असतात नायक
लोकशाहीच्या महाकाव्याचे

भारतीय लोकशाहीत 'लोकांनाच नायक' संबोधले गेले आहे. वास्तवात भारतीय लोक (बहुसंख्य) कंगाल, दरिद्री, संपत्तीहिन, अज्ञानी आहेत आणि हा बहुसंख्य समूह लोकशाहीतील संविधान व राजकीय साक्षरता यापासून कित्येक मैल दूर आहे. निवडणुकीच्या काळात पसरणाऱ्या अफवा, जाती, धर्म यांचे प्राबल्य, काही रुपयांना विकली जाणारी मते यांचा कमालीचा प्रभाव अशा बहुसंख्य लोकांवर स्वाभाविकपणे, अभावितपणे पडतो. त्यामुळे तोच लोकशाहीचा पर्यायाने स्वत:च्या जीवनाचा हत्याराही ठरतो, परंतु हे विवरण कवीला करावेसे वाटत नाही, तो थेट सर्वसामान्यांना त्यांच्यातील नायकत्वाची आठवण करून देतो. राजकीय प्रक्रियेत सर्वसामान्यातील नायकाचा शोध घेणे हा विचारच क्रांतीकारी म्हणावा लागेल.

येथे लोकशाही आणि माणूस याविषयीचा विशिष्ट्य मूल्यभाव किंवा विशिष्ट्य क्रांतकारी दृष्टीकोन कवी टोकदारपणे मांडतो. येथे विचारांचा बौद्धिकतेशी, विचारांचा विवेकाशी, विचारांचा चिंतनाशी संबंध दाखवला आहे. विवेकशीलता, वैज्ञानिकता, विशिष्ट्य जीवन प्रणाली इत्यादी बाबी वैचारिकतेशी निगडीत आहेत. यशवंत मनोहर कवी आहेत हे खरेच परंतु ते केवळ भावनांचा उद्रेक व्यक्त करणारे (Spontinious overflow of feelings) कवी नाहीत. या कवीच्या कवितेतेतून प्रकटणारे मूळ बीज त्यांच्या विचारात आहे. भावनेत नाही. जगातील आणि देशातील थोर क्रांतकारी विचारप्रवाहाचे ते प्रवासी असल्यामुळे भावनात्मकतेपेक्षा वैचारिक परिघ घेवून त्यांची कविता त.बुद्ध, कबीर, म.फुले, आगरकर, लोकहितवादी, डॉ.आंबेडकर प्रेरणा मानते. त्यांच्या प्रेरणेने, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, वास्तव बदलण्यासाठी ते कवितेच्या प्रत्येक ओळीतून (तासातून) विचारांचे बीज पेरत आहेत. जसे लोकहितवादी यांनी त्यांच्या शतपत्रातून पेरले होते. "मुंबईच्या प्रभाकर पत्रातून १८४८ मध्ये येवू लागलेली त्यांची शतपत्रे राजकीय, सामाजिक जागृतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. आमच्या लोकांच्या रिती अगदी बदलल्याशिवाय या देशाचे हित होणार नाही. व या लोकास स्वत: राज्य चालविण्याचे सामर्थ्य असल्याखेरीज इंग्रज लोक या

देशातून गेले तरी उपयोग होणार नाही, हे लोकहितवादी यांच्या एकंदर लेखनाचे सूत्र होते."[२] लोकहितवादींच्या लेखनाचे जे सूत्र होते, त्या सूत्रात जो विचार गुंफला गेला होता तसाच विचार प्रस्तुत कवीच्या कवितेतून व्यक्त होतो. आपल्या सामाजिक, कौटुंबिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीचे भान प्रत्येक नागरिकास यावे, व ती अंधारलेली परिस्थिती बदलण्यासाठी लोकशाहीचा आधार घेवून नव्या आनंदीदायी व वैभवी समाजाची निर्मिती व्हावी. हा कवीचाही हेतू आहे. लोकहितवादींनी तो निबंधातून व्यक्त केला, कवी यशवंत मनोहर यांनी तो 'युगमुद्रा' कवितेतून प्रकट केला.

"विचारांना फुटणाऱ्या नक्षत्रांच्या मोहोरावर
बसवले जातात पहारे
अशा वेळी कोसळतो वर्तमान
अंतराळ कोसळावे तसा.
दैववादाचे दाटून येतात ढग काळेकुट्ट
मूलतत्त्ववादाची नागडी हिंस्त्रता
फिरते वस्त्यांमध्ये अतिरेक्याप्रमाणे मोकाट" (युगमुद्रा, पृ.१०–११)

विश्वाला आकार देण्यात विचारांची फार मोठी भूमिका आहे. विचाराशिवाय विश्व निर्माण होवूच शकत नाही. निसर्ग हा जंगल, नदी, समुद्र, डोंगर–दऱ्या, ज्वालामुखी इत्यादी निर्मिती करतो परंतु विचारवंत, तत्त्ववेत्ते सुंदर सृष्टीच्या निर्मितीत स्वत:ला झोकून देतात व मानवी विश्वाशी संवाद साधण्याचा व परिवर्तन घडवून आणण्याचा चिरंतन प्रयत्न करतात.

यशवंत मनोहर हे विश्वातील आधुनिक मूल्यांचा वारसा जपणारे व हा वैचारिक वारसा कवितेच्या रूपाने पुढे नेऊ पाहतात. विचारांचा विधायक परिणाम रूढी, प्रथा, कालबाह्य मूल्यपरंपरा, सनातन प्रवृत्ती, फॅसिस्ट प्रवृत्ती कर्मकांडे, विविध दंभ, पाखंडीपणा, अज्ञान इत्यादींना उघडे पाडतो. त्यामुळे विचारांवर पहारे बसवले जातात. असे कवी म्हणतो. आणि एकदा का विचारांना नियंत्रित करणाऱ्या व विचारांचे खून पाडणाऱ्या प्रवृत्तींचे रान माजू लागले की, वर्तमानच व्यवस्थेच्या कोठडीत जेलबंद होतो. विचारांची जेव्हा मुस्कटदाबी होते तेव्हा दैववाद थैमान घालू लागतो. परिणामी मुलतत्त्ववादी अतिरेक्यांचे रूप घेऊन वस्त्या वस्त्यावर जुलूम करू लागतात ही हत्या वस्त्यांची नाही, वस्तीतील लोकांचीच नाहीतर लोकशाहीच्या मृत्यूची पूर्वसूचना कवीला त्यांच्या प्रतिभेने मिळते.

"माणसाऐवजी उगवतात बंदुकीची झाडे
आणि कसायाच्या तावडीत सापडलेल्या
जितराबासारखी होते
लोकशाहीची गत..." (युगमुद्रा पृ.११)

सध्या तर लोकशाहीचे संपूर्ण शरीरच कसायाच्या हातात बंदिस्त झाले आहे. कसाई कोण? हे भारतीय नागरिकांवर कवीने सोपवले आहे. वाढत्या धर्मांधतांना, गुडांच्या अरेरावीला व मुजोर राज्यकर्त्यांना तर कधी अध्यात्माचा आधार घेत घेत लोकमनावर ताबा मिळवित चालणाऱ्या आध्यात्मिक उद्योगपतींना, पाखंडी बुवाबाबांना अतिरेक्याप्रमाणे मोकाट सोडले तर 'लोकशाहीचा मृत्यू' कसायाच्या सर्वोच्च हातात सध्या तरी दिसतो आहे. हे चिंतेचे आणि चिंतनाचे आलेख कवी आपणापुढे मांडतो. "तृतीयरत्न नाटकातून (१८५५) फुल्यांनी देवाच्या व धर्माच्या नावावर अज्ञान माळी, कुणबी इ. शुद्रजातींना लबाड्या व हूलथापा देवून लूबाडून खाण्याचा भटाब्राह्मणांचा कावा उघड करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर विद्या शिकण्याचे महत्त्वही बिंबवले आहे."[३] (इथे भट ब्राह्मण म्हणजेच अलीकडील सर्वच धर्मातील अशा प्रवृत्तींना अभ्यासकांनी समजावे.) म.फुले यांनी 'तृतीयरत्न' या नाटकातील शूद्रांना व भोळ्याभाबड्या जनतेला जागृत करण्याचा जो हेतू होता तोच हेतू कवी यशवंत मनोहरांचा दिसून येतो.

यावरून म्हणजेच लोकहितवादी म.फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हा "'विश्वातील गतीमान' असा विचार वारसा आहे. आणि कवी यशवंत मनोहर हा वारसा कवितेतून व्यक्त करतात. केवळ नजरेने दिसणाऱ्या घटनाच आपण टिपत असतो. त्यांनाच खरे मानत असतो. परंतु अतिंद्रिय तत्त्वाचा अर्थ लावण्याचा ते जाणण्याचा प्रयत्न विचारांच्या सहाय्याने केला जातो. हे अतींद्रिय

तत्त्व आपल्या ज्ञानाचा विषय होत नाही, परंतु त्याविषयी 'विचार' मात्र करता येतो."[४] इथे रा.भा.पाटणकरांनी व्यापक व समग्र अर्थाने वैचारिक संकल्पनेचा वेध घेतला आहे. धर्म, जाती, प्रांत, प्रदेश, जुनाट सांस्कृतिक मूल्ये इत्यांदींचा विळखा लोकशाहीच्या मळ्याभोवती पडला आहे. त्यामुळे तिचा प्राण जातो की काय? अशी परिस्थिती विचारवंताना दिसू लागली. कवीलाही ही परिस्थिती अस्वस्थ करते आहे, ते खालील कडव्यातून –

"धर्माचा व जातीचा कॅन्सर झाला नाही
ते वर्तनच लोकशाही वर्तन असते.
दोन धर्मामधील संबंध धर्मशाही
दोन जातीमधील संबंध जातशाही
या शाह्या एक व्यक्ती एक मूल्यांची
करतात हत्या." (युगमुद्रा पृ. १२)

'एक व्यक्ती एक मत' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ज्या घटनेचे शिल्पकार आहेत. त्या संविधानाने दिलेला हक्क आहे. आंबेडकरांच्या विचारांचे बिंब प्रतिबिंब या निर्णयात आहे. या निर्णयाला बाधीत घटक म्हणजे जात व धर्म! कारण जात व धर्म ह्या समूह भावना आहेत. ह्या समूह भावना बरेचदा व्यक्ती मूल्यांची अवहेलना करताना दिसतात. इथे भारतीय संविधान व भारतातील जाती, धर्म या संकल्पनाच वेगवेगळ्या आहेत. संविधानात व्यक्तीला मूल्य प्राप्त झालेले तर जातीत, धर्मात व्यक्तीला मूल्य प्रदान न होता ते समूहांना प्राप्त होते. ते झुंडशाहीला व जमातवादाला महत्त्व व मूल्य प्राप्त होते. म्हणून कवीला वरील कडव्यातून सुचवावेसे वाटते की, या 'शाह्या' एक व्यक्ती एक मूल्यांची हत्या करणाऱ्या आहेत आणि हे खरेच आहे. देशात या दशकात ज्या विचारवंताच्या हत्या झाल्यात त्या कुप्रसिद्ध अतिरेकी संघटनांनी केलेल्या नसून व्यक्ती मूल्य न मानणाऱ्या व संघभावनेला व पुराणमूल्यांची आरती ओवाळणाऱ्या दहशतवाद्यांनी केलेल्या आहेत. या दहशतवाद्यांना केंद्र व राज्य सरकारी पोलिस यंत्रणा कंठस्थान तर सोडा, खून्यांना पकडू शकली नाही, प्रभावी खटलाही चालवू शकली नाही, ही एक शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. जोपर्यंत वैचारिक क्षमता मतदात्यात निर्माण होत नाही तोपर्यंत त्याच्या मनाला फारसा अर्थ नसतो. असे एरिक फ्रेम म्हणाला होता.

'युगमुद्रा' या कवितासंग्रहातून लोकशाहीच्या विविध अंगोपांगाचे कवीवर्य यशवंत मनोहर यांनी चिंतन मांडले आहे. एक गतीमान विचार प्रागतिक दृष्टीकोनातून विश्वातील वैचारिक वारसांचा प्रवाह गतीमान करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे. या विचारातील व्यापकता, विभिन्न बाबींना स्पर्श करीत लोकशाहीच्या समग्र विचारांचा परिप्रेक्ष उभा करण्याचा प्रयत्न 'लोकामधील कोणीही, परस्परांना पर मानत नाहीत.' या लोकशाहीलाच शहाणे लोक लोकशाही मानतात. अशा उत्कट शब्दातून लोकशाहीचे ते मूल्य जपतात. तद्वतच

'लोकशाही म्हणजे सौंदर्याची नीती
आणि नीतीचे सौंदर्य
हे सौंदर्य असते विज्ञाननिष्ठेचे आणि समतानिष्ठेचे (पृ.१२)

अशा सौंदर्यसर्जक भाषेतून ते लोकशाहीच्या सौंदर्याचा गौरवही करतात.

यशवंत मनोहर हे प्रतिमा आणि प्रतिकांचा बेमोसमी पाऊस पाडणारे विचारकुळातील श्रेष्ठ व ज्येष्ठ कवी आहेत. परंतु 'युगमुद्रा' या कवितासंग्रहातील 'लोकशाही' वर लिहिलेल्या कवितेला त्यांनी प्रतिमा व प्रतिकांचा कुठलाही साज चढवला नाही, वर्णनातही खेळवले नाही. विचारांच्या प्रकटीकरणासाठी प्रतिमा व प्रतिकांची फारसी गरजही नसते. जेव्हा थेट विचार वाचकापुढे ठेवायचा असतो तेव्हा प्रतिमांचे व प्रतिकांचे आधार कवितेला न देताही काव्यमूल्य त्यांनी जपले आहे.

कवी यशवंत मनोहर लोकशाहीच्या विविध अंगाचा विचार कवितेतून व्यक्त करतात.

लोक म्हणजे लोकायतातील लोक
बुद्ध ज्यांच्या दु:खांनी आरपार
कळवळला ते लोक

पारदर्शकता नको असते
नको असते पुनर्रचना
त्या वर्चस्वतृष्णा होत नाहीत लोकशाही
आणि लोकशाहीतले लोकही ते होत नाहीत. (युगमुद्रा पृ.१३,१४)

ज्ञानक्षेत्रात लोकायत प्रणालीचा एक स्वतंत्र असा दबदबा आहे. लोकायत विचारप्रणाली ही मानवी विकासाला माणसातील ज्ञानतत्त्वांना समृद्धता मिळवून देणारी प्रणाली म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते. तत्कालात मानवी समाजात आणि मानवी मनात थैमान घालणाऱ्या प्रश्नांचे, सृष्टीविषयक विकराल घटनांचे मूल्यमापन आपल्या वैचारिक पण कृतीशील कार्यकारण भावातून त.सिद्धार्थ बुद्ध करीत असे. आपल्या आवाक्याबाहेर असणाऱ्या अनिवार वासना यामुळे माणूस चिंताग्रस्त होतो. असा त्याने 'सिद्धांत' मांडला. २१व्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्याने व्यक्त केलेला विचार श्रेष्ठ वाटण्याचे कारण म्हणजे अतिरेकी वासनेमुळे माणूस वासनांच्या जाळ्यात अडवून पडतो व वासनेचा शिकार होतो. म्हणजेच तो स्वत:चा मृत्यूच ओढवून घेतो असे नाही तर माणूस म्हणून तो स्वत:चे अस्तित्व कमावतो. कवीला यात त.सिद्धार्थ बुद्धाचे स्मरण त्यासाठी येते परंतु विचारवंत, दार्शनिक बुद्धापेक्षा समाजाच्या डोक्यात सिद्धार्थ बुद्धाऐवजी भगवान बुद्ध जेव्हा विराजमान होतो. तेव्हा सिद्धार्थ बुद्धाची समग्र क्रांतकारी प्रक्रिया बाधित होते. "विचाराला आवाहन करणाऱ्या विवेकवादी बुद्धाचा एकदा भगवान करुन टाकला आणि या क्रियेला यश आले म्हणजे हितसंबंधियांच्या हितसंबधांना मरण नसते. विष्णू हा तर राजाच तेव्हा त्यांची वैभवशाली मंदिरे पुरोहितांच्या राजविलासाचा आधार होतो, पण शंकर स्मशानगामी आहे म्हणून काय झाले? त्यांच्याही नावाने संस्थाने उभी करता येतात. बुद्धाचा भगवान झाल्यावर पुरोहितशाहीला मरण नसते"[५] डॉ. नरहर कुरूंदकर या विचारवंताचे भाष्य लोकशाहीचे संवर्धन करू पाहणाऱ्या अभ्यासकांना बळ देतात तर विवेकी बुद्धाचा भगवान बुद्ध करू पाहणाऱ्यांच्या प्रवृत्तीलाही उघडे पाडतात. ज्यांचे हितसंबंध भगवान बुद्धाशी जुळले आहेत, ते सारे संबंध केवळ गरजा कमी व्हाव्यात म्हणून हितसंबंधियांनी भगवान बुद्धाला कवटाळले नाही तर त्या कवटाळण्यामागे एक सुप्त ईच्छाशक्ती व वासनांचा विलास आहे. पण तो सुप्त आहे. सुप्ततेचा अर्थ उलगडल्यास ते हितसंबंध आर्थिक असल्याचे दिसून येतील. भगवान बुद्धाच्या नावाने विशेष वस्त्रपरिधान करणाऱ्यांचे व्यवहार काय दर्शवते?

माणूस तो कुठल्याही काळातील असो त्याला त्याच्या जैविक गरजा असतात आणि अस्तित्वासाठी गरजांची पूर्ति करावी लागते. मानवी व्यवहाराला प्रत्येक काळात सुरळीत व्यवहार करणारे 'चलन' असते. सध्या जगात वेगवेगळ्या नावानं चलन ओळखलं जातं. ज्याला इंग्रजीत 'करंसी' असं नाव आहे. म्हणजेच सर्व व्यवहार हे 'करंसी'तून होतात. म्हणजेच जीवन व्यवहार पार पाडण्यासाठी व माणून म्हणून दर्जा प्राप्त करण्यासाठी 'चलनी' नाणे फार महत्त्वाचे आहे. ही सारी प्रक्रियाच वर्गव्यवस्थेशी व वर्गीय जाणिवांशी जुळलेली आहे. मंदिरातील पुरोहित असो की आध्यात्मिक गुरु, अलिकडे आध्यात्मिक गुरु हे अध्यात्म उद्योजक म्हणूनच पुढे येवू पाहत आहेत. त्यांची सुप्त इच्छाही अर्थकारणाशी निगडीत आहे. भोळ्या जनतेला भ्रमात ठेवण्यासाठी अध्यात्म अशा शब्दांचा ते आधार घेतात आणि अयव्यवस्थेशी संबंध नाहीच असे दाखवतात. मुळात समाज रचना ही अर्थावरच उभी असते. "कौटिल्याने एकेकाळी प्रस्थापितांची आर्थिक परिस्थिती भक्कम करण्यासाठी अर्थाचा शोध घेतला तर आधुनिक काळात वंचितांची परिस्थिती बदलण्यासाठी कार्ल मार्क्स या विचारवंताने अर्थाचाच आधार घेतला. सर्वांना स्वतंत्र आणि समता हवी असेल तर अर्थरचना बदलावीच लागेल."[६] नरहर कुरूंदकर विवेकी, विचारवंत सिद्धार्थ बुद्धाच्या वैचारिक भूमिकेचा वरीलप्रमाणे विचार करतात. हा विचारच अभिनव म्हणावा लागेल.

"ह्या वर्चस्वतृष्णा होत नाही लोकशाही" कवीचे हे म्हणणे बरोबरच आहे. अमर्याद तृष्णेने लोकशाहीच काय संपूर्ण पृथ्वीच संकटात सापडली आहे. पुरोहित, मंदिर, उद्योग, अध्यात्म उद्योग आणि या सर्वांच्या मुळाशी असलेली 'धर्म' ही संस्था, हिची कोटेकोर चिकित्सा जगभरातील विचारवंतांनी, वैज्ञानिकांनी केली, परंतु भोळाभाबडा माणूस या चिकित्सेपासून दूर राहिला. त्यामुळे तो दारिद्र्यातच बंदिस्त झाला. व ज्याला धर्माचा मतलबी अर्थ कळला अशांनी भांडवलाच्या बळावर व धर्माच्या नावावर कमालीचा लोकसंग्रह वाढवला. हा लोकसंग्रह म्हणजे 'सुरक्षित मतपेटी' ही सुरक्षित मतपेटी लोकशाहीचा गळा आवळू पाहते. म्हणूनच कवी म्हणतो, ''आणि लोकशाहीतले लोकही ते होत नाहीत.''धर्म' हा शब्द गोंडस एखाद्या कोवळ्या बाळासारखा. पण

किती विनाशाचा थरार त्यात अन्युस्यूत आहे, हे इतिहास सांगतो. महाभारताच्या अभ्यासावरून ते उलगडेल. "धर्म म्हणजे संस्कृतीचा जप! किती मोठं थोतांड, महाभारतात अर्थाची महती अनेक ठिकाणी स्पष्ट केली आहे. भीष्माने युधिष्ठिराला उपदेश करताना म्हटले की, सर्व धर्माचा आधारकोश म्हणजे धन हाच आहे. धनाच्या सहाय्याने इहलोक आणि परलोक सिद्ध होतात. हे धर्मवचन आहे धनहीन पुरूष हा असून नसल्यासारखा आहे. युधिष्ठिरानेही वनवास संपल्यानंतर श्रीकृष्णाला आपली व्यथा बोलून दाखवताना म्हटले होते. कृष्णा, धनहीन मनुष्य जिवंत असला तरी तो मेल्यासारखा आहे. धन हा श्रेष्ठ धर्म आहे. असे म्हणतात. "[७] धन आणि धर्म यांच्या अंत:संबंधावर मराठीतील थोर समीक्षक, विचारवंत डॉ.निर्मलकुमार फडकुले यांनी स्पष्ट प्रकाशच टाकला आहे. हा प्रकाश आपल्या मनातील काळोखाला अज्ञानाला ज्याक्षणी नष्ट करेल तेव्हाच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित आणि भारतीय संविधानाला अपेक्षित लोक हेच राजकीय सत्तेचे नायक ठरतील. नाहीतर आयुष्यभर काही करता येत नाही म्हणून फक्त मतदानच करत राहतील.

काही निरीक्षणे–

- कविता केवळ प्रतिमा, प्रतिके यामुळे निर्माण होत नसून शब्दबंधाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.
- वैचारिकतेची कसदार मांडणी कवितेतून प्रकट होते.
- कवितेतून वैश्विक विचारप्रणालीचे दर्शन घडते.
- लोकशाहीला केंद्रस्थानी ठेवून कवितेला व्यापक परिघ प्राप्त झालेला आहे.
- अमर्याद वासनांनी लोकशाहीला बाधा पोचते हा विचार कवितेतून प्रकटतो.
- विभूतीकरण व विवेक यातील स्पष्ट अंतर कवितेतून दिसून येते.
- लोक हेच लोकशाहीतील नायक असतात असा विचार प्रवाह कवितेतून वाहतो.
- कवितेतून विचार व्यक्त होत असतानांही काव्याला बाधा पोचत नाही.
- कविची जीवननिष्ठ जाणिव कवितेतून साकारते.

'कसायांच्या तावडीत सापडलेले लोकशाहीचे जितराब' या कवितेतून वेगवेगळ्या अनुभवाच्या स्तरावरून कवीला आलेला अनुभव सरळ व थेट पद्धतीने त्यांनी शब्दबद्ध केला. ती वैचारिक विधानेच आहेत, पद्यशैलीतून व्यक्त झालेली, मात्र काव्यमूल्य कवीने जपले व जोपासले.

यशवंत मनोहर यांची कविता विद्रोह, बंडखोर प्रवृत्तीची, सामाजिक जाणिवेची कविता म्हणूनच आजवर लोकप्रिय झालेली कविता आहे. प्रस्तुत कविता पुढे पाऊल टाकते व ती अत्तुच्य विचारांची उंची गाठते व समग्र विचारांचे दर्शन घडविते. कवितेतून व्यक्त होणाऱ्या विचारांना वैश्विक व चिरंतन असा वारसा देवून ती विद्यमान शतकातील व वर्तमानातील लोकशाहीच्या सौंदर्याचा वारसा जतन करते यात कुठेही अतिशयोक्ती नाही. 'कसायाच्या तावडीत सापडलेले लोकशाहीचे जितराब' या कवितेतून कविने संवेदनशीलतेने रेखाटलेले चित्र हे 'युगमुद्रेतील विचारशिल्प' ठरावे.

प्रकरण टिपा

१) वसंत पाटणकर, कवितेचा शोध, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०१५ पृ.१७७
२) वसंत आबाजी डहाके : मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई पृ.८
३) तत्रैव पृ. ८२
४) रा. भा. पाटणकर, उद्धृत कवितेचा शोध पृ. १७७
५) नरहर कुरूंदकर : भजन, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन २००० पुणे पृ.१००
६) तत्रैव पृ. ९५
७) निर्मलकुमार फडकुले, चिंतनाच्या वाटा, मेहता पब्लिसिंग हाऊस, मुंबई, २०००, पृ. ७७

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

चंद्रपूर जिल्ह्याशी संबंधीतकृषी उद्योग

प्रा.डॉ. सौ. शरयु मनिष पोतनुरवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय,
चंद्रपुर

सारांश :–
शेतमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना तसेच शेतीला विविध साधनांचा पुरवठा करणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग असे म्हटले जाते. चंद्रपूर जिल्ह्याचा सर्वांगिन विकास साध्य करण्यासाठी गतीमान औद्योगिकरणाची आवयकता आहे. जिल्हा कृषिप्रधान आहे. जिल्ह्यात औद्योगिकरण अल्प प्रमाणात झालेले आहे. अनेक जिल्ह्यांच्या तुलनेत चंद्रपूर जिल्हा थोडा आघाडीवर आहे, परंतु येथील नैसर्गिक संसाधनांचा विचार केल्यास जिल्ह्याचे जे औद्योगिकरण झाले आहे ते मुळीच पुरेसे नाही.
एखादया वस्तूला उपभोक्त्याच्या उपभोगासाठी योग्य रूप देऊन अधिक टिकाऊ करण्यासाठी वेगळे रूप देणे याला श्प्रक्रिया असे म्हणता येईल. शेतीमधील उत्पादनाचे स्वरूप जर पाहिले तर बहुतेक मालाला कमी–अधिक प्रमाणात प्रक्रियेची गरज असते असे दिसून येईल. भारतात एकूण औद्योगिक उत्पादनात कृषि औद्योगिक वस्तुंचे उत्पादन ३३ टक्के आढळते.

दुसऱ्या प्रकारामध्ये, नाशीवंत माल अधिक टिकविण्यासाठी त्यावर प्रक्रिया आवश्यक ठरते. केळावर प्रक्रिया करून पावडर करणे, संत्र्यांचा रस, आंब्याचा रस तसेच वाटाण्यांवर प्रक्रिया करून त्यांना बारमाही उपयोगिता प्रदान करणे इत्यादी गोष्टी वस्तुच्या टिकाऊपणातील वाढ दर्शवितात. म्हणजे प्रक्रिया केल्यामुळे त्या वस्तुची उपयोगिता वाढले. भारतासारख्या अर्थव्यवस्थेत जेथे ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण आहे तेथे ओद्योगिकरण ही महत्वाची आवश्यकता आहे. शेतमाल मुळ रूपात विकण्यापेक्षा प्रक्रिया करून विकल्यामुळे अधिक किंमत मिळते. प्रक्रिया करणारे उद्योजक त्यांच्या सेवेच्या मोबदल्यापेक्षा कितीतरी अधिक पटीने नफा कमावितात.

कृषी क्षेत्राच्या विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टिने अशा प्रक्रिया उद्योगांची स्थापना करण्यासाठी श्शासनाने विविध उपाय योजना आखल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून कृषि क्षेत्राचा विकास व्हावा हा उद्देश आहे. सध्याच्या शेतीची अवस्था पाहता शेतीला पूरक उद्योगाची जोड देणे अपरिहार्य आहे.शेती विकास आणि ग्रामीण अर्थ व्यवहारात गतिमानता निर्माण करण्याचे सामर्थ्य कृषीशी निगडीत उद्योगामध्ये आहे.विकसनशील देशांच्या विकास प्रक्रियेत विशेषत: ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात, कृषी उद्योगांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. विशेषत: ग्रामीण भागात हे उद्योग सुरू होऊ शकतात.
भांडवलाची कमतरता, संघटनांचा अभाव, कौशल्याचा अभाव, श्रम शक्तीचा ज्यादा पुरवठा इत्यादी घटकांमुळे आधुनिक मोठे उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात जाण्याबाबत उदासीन असतात. परंतु कृषी उद्योग मात्र हे अडथळे पार करून विकसित होऊ शकतात.

बीजशब्द :–सर्वांगिन विकास,गतीमान औद्योगिकरण, संसाधनांची उपलब्धता, व्यवस्थापक सल्लागार इत्यादी.

उद्देश :–सर्वांगिन विकास साध्य करण्यासाठी कृषी उद्योग अधिक उपयुक्त ठरु शकतो.

अशा आशेतुन ,गरजेतुनअभ्यास करण्याचा मानस निर्माण झाला.

प्रस्तावना :–चंद्रपूर जिल्ह्याचा सर्वांगिन विकास साध्य करण्यासाठी गतीमान औद्योगिकरणाची आवयकता आहे. जिल्हा कृषिप्रधान आहे. जिल्ह्यात औद्योगिकरण अल्प प्रमाणात झालेले आहे. अनेक जिल्ह्यांच्या तुलनेत चंद्रपूर जिल्हा थोडा आघाडीवर आहे, परंतु येथील नैसर्गिक संसाधनांचा विचार केल्यास जिल्ह्याचे जे औद्योगिकरण झाले आहे ते मुळीच पुरेसे नाही. नैसर्गिक संसाधनांच्या उपलब्धते बरोबरच जिल्हा कृषिप्रधान आहे. त्यामुळे
कृषीवर आधारित उद्योगधंदयाच्या निर्मितीतून जिल्हाचा औद्योगिक विकास अधिक गतीने करणे शक्य आहे.

शोधनिबंध

भारतात एकूण औद्योगिक उत्पादनात कृषि औद्योगिक वस्तुंचे उत्पादन ३३ टक्के आढळते. श्कृषिवर आधारित उद्योगांचे उत्पादन एकूण औद्योगिक उत्पादनाच्या ३२.९९ प्रतिशत आहे, असे अभ्यासपूर्ण विधान श्री. निर्मल गंगुले, व्यवस्थापक सल्लागार, प्रसिध्दी विभाग, दिल्ली यांनी केले आहे. कृषी उद्योग स्थापन केल्यामुळे शेतीचेही व्यावसायीकरण करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

शेतमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांना तसेच शेतीला विविध साधनांचा पुरवठा करणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग असे म्हटले जाते. श्शेती आणि संबंधीत व्यवसायांचे उत्पादन कच्चा माल म्हणून प्रत्यक्षपणे प्रक्रियेच्या पहिल्या अवस्थेत जे उद्योग वापरतात आणि ज्यांच्या कार्यामुळे ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाला महत्वपूर्ण हातभार लागतो तसेच जे उद्योग शेतीला लागणारी साधने प्रत्यक्षपणे पुरवितात त्यांना कृषी उद्योग असे म्हणता येईल, असे विजय कविमंडन म्हणतात.एखादया वस्तूला उपभोक्त्याच्या उपभोगासाठी योग्य रूप देऊन अधिक टिकाऊ करण्यासाठी वेगळे रूप देणे याला श्प्रक्रिया असे म्हणता येईल. शेतीमधील उत्पादनाचे स्वरूप जर पाहिले तर बहुतेक मालाला कमी–अधिक प्रमाणात प्रक्रियेची गरज असते असे दिसून येईल. ग्राहकाला तेल मिळण्यासाठी तेलबीयांवर प्रक्रिया करावी लागते. उसावर प्रक्रिया केल्याशिवाय गुळ किंवा साखर मिळत नाही. कापसाची रूई व गाठी केल्यानंतरच तो गिरण्यांमध्ये जाऊन सूत व कापड तयार होते. धानावर प्रक्रिया करून तांदूळ निर्माण होतो. ही सर्व उदाहरणे दाखवितात की मूळ वस्तुला उपभोग्य स्वरूप येण्यासाठी प्रक्रिया आवश्यक असते. दुसऱ्या प्रकारामध्ये, नाशीवंत माल अधिक टिकविण्यासाठी त्यावर प्रक्रिया आवश्यक ठरते. केळावर प्रक्रिया करून पावडर करणे, संत्र्यांचा रस, आंब्याचा रस तसेच वाटाण्यांवर प्रक्रिया करून त्यांना बारमाही उपयोगिता प्रदान करणे इत्यादी गोष्टी वस्तुच्या टिकाऊपणातील वाढ दर्शवितात. म्हणजे प्रक्रिया केल्यामुळे त्या वस्तुची उपयोगिता वाढले.

भारतासारख्या अर्थव्यवस्थेत जेथे ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण आहे तेथे ओद्योगिकरण ही महत्वाची आवश्यकता आहे. शेतमाल मुळ रूपात विकण्यापेक्षा प्रक्रिया करून विकल्यामुळे अधिक किंमत मिळते. प्रक्रिया करणारे उद्योजक त्यांच्या सेवेच्या मोबदल्यापेक्षा कितीतरी अधिक पटीने नफा कमावितात.

जसे – बटाटे, ठोक बाजारात विकल्यास फारशी किंमत प्राप्त होत नाही परंतु त्यापासून तयार होणारे वेफर्स मात्र कितीतरी पट महाग असतात. बटाटयावर केलेल्या प्रक्रियेमुळे हा नफा होत असतो. उदा. साखर कारखाना, दुध उत्पादने, ब्रेड, बिस्किट ही सर्व प्रक्रिया उत्पादने अधिक नफा व रोजगार मिळवुन देतात.

कृषी क्षेत्राच्या विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टिने अशा प्रक्रिया उद्योगांची स्थापना करण्यासाठी श्शासनाने विविध उपाय योजना आखल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून कृषि क्षेत्राचा विकास व्हावा हा उद्देश आहे. श्सध्याच्या शेतीची अवस्था पाहता श्शेतीला पूरक उद्योगाची जोड देणे अपरिहार्य आहे.शेती विकास आणि ग्रामीण अर्थ व्यवहारात गतिमानता निर्माण करण्याचे सामर्थ्य कृषीशी निगडीत उद्योगामध्ये आहे.

विकसनशील देशांच्या विकास प्रक्रियेत विशेषत: ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात, कृषी उद्योगांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. विशेषत: ग्रामीण भागात हे उद्योग सुरू होऊ शकतात. भांडवलाची कमतरता, संघटनांचा अभाव, कौशल्याचा अभाव, श्रम शक्तीचा ज्यादा पुरवठा इत्यादी घटकांमुळे आधुनिक मोठे उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात जाण्याबाबत उदासीन असतात. परंतु कृषी उद्योग मात्र हे अडथळे पार करून विकसित होऊ शकतात.

१श्शेती विकास :

श्शेतीच्या उत्पादन तंत्रातील सुधारणांमुळे तिचे व्यापारीकरण होण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. परिणामत: शेतमालावर आधारित प्रक्रिया उद्योगांना अधिक वाव मिळाला आहे. आणि महत्वाचे असे की, जेथे कृषी उद्योग स्थापन झाले तेथे शेतीच्या लागवडीची परंपरागत पध्दती जाऊन आधुनिकीकरणाला सुरूवात झाली. निर्वाह शेतीचे रूपांतर व्यापारी शेतीत करणे व ग्रामीण क्षेत्राचा विकास साध्य करणे, कृषी उद्योगामुळे शक्य झाले.

२ ग्रामीण भागात रोजगाराची निर्मिती :

कृषी उद्योगामुळे ग्रामीण बेकारीच्या समस्येचे गांभीर्य निश्चितपणे कमी होऊ शकते.

३ कच्च्या मालाचा पुरवठा :

कृषी उद्योगांचा फायदा म्हणजे कच्चा मालाच्या ठिकाणाजवळ उत्पादन सुरू केले जाऊ शकते. कापूस, तेलबीया, कडधान्य, धान, ऊस इत्यादी पिकांवर प्रक्रिया करणारे उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात सुरू करणे शक्य होते. जर असे उद्योग स्थापन झाले तर त्यांचा चांगला परिणाम शेतीच्या उत्पादकतेवर होतो.

४ खेडयांचे अस्तित्व टिकविणे :

वाढत्या औद्योगिकरणाबरोबर शहरीकरणात वाढ होते व त्यामुळे काही गंभीर प्रश्न निर्माण होतात. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या एका अभ्यासात म्हटले आहे की, श्ग्रामीणांचीश्शहरांकडील धाव अशीच सुरू राहिली तर खेडयांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होईल. काँक्रीटची जंगले वाढविणाऱ्या शहरांपेक्षा खेडयांना स्वत:ची अशी निश्चित प्रतिमा आहे व ती जपण्याचे आवश्यक काम कृषी–उद्योग करू शकतात.श

५ इतर फायदे :

कृषी उद्योगासाठी कमी भांडवल लागते आणि भांडवलाची कमतरता असणाऱ्या विकसनशील देशांना कृषी उद्योग हे वरदान ठरतात. कौशल्य व उत्पादन तंत्राची फारशी उच्च पातळी नसलेल्या भागातही ते सुरू करता येतात. अशा उद्योगांच्या निर्मितीकरिता अद्ययावत तंत्रज्ञानाची फारशी आवश्यकता नाही म्हणून आयातीचा खर्चही करावा लागत नाही. चवथ्या पंचवार्शिक योजनेपुर्वी कृषी उद्योगांचा समावेश ग्रामोद्योग व लघुउद्योगांच्या गटात करण्यात आला होता. पुढे मात्र त्यांना स्वतंत्रस्थान देण्यात आले. व त्यांच्या विकासासाठी विशेष धोरण ठरविण्यात आले. श्प्राचीन काळात हिंदूस्थानचा जो उच्च दर्जाचा आर्थिक विकास झाला तो मुख्यत: कुटीरउद्योगामुळे झाला, असे इतिहासाचा दाखला दर्शवितो. १९७९–८० मध्ये सहा प्रमुख मोठया कृषी उद्योगांमध्ये गुंतविलेले भांडवल एकूण भांडवलाच्या केवळ १६ टक्के होते, परंतु त्यांचा एकूण उत्पादनातील हिस्सा ३१ टक्के, तर ओद्योगिक रोजगारातील हिस्सा ४३ टक्के होता. कृषी उद्योगाच्या उन्नतीचा प्रभाव हा देशाच्या उत्पादन वृध्दीवर होतो. यावरून त्याचे महत्व विशद होते.

चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये कृषि प्रक्रिया उद्योगांची संख्या १९९० मध्ये ६१६५ इतकी असून त्यात १९९८ मध्ये ६६ टक्के वाढझालेली आहे. जिल्ह्यातील एकूण कृषी प्रक्रिया उद्योगांपैकी १९९० मध्ये ग्रामीण भागातील उद्योग ९४ प्रतिशत परंतु १९९८ मध्ये ९२ प्रतिशत आढळतात आणि नागरी भागातील हे प्रमाण अनुक्रमे ६ टक्के व ८ टक्के इतके आहे. तुलनात्मकदृष्टया नागरी भागातील कृषी उद्योगाचे प्रमाण १९९० च्या तुलनेत १९९८ मध्ये वाढलेले आहे जिल्ह्यातील कृषी प्रक्रिया उद्योगात १९९० मध्ये एकूण ८४०३ कामगार होते. त्यात १९९८ मध्ये ७९ टक्के वाढझाली एकूण कामगारापैकी ग्रामीण भागातील कामगाराचे प्रमाण १९९० मध्ये ९३ टक्के होते ते १९९८ मध्येसुध्दा तितकेच आहे त्याचप्रमाणे नागरी भागातदेखील १९९० व १९९८ या दोन्ही वर्षी कामगाराचे प्रमाण ७ टक्के आढळते

प्राचिन काळी ब्रिटिशांची सत्ता प्रस्तापित झाल्यानंतर काही वर्ष भारतामध्ये लघु व कुटिर उद्योगांचे अस्तित्व आढळते. ब्रिटिश कालखंडात ते उद्योग मोडकळीस आलेत. १९२५ नंतर मात्र विशेषत: टॅरिफ कमिशनच्या शिफारशीनंतर नविन उद्योग ब्रिटिशांनी स्थापन करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला. श्स्वराज्याच्या चतु:सुत्रीत बहिष्कार व स्वदेशी या दोन कार्यक्रमांचा त्यांनी अंतर्भाव केला. परदेशी माल न वापरता लोकांनी स्वदेशी माल वापरावा म्हणजे देशात नवनवे कारखाने निघू लागतील व पर्यायाने देशाची आर्थिक स्थिती सुधारेल अशी लोकमान्य टिळकांची भुमीका होती.

तक्ता क्रमांक १

जिल्ह्यातील प्रमुख उद्योग गटानुसार नियमित काम करणाऱ्या कामगारांच्या संख्येतील बदलाचे प्रमाण

अ.क्र.	वर्गिकरण		१९९०	१९९८
१	कृषी	ग्रामीण	१००	१७९.२७
		नागरी	१००	१७९.४४
		एकूण	१००	१७९.२८
		ग्रामीण	१००	२३७.३६

(शेकडा प्रमाण)

	२	**खाणकाम**	**नागरी**	१००	९८.०८
			एकूण	१००	११०.१८
	३	**वस्तुनिर्माण**	**ग्रामीण**	१००	८९.१७
			नागरी	१००	५७.७२
			एकूण	१००	७५.९८

तक्ता क्रमांक २

जिल्ह्यातील प्रमुख उद्योग गटानुसार उद्योग परिमाण

अ.क्र.	वर्गिकरण		१९९०	१९९८
१	कृषी प्रक्रिया उद्योग	ग्रामीण	५८०० **(९४.०८)**	९४२२ **(९२.१०)**
		नागरी	३६५ **(५.९२)**	८०८ **(७.९०)**
		एकूण	६१६५ **(१००)**	१०२३० **(१००)**
२	खाणकाम व खनिज उत्पादन	ग्रामीण	५६ (३२.९४)	६२ (७९.४९)
		नागरी	११४ (६७.०६)	१६ (२०.५१)
		एकूण	१७० (१००)	७८ (१००)
३	वस्तुनिर्माण	ग्रामीण	८४१९ (८१.४८)	६३४९ (७४.९४)
		नगरी	१९१४ (१८.५२)	२१२३ (२५.०६)
		एकूण	१०३३३ (१००)	८४७२ (१००)

आधार :– अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई

सामाजिक व आर्थिक समालोचन, चंद्रपूर जिल्हा १९९०–९१ ते २००४–०५ व २००५–०६

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि जल धोरण

प्रा. डॉ. किशोर भारत कुडे
फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क,
गडचिरोली

प्रस्तावना :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सुरुवातीपासुन अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व चिंतक राहीले आहेत. १९२० च्या दशकात ईस्ट इंडिया कंपनीचे व्यवस्थापन आणी वित्त,ब्रिटिश भारतातील प्रशासन व वित्तव्यवस्थापन, भारतातील जमिन धारणा व उपाय आणि रुपयाची समस्या या विषयावरचे प्रबंध लिहुन अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रात उल्लेखणीय सहभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी नोंदविला त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा केंद्रियबिंदु सामान्य माणुसच राहीला आहे. सता.संपत्ती,प्रतिष्ठा नसलेल्या दलित, गरीब सामान्य माणसांचे हीत त्यांच्या चिंतेचा विषय होता.म्हणुन ते म्हणतात,'गरीब माणसांचे हित जोपासण्यासाठी केवळ बाजार यंत्रणेवर अवलंबुन राहु नये. बाजार यंत्रणेबरोबरच अर्थव्यवस्थेत शासनाचा हस्तक्षेप हवा.' त्यासाठी त्यांचा आग्रह हाता, कल्याणबारी राज्यव्यवस्थेत सामान्य जनतेसाठी शिक्षण, आरोग्य व सार्वजनिक सेवा पुरविण्याची जबाबदारी शासनाने स्वीकारली पाहिजे यावर त्यांचा भर होता. म्हणूनच की, काय व्हाईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे श्रम खाते होते. ऊर्जा व सिंचन खाते जोडीला होते. म्हणून १९९३ साली जल आयोगाने 'आंबेडकरांचा जलविकासातील सहभाग' नावाचा गौरवगंथ काढला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंत्री असतांना जल आयेग, विद्युत आयोग, श्रम आयोग स्थापन झालेत. भारतातील सामान्य माणसाच्या हिताच्या दृष्टीने शेती, पाणी, विद्युत व वाहतुकीची चिंता त्यांनी वाहिली. १९४–४६ च्या दरम्यान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आणि नदीखोरे नियोजनाचा विचार मांडला होता. १९४५ साली जलमार्ग, जलसिंचन, नौकानयन आयोग स्थापित करण्यात आला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील नदीखोऱ्यात प्रादेशिक विकासासाठी जनलसंपत्तीचा बहुउद्देशीय वापर हाच नवीन जलनितीचा प्रमुख उद्देश असायला पाहिजे, असे आंबेडकरांनी दि. २३ ऑगस्ट १९४५ ला झालेल्या दामोदरखोरे विकासाच्या कलकत्त्यातील दुसऱ्या परिषदेत सांगितले होते.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या परिषदेत दोन गोष्टी मांडल्यात, जलसिंचन आणि विद्युत निर्मिती. जलसिंचनामुळे दुष्काळावर मात करता येईल आणि विद्युत निर्मितीमुळे औद्योगिक विकास होईल, असे त्यांचे ठाम मत होते. यावरून लक्षात येते की, दामोदरखोरे विकासाच्या पायाभरणीत त्याचा सहभाग किती मोठा आहे.

दामोदर खोर, महानदी खोरे, सोननदी आदी खोऱ्यात विकास नियोजनातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा फार मोठा सहभाग आहे दि. ८ नोव्हेंबर १९४५ ला झालेल्या ओरीसा राज्यातील हिराकुंड प्रकल्पाच्या परिषदेचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यक्ष होते. नदीच्या पाण्याचे संरक्षण करायचे, तर नदी किनाऱ्यावर भर घालून चालणार नाही. पाण्यो साठे निर्माण करून कालव्याद्वारे शेतीला पाणी पोहचविले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकरांनी नदीखोरे नियोजन, जैवविविधता, पाणलोट, पर्यावरण, शती विकास पुढे ठेवून धरणाचा विचार केला होता. धरणाच्या सोबतच ज्या धरण प्रकल्पात ज्यांची शती, घरे, जातात, ज्यांची वित्त व संपत्ती विषयक हानी होते. त्यांच्या पुनर्वसनाचा विचारही डॉ. बाबासाहेब पुरनियंत्रणाला व शेतीच्या विकासाला आणि औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली; परंतु सभोवतालची खेडी नष्ठ होतील. फायदा बंगालला होईल आणि नुकसान बिहारराज्याचे होईल. निव्वळ नुकसान भरपाई देणे एवढीच जबाबदारी धरण बांधणाऱ्या संस्थेची असून नये, असे त्यांचे मत होते. दि. २२ एप्रिल १९४६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या सभेत पुनर्वसनावर चर्चा करण्यात आली होती. टेनेसेखोरे प्राधिकरण मंडळाने धरणग्रस्तांसाठी जी पुनर्वसनाची योजना आखली होती. त्या धर्तीवर पुनर्वसन झाले पाहिजे, असे डॉ. आंबेडकरांनी सभेत सुचविले होते. प्रकल्पग्रस्तांना उपजिविकेचे साधन म्हणून शेतजमीन देणे आवश्यक आहे. शेतजमीन खरेदी करण्यासाठी वित्तीय सहाय्यता देण्याची शिफारस डॉ. आंबेडकरांनी केली होती. धरणग्रस्तांच्या मुलांचे शिक्षण, निवारा व चांगले वातावरण बहाल

करण्याचे नियोजन आखण्यावर डॉ. आंबेडकरांचा कटाक्ष होता. आज प्रकल्पग्रस्तांच्या प्रश्नावर देशभर जी चर्चा होत आहे. ती आंबेडकरांनी स्वतंत्र्यापूर्वी केली होती. हे शासनाने व भारतीय समाजाने लक्षात घेण्याची गरज आहे.

१९३५ च्या काळात आंतरराज्य विषयाबाबत अंमलबजावणी करण्याची तरतूद नव्हती. केंद्रसरकारला जल धोरणाबाबत व्यवस्थेंली कोणताच अधिकार दिला नव्हता. यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फार नाराज होते. दि. २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संविधानाचा मसुदा सादर करण्यात आला तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतं. जलधोरण ठरविण्यावर भर दिला होता. आंतरराज्य नद्यांच्य विकासाबाबत आंबेडकरांनी नदीखोरे निहाय विकासाची संकल्पना मांडली होती. नदी खोरे प्राधिकरणाची स्थाना स्वतंत्र भारताच्या संविधानात त्यामुळे दिसुन येते. रेल्वे वाहतुक सव जलवाहतुकीचे ते समानपातळीवर पुरस्कर्ते होते. शेती, पाणी, जलवाहतुक, मस्यव्यवसा व पर्यावरणीय दृष्टीकोण ठेवूण पाणी नियोजनाचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला होता. त्यासाठी संघर्षही केला. भारत शासनाने भारताच्या विकासासाठी नदी खोऱ्यांच्या विकासावर भर द्यावा एवढेच सांगावेसे वाटते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जमीनीवर राहुन परिवर्तनाचे स्वप्न बघत होते. त्यांनी सामाजिक प्रश्नासाठी जसे अनेक संघर्ष केले. तसेच शासन प्रशासनात संधी मिळाली तेव्हा प्रशासकीय जबाबदाऱ्याही सांभाळलेल्या आहेत. ब्रिटीश व्हाईसरॉयच्या सल्लागार मंडळात बाबासाहेब आंबेडकरांकडे श्रम. जलसिंचन, ऊर्जा खात्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. त्यांनी जल संवर्धनाचे धोरण विकसित केले. नदीखोऱ्यात विकास करण्यासाठी नदीखोरे प्राधिकरण व महामंडळाची निर्मिती झाली. जलस्त्रोताचा विकास संचन आणि भूसूधारणा यासाठी व्हावा. शेती आणि उद्योग मागास अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी मोलाची भुमिका वठवू शकतात. म्हणून त्यांनाही जलस्त्रोताचा लाभ असावा. देशातील विद्युत पुरवठ्यास जलविद्युत निर्मितीच मोठा हातभार लागेल. अशीही त्यांची कल्पना होती. ग्रामीण आणि किनारपट्टीवरील वाहतुक व दळणवळण सेवा नदीजोड प्रकल्पातुन विकसित होईल, अशीही त्यांची कल्पना होती. त्यांच्या या कल्पनाविश्वात कुठेही पाण्याला क्रयवस्तु मानुन त्याचे हक्क कॉर्पोरेट कंपन्यांना विकण्याचे सूत्र नव्हते.

जलसिंचनआणि बहुउद्देशीय नदी घाट योजनेवरील योगदान :

१९४२ च्या जुलैमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्हाईसराय कौन्सीलमध्ये श्रम विभागाचा कार्यभाग सांळाळला, त्यांच्याकडे श्रम खात्याव्यतिरिक्त आणखी बरीच खाती होती. त्यात कोळसाखाणा, पाणीपुरवठा, वीज इत्यादी महत्वाची खाती श्रम मंत्रालयाला जोडली होती. २६ जुलै १९४३ या दिवशी 'स्टेटमध्ये' मध्ये फार मोठी बातमी आली, दामोदर नदीला महापूर आला. या पुरामुळे अपरिमित नुकसान झाले. ७० खेडी आणि जवळपास १८,००० घरांचे नुकसान या महापुरामुळे झाले या भागात होते.

टेनिसी नदीवर बांध आणि वीजनिर्मिती जलसिंचन असा (मल्टीपरपज प्रोजेक्ट) प्रथम जगात अमेरिकेने तयाार केला. त्यातून जल वाहतुक, वीज उत्पादन, पूर नियंत्रण जससाठा तयार करून अमेरिकेने निर्माण केलेल्या नदीघाटी योजना जगाासमोर आल्या. त्यातून दामोदर व्हॅली कॉरपोरेशन, नॅशलन इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेट, कॉरपोरेशन, फर्टिलायझर कॉर्पोरेशन सिड कॉर्पोरेशन अशा संस्था भारतात उदयास आल्या. अर्थात या सर्व संस्था मंजूर मंत्रालयात उभारण्यात आल्या, ज्यांचे मुख्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. तसेच सेन्ट्रल वाटरवे इरिगेशन, नेव्हीगेशन कमीशनसुध्दा निर्माण करण्यात आले. (सी. डब्ल्यु. आय. एन. सी.) १९४५ र्पयत ही महान कामगिरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली. ओरीसाचे एक महान नेते डॉ. हरेकृष्ण मेहता यांनी जेलमधून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पत्र पाठविले आणि विनंती केली., की दामोदर नदी प्रमाणेच महानदीवरसुध्दा अशाच प्रकारचे धरण बांधावे. या संबंधीचा विचार करण्यासाठी ओरीसातील कटक येथे एका सभेचे आयोजन केले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी जास्तीतजास्त भर जलसिंचन, जलमार्गावर दिल्याचे आढळते. तसेच पुरनियंत्रणावर अणुशक्तीद्वारे कसे नियंत्रण करता येईल यावरही मुलभूत विचार मांडले आहेत. आहेत. १९५२ मध्ये लोकसभेत चर्चा होत असतांना भारतात बहुउद्देशीय नदीघाटी योजनेचे श्रेय पंडित नेहरूंना देण्याचा प्रयत्न झाला; परंतु डॉ. मेघनाथ शहा यांनी स्पष्टपणे सभागृहात सांगितले, सांगितले, की भारतात बहुउद्देशीय नदीघाटी योजनांची मुहूर्तमेढ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रोवली आहे; तेव्हा संपूर्ण सभागृहाला डॉ. आंबेडकरांच्या योगदानाची कल्पना आली.

जमीन सुधारातील जल व्यवस्थापन :

जागतिकीकरणाच्या झपाट्यामध्ये जमीन ही संकल्पना हद्दपार केल्याचे अनेक संकेत व निरीक्षणे मिळतात. तरी स्वातंत्र्यातंरच्या चाळीस वर्षांमध्ये ही संकल्पना ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृमिक उपथापालथ घडवून आणणारी एक परिणामकारक घटक म्हणून कृतिशील होती. आंबेडकरांनी या ग्रामीण क्षेत्रातील वसाहतीयुक्त खेड्यांना 'असमानतांची गटारे' असे संबोधलेले दिसुन येते. त्यातही आर्थिक असमानतांचा विचार केल्यास असे आढळते, की या भारतीय खेड्यांमध्ये उत्पादनाची साधने मोठ्या जीमनदारांकडे पुर्णपणे केंद्रीकृत झाली होती व सर्वहारा शोषित–वंचित –बहिष्कृत समाज हा पूर्णपणे साधनहीन होता. हे चित्र आजही फारसे बदलले असल्याचे आणवत नाही, हे सत्य आहे.

सविधानाच्या दृष्टिक्षेपातील 'जमीन सुधार' हा देशातील ग्रामीण क्षेत्रातील सर्व प्रकाच्या विषमता व विशेष करून सामाजिक व आर्थिक असमानता संपुष्ठात आणण्याच्या उद्देशाने प्रेरीत होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या जमीन सुधारांचे सुतोवाच आपल्या राज्य समाजवादाच्या बहुचर्चित संकल्पनेत पूर्वीच करून ठेवले. या जमीन सुधारण्याचे उद्दिष्ट केवळ ग्रामिणच नव्हे, तर ग्रामीण व शहरी या दोन्ही भागातील असमानतेची प्रचंड दरी कालबध्द कार्यक्रमातून हळूहळू का होईना, कमी होऊन ती नष्ट व्हावी असेही असणे गैरलागू नव्हते. हे त्यावेळी कठीण व स्वप्नसत वाटत असले, तरी ते अशक्य नव्हते याची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांच्यासारख्या द्रष्टया अर्थतज्ञांना होती. म्हणूनच त्यांची जमीन सुधाराचा आग्रह कायमस्वरूपी दिसून येतो.

देशात जमिण सुधार हा जमीन वितररणापर्यनच मार्यादित ठेवला गेला ही वस्तुथिती आहे. जमीन वितरणाच्या मर्यादित ठेवला गेला ही वस्तुस्थिती आहे. जीमन वितरणाच्या कुळ कायदे, कमाल भूधारणा (सिंलींग), भूदान व जबरनजोत या चारही माध्यमांमध्ये जमीन वितरण ही प्रथम कृती असल्यामुळे तिला प्राधान्य दिले गेले व ते एका मर्यादेपर्यंत संयुक्तिक होते. मात्र जमिनीसंदर्भातील इतर सुध्दा कार्यक्रमाचा विचार यावेळी केला गेला नाही ही वस्तुस्थिती आहे. एक समाजभिमुख अर्थतज्ञ म्हणून आंबेडकरांचा जीमन सुधाराबाबत दृष्टीकोन व पार्श्वभूमी म्हणून समजून घेणे आवश्यक ठरते.

त्यांच्या मतानुसार शेती ही राष्ट्रीय उद्योग म्हणून स्थापित होण्याची गरज आहे. म्हणजेच जमितीची मालकी ही सरकारची असावी आणि जे लोक शेतीत काम करण्याची इच्छूक असतील सामुहिक, सामुदायिक किंवा गटशेती पध्दतीने जमीन करावी, जेणेकरूण ग्रामीण क्षेत्रामध्ये जमीनदार; सीमात शेतकरी व शेतमजूरांच्या स्वरूपात असलेल्या प्रचेड उतरंड व त्यातून निर्माण झालेली भीषण असमानता कायमस्वरूपी नष्ठ होईल. ज्यांना शेती करायची असेल त्यांना जमीन वितरण वरील शेती पध्दती अंतर्गत करण्यात शासनाने पुढाकार ध्यावा. यादृष्टीने सर्वप्रथम त्यांच्या जमिनी जिथे असतील तिथेच त्यांच्या मिश्र वसाहती बसवाव्यात, जेणेकरून ग्रामीण क्षेत्रामध्ये अस्तित्वात असलेल्या जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन करण्याच्या दृष्टीने भारतीय समाजाचे पाऊन पडेल. ज्यांना शेती करायची असेल त्यांना शेती–प्रशिक्षण, पैसा उभा करण्याचे व तो टिकवून ठेवण्याचे व्यपहारिक शिक्षण सरकारने द्यावे. त्यांना किमान तीन वर्षे पुरेल इतका (शेती कसण्यासाठी व कुटुंब पोसण्यासाठी) पैसा शासनाने द्यावा. शेतीसाठी लागणारी उत्पादन साधने–बियाणे, खते, सिंचनसुविधा, दळणवळण, बाजार, प्रत्यक्ष (कर्जे) शेती प्रक्रियांवर आधारित छोटे उद्योग– धंदे, व्यवसाय व ग्रामीण, शतेतळी, गावतळी, जोडरस्ते, पांदणरस्त्यांची निर्मिती, शेतीवर आधिरित कौशल्य–तंत्रज्ञान विकसित करणाऱ्या संस्था, ग्रामीण रोजगार क्षमता वाढवण्यावर प्राधान्य, हया सगळया शेती क्षेत्रातील आधारभूत संरचना निर्माण करण्याची नैतिक व संवैधानिक जबाबदारी शासनाचीच आहे, असे स्पष्ठ संकेत आंबेडकरांची दिले होते. आजे याप्रमाणेच जमीनसुधार देशात झाला व तो अद्यापही सुरूच आहे, अशा प्रकारची भूमिका अनेक तज्ञ व राजकीय नेतृत्व घेत असेल, तरी ते अर्धसत्यच प्रदर्शित करणारी भूमिका ठरते. कारण या सगळया सुधाराचा एक कालबध्द कालावधी असला पाहिजे तरच तो परिणामकारक व फलदायी ठरणारा असू शेकतो, असे आंबेडकरांना वाटत होते. जमीन वितरणानंतरचे असे अत्यावश्यक सुधार कालबध्द पध्दतीने देशात येऊ शकले नाहीत म्हणूनच हा कृतिकार्यक्रम प्रभावी ठरण्याऐवजी निष्प्रभ व म्हणूनच अयशस्वी ठरल्याचे निष्कर्ष पुढे येतात.

शेती क्षेत्रामध्ये सिंचनसुविधा हा अत्यंत प्रभावी व परिणमकारक घटक मानला जातो. या घटकामुळे शेतीची उत्पादकता किमान अडीच ते तीनपट वाढण्याच्या शक्यता निर्माण होतात. आंबेडकरांचे या संदर्भातले चिंतन लक्षत घेता असे दिसते की, आंबेडकरांनी १९४२ ते १९४६ या काळात केंद्रामध्ये श्रम, जल व विद्युत विकासासाठी धोरण ठरविले, केंद्रात प्रशासकीय

यंत्रणा निर्माण केली, विद्युत पुरवठा विभाग केला. महत्वाचे म्हणजे दामोदर, हिराकुंड व सोन नद्यांवरील धरणे बांधण्याची प्रक्रिया सुरू केली. त्या काळी कोणत्याही, क्षेत्रांमध्ये काम करणारी स्वीकारणारी व्यक्ती ही त्या क्षेत्रातली सखोल तज्ञ असावी ही इग्रजी सरकारची आवश्यक अट होती; म्हणजेच आताच्यासारखी राजकीय पार्श्वभूमी ही अहर्ता म्हणून वापरण्याची इंग्रज सरकारची वृत्ती नव्हती, हे वेगळे सांगण्याची खेरे तर गरज नाही. यावरून बाबासाहेबांची योग्यता व मूनलभूत कार्य लक्षात येते. आंबेडकरांचे देशातील बहुउद्देशीय जल प्रकल्पात इतके योगदान असूनही त्यांचे विशाल जल प्रकल्प ही पहिली आवड नव्हती, हे लक्षात घेणे आव्हश्यक आहे. त्यांनी ग्रामीण क्षेत्रातील सिंचसुविधेचासुध्दा विचार करतांना जलमार्गाचा विकास हया दोन बाबी केद्रस्थानी मानल्या होत्या. त्यांच्या या चिंतनातून भारतीय ग्रामीण क्षेत्राला शेततळी, गावतळी, छोटया, मध्यम, मोठया नद्यांजोड प्रकल्प, सौरऊर्जा अशा अनेक शेतकऱ्यांसाठी संजिवनी ठरू पाहणाऱ्या योजना उदयास येण्याची क्षमता आहे आणि हे सगळे जमीन सुधार ज्या परिक्षेत्रात समाविष्ठ करायचे पाहिजे अशी त्यांची आग्रही भूमिका दिसुन येते. अर्थातच अशा जमीन सुधारांकडे शासनाचे समाजाचे व नेतृत्वाचेसुध्दा प्रचंड दुर्लक्ष होत आहे. अशी निरीक्षणे दृष्टीक्षेपात येतात. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी या दुर्लक्ष होत आहे. अशी निरीक्षणे दृष्टीक्षेपात येतात. डॉ. अमर्त्य सेन यांनी तर जमीन सुधरांकडे अक्षम्य दुर्लक्ष असे निरिक्षण नोंदवल्याचे दिसून येते. त्यांनी या दुर्लक्षाचा प्रत्यक्ष संबंध दारिद्रयाशी जोडला आहे. आंबेडकरांनी सुध्दा ग्रामिण क्षेत्रातील दारिद्रय निर्मुलनावर एकमात्र उपाय म्हणून अशा 'जमीन सुधारांकडे' पहिले होते. असा 'जमीन सुधार' स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षातसुध्दा जन्म घेऊ शकत नाही. दु:खद वस्तुस्थिती जाणून घेणे म्हणूनच महत्वाचे आहे.

जमिन सुधाराकरिता बरेच अनुकून मुद्दे अस्तित्वात आहेत, उदा. पर्याप्त कृषी पर्जन्य स्थिती, राजकीय स्थिती, शक्तीशाली उपभोक्त्यांचा आधार इत्यादी दुसरीकडे प्रतिकुल मुद्यांचीसुध्दा कमतरता नाही, उदा. कमजोर व प्रभावीत पुरवठा, प्रभावी श्रृंखला, उपभोक्यांच्या उत्पादनाचा अभाव, सिंचन व उर्जेसारख्या पायाभूत उद्योगांचा न झालेला विकास, किंमत वाढीची कमी पातळी, पीक कापणीमधील हानी, अशिक्षित–अप्रशिक्षित मजूरवर्ग प्रभावी सुधाराकरिता या दोन्ही प्रकारच्या मुद्यांवर चिंतन करण्याची गरज आहे.

भारतातील सिंचनातील दुरवस्था निश्चिताच गंभीर स्वरूपाची आहे. अजुनही देशात ग्रामीण क्षेत्रातील ४० प्रतिशत लोकांना पिण्याचे पाणी पर्याप्त प्रमाणात मिळत नाही. म्हणजेच पिण्याच्या शुध्द पाण्याचा प्रश्न आपण अजूनही निर्णायकपणे सोडवू शकलो नाही. २००४ पर्यत अनेक अस्तित्वात असलेल्या योजनांदृवारे हा प्रश्न निकालात काढू असे आमचे उद्दिष्ठ होत; मात्र अनुनही ८ प्रतिशत पाण्याचे घरगुती स्त्रोत आच्छदित नाहित. पुर्वी जलस्त्रोत माथ्यांकडून सखल भागाकडे बंधाऱ्यादृवारे अडवून धरणाची लोकनिती हाती. ती आता जवळपास उलटया दिशेने म्हणजे उताराकडून माथ्यांकडे नेण्याचे शासकीय धोरण आहे. त्यामुळे देशातीजल शहरी क्षेत्राला, त्यातील उद्योगाला पाणीपुरठा करण्यासाठी व त्या उर्जेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठीच मोठमोठी धरणे आम्ही बांधत आहोत. ग्रामीण क्षेत्राला पाणीपुरवठा करण्यासाठी व शेतीला पाणीपुरवठा करण्यासाठी याचा उपयोग अगदी नाममात्र किंवा कागदोपत्री स्वरूपाचा आहे. असे दिसते. त्याचप्रमाणे सिंचन क्षेत्रातील भूक्षरीत हात असलेली भूमी, पाण्याचा वाढता उत्पादनखर्च, भूजलपातळीतील पाण्याच्या स्त्रोताचे वाढते दोहन, पाण्यात मिसळत असलेली रासायनिक खते, औषधे व मानवी मलमूत्र तथा जनावरांचे मलमूत्र असे आरोग्याला व पर्यावरणाला अत्यंत हानीकारक अशा पदार्थाचे मिसळन हीआमच्यासमोरील मोठी आव्हाने सतत वाढत आहेत,असेच निष्कर्ष काढले जाऊ शकतात.त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील असंतोष आता सुप्त अवस्थेत असला, तरी जलसिंचणातील सूविधाअभावी शेतीतील उत्पादकता मोठया प्रमाणात प्रभावित होत आहे.याविषयीची जाणीव–जागृती पूढे निर्णायक ठरणार आहे. ग्रामिण क्षेत्रात ना पाणि, ना जमिन,ना उर्जा अशा अत्यंत भयावह अवस्थेत हा ग्रामिण समाज असंख्य असमानतांसह जीवन जगत आहे,हे समजुन घेणे आवश्यक आहे.

आज जमीन सुधारातील जलव्यवस्थापन व इतर मुद्देसुध्दा शेती विकासात समाविष्ठ असल्याची ग्वाही दिली जत असली; तरी मुळात जमीन सुधार व शेती विकास ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, हेसुध्दा लक्षातघ्यावे लागते. शेती विकास हा स्थिती व ध्येयधोरण निर्देशित करतो तर 'जमीन सुधार' हा ग्रामीण क्षेत्रातील कृतिकार्यक्रम स्पष्ठ करतो. अशावेळी तो

या क्षेत्रात अत्यावश्यक असणाऱ्या जल व्यवस्थापनासह प्रभावी व यशस्वी करायचा असेल तर खालील बाबी लक्षात ठेवाव्या लागतील.

- डॉ. आंबेडकरांच्या याविषयाचा चिंतनाचा विशेष करून ग्रामीण समाजामध्ये प्रसार करावा.
- 'गाव तिथे तळी' हा मुलाधार घेऊन प्रत्यक खेड्यात पिण्याची पाण्यासाठी व शेती, पशुधन, ऊर्जा यासारख्या विविध उपयोगांसाठी असे किमान दोन तळे निर्माण करण्यावरभर द्यावा लागेल जेणेकरून देशातील अंदाजित साडेपाच लाख गांवांमध्ये किमान अकरा लाख तळे निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट ठेवावे लागेल.
- छोट्या–छोट्या नाल्या नद्यांचे पाणी लहान बंधाऱ्यांद्वारे अडवून पावसाच्या पाण्याचा एक विशेष्स स्त्रोत निर्माण करण्यावर लक्ष द्यावे जेणे करून भूजलपातळी टिकून राहील.
- उंच भागाकडून सखल भागाकडे वाहणाऱ्या नद्यांवर विशाल धरण बांधण्याऐवजी बंधारे बांधून ठिकठिकाणी पाणी अडविण्याची व ते जिरवण्याच्या योजनांचा आग्रह धरावा लागेल.
- विहिरींसोबतच निदान पाच–सहा शेत मिळून मध्यम शेततळे उभारणक जेणेकरून भूजलपातळी, शेतीला पाणीपुरवठा व मत्सशेतीला (जोडधंदा) पोषक असे कृषी वातावरण निर्माण करणे.
- पर्यावरणाच्या संतुलनासाठी व शेतकऱ्याला अधिकचे उत्पन्न जोडण्याच्या तेसेच जलसंवर्धनाच्याही दृष्टीने वृक्षारोपन व संवर्धनाच्या योजनांचा आग्रह धरणे.
- जमीन सुधार व जल व्यवस्थापनादद्दल जागरूकता निर्माण करण्याच्या दृष्टिने ग्रामीण भागासोबतच शहरी भागातील नवी पिढी जोडून घेणे, जेणेकरून ही लोकचळवळ होऊ शकेल.
- ग्रामीण क्षेत्रामध्ये श्रमावर आधारित कार्यसंस्कृतीला स्थापित करण्याचे निरंतर प्रयास करावे लागतील.
- शेतीवर आधारित जोडधंदे, प्रक्रिया उद्योग–व्यवसाय या दृष्टिने एक व्यवसायिक व उत्पादक म्हणून नवीन पिढीला प्रोत्साहित करणे.

जलविकास परिषद घोषणापत्र :

पाणी माणसाच्या आयुष्यासाठी लागणारी मूलभूत गरज आहे. सनू २००२ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परिषदेने अधिकार असल्याची घोषणा केली. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परिषदेने पाण्यावर मूलभूत अधिकार असल्याची घोषणा केली. आज आपण दिनांक २२ सप्टेंबर २०१२ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जल विकास परिषदेच्या निमित्ताने एकत्रित झाले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वचित समाज घटकांना एकत्र करूण संघर्ष केला आणि त्यांना हक्क मिळवून दिला. १९३३ पासून भारतीय राज्यघटनेचे सामाजीक, आर्थिक, राजकिय अधिकारांचे मुलभूत अधिकार मांडून महत्व पुर्ण योगदान दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९४२ ते १९४६ मध्ये श्रम, जलसिंचन आणि उर्जा खात्याचे कॅबिनेट मत्री म्हणुन पाणी अधिकार आणि नियोजनावर भरीव योगदान दिले. आज या परिषदेच्या निमित्याने या जलविकास परिषदेच्या घोषणापत्राचा ठराव पारित करीत आहोत.

निष्कर्ष :

१) गावचे तलाव, माणुस, मवेशी आणि माती यांचा विकास आणि त्यांच्या मुलभूत अधिकाराच्या नियोजनाकरीता.

२) प्रत्येक गावात, डोंगरापासुन समुद्रापर्यत–पाण्याचे पायाभुत नियोजन करण्यासाठी गरजेनुसार पाणी अडवा पाणी जिरवा कार्यक्रम राबवणे.

३) पाण्यावर सर्व नागरीकांचा समान हक्क असायला हवा.

४) पाणी विकास व नियोजनासंदर्भात महिलांची भागीदारी निश्चित करणे.

५) सुपिक जमिणी व वणे पाण्याखाली दाबून पाण्याचे साठे करण्यास बंदि व विरोध करणे.

६) माथा ते पायथा पाण्याचे व्यवस्थापन करून जमिनीची झिज थांबविणे व नियोजन करणे.

७) औद्योगिकरण, शहरीकरण, खनिकर्म किंवा अविचारी विकासासाठरी

८) ग्रमिण भागात सौर उर्जेचे स्त्रोत निर्माण करणे आणि त्यांचे उपयोजन करणे.

९) जमिन, जंगल, खनिज व मोठया प्रमाणात मानवी विस्थापन, जैवविविधता नष्ट करणाऱ्या मोठया धरण प्रकल्पाचा परिषद विरोध करीत आहे.

१०) देशात तपमानावरील होणाऱ्या बदलांवर उपाय म्हणुन स्वच्छ विकास सुधारित तंत्रज्ञानाच्या नावाखाली (Clean Devlopment mechanism) थांबविणे, सामाान्य नागरीकांचे सामूहिक अधिकार मारणाऱ्या व आर्थिक नुकसान करणाऱ्या पनवचक्की, टाकाउ पदार्थावर उभारणाऱ्या जाणाऱ्या विज प्रकलांना विरोध करणे.

११) फक्त आर्थिक नफा लक्षात घेऊन केले जाणारे खनिजाचे दोहोन थांबवून ते खनिज देशाच्या विकासासाठी वापरले जावे.

१२) मोठया प्रमाणावर इंधन वाया घालवणाऱ्या खाजगी वाहनाच्या उपयोगावर मर्यादा घालून सार्वजनिक वाहतुकिवर भर दिला जावा.

संदर्भ :–

डॉ. भदन्त आनन्द कौसल्यायन, यदी बाबा ना होते, प्रकाशक काशिनाथ प्रकाशन नागपुर,१९९४

सुहास पळशीकर, जात व महाराष्टातील सत्ताकारण, प्रकाशक उषा वाघ पुणे, २००३

डॉ. योगेंद्र मेश्राम, लॉगमार्च, प्रकाशक श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००३

संतोष पवार, फुले, शाहु, आंबेडकर आणि आदिवासी पारधी समाज, प्रकाशक मिलींद प्रकाशन वर्धा, २००८

बी. व्ही. जोंधळे, औरंगाबादेत बाबासाहेब, प्रकाशक साकेत बाबा भांड औंरगाबाद, २००८

चांगदेव भवानराव खैरमोडे, डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, प्रकाशक सुगावा प्रकाशन पुणे, २००३

सुखदेव थोरात, बाबासाहेब आंबेडकर नियाजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, प्रकाशक सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०१०

प्रा. राम बिलकर, प्रा. झुंबरलाल कांबळे, महाडचा मुक्तिसंग्राम, प्रकाशक दिलीप माजगावकर राजहंस प्रकाशन पुणे, १९९६

भोंगाडे, विलास गोसीखुर्द प्रकल्प व प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या, वनराई नगर मानेवाडा, नागपूर, प्रकाषक जगदीष गाढवे, सोमेष्वर भुरे, गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तसंघर्ष समिती (२०१२)

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

डिजिटल ग्रंथालयासमोरील आव्हाणे

DIGITAL LIBRARY AND IT`S CHALLEANGES

प्रा. देसाई शशिकांत भैरू.
ग्रंथपाल,
तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,
नेसरी. ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

❖ **ABSTRACT सार :–**

ग्रंथालये पुरातन आणि पारंपारीक रूप पालटून आज घडीला डिजिटल हे नवीन रूप धारण करीत आहे. या स्पर्धेच्या युगात संशोधक व वापरकर्त्याला माहितीच्या परिस्पोटातून नेमकी माहिती शोधने भयंकर जिकरीचे होवून बसलेले आहे. माहितीच्या विविधतेतून वापरकर्त्याला हव्या त्या वेळी नेमकी माहिती प्राप्त करणे साठी डिजिटल ग्रंथालये अत्यंत उपयुक्त ठरणारी आहेत. असे असले तरीही या डिजिटल ग्रंथालयासमोर डिजियटायझेशन,शोध सुविधा,कॉपीराइट,आर्थिक समस्या इत्यादी आव्हाणे उभी आहेत.

❖ **प्रस्तावणा :–**

मानवाने निर्माण केलेले दस्त ऐवज संग्रह करून ठेवणे, त्याचे जतन करणे व सुरक्षीत पणे इतरांना ते हाताळण्यास देणे ही प्राथमिक ग्रंथालयाची कार्ये होती. कालांतराने लिपीतील सुधारणा, छापखाने शोध इत्यादी मूळे माहिती निर्मितीला वेग प्राप्त झाला. छापखाण्यामुळे एका साहित्याच्या अनेक प्रती निर्माण करणे शक्य झाले. आणि ग्रंथालयाच्या विकासाला सुरवात झाली. पारंपारिक ग्रंथालयापासून संकरीत, व्हर्च्यूअल ते डिजिटल ग्रंथालयापर्यंत ग्रंथालाची प्रगती होत गेलेली आहे. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये वापरकर्त्याला हवी असणारी माहिती हव्या त्या स्वरूपात व हव्या त्या प्रमाणात प्राप्त होवू लागलेली आहे.पण या ग्रंथालयांनाही अनेक आव्हाणांना सामोरे जावे लागत आहे.

❖ **ग्रंथालयाचा इतिहास :–**

ग्रंथालयांचे अस्तित्व इ.स. पूर्व पासून असल्याचे पुरवे आहेत. चीन मध्ये चित्र लिपीद्वारे दगडावर कोरलेल्या साहित्याचा संग्रह पहावयास मिळतो. जस जसा लिपींचा शोध व विकास होत गेला तस तसा ग्रंथनिर्मितीही सुरू झाली. पुराण काळात एखाद्या ग्रंथाची एक प्रत तयार करण्यासाठी लेखकाला आपल्या आयुष्याची बरीच वर्षे खर्च करावी लागत असत. त्यामुळे हे साहित्य वापरण्यापेक्षा त्यांच्या जतन व संरक्षणाला अधिक महत्व द्यावे लागे. पुराण कालामध्ये उच्च शिक्षित, राजे रजवाडे व सरदार उमराव यांच्या कडे ग्रंथ खजिना असायचा काही ठराविक लोकानांच या दालनामध्ये प्रेवश व ग्रंथ वापरण्याची परवानगी मिळे.

मध्ययुगीन काळात अनेक विद्यापीठे निर्माण झाली. या विद्यापीठामध्ये विद्यापीठ ग्रंथालये होती पण या प्रत्येक ग्रंथांना साखळीन बांधलेले (Chained Books) असायचे त्या मूळे वापरकर्त्याला प्रत्यक्ष जागेवरच ग्रंथाचे अध्ययन करवे लागे. पुढे छापखाण्यांचा शोध लागल्यामुळे एका ग्रंथाच्या अनेक प्रती तयार करणे शक्य झाले. 19व्या शतकामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय चहवळ सुरू झाली. 20व्या शतकात ग्रंथालयामध्ये मुक्त द्वार पध्दत (Open Access) सुरू होवून सर्व नागरीकांना वाचन साहित्याचा मुक्त पणे वापर करणे सुलभ झाले.

❖ **माहितीचा परिस्फोट :–**

सद्याचे युग हे माहितीचे युग समजले जावू लागले आहे. जगाच्या काना कोपऱ्यात प्रत्येक क्षेत्रामध्ये नवनविन माहितीची मिर्मिती होत आहे. काल परवा नविन वाटणारी माहिती आज जूनी वाटून आज त्या माहितीमध्ये नविनच भर पडून नव नविन विद्याशाखा उगम पावत आहेत.

❖ **तंत्रज्ञानातील विकास :–**

विज्ञानाच्या प्रगतीमूळे नव नविन तंत्रज्ञान विकसित होत आहे. या तंत्रज्ञाने माहिती क्षेत्रामध्येही अमुलाग्र बदल घडवून आनला आहे. पूर्वी फक्त प्रिंट स्वरूपात उपलब्द होणारी माहिती आज माहितीच्या तंत्रज्ञानामुळे अमुद्रित स्वरूपात म्हणजेच मायक्रोग्राफी, चुंबकीय प्रकाशीय माध्यमे या स्वरूपात उपलब्द होत आहेत. ग्रंथालयातील रजिस्टर व कार्ड स्वरूपात असणाऱ्या तालिकेने मायक्रोफॉर्म, संगणकीय तालीका, OPAC रूप धारण केलेले आहे.

❖ **ग्रंथालयांचा बदलता चेहरा :–**

इंटरनेटचा शोध हा माहिती क्षेत्रातील क्रांती ठरलेली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यातील माहिती काही क्षणात इंटरनेटमूळे आज आपल्याला जागेवर उपलब्द होवू लागलेली आहे. आपणाला हवी असणारी माहिती आज ई स्वरूपात प्राप्त होऊ लागलेली आहे. पारंपारीक मुद्रित ग्रंथालयांना इलेक्टीक साहित्याची जोड मिळाल्यामुळे ही ग्रंथालये संकरीत स्वरूपात आपले कार्य करीत आहेत. ग्रंथालयाच्या तालिका इंट्रोनेट, इंटरनेट स्वरूपात वाचकांना उपलब्द होत आहेत. पारंपारीक रूपातून परिवर्तन होत आज संकरीत, इलेक्ट्रीक, Virtual पासून ते पेपर लेस व डिजिटल स्वरूपातपर्यंत ग्रंथालयांनी मजल मारलेली आहे. छापिल साहित्यावर व अमुद्रित साहित्यावर डिजिटल प्रक्रिया करून डिजिटल ग्रंथालये उदयाला येत आहेत. सर्व वाचक व संशोधकांना हवी असणारी नेमकी माहिती त्यांना हव्या असणाऱ्या वेळी हव्या त्या स्वरूपात डिजिटल ग्रंथालयामुळे प्राप्त होवू लागलेली आहे. Greenstone, Dspeace इत्यादी डिजिटल गंथालयाच्या अज्ञावली आहेत.

❖ **डिजिटल ग्रंथालय संकल्पना व अर्थ :–**

Digital म्हणजे अंकीय, पण, शब्दशा अर्थ न घेता डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे आज्ञावली द्वारे शास्त्रीय पध्दतीने डिजिटल स्वरूपात माहितीचे संग्रह व जतन केलेल, अनेक माहिती स्त्रोत जोडलेले व नेमकी माहती नेमक्या स्वरूवात सुलभ रीतीने उपलब्द करून देणारे ग्रंथालय होय.

❖ **डिजिटल ग्रंथालय व्याख्या :–**

अनेक तज्ञांनी डिजिटल ग्रंथालयाच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. या पैकी एक परीपूर्ण म्हणून टेरेन्स स्मिथ यांनी पुढील प्रमाणे व्याख्या सांगितली आहे.

"Controlled collections of information being objects that are in digital form those may be organised accessed, evaluated and used by means of heterogeneous and extensive set of distributed services that are supported by digital technology."

-Terence R. Smith (टेरेन्स स्मिथ)

(शास्त्रशुध्द पध्दतीने तयार केलेले व डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्याची व्यवस्थित मांडणी करून ते वापरण्यासाठी विविध पध्दतीचे व विविध अंगानी वापरण्याजोग्या मार्गासहित उपलब्द डिजिटल साहित्य संग्रह.)

❖ **संगणके आणि संगणकीय माध्यमे :–**

स्मृतीत संग्रहीत केलेल्या सुचनावरून डाटावर प्रक्रिया करणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणास संगणक म्हटले जाते. संगणकाचा विकास पुढील प्रमाणे होत गेला. सन 1617 मध्ये जॉन नेपियर (स्कॉटलंड) ने 'लॉगॅरीदम', सन 1642 मध्ये ब्लेझ पास्कल (फ्रेंच) यांत्रिक गणक उपकरण, सन 1671 मध्ये गॉटफ्रेड (जर्मन) ने स्टेपड रेकनर, सन 1822 मध्ये चार्लस बॅबेज (ब्रिटीश) डीफरेन्शील इंजिन व यानेच सन 1833 मध्ये ॲनालीकल इंजिन, 1944 मध्ये हावर्ड आयकेनने प्रथम स्वयंचलीत डिजिटल संगणक तयार केले. यानंतर MARK I, MARK II, ENTAC (Electronic Numerical Integrator and calculator),

EDVAC (Electronic Discrete Variable Automatic computer), SEAC (Standard Estern Automatic computer), MARK III, MARK IV, UNIVAC (Universal Automatic computer-I) या प्रमाणे संगणकाचा विकास होत चाललेला आहे संगणका बरोबर संगणकीय माध्यमे, संगणकाच परिभाषा, आज्ञावली ऑपरेटिंग व ॲप्लिकेशन सॉफटवेअर, मल्टिमिडीया, सीडी तंत्रज्ञान, डेटाबेस–रचना–निर्मिती, संघटन, व्यवस्थापन व संवर्धन यामध्ये अमुलाग्र बदल व विकास होत चालले आहेत. संगणकाच्या दिवसेंदिवस होत चाललेल्या प्रगतीला साथीला घेवून माहिती तंत्रज्ञाच्या विकासाने आज डिजिटल ग्रंथालये ही अद्यावत माहिती केंद्रे आकराला येत आहेत.

❖ **डिजिटल ग्रंथालयांची गरज :–**

माहितीची प्रचंड विपुलता, स्पर्धेच्या युगात वापरकत्याला नेमकया माहितीचा अचूक वेळी शोध घेणे ई. साहित्य व मुद्रीत साहित्यांच्या मर्यादा, वेळाचा अपव्यय इत्यादी अनेक कारणामुळे सद्या डिजिटल ग्रंथालयांची गरज भासत आहे.

1) **दुर्मिळ व मुद्रीत साहित्याच्या मर्यादा** :– कालांतराने कागद हा जीर्ण होत असतो व हे साहित्य नष्ट होण्याची भीती असते. Out of Printझालेले साहित्य व दुर्मिळ ग्रंथ यांचे जर डिजिटल स्वरूपात परिवर्तन केले तर भविष्यातील वाचकांना कायमस्वरूपी हे साहित्य उपलब्द होवू शकेल.

2) **अनेक भाषेतील माहिती वापरण्याची एकत्र सोय** :– जगामध्ये वेगवेगळया भाषेमध्ये अनेक विषयांत अदयावत साहित्याची निर्मिती होत असते. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये या साहित्यावर डिजिटायझेशन तंत्रज्ञान वापरून आपणाला अवगत नसलेल्या भाषेमधील आपल्या विषयावरील माहिती आपल्या भाषेमध्ये मिळाविण्याची सोय उपलब्द होते. त्यामुळे संशोधकाला त्याच्या संशोधनामधील झालेली अद्यावत माहिती मिळणे डिजिटल ग्रंथालयामुळे सुलभ होते.

3) **सर्व स्वरूपातील साहित्याचे जतन**:– छापिल स्वरूपातील साहित्य – ग्रंथ, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ याच बरोबर वस्तुसंग्रहालये, दप्तरखाने इत्यादी मधील साहित्य वापरामूळे व त्याच्या वय मर्यादेमूळे कायम स्वरूपी टिकविणे शक्य नसते त्याच प्रमाणे अमुद्रित ग्रंथेतर साहित्य – ध्वनिमूद्रिका, चलचित्र, व्हिडिओ चित्रफीत इत्यादी साहित्य टिकविण्यासाठी ग्रंथालयांना अनेक प्रक्रिया करून ही शक्य नसते. डिजिटल ग्रंथालय निर्मितीमूळे हे असे साहित्य जतन करणे, साठविणे व भविष्यामध्ये वापरकर्त्याला उपलब्द करून देणे शक्य होणार आहे.

4) **इंटरनेट वरील माहिती वापरण्यातील तांत्रिक अडचणी** :– इंटरनेटवर ई स्वरूपातील विविध विषयावर माहिती प्रसारीत होत असते. यातील बरीच माहिती व्यापारी तत्वावर अनेक अटींच्या द्वारे उपलब्द होत असते. अनेक तांत्रिक अडचणी व नेटवर्किंगच्या छोटयाशा बिघाडाने हे प्रसारणे केव्हा बंद होईल याची शक्यता नसते. यावर मात करण्याचा एकच उपाय म्हणजे या माहितीचा डिजिटल ग्रंथालयाद्वारे जतन संरक्षण व प्रसारण करणे होय.

5) **तालिकेची व्याप्ती वाढविणे** :– पारंपारीक तालिकेमध्ये ग्रंथांचे नेमके स्थान समजते पण डिजिटल ग्रंथालयामध्ये या तालिकेची व्याप्ती वाढविली जाते. या मध्ये ग्रंथाच्या सुचिबध्द माहिती बरोबरच ग्रंथाचे प्रत्यक्ष मुखपृष्ठ चित्र, अनुक्रमणिका, प्रस्तावणा, विषयसूची इत्यादी बदल माहिती प्राप्त होते. यामुळे वाचकाला साहित्याबदलची निश्चित माहिती होवून त्याची निवड करणे सुलभ होईल.

6) **स्थानिक पातळीवरील साहित्य निर्मितीस प्रोत्साहन** :– प्रत्येक ग्रंथालयांना आर्थिक समस्यांना तोंड देवून आपला साहित्य संग्रह करावा लागतो अपुऱ्या आर्थिक उपलब्दतेमुळे महागडी नियतकालिके, ई जर्नल विकत घेणे अशक्य असते. अशावेळी स्थानिक पातळीवर निर्माण होणारे साहित्य–क्लासनोट, कॉम्प्यूटर प्रोग्रॅम्स, प्रॉब्लेम व सोल्यूशन, व्याख्याने, अभ्यासक्रम, प्रश्न पत्रिका, भिंतीपत्रिका, या साहित्यांचा डिजिटल

तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांचा संग्रह करून वाचकाला उपलब्द करून दिल्यास स्थानिक पातळीवरील साहित्य निर्मितीस प्रोत्साहन मिळून वाचकांच्या माहितीची गरज भागविणे ही शक्य होणार आहे.

वरील कारणा बरोबरच वेळेची बचत, जागेची कमतरता, योग्य माहितीची निवड इत्यादी अनेक कारणामुळे भविष्यामध्ये डिजिटल ग्रंथालयांना पर्याय राहणार नाही विज्ञान प्रगती मध्ये व स्पर्धेमध्ये टिकून राहण्यासाठी सर्वांनी डिजिटल ग्रंथालयाचे स्वागत करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल ग्रंथालयासमोरील आव्हाणे

1)आज्ञावलीची निवड:–डिजिटल ग्रंथालयासाठी आज्ञावलीची निवड करताना ती वापरण्यास सुलभ,उत्तम शोध प्रक्रिया असणारी असली पाहिजे.ग्रीनस्टांन,डी स्पेस या डिजिटल ग्रंथालयाच्या आज्ञावली आहेत.

2)डिजिटायझेषन,सादरीकरण व शोध सुविधा :–डिजिटल ग्रथालयाच्या निर्मिती मधील महत्वाचा टप्पा म्हणजे उपलब्द पण आवश्यक असलेल्या साहित्याचे डिजिटल माध्यमामध्ये परिपर्तन करणे आवश्यक माहिती निवडताना वापरकर्त्याच्या उपयोगाची माहिती नजरेतून सुटनार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

डिजिटायझेशन प्रक्रिया करताना स्कॅनिंग,ओ.सी.आर,अक्वीझेशन,क्लीनअप,पेज अनालिसिस,रेककनेशन,चेकिंग,सेवींग या पायऱ्या उत्तम आणि यशस्वी रितीने पार पाडने आवश्यक आहे.

3)उपलब्द वाचण साहित्याचे परिपर्तन:– ग्रंथालयामध्ये उपलब्द असलेल्या साहित्यामधून निवडक पण आवश्यक परिपुर्ण साहित्याची निवड करुन त्याचे डिजिटल मध्ये रुपांतर करणे ग्रंथपाला समोर एक मोठे आव्हाण आहे.

4)नव साहित्य निर्मिती मधील समस्या:–डिजिटल ग्रंथालयामध्ये नव साहित्य निर्मितीला प्रात्साहन देणेत येते.या साहित्यामूळे वाचकोची सोय होते.पण या साहित्याची अदयावतता व विश्वासनियता तपासणे गरजेचे असते.

5)इंटरनेट वरील माहिती समाविष्ट करणे:–इंटरनेटवरप्रत्येक विषयावर असंख्य स्वरुपात माहिती प्रसारीत होत असते.या माहितीच्या मायाजालातून माहितीची निवड करुन ती डिजिटल स्वरुपात उपलब्द करुन देणे जिकरीचे काम आहे.

6) कॉपीराइट/मालकी हक्क समस्या:–डिजिटल ग्रंथालयामध्ये साहित्याची निवड व निर्मिती करत असताना ज्ञात/अज्ञातपणे कॉपीराइट / मालकीहक्क यांचे उल्लघण होणार नाही याची दक्षता घेणे व त्या बाबत जागरुक असणे आवश्यक आहे.

7)वेळ,श्रम व पैसाची समस्या:–डिजिटल प्रकिया राबविण्यासाठी वेळेचे बंधन पाळून चालत नाही. त्याच प्रमाणे या योजनेसाठी कुशल कामगारांची/तंत्रज्ञांची आवश्यकता असते.तसेच संगणक,स्वॉफ्टवेअर,हार्डवेअर,अज्ञावली स्कॅनर झेरॉक्स इत्यादी उपकरणे व साधणे मुबलक प्रमाणात उपलब्द असणे आवश्यक आहे.या साठी मोठा खर्च अपेक्षित आहे.

डिजिटल ग्रथालय निर्मिती करताना वाचन साहित्यांची निवड,व्यवस्थापन,प्रशासन,नियोजन,लायसन्स इत्यादी आव्हाणांना सामोरे जावे लागते.

समारोप :–

ग्रंथालये आज माहितीकेंद्र म्हणून मान्यता पावत आहे. माहितीच्या प्रचंड निर्मितीमुळे वापरकर्ता आज गोंधळून जात आहे त्याला हवी असणारी नेमकी माहिती शोधने कठीण बनत चाललेले असतानां डिजिटल ग्रंथालयाच्या उगमाने सर्व अडचणीवर मात करणे शक्य झाले आहे. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये मुद्रीत व अमुद्रित साहित्याबरोबरच ई साहित्य ही डिजिटायझेशन प्रक्रियेमूळे उपभोकत्याला प्राप्त होणे सुलभ झाले आहे.

भविष्यामध्ये डिजिटल ग्रंथालयांची गरज प्रकर्षाने जानवत राहणार असली तरी या समोरील जी आव्हाणे आहेत त्यांचा विचार होणे आवश्यक आहे.

❖ **संदर्भ :–**

1) वियज, देवधर 'ग्रंथालय व माहितीशास्त्र परिभाषा कोश' युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे, 2010.
2) कर्णिक प्रदीप ' ग्रंथपुण्यसंपती' नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई, 2010.
3) खेरडे, मोहन 'ग्रंथालय संगणकीकरणाची मूलतत्वे' सुयोग प्रकाशन, अमरावती, 1999.
4) फडके, द. ना. 'ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण' युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे, 2007.
5) Chopra, R.N. 'Dictionary of Library Science', Anmol Publication, New Delhi, 1990.
6) Kumar, Sunil 'Digital Library Development' Rajat Publications, New Delhi, 2009.
7) Panda, B. D. 'History of Library Development', Anmol Publication, New Delhi, 2009.
8) Wikipedia:http://en/Wikipedia.org/wiki/digital/library.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे : हीच राज्यव्यवस्थेची आचारसंहिता

प्रा.डॉ.एच्.एस्.कुचेकर
तु. कृ. कोलेकर कला आणि
वाणिज्य महाविद्यालय, नेसरी,
ता. गडहिंग्लज.

भारतीय संविधानाच्या सरनाम्यात भारतीय जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय प्राप्त करून देण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे. या संबंधीच्या तरतुदी राज्यघटनेच्या भाग 3 व भाग 4 मध्ये विस्ताराने समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. भारतीय संविधानाचा सरनामा, मुलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वे यात संविधानाचे राजकीय तत्वज्ञान ग्रंथीत करण्यात आलेले आहे. समाजपरिवर्तन घटनात्मक मार्गाने घडवून आणणे हा आपल्या घटनाकारांचा उद्देश होता, म्हणूनच नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांच्या सनदी बरोबरच त्यात मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे.

राजकीय लोकशाहीची यशस्वीता ही सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीवर अवलंबून असते, मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करून आर्थिक–सामाजिक लोकशाहीची रचना केली जावू शकते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, ''हा जो भाग मुद्दाम घालण्यात आला आहे, तो आमच्या मते असलेली आदर्श आर्थिक लोकशाही कशी आहे, याची कल्पना देण्याकरिता घातलेला आहे.'' आम्हाला निव्वळ प्रौढ मतदान देवून राजकीय लोकशाहीच केवळ साधायची नाही.तर कोणत्याही पक्षाचे सरकार जरी अधिकारावर आले तरी त्याला भारताची एकंदर रचना कशी असावी हे या भागावरून कळून येईल.

उद्दिष्टे :

1. मार्गदर्शक तत्वांचा अभ्यास करणे.
2. मार्गदर्शक तत्वांचे वर्गीकरण अभ्यासणे.

देशासाठी आवश्यक परंतू तत्कालिन परिस्थितीत अवघड असल्यामुळे मुलभूत अधिकारात समाविष्ट न होवू शकणारी तत्वे घटनेच्या चौथ्या प्रकरणात मार्गदर्शनपर म्हणून टाकली आहेत. एक प्रकारे इच्छा असूनदेखील घटनाकारांनी स्वीकारलेली ही तडजोडच म्हणावी लागेल. घटनेच्या 37 व्या कलमात या तत्वाचे स्पष्टीकरण दिले आहे. ''देशातील कोणत्याही न्यायालयाकडून राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी होणार नाही पण देशाची व्यवस्था चालविताना ही तत्वे मूलभूत समजून कायदे करताना त्यांना प्राधान्य देणे शासनाचे कर्तव्य राहील.'' अशी मार्गदर्शक तत्वे राज्यव्यवस्थेची आचारसंहिताच! 1935 च्या कायद्यात गव्हर्नर जनरलला कार्य करण्यासाठी सूचनापत्रके दिली होती, भारतात कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीच्या उद्देशाने त्या आधारे मार्गदर्शक तत्वे निर्माण करण्यात आल्याचे स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सांगितले होते.

भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे राज्याने आपल्या धोरणांची आखणी करित असताना डोळयासमोर ठेवावीत असे घटनाकारांचे मत होते. ऑस्टिनने असे म्हटले आहे की मार्गदर्शक तत्वामध्येच भारतीय संविधानाचे अंतःकरण प्रकट झाले आहे. मार्गदर्शक तत्वांचे अभ्यासाच्या सोयीकरिता पुढील विभागात **वर्गीकरण** करण्यात आले आहे.

1. सामाजिक तत्वे (Social Principles):

समाजव्यवस्था सुव्यवस्थित व्हावी आणि समाज सुधारणा व्हावी हा उद्देश साध्य करण्यासाठी मागासलेल्या, निरक्षर, परंपरांनी गांजलेल्या समाजाला आर्थिक, राजकीय अधिकारांचा उपयोग करून घेता यावा म्हणून सामाजिक स्थिती बदलू शकणारी तत्वे सांगितली आहेत. यात पुढील विषयांचा समावेश केला आहे –

1. 14 वर्षांच्या आतील सर्व मुला–मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची योजना सरकारने घटना अंमलात आल्यापासून 10 वर्षात करावी.
2. दुर्बल, मागास जाती–जमातींना विशेष सोयी सवलती पुरवून त्यांचे आर्थिक व शैक्षणिक हितसंबंध संवर्धनासाठी राज्याने काळजी घ्यावी.
3. नागरिकांचे आरोग्य सुधारावे यासाठी सरकारने पौष्टीक अन्न पुरवावे, नागरिकांच्या आरोग्याला हानीकारक असणारी मादक पेये आणि आमली पदार्थ हयांना औषधाच्या उपयोगाशिवाय सेवन करण्यास बंदी करण्याचा प्रयत्न करील.
4. राष्ट्रीय स्मारके, स्थाने व वस्तूंचे रक्षण करणे संसदेने कायदा करून अथवा संसदेच्या कायद्याने राष्ट्रीय आणि ऐतिहासिक महत्वाच्या स्थलांचे, कलाकृतींचे, स्मारकांचे, वस्तूंचे मोडतोड, विकृती हयापासून रक्षण करणे ही जबाबदारी राज्याची आहे.
5. 42 व्या घटनादुरूस्तीने पर्यावरणाचे संरक्षण; सुधारणा तसेच जंगले व वन्य प्राण्यांच्या जीवन सुरक्षेचा शासनाने प्रयत्न करावा.

2. आर्थिक तत्वे (Economical Principles):

आर्थिक समता निर्माण व्हावी व आर्थिक लोकशाही खऱ्या अर्थाने प्रस्थापित व्हावीया उद्देशाने पुढील विषय समाविष्ट केले आहेत.

1. प्रत्येक नागरिकाला उपजीविकेची साधने प्राप्त होतील अशी व्यवस्था सरकारने निर्माण करावी. त्यासाठी स्त्री–पुरूष असा भेद केला जाणार नाही.
2. समाज हित लक्षात घेवून उत्पादन साधनांची मालकी व नियंत्रण असावे.
3. सर्व स्त्री–पुरूषांना त्यांच्या समान कार्यासाठी समान वेतन दिले जावे.
4. नागरिकाला योग्य वेतन, विश्रांती व सामाजिक–सांस्कृतिक कार्य करण्याची समान संधी उपलब्ध करून देण्यात यावी.
5. मजूरी करणारा पुरूष आणि स्त्री यांचे आरोग्य आणि शक्ती; लहान मुलांचे कोमल शरीर यांच्यावर विपरित परिणाम होईल असे मेहनतीचे काम करण्यास त्यांना भाग पाडू नये.

3. राजकीय तत्वे (Political Principles) :

केंद्र सरकार आणि घटकराज्य सरकार यांनी राज्यकारभाराबाबत कोणती धोरणेस्वीकारावीत हया बाबींचे स्पष्टीकरण या तत्वामध्ये केलेले आहे.

1. घटनेच्या 40 व्या कलमाने असे स्पष्ट केले की, राज्यसरकार ग्राम पंचायत स्थापण्याची योजना करेल, त्यांना स्वराज्याचे घटक म्हणून काम करण्यास आवश्यक असे अधिकार व सत्ता देण्यात येईल.
2. देशातील सर्व नागरिकांसाठी एकच समान नागरी कायदा अस्तित्वात आणण्याची व्यवस्था सरकार करेल, स्वातंत्र्योत्तर भारतात लोकांमध्ये ऐक्य वाढीस लागावे व कायद्यातील विषमता नष्ट व्हावी हया हेतूने भारतातील सर्व नागरिकांना एकच कायदा लागू होईल अशी व्यवस्था करणे.
3. न्याय विभाग हा शासकीय विभागापासून वेगळा करावा, ब्रिटीश भारतात जिल्हाधिकारी हा जिल्हा न्यायाधिश म्हणून काम करित असे. न्यायालयाचे स्वातंत्र्य व सत्तेच्या विभाजनाचे तत्व येथे अंमलात आले आहे.

4. आंतरराष्ट्रीय तत्वे (International Principles) :

भारताने परराष्ट्रांशी कसा संबंध ठेवावा हया विषयीचे मार्गदर्शन तत्वे घटनेच्या नव्याकलमात दिली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे –

1. शासनाने अशा प्रकारचे परराष्ट्रीय धोरण स्वीकारावे की ज्याद्वारे जागतिक शांतता, सुरक्षितता आणि सुव्यवस्था कायम राहील.
2. राष्ट्राराष्ट्रामध्ये न्याय आणि सन्माननीय संबंध प्रस्थापित करण्याचा शासनाने प्रयत्न करावा.
3. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार आणि संबंध ठेवताना व वागताना आंतराष्ट्रीय कायदा आणि तहनाम्यातील जबाबदाऱ्या हयांचे संबंधी आदर वाढविण्यात शासनाने प्रयत्न करावा.
4. राष्ट्राराष्ट्रातील कलहाचा निकाल परस्पर समजूतीने अथवा लवादामार्फत सोडविण्याचा प्रयत्न करावा.

वरिलप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वांचे वर्गीकरण पाहिल्यास आपणास असे जाणवते की या मार्गदर्शक तत्वातून सर्व भारतीय नागरिकांना समान काम, समान वेतन, रोजगारांचा हक्क मिळण्याविषयीची तरतुद करण्यात आलेली आहे. त्याचा थोडक्यात परामर्श पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

1) रोजगाराचा हक्क :

सर्वांना रोजगार मिळविण्याचा हक्क या मार्गदर्शक तत्वामध्ये करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र सरकारची रोजगार हमी योजना व राजीव गांधी यांनी सुरू केलेली जवाहर रोजगार योजना. या योजनेमुळे ग्रामीण भागात किमान वेतनावर रोजगार देण्याची सोय काही प्रमाणात करण्यात आली. तसेच कलम 47 प्रमाणे ग्रामीण जनतेचे राहणीमान उंचाविण्यासाठी सामुदायिक विकास योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम सुरू करण्यात आले. दारूबंदीबाबत सध्या ग्रामीण भागात थोडीशी प्रगती झालेली आहे. आंध्रप्रदेशात ग्रामीण महिलांच्या आंदोलनामुळे दारू बंदी झालेली दिसून येते. पर्यावरणाच्या संरक्षणाबाबत न्यायालयाने राज्य सरकारांना आदेश दिले आहेत. त्यामुळे प्रदूषणामुळे पर्यावरणास जो धोका पोहोचत होता, त्या संदर्भात न्यायालयाने सक्रियता दाखवून आदेश दिलेले दिसून येतात. तसेच 1973 साली केंद्रसरकारने क्रिमिनल प्रोसिजर कोड संमत करून न्यायालयीन दंडाधिकारी हे न्यायव्यवस्थेचा भाग असल्यामुळे न्यायालयीन खटले आता न्यायालयीन दंडाधिकाऱ्यापुढेच चालविले जावेत अशी तरतुद केली आहे.

2. समान काम समान वेतन :

राज्याने दर्जा, सुविधा व संधी या बाबतीत असलेली विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न करावा. आर्थिक व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी उपजीविकेचे साधन मिळण्याचा प्रयत्न करावा, संपत्तीचा व उत्पादनांच्या साधनांचा एकाच ठिकाणी संचय होवू नये यासाठी लक्ष द्यावे, लहान मुलांचे शोषणापासून व भौतिक गरजांच्या उपदेशापसून संरक्षण व्हावे, स्त्री–पुरूषांना समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे अशी तरतूद केली. समान न्याय, कायदेविषयक मोफत सल्ला, शिक्षणाचा, ग्रामपंचायती स्थापन, कामगारांकरिता निर्वाह वेतन उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग असावा अशी तरतुद मार्गदर्शक तत्वामध्ये करण्यात आली आहे. तसेच मार्गदर्शक तत्वांच्या स्थानाबाबत जर घटनात्मक प्रश्न निर्माण झाल्यास सर आयव्हर जेनिंग्न, के.सी. व्हीअर या घटनातज्ञांनी या तत्वांना न्यायालयीन संरक्षण नसल्यामुळे त्यांचा गंभीरपणे विचार करता येणार नाही असे म्हटले आहे. कारण संविधानाने मुलभूत अधिकारांना न्यायालयीन संरक्षण दिले आहे. तसे मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी झाली नाही तर नागरिकांना न्यायालयात दाद मागता येत नाही. कारण मार्गदर्शक तत्वांचे स्वरूपच असे आहे की त्यांची अंमलबजावणी सरकारने करावी, असा आदेश न्यायालय देवू शकत नाही.

मार्गदर्शक तत्वांमागील अधिबलने (सॅक्शन्स) :

मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करण्याची सक्ती राज्यसत्तेवर केली जावू शकत नाही. परंतू राज्यकारभार करताना त्यांची अंमलबजावणी होईल हे पाहणे राज्यसत्तेचे कर्तव्य असेल अशी तरतुद कलम 37 मध्ये केली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्गदर्शक तत्वे हे भारतीय संविधानाचे आगळेवेगळे वैशिष्टय ठरवले होते. ऑस्टिनच्या मते मार्गदर्शक नावाच्या अंमलबजावणीद्वारे देशातील सामाजिक क्रांतीची उद्दिष्टये

साध्य होतील. राज्यसत्तेवर सकारात्मक जबाबदाऱ्या सोपवून घटनाकरांनी भारताच्या भावी राज्यकर्त्यांना व्यक्तीगत स्वातंत्र्य आणि सार्वजनिक हित, मुठभरांचे विशेषाधिकार आणि अनेकानेकांसाठी कल्याण सुविधा या दोन टोकामधला सुवर्णमध्य साधून सर्व व्यक्तींना सम प्रमाणात स्वतंत्र करण्याचे आणि सामुदायिक कल्याणात योगदान करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

मार्गदर्शक तत्वे हा संविधानाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे राज्यसरकारांना त्या तत्वांची अंमलबजावणी करायला सांगणे हे केंद्रसरकारचे कर्तव्यच ठरले आहे. तसे न करणाऱ्या घटकराज्याविरूद्ध कारवाई करण्याचाही अधिकार संविधानाने केंद्रसरकारला दिला आहे. मार्गदर्शक तत्वांकडे कानाडोळा करणाऱ्या राज्यकर्त्यांना मतदार निवडणूकामध्ये धडा शिकवल्याखेरीज राहणर नाहीत आणि विरोधी पक्षही त्यांच्या विरूद्ध प्रचार करताना त्यांच्या या अपयशाचे नक्कीच भांडवल करतील असा विश्वास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केला होता. मार्गदर्शक तत्वे ही लोकमताचा आरसा असून त्यातून व्यक्त झालेल्या जनतेच्या आशा आकांक्षांची उपेक्षा कोणतेही प्रातिनिधी सरकार कधीच करू शकत नाही.

मार्गदर्शक तत्वासंदर्भात न्यायालयीन निर्णय :

1980 साली मिनर्व्हा मिल खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने घटनेच्या मूलभूत चौकटीच्या सिद्धांतास पाठिंबा दिला. यात न्यायालयाने म्हटले की मार्गदर्शक तत्वांना न्यायालयीन पुनर्विलोकन लागू होते. सर्वच मार्गदर्शक तत्वे मुलभूत अधिकारापेक्षा श्रेष्ठ नाहीत. कलम 14 आणि 19 यांच्या ते विरोधात जातात म्हणून रद्द करू नयेत असा न्यायालयाने या खटल्यात निर्णय दिला. सर्वोच्च न्यायालयाने मिनर्व्हा मिलच्या आपल्या निर्णयाद्वारे मुलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वे यांच्यात एक प्रकारचा समतोल प्रस्थापित केला. याबाबत न्यायमुर्ती चंद्रचूड यांनी असे मत व्यक्त केले की, ''मूलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वे भारतीय राज्यघटनेचा सद्सद्विवेक असून त्यातून आमची सामाजिक क्रांतीबाबतची बांधिलकी स्पष्ट होते. भारतीय संविधानाने दोन्ही भागांना समान महत्व दिले असून त्यापैकी एकाला जास्त महत्व देणे योग्य होणार नाही. मानवी स्वातंत्र्य आणि नागरिकांचे मूलभूत अधिकार यांचा सन्मान राखीत सामाजिक न्यायाचे व आर्थिक आणि सामाजिक समतेचे प्रश्न सोडवले पाहिजेत. अधिकार हे जर साधन असेल तर मार्गदर्शक तत्वे साध्य व उद्दिष्टांची पूर्ती करतात. म्हणून ते अभेद आहे असे चंद्रचूडचे मत होते.''

1986 च्या शहाबानो खटल्यात निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयाने राज्यसत्तेवर मार्गदर्शक तत्वांकडे कानाडोळा केल्याचा ठपका ठेवला होता तर 1995 च्या आणखी एका खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने समान नागरी कायदा करण्यात राज्यकर्त्यांनी चालढकल करू नये असा कडक इशारा दिला होता. अनेक निवाड्यामधून सर्वोच्च न्यायालयाने मूलभूत हक्कांची व्याप्ती विस्तारताना मार्गदर्शक तत्वांचा आधार घेतलेलाही दिसून येतो. अशाप्रकारे न्यायालयीन कामकाजातून मार्गदर्शक तत्वांचे महत्व अधोरेखित होणे आणि त्यांच्या अंमलबजावणीला चालना मिळणे हे संविधानाच्या गाभ्याशी सुसंगतच म्हणावे लागते.

मार्गदर्शक तत्वावरील टीका :

1. टिकाकारांच्या मते मार्गदर्शक तत्वे कायद्याच्या दृष्टीने शून्य मोलाचे आहेत. शासन ती पाळण्यास बांधील नाही. त्यामुळे त्या केवळ राजकीय घोषणा आहेत. घटनाकारांच्या सदिच्छांचा व आकांक्षांचा तो केवळ एक संग्रह ठरतो. के.टी. शहा म्हणतात, ''मार्गदर्शक तत्वे म्हणजे एक असा धनादेश आहे की जो वटविला जायचा की नाही हे बॅकेच्या ऐपतीवर अवलंबून आहे.''
2. शासनावर पालन करण्याचे बंधन नाही. त्यामुळे निवडणूकीच्या वेळेस भरपूर आश्वासने देवून भोळयाभाबडया व श्रद्धाळू भारतीय जनतेची मते प्राप्त करण्याचा तो उत्कृष्ट मार्ग आहे.
3. मार्गदर्शक तत्वे अव्यवहार्य आणि ती संदीग्ध आणि अतार्किक स्वरूपाची आहेत. टीकाकार म्हणतात, मार्गदर्शक तत्वाचे केलेले वर्गीकरण तर्कसंगत नाही काही वेळा एकाच गोष्टीची पुनरावृत्ती केली, पण बेकारी, आजारपण, वार्धक्य हया महत्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख या तत्वामध्ये केलेला नाही

4. मार्गदर्शक तत्वे ही असंगत व चूकीची कालगणना करणारी आहेत. त्याचप्रमाणे सार्वभौम कल्पनेला देखील ती बाधक आहेत. त्यामुळे ही तत्वे अनाठाई आहेत.असेटिकाकारांचे मत असले तरी मार्गदर्शक तत्वे पूर्णतः निरूपयोगी नाहीत.

निष्कर्ष :

मार्गदर्शक तत्वांवर टीका केली जात असली तरी त्यामुळे मार्गदर्शक तत्वांचे महत्व कमी होत नाही. आजचे राज्यकर्ते त्याचा स्वार्थासाठी उपयोग करीत असतील. मार्गदर्शक तत्वांच्या अनुरोधाने शासनाने आखलेल्या धोरणाचा प्रत्यय जनतेपर्यंत पोचत नसेल. त्यामुळे मार्गदर्शकतत्वे घटनेतून काढून टाकावीत असे म्हणणे योग्य होणार नाही. म्हणून के.सी. व्हीअर म्हणतात त्याप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वांचा घटनेत करण्यात आलेला समावेश अप्रस्तुत नव्हता. कारण धोरणे ठरवीत असताना राज्याने या मार्गदर्शक तत्वांचा स्वीकार करावा असे घटना सांगते. राज्याने धोरणे ठरवीत असताना मार्गदर्शक तत्वांचा विचार करावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते. मार्गदर्शक तत्वांचे महत्व लक्षात घेवूनच 42 व्या व 44 व्या घटनादुरूस्त्यामध्ये दुरूस्ती करण्यात आली. मार्गदर्शक तत्वे घटनेतील 'मृत अक्षर' राहिली नाहीत तर गेल्या पन्नास वर्षात देशात सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्यात त्यांनी महत्वाची कामगिरी बजावली.

ज्याप्रमाणे मूलभूत अधिकारांना घटनात्मक संरक्षण देण्यात आलेले आहे त्याप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वातदेखील व्यक्तीच्या अधिकारांचा समावेश करण्यात आला आहे. पण त्यांना न्यायालयीन संरक्षण नाही. तथापि या तत्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सरकार योग्य असे कायदे बनवू शकते. मार्गदर्शक तत्वांचे एकदा कायद्यात रूपांतर केल्यानंतर सरकार त्यांची अंमलबजावणी करू शकते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक महत्वपूर्ण निर्णय मार्गदर्शक तत्वांच्या आदर्शांचा मागोवा घेवूनच घेण्यात आले आहेत. 1950 साली घेतलेला 'कल्याणकारी राज्याबद्दलचा निर्णय', 1955 चा मिश्र अर्थव्यवस्थेचा व समाजवादी समाजरचनेबद्दलचा निर्णय हे जनइच्छांना प्रतिबिंबित करतात अशा प्रकारे जवळपास सगळीच मार्गदर्शक तत्वे प्रत्यक्षात आणण्याचे थोडेफार प्रयत्न शासनाकडून झाले आहेत असे म्हणावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. भोळे भा.ल., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
2. प्राचार्य देवरे व इतर, भारतीय लोकशाही गणराज्य, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
3. कुलकर्णी एम. ए., भारतीय संविधन आणि राजकारण, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
4. भोळे भा. ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
5. पाटील बी. बी., भारतीय शासन आणि राजकारण.
6. डॉ. कसबे रावसाहेब, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना.
7. साधना मासिक.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भूमिका

डॉ. शिरीन अघोर
सहाय्यक अध्यापक,
राज्यशास्त्र विभाग,
एल. ए. डी. महाविद्यालय, नागपूर.

सरांश :–आधुनिक युग हे लोकशाहीकरणाचे युग आहे. लोकशाही व लोकशाहीकरण या दोन शब्दप्रयोगात अंतर आहे. लोकशाही ही शासनपध्दती व राजकीय व्यवस्थेचा एक प्रकार आहे व लोकशाहीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. आधुनिक काळात राजकिय व्यवस्थेला लोकांचे समर्थन प्राप्त झाल्याशिवाय ती स्थिर बनू शकत नाही. लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेतूनच लोकांचा सहभाग, विचारांचे आदान – प्रदान, मागण्यांचे अभिव्यक्तीकरण होत असते त्यामुळे लोकशाहीत लोकमताला महत्व प्राप्त झालेले आहे. लोकशाही असा एकमेव शासन प्रकार आहे की ज्यात लोकांना आपले विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य असते. लोकमताच्या आधारे आपण शासनाच्या दैनंदिन कार्यक्रमावर, धोरणांवर, प्रशासनावर नियंत्रण ठेवू शकतो आणि लोकमत व्यक्त करण्याचे महत्वाचे माध्यम म्हणून वर्तमानपत्रांना अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावावी लागते. कारण सर्वसामान्य जनतेच्या विचारांची अभिव्यक्ती करण्याचे ते एक महत्वपूर्ण साधन आहे. वर्तमानपत्रांच्या साहयानेच समाजातील, विश्वातील घडामोडी अल्पखर्चात व अल्पवेळात जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचत असतात. वर्तमानपत्र हे लोकशिक्षणाचे कार्य करून लोकांना विविध गोष्टीं बद्दल जागृत करून लोकमत घडवित असतात. वर्तमानपत्र ही एक दुधारी शस्त्र म्हणून काम करत असते. ते शासन व जनता यांना जोडणारा दुवा म्हणूनही कार्य करीत असतात. प्रस्तुत शोध निबंधात आपण वर्तमानपत्रांची लोकमत घडविण्यात काय भूमिका आहे हे पाहणार आहोत.

उद्देश : – जनमाणसावर प्रभाव टाकणाऱ्या वर्तमानपत्रांची भूमिका कशी आहे व ते आपल्या भूमिकेच्या आधारावर समाजात लोकमत कसे घडवितात. या बाबींचा अभ्यास व त्याचे मुल्यमापन करणे हाच या शोध निबंधाचा उद्देश आहे. लोकशाहीत वर्तमानपत्र खरच स्वतंत्र आहे काय ?

KEY WORDS – वर्तमानपत्र, लोकमत, लोकशाही

प्रस्तावना :– आज वर्तमानपत्रांच व समाज जीवनाच नात अत्यंत अतुट आहे. वर्तमान पत्र हे लोक शिक्षणाच कार्य करीत असतात. वर्तमानपत्राच समाजात लोकमत घडवित असतात. त्यामुळे लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भुमिका स्वातंत्रकाळात व स्वातंत्र्या नंतर काय आहे हे आपल्याला पाहावे लागेल. वर्तमानपत्रांचा इतिहास पाहिला तर स्वातंत्र्याच्या पुर्वी वर्तमापनपत्र हे गुलामित असलेल्या भारत भुमिला स्वतंत्र करण्याच्या उद्देशाने प्रेरित व कार्यरत होती आणि तेच त्यांचे ध्येय होते. भारत गुलामगिरीत असल्यामुळे वर्तमानपत्रांवर अनेक प्रकारची बंधने होती. पण त्या काळात वर्तमानपत्रांनी अनेक लेख लिहून इंग्रजांचे धोरण भारतीय जनते करिता कसे घातक आहे हे सांगुन राष्ट्रीय चळवळ भारतात निर्माण केली. देशातील जनतेत राष्ट्राभिमान जागृत केला. जाती, धर्माच्या पलीकडे जावून देशाच्या हितासाठी विचार करावा लागेल हे सत्य मांडले. त्यातुनच संघटीत जनमत भारतात निर्माण होवून आपण आपल्या भारत भुमिला स्वतंत्र करू शकलो. पण भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर वर्तमानपत्रांच्या उद्देशात, त्यांच्या भुमिकेत बदल झाला. स्वतंत्र भारतात वर्तमानपत्रांना स्वाय्यतता मिळाल्यामुळे वर्तमानपत्रांच्या स्वरूपात बदल झाला. आजची वर्तमानपत्रे ही व्यक्तीनिरपेक्ष होत आहेत. आज ती जनतेची प्रतिनिधी संस्था आहे. म्हणुनच तीला चौथी सत्ता म्हटंल्या जाते. लोकशिक्षणाच्या सदभावनेतूनच वर्तमापनत्रांचा जन्म झाला आहे. वृत्तपत्रांचा उद्देश संपूर्ण समाजात नवसंचार, सजीवता, जागरण, नवस्फुर्ती सक्रीयता ,गतिमानता निर्माण करणे हा आहे. त्यामुळे वर्तमानपत्रांनी भुमिकेत बदल केला आहे. आज वर्तमानपत्रे जनतेशी संवाद साधुन लोकांमध्ये सुसंवाद प्रस्थापित करतात. संवादातुनच माणसा माणसात विचारांची देवाण – घेवाण होवून लोकमत तयार होते व त्यातुनच मानवी संबंध, नाती निर्माण होवून समाज खऱ्या अर्थाने कृतीशील बनतो. म्हणुनच वर्तमानपत्रांची गती दिवसेन दिवस तीव्र होत चाललेली आहे. वृत्तपत्रच जन – भावनांची अभिव्यक्ती, सदभावनांची अनुभूती, संस्कृती, सभ्यता, नैतिकता स्वतंत्रता यांची वाणी आहे. ते लोकशाहीचे बायबल आहे. जनता व सरकार यांना जोडणारा महत्वाचा दुवा वर्तमानपत्र आहे. व्यक्तीच्या भावनांना जागृत करण्यात वर्तमानपत्रांची भुमिका अत्यंत महत्वपूर्ण असते. समाजातील सार्वजनिक समस्या, प्रश्न निडरपणे लोकांसमोर आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य विविध भाषिक वर्तमानपत्र करतात कारण भारतात विविध भाषा विविध संस्कृतीचे, धर्माचे लोक राहतात. त्यांच्या पर्यंत बातम्या पोहचविण्याचे कार्य वर्तमानपत्र करतात व त्यातुन जनमत तयार होते. भारतातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, स्त्री शिक्षण, स्त्री समस्या, यांना वाचा फोडण्याचे कार्य वर्तमानपत्रांनीच केले आहे. त्यामुळे वर्तमानपत्रांचे लोकशिक्षणाचे, समाजसुधारणेचे कार्य अजुनही संपले नाही. कारण नवीन समाजात नवीन समस्या, समाजकारण, राजकारण घडत असते व त्याला दिशा देण्याचे कार्य वर्तमानपत्रांनाच करायच आहे. वर्तमानपत्रच लोकांच्या स्वतंत्र भावनांना नवे चैतन्य देतात. म्हणुनच लोकमत जागृत करणे, ते व्यक्त करणे सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा करणे, त्यातुन समाजोपयोगी मार्ग दाखवणे व त्यावर लोकांचा विश्वास बसेल असे विचार मांडणे हीच आदर्श वर्तमानपत्रांची भूमिका असते.

वर्तमानपत्रांची जडणघडण वाचकांच्या बुध्दीवर, प्रवृत्तीवर, कार्यावर परिणाम करणारी असावी. त्यासाठी वर्तमानपत्रांची वैचारिक भूमिका स्पष्ट असली पाहिजे. राजकिय, आर्थिक, सामाजिक या गोष्टीची सरमिसळ त्यांनी करू नये. वर्तमान पत्रांनी केवळ भावनात्मक भूमिका न ठेवता समाजातील वास्तविक परिस्थिती लोकांसमोर आणायला पाहिजे. नाहीतर लोकांची दिशा भूल होवू शकते. वर्तमानपत्र समाजाचे प्रश्न जेवढ्या व्यापकपणे हाती घेतील तेवढ्या प्रमाणात ते लोकांच्या अंतःकरणाला भिडुन सकारात्मक लोकमत निर्माण होईल. अनेक राजकिय विचारवंतांना जनमत जागृत करण्यासाठी वर्तमान पत्रांचा आधार घेतलेला दिसतो.

भारतानी स्वतंत्र झाल्यानंतर लोकशाही शासन पध्दतीचा स्विकार केला त्यात आपण प्रौढ मताधिकार पध्दतीचा अवलंब केल्यामुळे सामान्य माणसाला महत्व प्राप्त झाले आणि त्याचमुळे सामान्य माणसाच्या मताचा विचारांचा प्रभाव शासनावर पडू लागला व त्यातूनच लोकमताला महत्व प्राप्त झाले आणि लोकमत निर्मितीचे प्रभावी साधन म्हणून वर्तमानपत्रांना महत्व प्राप्त झाले. लिप्सेट यांनी 'वर्तमानपत्रांना लोकशाहीचे बायबल म्हटले आहे.' कारण वर्तमानपत्र हे सामान्य माणसांपर्यंत पोहोचणारे, त्यांच्यावर प्रभाव, परिणाम करणारे लोकांना विचार – प्रवृत्त करणारे असे माध्यम असल्यामुळे लोकशाहीत वर्तमानपत्रांना अत्यंत महत्व प्राप्त झालेले आहे. वर्तमानपत्रांच कार्य हे प्रादेशिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दिवसेंदिवस व्यापक होत आहे. याच कार्यातून समाज लोकमत प्रभावी होत असताना दिसते. वर्तमान पत्रांचा इतिहास हा अत्यंत प्राचिन आहे. पण इंग्रज जेव्हा भारतात आले तेव्हापासून वर्तमानपत्रांचा खरा विकास व्हायला सुवात झाली. आजच्या काळात सुध्दा समाजप्रबोधनाची व जनजागृतीची गरज संपलेली नाही म्हणूनच वर्तमानपत्रांना आपल लोकजागृतीचे, लोकशिक्षणाच कार्य निरंतर चालूच ठेवाव लागत. नव्या परिस्थितीत नवीन प्रश्न,समस्या निर्माण होत असतात आणि हे प्रश्न सोडविण्यासाठी वर्तमानपत्रांना एक सकारात्मक भूमिका पार पाडावी लागते. वर्तमानपत्र हे आपल्या जीवनाचा आरसा आहे. ते आपल्या जीवनात साखरे सारखे मिसळून गेलेले आहे. आपण आपल्या दिवसाची सुरूवात

वर्तमानपत्रापासूनच करत असतो. वर्तमानपत्रातून संपूर्ण विश्वाची माहिती आपल्याला मिळत असते व त्या माहितीच्या, बातमीच्या आधारे आपण आपल त्या गोष्टीबद्दलच सकारात्मक किंवा नकारात्मक मत बनवित असतो यालाच लोकमत असे म्हणता येईल.

लोकशाही शासन व्यवस्थेत स्थिरता आणण्यासाठी लोकांच्या अपेक्षा व मागण्यांची दखल व्यवस्थेला घ्यावी लागते. केलेल्या कार्याची माहिती जनतेला दयावी लागते आणि घेतलेल्या निर्णयांना लोकांचे समर्थन मिळेल असा प्रयत्न करावा लागतो. विसाव्या शतकातील जुलूमशाहीच्या इतिहासाचे अध्ययन केले तर असे दिसुन आले की जागृत झालेल्या जनतेच्या तीव्र विरोधामुळे परकीय सत्तांचे उच्चाटन झालेले आहे. अनेक ठिकाणी हुकूमशाहीचे पतन झाले आहे. म्हणूनच हयुम म्हणतो की सर्वच प्रकारच्या शासनपद्धतींना, त्या कितीही वाईट असल्या तरी स्वतःच्या सत्तेसाठी लोकमतावर अवलंबून रहावे लागते. लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकमताला अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण लोकशाही शासन व्यवस्थेत सरकार जनतेला जबाबदार असते आणि शासनाच्या यशापयशावर लोक निर्णय देतात. त्यात बदल करतात व लोकमताद्वारे दैनंदिन प्रशासनावर व धोरणांवर नियंत्रण ठेवतात. लोकमताचा अनादर करणारे व सत्तेचा गैरवापर करणारे शासन लोकशाहीत सत्तेवर राहू शकत नाही. याचा प्रत्यय भारतात अंतर्गत आणिबाणी झालेल्या 1977 च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत सर्वांनी अनुभवलेला आहे. त्यामुळे लोकशाही व लोकमत या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे.

लोकमताची व्याख्या :– 1) रौबर्ट लेन व डेव्हिड सिअर्स यांच्या मते विशिष्ट परिस्थितीत एखाद्या प्रश्नावर दिलेले उत्तर म्हणजे मत होय.

2) ब्राईसच्या मते समाजहिताच्या किंवा त्यावर परिणाम करणाऱ्या प्रश्नावर व्यक्त होणाऱ्या प्रश्नावर व्यक्त होणारे लोकांचे मत म्हणजे लोकमत होय. लोकांची स्वतःच्या हिताबद्दल असलेली भूमिका लोकमत व्यक्त करीत असते. लॉवेल यांनी लोकमतासाठी लोककल्याणाची भावना हा आवश्यक घटक मानला आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार लोकांचे अनुभव विश्व जसे बदलत जाईल. त्यात माहिती व विचारांचे आदान – प्रदान ज्या प्रमाणात होईल त्यानुसार लोकमत निर्माण होत असते. त्यामुळे ती एक सतत गतिमान असणारी, सर्व लोकांच्या अनुभवविश्वाला सामावून टाकण्याची व्यापक क्षमता बाळगणारी व त्यांच्या भूमिका अभिव्यक्त करणारी स्वयंचलित प्रक्रिया आहे. लोकमताच्या निर्मितीची प्रक्रिया अतिशय गुंतागुंतीची असते. ती मानवी समुहाच्या बौद्धीक व भावनात्मक विश्वाशी निगडीत असणारी सामुहिक प्रक्रिया असल्यामुळे तिचे सर्वच पैलू आणि स्वरूप नेहमीच स्पष्ट राहत नाही. कारण प्रत्येक समाजातील व्यक्तीच्या व्यक्तीगत भावना व सामुहीक भावना वेगवेगळया प्रकारच्या असतात. तसेच त्यांचे अनुभव व आकलन शक्ती वेगवेगळी असते. यातूनच लोकमताची प्रक्रीया समाजात चालते. लोकमतही एक द्विस्तरीय आदान – प्रदान प्रक्रिया असुन त्या विचारांचे (संदेशाचे) ग्रहण व प्रक्षेपण हे आदान असून त्यावर मिळणार प्रतिसाद म्हणजे प्रदान असते. आधुनिक काळात औद्योगिकरण, शहरीकरण, संसुचन क्षेत्रातील तंत्रवैज्ञानिक क्रांतीमुळे लोकमत निर्मितीच्या प्रक्रियेला जास्त गतिमानता, व्यापकता प्राप्त झालेली आहे. त्यामुळे लोकमत ही आधुनिक काळातील अत्यंत प्रभावशाली शक्ती ठरली आहे. शासक, सत्ताधारी वर्ग, राजकीय पक्ष विविध गट व सामान्य जनता, या सर्वांसाठी ती महत्वाची शक्ती आहे. त्यामुळेच या प्रक्रियेत सर्व स्तरावरील व्यक्तीचा सहभाग आधुनिक काळात सतत वाढत असलेला दिसुन येतो. लोकमत अभिव्यक्त करणारी जी प्रमुख साधन आहे त्यात वर्तमानपत्रांची भुमिका अत्यंत महत्वाची आहे. वृत्तपत्रे, मासिके, प्रचार पत्रके, ग्रंथ इत्यादी विविध प्रकाशनाद्वारे लोकमत व्यक्त होत असत. अल्पखर्चात व अल्पवेळात जास्ती जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता वर्तमानपत्रात असते. दैनंदिन वार्तापत्र, समस्यांची चर्चा व समीक्षण करणे हेच वृत्तपत्रांचे मुख कार्य असते. माहितीचे संकलन संस्करण व प्रसारण करणे शासनाच्या धोरणांचे व कार्याचे स्पष्टीकरण व मुल्यमापन करणे, सार्वजनिक विषयांवर चर्चा करणे, लोकशिक्षण करणे, आणि लोकमताचे प्रतिबिंब स्पष्ट करणे हे कार्य वर्तमानपत्र सतत करून लोकमत घडवित असतात. पण वृत्तपत्र ही एक दुधारी तलवार आहे. तीचा जसा सकारात्मक प्रभाव समाजावर पडतो तसा नकारात्मक प्रभाव पण पडू शकतो. जसे भ्रष्ट व हीन अभिरूची असलेली, स्वार्थी, बेजबाबदार वृत्तपत्रे तसेच विशिष्ट दृष्टीकोनाशी व विचारसरणीशी बांधिलकी राखणारी वृत्तपत्रे हा लोकमत व लोकशाहीला शाप असतो. म्हणूनच स्वतंत्र, निर्भिड व निःपक्ष प्रामाणिक वृत्तपत्रे हा लोकशाहीचा मापदंड मानला जातो. साक्षरता प्रसार, वाढती राजकिय जिज्ञासा आणि वृत्तपत्रनिर्मिती व वितरण यात तंत्रज्ञानामुळे शक्य झालेली गतिमानता या गोष्टीमुळे वृत्तपत्रांना लोकमतनिर्मिती व अविष्करण यांच्या संदर्भात अभूतपूर्व महत्व आज प्राप्त झाले आहे. आपल्या आवडत्या वर्तमानपत्रातील बातम्या आणि दृष्टीकोन प्रमाण समजून स्विकारण्याकडे व्यक्तीचा कल असतो. फारच थोडे जाणकार वाचक संपादक – लेखकांचे पूर्वग्रह व परिबद्धता आणि वृत्तपत्र मालकांचे स्वार्थ व हितसंबंध यांच्या अनुषंगाने वृत्तपत्रातील लेखनाची डोळसपणे चिकित्सा करून आणि अनेक वृत्तपत्रातील मजकुरांचा तौलानिक अभ्यास करून स्वतःचा निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतात. बहुसंख्य लोक मात्र विचार न करताच वृत्तपत्रीय भूमिका स्विकारतात. ज्या देशात वृत्तपत्रे सरकार नियंत्रित असतात तिथे तर सरकार धार्जिणेच लेखन वृत्तपत्रात प्रकाशित होते, लोकशाहीत तर विधिनिर्माण प्रक्रिया ही संपूर्णपणे लोकमतावरच आधारित असते. विधिमंडळात लोकमताच्या सर्व छटा आविष्कृत होतात. वादविवाद व चर्चा घडतात व लोकमताचे वारे कोणत्या दिशेने वाहत आहे हे शासकांना समजते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत जे लोकमत व्यक्त झाले त्यातून महाराष्ट्रातील लोकांना मुंबई ही राजधानी असलेले मराठी भाषीकांचे राज्य पाहिजे होते हे स्पष्ट झाले. शासकीय धोरणांच्या बाबतीत वर्तमानपत्रांची भूमिका ही दुटप्पी असते. इ स. 1953 पूर्वी भाषावार प्रांतरचनेबाबत जनमत विशेष जागृत नव्हते पण ' आंध्र प्रदेश ' या पहिल्या भाषाधिष्ठीत राजाच्या निर्मितीनंतर या प्रश्नावर जनमत खऱ्या अर्थाने जागृत झाले व त्यातून महाराष्ट्र व गुजरात राज्यांची निर्मिती झाली .वर्तमानपत्र हे लोकांना राजकिय दृष्टीकोनातून जागृत करतात तसेच सामाजिकदृष्ट्या लोकांना जागृत करण्याचे पण कार्य करतात. समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरांबद्दल लोकांमध्ये लेखनाद्वारे जनजागरण करतात. सर्व संप्रदायातील लोकांना एकत्र आणून देशात एकात्मता प्रस्थापित करण्याच्या कार्यात वर्तमानपत्रांची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. ते जन–भावनांचे प्रतिनिधीत्व करणारे असतात त्यामुळे लोकांच्या भावनांची अभिव्यक्ती वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातूनच होते. रानडयांनी सामाजिक सुधारणांसाठी जनमत जागृत करण्यात वर्तमानपत्रांचा उपयोग केला होता व समाजात उच्च कोटीची मुल्य व आदर्श प्रस्थापित केली. स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडून स्त्रीला जागृत करण्यात वर्तमानपत्रांची भुमिका अत्यतं महत्वपूर्ण आहे. त्याचाच परिणाम आजच्या काळातील स्त्रीया जागृत झालेल्या आहेत.

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या समस्येवर वर्तमानपत्रातून प्रकाश टाकून विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या परिस्थिती कशी दैनिय आहे हे सरकारला दाखवून दिले. त्यांचे कर्ज माफ व्हावे यासाठी प्रयत्न केले. वेगळया विदर्भाच्या प्रश्नाला वृत्तपत्रातून वाचा फोडली. विदर्भातील जनतेवर कसे अन्याय होतात. सरकारी धोरण विदर्भाला कसे वाळीत टाकतात यावर लेख लिहून विदर्भातील जनमत जागृत केले.

जनलोकपाल विधेयका संबंधी अण्णा हजारे यांनी आपली भूमिका वर्तमानपत्रांच्या साहयाने मांडून सरकारला यावर विचार करण्यास भाग पाडले व भारतीय जनतेला जागृत करून भ्रष्टाचाराला आळा घातल्याशिवाय देशाचा विकास होणर नाही हे जनतेला दाखवून दिले.

दहशतवाद, भ्रष्टाचार, देशात चाललेले घोटाळे संसदेवरील अतिरेक्यांचे हल्ले, 26 – 11 चा ताज ओबेरॉय वरील हल्ला, कारगिल युद्ध, काश्मीरचा प्रश्न, नैसर्गिक आपत्ती, मुस्लीम महिलांच्या तिहेरी तलाक मुद्दांवर, कुलभुषण जाधव यांच्या बद्दल पाकच खोट धोरण, कोरेगाव भीमा येथील हिंसाचाराची घटना त्यावर सरकारच धोरणया सर्व प्रश्नात जनतेला खरी माहिती देवून त्यांचे मनोबल वाढविणे हे वृत्तपत्रांनी आपले सामाजिक कर्तव्य मानले. जनतेला आव्हान करून येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी मदतीचा हात मागितला. कारगिल युद्धाच्या वेळी, दहशतवादी हल्ल्यात सैनिकांना, बंदीना त्यांच्या घराची व घरच्यांचा संदेश त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्याची साहसी कार्ये वर्तमानपत्रांनी केले. म्हणूनच लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

निष्कर्ष :–

1 वर्तमानपत्र विचारांची देवाण – घेवाण करण्याच महत्वपूर्ण व योग्य माध्यम आहे.
2 वर्तमानपत्र अग्रलेख, बातम्या, समीक्षा, यांच्या द्वारे स्वस्थ जनमत जागृत करतात.
3 आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक विकासाकरिता योग्य दिशा दाखवितात.
4 राष्ट्राची सुरक्षितता, समाजात राष्ट्रीय एकता प्रस्थापित करण्यासाठी लोकांना / समाजाला प्रोत्साहित करतात.
5 वर्तमानपत्रांनी आपले कार्य निःपक्षपणे, निर्भिडपणे केले तर सरकार मधील भ्रष्टाचारावर त्यांना अंकुश ठेवता येतो.
6 सामाजिक सुधारणा, जनजागृती, लोकशिक्षण, यात वर्तमानपत्रांची भुमिका अत्यंत मोलाची असते. ते प्रबोधनाचे एक महत्वपूर्ण साधन आहे.
7 वर्तमानपत्र समाज घडविण्याचे कार्य करतात.
8 उच्चमुल्य, आदर्श प्रस्थापित करतात.

पण वर्तमानपत्रांना आपली भूमिका मांडतांना विचारांचे पूर्ण स्वतंत्र असायला पाहिजे. त्यांच्यावर कोणाचेही दडपण असता कामा नये. स्वातंत्र्यपूर्वीच्या काळात वर्तमानपत्रांची भुमिका ही प्रामुख्याने सामाजिक विचार परिवर्तनाची व राजकिय स्वातंत्र्यसंग्रामाची होती. पण आधुनिक काळात ही भुमिका बदललेली दिसते. कारण स्वातंत्र्या नंतर समाजकारण , राजकारण, अर्थकारण यात बदल झाला. त्यामुळे वर्तमानपत्रांनी समाजजीवनाकडे नव्या दृष्टीने पहायला सुरवात केली. पण आजही त्यांनी आपल समाजपरिवर्तनाच, लोक शिक्षणाच कार्य सोडलेले नाही. पण आज वर्तमानपत्रांवर राजकिय पक्ष, शासनाचा दबाव असल्यामुळे त्याच्या ध्येयात व भूमिकेत बदल झाला आहे. आज अनेक वर्तमानपत्र राजकीय पक्षांशी संबंधीत असल्यामुळे त्या पक्षाला पोषक अशीच विचारधारा वर्तमानपत्रातून मांडतात. इतर विचारधारांबद्दल त्यांचा संकुचित दृष्टीकोन दिसुन येतो. पण खरतर वर्तमानपत्रांनी आपल कार्य निःपक्ष व निर्भिडपणेच केले पाहिजे. कोणाच्याही दबावात राहून कार्य करू नये. कारण ते समाजाचा आरसा असतात. लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भुमिका ही सकारात्मकच असायला पाहिजे. तरच ते देशाला, समाजाला योग्य दिशेने नेवू शकतील. वर्तमान पत्रांनी बातमी सत्य परिस्थितीवर व वास्तविकतेला धरूनच दिली पाहिजे. लोकांच्या भावनांचा विचार करूनच संवाद साधला पाहिजे. मला अस वाटत की आपल्या देशात लोकशाही असल्यामुळे लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्रांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. वर्तमानपत्र जनसामान्यांच्या अभिव्यक्तीचे महत्वाचे माध्यम असल्यामुळे त्यांनी अगदी स्वतंत्र, निर्भिड व निःपक्षपणे आपली भूमिका मांडली पाहिजे. वर्तमानपत्र ही लोकशाहिकरिता ज्योतिस्तभाचे कार्य करतात म्हणूनच निःपक्ष , स्वतंत्र, न्यायपूर्ण पत्रकारिता ही कोणत्याही देशाकरिता सर्वात मोठे वरदान आहे. आज मुद्रणकलेतील क्रांतीमुळे, इलेक्ट्रॉनिक मिडियामुळे वर्तमानपत्रांच्या स्वरूपात, भुमिकेत बदल होत आहे. पण 21 व्या शतकात पण त्यांचे लोकशिक्षणाचे, जनजागृतीचे कार्य संपलेले नाही. हे कार्य त्यांना निरंतर करावयाचे आहे म्हणून त्यांनी कोणत्याही प्रलोभनांना बळी न पडता आपले समाजप्रबोधनाचे उद्दीष्ट पूर्ण केले पाहिजे. लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्राची भूमिका ही सकारात्मक असायला पाहिजे म्हणजेच योग्य जनमत तयार होईल. म्हणूनच अस म्हणता येईल की वर्तमानपत्र ही एक महान न्यायालय आहे जीथे सर्व समस्या ऐकल्या जातात व सर्व गोष्टींवर खुली व निःपक्षपातीपणे चर्चा केली जाते व त्यातून नवा मार्ग काढल्या जातो. त्यासाठी आज लोकांनी जागृत व्हायला पाहिजे व आपले समर्थन सत्य गोष्टींना दिले पाहिजे. तरच लोकमत घडविण्यात वर्तमानपत्र यशस्वी होऊ शकतील.

संदर्भ ग्रंथ सुची

क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखक	प्रकाशक
1	राजकिय सिद्धांत आणि राजकिय विश्लेषण	डॉ. दिवाण चंद्रशेखर	विद्या प्रकाशन नागपूर द्वितीय आवृत्ती 1989
2	राजनितीशास्त्र मार्गदर्शिका	प्रा. सत्यकेतू	भाग्यश्री प्रकाशन नागपूर
3	पत्रकारिता और समाज	डॉ. गुप्ता यु. सी	अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस पृ. क्र. 16, 22
4	युगप्रवर्तक बालशास्त्री जांभेकर काळ आणि कर्तृत्व	उपाध्ये नीला	श्री विद्या प्रकाशन 250, शनिवार पेठ, पुणे पृ. क्र. 73,74
5	राजकिय सिद्धांत आणि विश्लेषण	डॉ. भोळे भा. ल.	पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर पृ.क्र. 174, 175

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

शालेय पोषण आहार योजनेच्या अहमदनगर जिहयातील प्रथमिक शाळेतील विद्यार्थावर होणाऱ्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास

नावः- श्रीमती सुजाता विक्रम सानप
राष्ट्रमाता इंदिरा गांधी महाविद्यालय, जालना

सारांशः-

भारतीय संस्कृतीत आहाराला अत्यंत महत्तवाचे स्थान दिलेले आहे. जेवणाला सुरूवात करण्यापूर्वी वदनी कवल घेता नाम घ्या श्रीहरीचे. सहज हवन होते नाम घेता फुकाचे. जीवन करी जीवित्वा अन्न हे पुर्ण ब्रम्हा. उदरभवन नोहे जाणिजे यज्ञकर्म हा श्लोक म्हणतात. अनेक साधू संतानी आहाराबाबतच्या ओव्या लिहिलेल्या आहेत श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आहाराबाबत पुढील ओव्या रचलेल्या आहेत

धरावा तैसा संगु । जेणे पोखवे सात्विक जागू ।
सत्व वृत्तीचा भागू । आहार घेणे ॥
ए-हावी तरी पाही । स्वभाव वृत्तीचा ठायी ॥
आहारावाचुणी नाही । बळी हेतू ॥

अन्न ही माणसाला परमेश्वराने दिलेली एक देणगी आहे आणि त्याची जाणीव राहण्यासाठी राहण्यासाठी जेवणास जेवण्यास सुरूवात करण्यासपुर्वी श्लोक म्हणण्याची प्रथा परंपरा आहे.

जीवनाच्या दृष्टिकोनातुन विचार केल्यास हवा. पाणी. अन्न असा गरजांचा वास्तविक क्रम लागतो. मा.त्र नेहमीच्या जीवनात अन्न, पाणी व नंतर हवा असा क्रम लागतो मापवाच्या प्राथमिक गरजातदेखील अन्नाला प्रथम महत्त्व दिले आहे अन्न ही माणसाची प्रमूख गरज आहे माणसाचे जीवन अन्नावर अवलंबून असते. योग्य आहारामुळे माणसात उत्साह आरोग्य, मानसिक स्वास्थ लाभते. आरोग्यसंपन्न जीवन जगण्यासाठी अन्न सेवन करावे. खाण्यासाठी जगणे हा दृष्ठीकोन नसावा. माणूस कशाप्रकराचे जीवन जगणार आहे हे आहारावरच आलंबुन असते. व्यक्तीचे आरोग्य आणि आहार याचा अतिशय निकट संबंध आहे.

अन्नः-;Food)

अन्न आणि पोषणाची संकल्पना जाणून घेण्यासाठी अन्न म्हणजे काय 1 हे अगोदर जाणून घेउ या. अगदी साधा सोप्या शब्दात आपण जे खातो त्याला 'अन्न ' म्हणतात,

आहारः-;Diet)

जे पदार्थ द्रव किंवा घण स्वरूपात मुखाद्वारे मापवाकडून सेवन केले जातात, ज्याचे पचन शोषण होउन मावनी शरीराच्या वाढीवर व आरोग्यावर परिणाम होतो अशा अन्नपदार्थांना मिळून आहार असे म्हणतात

प्राथमिक शिक्षण हे प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे म्हणजेच प्रथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण केले पाहिजे. भारतामध्ये वाढत्या वयाच्या मूलांमध्ये कुपोषणाची समस्या आढळते याचां परिणाम प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकणासावर होत असल्यामूळे भारत सरकारने राष्ट्रीय शालेय पोषण आहार योजना सर्व राज्यांसाठी टप्याटप्याने कार्यान्वित केले आहे

महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनामधील एक महत्त्वाची योजना म्हणजे प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यासाठी सुरु करण्यात आलेली पोषण आहार योजना होय. विद्यार्थ्याचे शिक्षणात सातत्य राहावे व गळतीचे प्रमाण कमी राहावे या हेतूने शासनाने ही योजना राबविण्यात येत आहे

उद्दिष्टे :-

1) शालेय पोषण आहार योजणेमूळे विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक कार्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
2) शालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3) शालेय पोषण आहार योजनेमूळे विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक उपस्थितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

<u>संशोधनाची ग्रहितके</u>

(1) महाराष्ट्र शासनामार्फत सर्व शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजना राबविली जात आहे.
(2) शालेय पोषण आहार योजनेमुळे शिक्षकांच्या उपस्थितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

<u>मर्यादा :-</u>

(1) संशोधन अहमदनगर जिहया पूरतेच मर्यादित आहे.

(1) सदरील संशोनधनासाठी प्राथमिक शाळेतील100 विद्यार्थीची निवड करण्यात आली मूलाखत व प्रश्नावली या तंत्राच्या साहयाने संशोधनासाठी आवश्यक असणारी माहिती जमा करण्यासाठी पोषण आहार योजनेत केद्रीय अनुदानाचा समावेश.

ष्शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय ष्शाळांतील इयत्ता 1 ली ते 5वी च्या विद्यार्थ्यांना अन्न शिजवून देण्यासाठी राज्य ष्शासन प्रतिदिन प्रतिविद्यार्थ्यी रु- 0.50 या दराने अनुदान ऑगस्ट 2004 पर्यत उपलब्ध करुन देत होते तथापि केंद्र ष्शासनाकडील अर्धशासकीय पत्र क्र -11-1-2004 एम डी एम दिनांक 6-10-2004 अन्वये अन्न शिजवुन देण्यासाठी केंद्र शासनाने सप्टेबर 2004 पासून रु 1 प्रतिदिन प्रतिविद्यार्थ्यी अनुदान देण्याचा निर्णय पारित केला त्याप्रमाणे दिनांक 31-3-2005 च्या ष्शासन निर्यायान नमूद किल्याप्रमाणे अन्न शिजवून देण्यासाठी केद्र व राज्य शासनाकडून अनुक्रमे रु 1 आणि रु 0.50 पैसे प्रतिदिन प्रतिविद्यार्थ्यी असे एकूण रु 1.50 अनूदान दिले जात होते.

अन्न देण्यासाठी शिजविण्यात येणाऱ्या अन्नपदार्थामध्ये असलेल्या अन्नघटकांचा तक्ता

<u>(ब) मानधन</u>

(1) प्राथमिक शाळा स्तरावर शालेय पोषण आहार योजनेच्या आनुषगिक बाबीचे काम करणाऱ्या मुख्याध्यापक संबधित शिक्षक या दोघेपैंकी एकास प्रतिमध खलील दराने मानधन दिले जाते.

अ क्र.	पटसंख्या	प्रतिमध मानधन प्रमाण
(1)	500 पेक्षा जास्त	रुपये 200
(2)	500 पेक्षा कमी	रुपये 100

(2) विद्यार्थ्यांना स्वच्छतेच्या सवयी लावणे आरोग्यम सर्व साधनम

उत्तम आरोग्य हे उत्तम व यशस्वी जीवनाचा पाया असते. आरोग्य संपन्न व्यक्तीच्या अंगी अनेक गुण वास करत असतात. तसेच लहाणपणी लावलेल्या सवयी या कायमस्वरुपी राहतात. म्हणुनच शालेय जीवनातच मुलांना आरोग्यदायक सवयी लावणे ष्शक्य आहे न्यात पुढील सवयीचा समावेश करता येईल.

(1) रोज सकाळी उठल्याबरोबर सौचास जाणे
(2) रोज दात स्वच्छ घासणे
(3) रोज स्वच्छ अंघोळ करणे
(4) रोज स्वच्छ कपडे घालणे
(5) नियमितपणे तेल लावणे
(6) आठड्यातून एकदा हाताची व पायाची नखे काढणे
(7) रोज शाळेतून आल्यावर व खेळून आल्यावर हात-पाय स्वच्छ धुणे
(8) बाहेरचे उघड्यावरचे पदार्थ न खाणे

<u>साहित्य आणि कार्यपध्दती</u>

अध्ययन क्षेत्रः-

हे अहमदनगर जिल्हयातील प्राथमिक शाळेतील शालेय पोषण आहारमुळे विद्यार्थीच्या अध्ययनावर विनरीत परिणामाचा चिक्तिसक अभ्यास हा अहमदनगर जिल्हयातपुरताच मर्यादित होता यासाठी प्राथमिक शाळेतील 100 विद्यार्थ्याची नमूना म्हणून निवड करण्यात आली.

नमूना निवड पध्दती :-

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास नमूना निवड करणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. नमूना निवड पध्दतीत पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला.

(1) सोबत या अहमदनगर प्राथमिक शाळेतील 100 विद्यार्थी नमुना म्हणून निवडण्यात आले.
(2) ही माहिती जमा करण्यासाठी याद्रच्छीक नमुना निवड या पध्दतीचा वापर करण्यात आला
(3) ही माहिती प्रत्यक्षात विद्यार्थ्याकिडे जाउन समोर बसून भरुन घेतली आहे.

विद्यार्थीकडून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिद्रचन

संशोधन कर्त्यास असे अभिप्रेत आहे. की महाराष्ट्र शासनाची शालेय पोषण आहार योजना शाळेमध्ये ज्या विद्यार्थ्यासाठी राबविली जाते त्या विद्यार्थ्याच्या इच्छा अपेक्षाचा विचार यात करणे आवश्यक आहे. करीता जालना जिल्हयातील प्राथमिक ष्शाळेतील विद्यार्थ्याची शालेय पोषण आहार योजनेच्या प्रश्नावलीतील प्रश्न क्र 1 ते 4 विद्यार्थ्याची सामान्य माहिती मिळवण्यासाठी विचारण्यात आले होते. करिता संशोधन कर्त्याने खलील प्रमाणे प्रश्नांचा अंतर्भाव केला आहे.

तक्ता क्र. 1

विद्यार्थ्याच्या मते शाळेतून दिल्या जाणाऱ्या आहाराची गरज दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र	प्रतिसाद	टक्केवारी	
1	होय	65	
2	नाही	35	
	ऐकूण	100	

निष्कर्षः-

65 टक्के विद्यार्थ्याच्या मते शाळेतुन दिल्या जाणाऱ्या शालेय पोषण आहाराची गरज आहे शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्याच्या मते कोणते पदार्थ असावेत हे दर्शविणारा **तक्ता.क्र.2**

अ क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	खिचडी	8
2	दुध अंडी	4
3	फळ आहार	28
4	संपुर्ण जेवण;(चपाती -भाजी;)	60
	ऐकूण	100

निष्कर्षः- 60 टक्के विद्यार्थ्याच्या मते शाळेतुन दिल्या जाणाऱ्या आहारात संपूर्ण जेवणाचा (चपाती-भाजी) समावेश नाही.

तक्ता क्र 3

विद्यार्थ्याच्या मते शाळेतून दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहाराची गरज नाही याचे कारण दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	घेउन जेवून येत असल्याने	44
2	पालक आहार घेण्यास मनाई करित असल्याने	56
	ऐकुण	100

निष्कर्षः- 56 टक्के विद्यार्थ्याच्या मते पालक आहार घेण्यास मनाई करत असल्याने शाळेतून दिल्या जाणारा शालेय पाषण आहाराची गरज नाही.

तक्ता क्र.4
विद्यार्थ्यांना शालेय पोषण आहारातर्गत दिल्या जाणाऱ्या आहाराचा दर्जा दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	उतकृष्ट	05
2	चांगला	10
3	सर्वसाधारण	25
4	निकृष्ट	40
	एकूण	100

निष्कर्ष :-
बहुसंख्य विद्यार्थ्यांच्या मते शालेतून दिल्या जाणाऱ्या आहाराचा दर्जा निकृष्ट आहे.

तक्ता क्र.5
विद्यार्थ्यांना दररोज आहार दिला जातो की, नाही यांची माहिती दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	होय	45
2	नाही	55
3	एकूण	100

तक्ता.क्र.6
उत्तर नही असल्यास त्याचे कारण काय आहे.
विद्यार्थी दररोज पोषण आहार न देण्याचे कारण दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	होय	45
2	नही	55
3	एकूण	100

तक्ता क्र.7
उत्तर नाही असल्यास त्याचे कारण काय आहे.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	शाळेला सुटटी असल्याने	75
2	अर्धवेळ शाळा असल्यास	25
3	एकूण	100

निषर्ष्कर्ष :-
75 टक्के विद्यार्थ्यांच्या मतेशाळेला सुटटी असल्याने आहार दिला जात नही.

तक्ता क्र.8
विद्यार्थ्यांना पालक अआहार खाउ देतात किंवा नाही हे दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	होय	85
2	नाही	15
3	एकूण	100

निषर्ष्कर्ष :- 85 टक्के विद्यार्थ्यांचे पालक शाळेतील आहार खाण्यासाठी मनाई करतात.

विद्यार्थ्यांना पालक पोषण आहार खाउ न देण्याचे कारण दर्शविणारा तक्ता.

तक्ता. 9

विद्यार्थ्यांना पालक पोषण आहार खाउ न देण्याचे कारण दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	होय	95
2	नाही	05
3	एकूण	100

निषर्ष्क :–

95 टक्के विद्यार्थ्यांच्या मते शाळेततील आहार वेळेवर मिळत नाही.

तक्ता.10

शाळेतील दिला जाणारा आहार वेळेवर न मिळाल्यास विद्यार्थी काय करतात हे दर्शविणारा तक्ता.

अ.क्र.	प्रतिसाद	टक्केवारी
1	जेवण करत नाही	03
2	दुस–यांच्या डब्बातील जेवण	12
3	शिक्षकांना सांगतो	30
4	जेवण मिळण्याचे वाट पाहणे	55
	एकूण	100

निषर्ष्क :–

55 टक्के विद्यार्थ्यांच्या मते शालेय पोषण आहार केव्हा मिळतो याची वाट पाहतो.

संदर्भ सुची :–

1) आगलावे प्रदिप – संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्र विद्या प्रकाशन नागपुर, प्रथम आवृत्ती
2) बन्सी बिहारी पंडीत – शिक्षणातील संशोधन (संकल्पणात्मक परिचय) नुतन प्रकाशन प्रकाशन पुणे
3) बेस्ट जे डब्लू 1998 रिसर्च इन एज्युकेशन नवी दिल्ली सातवी आवृत्ती.
4) बेलिंग हॉम जॉन – 1997 डिक्शनरी ऑफ एज्युकेशन ऑक्यडमीक इंडीया पब्लीश नवी दिल्ली.
5) ब्रु– बेकर जॉन अनुवादक– म.बा. कुडले 2001 शैक्षणिक संमस्यांचा इतिहास.महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ
6) दांडेकर बा.ना शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र श्रीविद्या प्रकाशन शनिवार पेठ पुणे.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

वस्तु व सेवा कर २०१७

Goods and Service Tax 2017

डॉ. सपना आर. वेगीनवार
वाणिज्य विभाग
सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर
dr.srweginwar@gmail.com

वस्तु व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे लक्षणीय पाऊल आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रीकरणामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परीणाम कमी होऊन संपुर्ण देशभरात एकत्रीत कर पध्दतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

वस्तु व सेवा कराची संकल्पना पहिल्यांदा तत्कालीन केंद्रिय वित्तमंत्री मा. पी. चिदंबरम यांनी त्यांचा सन २००६–२००७ च्या संकल्पीय भाषणात मांडली. वस्तु व सेवा कराबाबतच्या विविध पैलुबाबत विचा करण्या करीता केंद्र व राज्य सरकारच्या प्रतिनिधींच्या संयुक्त कार्य गट स्थापन करण्यात आला व अहवाल तयार करण्यात आला. वस्तुवरील कर सेवांवरील कर व आंतरराज्यीय पुरवठयावरील कर या अहवालावर आधारीत २००९ मध्ये प्रथम चर्चा पत्रीका प्रसिध्द केली गेली. त्यांच्या जोडीला राज्याच्या अर्थमंत्र्याची एक समिती नेमून विचारविनीमय करण्यात आले. २०११ ला विधेयक प्रथम मांडण्यात आला. संसदीय स्थायी समितीकडे पाठविण्यात आला. २०१३ संसदिय समितीचा अहवाल आला. २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले व त्यांनी या विधेयकाला राष्ट्रहिताचा सांगुण त्यांचा पाठपुरावा केला. २०१५ मध्ये भाजपा सरकारचे लोकसभेतील संख्या जास्त असल्यामुळे तो संमत करण्यात आला तत्कालीन केंद्रीय वित्तमंत्री मा. अरूण जेटलीच्या कार्यकालात तो संमत करण्यात आला.

वस्तु व सेवा कर (GST) ची अंमलबजावणी १ जुलै २०१७ पासून केली गेली आहे. त्यामुळे केंद्राच्या ७ तर राज्य सरकारच्या ११ प्रकारच्या करांची जागा GST घेईल. सध्या केंद्र व राज्य अशा दोन्ही सरकारतर्फे कर वसुली केली जाते. केंद्र सरकारचा सेंट्रल जीएसटी (GST) राज्याचा स्टेट जीएसटी (SGST) अशा दोन कराखेरीज एका राज्यातुन दुसऱ्या राज्यात मालाची विक्री करणाऱ्यांसाठी इंटिग्रेटेड जीएसटी (IGST) व संघराज्यातील (UTGST) अशा प्रकारे करांची वसुली केली जाणार आहे.

CGST : केंद्रीय वस्तु व सेवा कर विधेयक २०१७
IGST : एकीकृत वस्तु व सेवा कर विधेयक २०१७
UTGST : संघराज्य क्षेत्र वस्तु व सेवाकर विधेयक २०१७
GST : राज्यांना नुकसान भरपाई विधेयक २०१७

या वस्तु व सेवा कर कायद्यामध्ये केंद्रीय आणि राज्यांच्या कायदे विलीन झाले आहेत त्यापैकी

१. केंद्रिय अबकारी शुल्क (Central Excise Duty)
२. अतिरीक्त अबकारी शुल्क
३. सेवाकर
४. अतिरीक्त आयात शुल्क म्हणजेच काऊंटर व्हेलिंग डयुटी
५. विशेष अतिरीक्त आयात शुल्क

राज्यपातळीवरील विलीन झालेले कायदे

१. व्हॅट (विक्रीकर)
२. करमणूक दर केंद्रीय विक्रीकर
३. ऑक्ट्राय आणि प्रवेशकर

४. खरेदीकर
५. सुखसोयी विषयक कर
६. लॉटरी, सट्टा आणि जुगारावरचे कर

उद्देश :–

१. वस्तु व सेवा कर कायद्याचा मुख्य उद्देश सर्व देशभरात एकत्रीत करप्रणाली आणने.
२. कर भरण्याच्या आकारण्याच्या पध्दतीत सहजता व सुलभता आणने.
३. देशभरात जीएसजीच्या नोंदणीपासून तर कर भरण्यापर्यंतचे जीएसटीशी संबंधीत इतरही कार्य करण्यासाठी संगणक प्रणाली विकसीत करणे.

वस्तु व सेवा कराची ठळक वैशिष्टये :–

१. सध्या अस्तित्वात असलेल्या उत्पादित माल आणि त्याची विक्री व पूरविण्यात येणाऱ्या सेवा यावरील कर या संकल्पने एवजी मालाच्या आणि सेवांच्या पुरवठयावर कर लागू करणे अशी पध्दती वस्तू व सेवा कराखाली अवलंबविण्यात येणार आहे.
२. वस्तु व सेवा कर हा दुहेरी म्हणजे केंद्र आणि राज्यात एकाच वेळी समान कराच्या आधारे अवलंबिला जाणार आहे.
३. तंबाखू(मादक पदार्थाची उत्पादने वस्तु व सेवा कराच्या अधिन राहतील तसेच केंद्र सरकार या उत्पादनावार केंद्रीय अबकारी कर हा लावू शकेल.
४. या करपध्दतीच्या अमलबजाबणीची संपूर्ण यंत्रणा ही ऑनलाईन असेल.
५. महिती तंत्रज्ञानाची पायाभूत यंत्रणा म्हणून वस्तू व सेवा कर नेटवर्क (GSTN) ची स्थापना करण्यात आलेली आहे. याव्दारे कर ऑनलाईन भरले जाईल.
६. (एच एस एन) संज्ञासूचीची स्थरमेळ पध्दती वस्तूंचे वर्गिकरण करण्यासाठी वस्तू व सेवा कर प्रणालीमध्ये वापरले जाणार आहे. उदा. ज्या करदात्याची उलाढाल रू १५ कोटी पेक्ष जास्त परंतू ५ कोटीपेक्षा कमी असेल त्यांची २ अंकी कोड वापरावे आणि ज्या करदात्याची उलाढाल ५ कोटी आणि त्यावर असेल तर त्यांनी ४ अंकी कोड वापरावेत असे प्रमाणीत करण्यात आले आहे ज्या करदात्यांची उलाढाल रू १.५ कोटीपेक्षा कमी असेल त्यांच्या देयकामध्ये कोड देण्याची आवश्यकता नाही.
७. एकात्मीक वस्तु व सेवा कर आंतराज्यीय वस्तु व सेवांचा पूरवठयावर वस्तू व सेवा कर आकारला व गोळा केला जाईल.
८. वस्तू व सेवांची आयात ही आंतर राज्य पूरवठा म्हणून धरण्यात येईल आणि त्यावर एकात्मीक वस्तु व सेवा कर आकारण्यात येईल. सीमा शुल्कासहित एकात्मीक वस्तु व सेवा कराखाली भरलेल्या करांचा निविष्ट कराची जमा म्हणून पुढील पुरवठयासाठी कर भरणा करण्यासाठी उपयोग करता येईल.
९. करदात्याने कच्च्यामालावर भरलेल्या कराची जमा निविष्ट कराची जमा उत्पादन कर भरतांना वापरली तरी अनुज्ञेय असेल तसेच केंद्रिय वस्तू व सेवांवरील करामुळे असलेली निविष्ट कराच्या जमेचे उपाययोजन राज्य वस्तू व सेवांवरील कर भरविण्या करीता करण्यात येणार आहे. एकात्मिक कराची जमा मात्र केंद्रीय वस्तू व सेवा कर आणि वस्तू व सेवाच्या भरण्यासाठी उपायोजीत केला तरी चालेल.
१०. विद्यमान प्रचलित विविध करांसाठी नोंदणीकृत उद्योग किंवा व्यापारी संस्थांना वेगळी नोंदणी करण्याची आवश्यकता राहणार नाही त्यांची माहिती जी.एस.टी यंत्रणेत स्थलांतरीत करण्यात येणार आहे. नव्याने अर्ज करणा–यांना ऑनलाईन अर्ज करून स्वत:ची नोंदणी करावी लागेल.
११. निर्यातीस शुन्य दर पूरवठा म्हणून गणले जाईल, वस्तू व सेवांचा निर्यातीवर कर देय असणार नाही. परंतू सेवांच्याबाबत निवीष्ट कराची जमा अनुज्ञेय राहील आणि त्याबाबत ते परताव्याचा दावा करू शकतील.

वस्तु व सेवा कराचे महत्व :–

जीएसटी भारताच्या अप्रत्यक्ष कर सुधारणा क्षेत्रातील महत्वपुर्ण पाऊल आहे. केंद्र आणि राज्य शासनांच्या अनेक करांचे एकत्रीकरण फक्त एकेरी करात केल्याने आणि पुर्व टप्प्यावरील करांच्या समायोजनाला अनुमती दिल्याने वाढीव कराचा अहितकारक प्रभाव कमी होईल आणि समान राष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण करता येईल.

उपभोक्त्यांसाठी सर्वात मोठा फायदा म्हणजे उपभोग वस्तुंवरील सांप्रत २५टक्के ते ३०टक्के असलेल्या करांच्या ओझ्यात घट होईल जीएसटी मुळे राष्ट्रीय आणि आंतराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धेला समोरे जाण्यात आपली उत्पादने सक्षम होतील करदात्यांची व्याप्ती विस्तृत झाल्याने व्यापार वृध्दींगत झाल्याने व सुधारीत कर अनुपालन पध्दतीमुळे केंद्रशासन व राज्यशासनाच्या महसुलात वाढ होईल

वस्तु व सेवा कराचे फायदे :–

१. कर भरणे सरल होईल कर भरण्याच्या आकारण्याच्या पध्दतीत सहजता आणि सुलभता येईल.
२. देशाच्या जीडीपी मध्ये वाढ होईल व त्यामुळे देशाच्या विकास होईल.
३. कराची चोरी किंवा कर न भरणे कमी होईल.
४. सपुर्ण देशात सामान खरेदी करण्यासाठी एकच कर आणि एकच एक दराने कर द्यावा लागेल संपुर्ण देशात एकाच किंमतीला एक प्रकारचे सामान खरेदी करता येईल.
५. सगळे व्यवहार इलेक्ट्रॉनीक व संगणीकृत पध्दतीने ऑनलाईन होणार असल्यामुळे पारदर्शक व्यवहार जलद गतीने होईल.
६. जीएसटी अंतर्गत विविध प्रकारच्या वस्तुंचे वर्गिकरण सोपे आणि साधे वर्गीकरण केले आहे. त्यामुळे कर लावण्यासाठी कोणत्याही वस्तुंचे वादग्रस्त ठरणार नाही.
७. जीएसटी हा कर वस्तु आणि सेवा या दोन्हीवर लावला जाईल म्हणजे वस्तुवर वेगळे कर आणि सेवेवर वेगळे कर लावण्यात येणार नाही.
८. कर वाचविण्यासाठी कंपन्या आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यात विकत असत राज्याबाहेर उत्पादने विकल्याने केंद्रिय विक्रय कर आणि प्रवेश कर लागत असे कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा ट्रेडिंगच्या वेळेला लावले जात नाही चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका भागात मिळतात ती देशात सर्वत्र मिळायला लागतील त्यामुळे कंपन्याचे मार्केटही सर्वत्र वाढेल तसेच ग्राहकांना वस्तुंची निवड करायला अधिक पर्याय उपलब्ध होतील.
९. वस्तु व सेवा ज्यावेळेस एकत्र पूरवल्या जातात त्यासाठी एकच जीएसटी लावला जाईल म्हणजे वस्तुची विक्री की सेवा हा वाद मिटेल.
१०. रिटेल सेक्टरसाठी लिझ (Lease) रेंटल आणि इन्व्हेंटरी खर्च कमी होईल,
११. वेळोवेळी भरलेल्या जीएसटीसाठी सप्लाय चेन मधील घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल.

मर्यादा :–

१. जीएसटी मध्ये जर एखादा व्यक्ती वेगवेगळया राज्यात व्यवसाय करीत असेल तर त्याला प्रत्येक राज्यात नोंदणी करावी लागते. जर एखादी कंपनी वेगवेगळया प्रकारचे व्यवसाय करीत असेल तर प्रत्येक व्यवसायासाठी वेगळी नोंदणी करावी लागते हा फार मोठा तोटा जीएसटीचा आहे.
२. जीएसटी कायद्यानुसार जर एखादी कंपनी आपल्या कोणत्याही शाखेला किंवा युनीटला माल किंवा सेवा पाठवत असेल तर त्यावरही कर द्यावा लागतो.
३. जीएसटी कायद्यानुसार सप्लायरने सरकारला टॅक्स नाही दिला तर या सेवेचा किंवा कच्च्या मालाचा उपयोग करणारा निर्माता टॅक्स क्रेडीटचा दावा करू शकणार नाही.
४. ई. बिल ची मर्यादा ५०,०००/– रू ची मर्यादा खूप कमी आहे ती वाढविण्याची गरज आहे.

५. जीएसटी वस्तू व सेवांवर लागतो पण समस्या अशी आहे की, वस्तू कोणाला म्हणायच आणि सेवा कुणाला म्हणायच? त्यातही काही उत्पादन वस्तू व सेवा यांचे संयुक्त रूप असते म्हणजेच त्यांना वेगळ करता येत नाही याबाबत लोकांमध्ये संभ्रम आहे.

६. संयुक्त कर योजनेअंतर्गत नोंदणीकृत व्यक्तीला इनपूट टॅक्स क्रेडीटसाठी दावा करता येत नाही.

निष्कर्ष :–

वस्तु व सेवा कर एक अप्रत्यक्ष कर कायदा आहे जीएसटी १९४७ नंतरचे सर्वात महत्वाचे करसुधारणा विधेयक म्हणून बघितले जाते ही भारताच्या कर संरचनेत सुधारणेची एक मोठी क्रांती आहे. वस्तू व सेवा यांच्या उपभोगावरील कर आहे यामध्ये निर्मीती किंवा उत्पादनापासून ते अंतिम उपभोगापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारणी करण्याचे प्रस्तावित केले आहे मागील टप्प्यावर अदा केलेल्या कराची जमा रक्कम समायोजीत करता येईल केवळ वर्धित मुल्यावर कर आकारला जाईल आणि उपभोक्ता किंवा ग्राहकाला कराचे ओझे सहन करावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :–

१. वस्तू व सेवा कर कायदा एक परीचय (साईज्योती प्रकाशन) प्रा. प्रविण कामये
प्रा. मेघना पाटील.
२. केंद्रिय उत्पादन व सीमा शुल्क मंडळ. www.cbec.gov.in

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

नियोजनाच्या अभावाने गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती उपयोजनेला अपेक्षित यश नाही

प्रा. डॉ. दिलीप बारसागडे
सहाय्यक अधिव्याख्याता (वरिष्ठ श्रेणी)
फुले –आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशलवर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना

विशेष घटक योजनेची संकल्पना अनुसूचित जातीच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी व मुलभूत गरजांच्या पुर्ततेसाठी पहिल्यांदाच सन 1979 ला उदयास आली व प्रजासत्ताकानंतर तब्बल 5 पंचवार्षीक योजना लोटल्यानंतर 1980–85 च्या 6 व्या पचवार्षीक योजनेपासून ही योजना सुरू झाली. अनुसूचित जाती च्या विकासावर भर देणारी ही पहिली योजना आहे. यापूर्वी मात्र यासंदर्भात फारसा गांर्भीयाने विचार झाल्याचे दिसून येत नाही. अनुसूचित जाती उपयोजनेतंर्गत दलित वस्ती सुधारणा योजना ही प्रमूख योजना असुन या बाबीसाठी उपयोजनेत सर्वाधिक तरतुद केलेली असते, मात्र या योजनेसाठी केलेली प्रचंड तरतुद व अजुनही बंकाल अवस्थेत असलेल्या दलित वस्त्या यातील विसंगती पाहून एवढा मोठा खर्च कुठे गेला हाच प्रश्न पडतो. अनुसुचित जाती उपयोजनेचे संदर्भात मार्गदर्शक तत्वे नियोजन आयोगाने 2006 जा जारी केले आहे. जाधव टास्कफोर्स ने काही सुचना केल्या आहेत. योजनाची अंमलबजावणी संनियत्रण व मुल्यमापन इत्यादी साठी तालुका/जिल्हा/विभाग/ राज्य स्तरावर समित्या नेमण्याचे निर्देश आहेत. अशा अनेक उपयुक्त सुचना नियोजन आयोगाने केल्या असल्या तरी, त्याचा पुरेपूर अंमल होत नसल्याचे चित्र सगळीकडे आहे.

अनुसूचित जाती उपयोजना स्वरूप व व्याप्ती

भारताच्या संविधानातील अनुच्छेद 46 अन्वये "राज्य हे दुर्बलतर जनवर्ग आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती यांचे विशेष काळजीपुर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करील आणि सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचे शोषण यापासुन त्याचे संरक्षण करील" अशी स्पष्ट तरतुद आहे. भारतीय संविधानाने अनु–38 अन्वये असे नितिनिर्देश दिले की, "ज्या समाजव्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय हा राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व संस्थांना प्राणभूत होईल अशी समाजव्यवस्था निर्माण हाईल तितक्या परिणामकारक रितीने प्राप्त करून देउन व तिचे संरक्षण करून लोककल्याणाचे संवर्धन करण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील". संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांचे अनुपालन करण्यासाठी व भारतातील कोटयावधी अनुसूचित जातींच्या विकासासाठी भारत सरकारने विशेष घटक योजना कार्यान्वित केली. याच योजनेला अनुसूचित जाती उप–योजना असे म्हणतात.

विशेष घटक योजनेची संकल्पना अनुसूचित जातीच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी व मुलभूत गरजांच्या पुर्ततेसाठी पहिल्यांदाच सन 1979 ला उदयास आली व प्रजासत्ताकानंतर तब्बल 5 पंचवार्षीक योजना लोटल्यानंतर 1980–85 च्या 6 व्या पचवार्षीक योजनेपासून ही योजना सुरू झाली. अनुसूचित जाती च्या विकासावर भर देणारी ही पहिली योजना आहे. यापूर्वी मात्र यासंदर्भात फारसा गांर्भीयाने विचार झाल्याचे दिसून येत नाही.

अनुसूचित जातीच्या विकासावर भर का? याचे उत्तर म्हणजे नियोजन आयोग म्हणतो, "संविधानात्मक दिशानिर्देश व विविध कायदे तसेच, शासनाव्दारा कार्यात्मक उपाय–योजना करून सुध्दा 6 व्या पंचवार्षीक

योजनेपर्यंत अनुसूचित जातीच्या स्थितीत सुधारणा घडून आली नाही. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आर्थिक सहाय्याचा अभाव होय."

विशेष घटक योजना ही पंचवार्षीक योजनेची व वार्षिक योजनेची उप–योजना आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जाती च्या आर्थिक विकासासाठी रोजगार निर्मिती व उत्पन्न वाढीची साधने उपलब्ध करून देउन दारिद्रय निर्मुलन करणे असे आहे. केंद्र सरकार/राज्य सरकार व केंद्रशासीत प्रदेशांव्दारा या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येते. अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात तरतुद उपलब्ध करून देउन त्यांना वैयक्तिक व कौटूंबिक थेट लाभ देणारी ही योजना आहे. दलित वस्त्यांच्या विकास करणे जसे मुलभूत सुविधा, पिण्याचे पाणी, पोषक आहार, आरोग्य, घर बांधणी, नाला–रस्ते बांधणी, विद्युतीकरण, समाज मंदिर इ. विकासात्मक कामे या योजनेतून केली जातात. तसेच, शेती व शेतीशी निगडीत विकास कार्यक्रम जसे पशुसंवर्धन, दुग्ध विकास व्यावसायिक प्रशिक्षण इ. योजनेच्या माध्यमातुन अनुसूचित जाती च्या लोकांना जीवननिर्वाहाची साधने उपलब्ध करून देणे याबाबत योजनेअंतर्गत तरतुद केली जाते.

अनुसूचित जातींच्या लोकांचे मानव विकास करण्याचे लक्ष्य असणारी ही योजना असुन, सन 2005–06 मध्ये विशेष घटक योजना हे नाव बदलुन अनुसूचित जाती उप–योजना (Scheduled Caste Sub-Plan) असे नामकरण करण्यात आले. संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सर्व प्रकारचे शोषण आणि अन्यायाचे संदर्भात भौतिक व आर्थिक सुरक्षेची तरतुद करणे हे या योजनेचे महत्वपुर्ण कार्य आहे. अनुसूचित जाती उप–योजना महाराष्ट्र राज्यात सन 1980–81 पासून सुरू झाली. आणि 1996 ला नियोजन विभागाकडून सामाजिक न्याय विभागाकडे हस्तांतरीत करण्यात आली. सामाजिक न्याय विभाग या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणी नोडल एजन्सी म्हणून कार्य करतो आहे.

योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी नियोजन आयोगाने व शासनाने स्पष्ट मार्गदर्शक सुचना निर्गमित केल्या आहेत. मात्र त्याची अंमलबजावणी कशी होते. हा महत्वाचा प्रश्न आहे. अनुसूचित जातीच्या लोकांना वैयक्तिक, कौटूंबिक सामुहिक थेट लाभ देणारी ही योजना आहे. म्हणून अंमलबजावणी करतांना योजनेचा लाभ फक्त अनुसूचित जातीच्याच लोकांना होईल याची विशेष काळजी घेण्यात यावी. असे स्पष्ट निर्देश आहेत. ज्या योजनेंमध्ये अनुसूचित जातीचा सहभाग नाही अशा योजना जसे रोजगार हमी योजना, मोठे व मध्यम सिंचन प्रकल्प सामान्य आर्थिक सेवा याचा समावेश अनुसूचित जाती उप–योजनेत करू नये. हे सुध्दा स्पष्ट करण्यात आले. अनुसूचित जाती उप–योजनेत चा विधी वळता न होणारा आहे. हे आपण ध्यानात घेणे गरजेचे आहे. दि. 27 जून 2005 ला झालेल्या 51 व्या राष्ट्रिय विकास परिषदेत मा. पंतप्रधान महोदयांनी येत्या 10 वर्षात अनुसूचित जातीच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीतील उणीवा दुर करण्यावर मुख्य भर दिला.

<u>महाराष्ट्र राज्यात अनुसूचित जाती उप–योजनेची सद्यस्थिती</u>

केंद्रशासनानुसार सन 1989 पासून सदरची योजना विशेष घटक योजना म्हणून राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येवू लागली, महाराष्ट्र शासनाने सन 1980–81 पासून ही योजना अमलात आणली. या योजनेचा मुख्य उद्देश अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांची शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक सर्वागीण उन्नती साधणे.

प्रमुख वैशिष्टये

- राज्याच्या अर्थसंकल्पात अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आर्थिक तरतुदीची उपलब्धी.

- लाभार्थ्यांसाठी वैयक्तिक लाभाच्या योजनांच्या माध्यमातुन त्यांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त करून देण.
- दलित वस्त्यांमध्ये पायाभुत सुविधा उदा. पिण्याचे पाणी, जोड रस्ते, गृहनिर्माण इ. सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, उदा. प्राथमिक शिक्षण, प्राथमिक आरोग्यकेंद्राची स्थापना, व्यावसायिक शिक्षण सार्वजनिक सांस्कृतिक सभागृहे आणि स्त्रियांसाठी कामकाजाचे ठिकाणी निवारा इ.

महाराष्ट्र राज्यात अनुसूचित जाती उप–योजनेअंतर्गत जिल्हा व राज्य स्तरावर दिडशे चे वर योजना आहेत. जिल्हास्तरीय योजना, जिल्हा नियोजना समितीमार्फत तर राज्यस्तरीय योजना सामाजिक न्याय विभागामार्फत कार्यान्वीत केल्या जातात. मात्र SCSP च्या अंमलबजावणीची संपूर्ण जबाबदारी विभागाकडेच आहे. राज्यातील अनुसूचित जाती उपयोजनेकडे डोळसपणे पाहिल्यास असे दिसुन येते की, सन 2010–11 मध्ये राज्याचा एकुण नियतव्यय 37,916 कोटी रू. होता. त्यापैकी अनुसूचित जाती उप–योजनेसाठी 3,867 कोटी म्हणजेच 10.20 टक्के एवढा जरी असला तरी जिल्हा आणि राज्य पातळीवर त्याचे वाटप असमतोल असल्याचे दिसुन येते. जिल्हयाच्या नियतव्यय 650 कोटी म्हणजेच 16.81 टक्के तर, राज्यपातळवरील नियतव्यय 3,217 कोटी म्हणजेच 83.19 टक्के होता. वर्ष 2011–12 चा एकूण नियतव्यय 41,500 कोटी व SCSP चा नियतव्यय 4,233 कोटी त्यापैकी जिल्हास्तरीय योजनेसाठी 802 कोटी (18.95 टक्के) तर राज्यस्तरीय योजनेसाठी 3,431 कोटी (81.05 टक्के) ची तरतुदी करण्यात आली. वर्ष 2008–09 पुर्वीची आकडेवारी पाहील्यास असे लक्षात येते की, जिल्हास्तरीय योजनांसाठी SCSP निधी वाटपाचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे 50 टक्केचे वरच होते. मात्र 2009–10 पासुन जिल्हयासाठी अतिशय कमी निधी दिला जात आहे. जिल्हास्तरीय योजना व्यक्तीगत लाभाच्या असल्यामुळे जिल्हयात मोठया प्रमाणात निधी देण्याची आवश्यकता आहे. कारण त्यामुळे अधिक लाभार्थिना फायदा मिळण्याची संधी आहे. तेंव्हा निधी वाटपाचे प्रमाणे जिल्हा/राज्यस्तरावर किमान 50:50 टक्के असावे. हा मुद्दा तुर्त बाजुला ठेवला तर, नियतव्ययानुसार निधी उपलब्ध होतो कां व उपलब्ध झालेला निधी पुर्णपणे खर्च होतो? या बाबीचा सखोल अभ्यास केल्यास अनुसुचित जाती उपयोजनेच्या अंमलबजावणीचे वास्तव व खरे स्वरुप समोर येईल. ज्यांच्या साठी योजना आहेत. त्यांना योजनेची माहीती व त्यंचा सहभाग हा सुध्द SCSP अंमलबजाणीचा महत्वाचा मुद्दा ठरतो.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासुन SCSP योजना सुरु झाली. तरी इतक्या वर्षानंतरही या योजनेला लोकसंख्यानुसार निधी दिला जात नाही. व दिलेला निधी खर्च होत नाही ही वस्तुस्थिती लक्षात घेवुन सन 2010 मध्ये भारतीय आयोगाने अनुसुचित जाती उप–योजना/आदिवासी उप–योजनेच्या मार्गदर्शिकेचा आढावा घेवुन त्यांचे पुर्नपरिक्षण करुन त्यात करण्यासाठी जाधव आस्कफोर्स गठीत केला. त्यांनी अशी शिफारस केली आहे. की, "केंद्र शासनाच्या दारिद्रय निर्मुलन व वैयक्तीक लाभाच्याच्या योजना आहेत. जसे, योजना आहेत तसे महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना, इंदिरा आवास योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन, स्वर्णजंयती शहरी रोजगार योजना या योजनासांठी अनुसुचित जाती उपयोजना/आदिवासी उप–योजनाअंतर्गत निधी उपलब्ध असावा व या निधीचा खर्च अनुसुचित जातीजमाती यांच्यावरच करण्यात यावा".

अनुसूचित जाती उपयोजना ही एकुण 9 गटात राबविली जाते त्यातील 4 गट गाभा क्षेत्रात (Core Group) येतात तर 5 गट बिगर –गाभा क्षेत्रात (Non Core Group) मध्ये येतात.

गाभा क्षेत्र (Core Group)–

1) कृषि व संलग्न सेवा
2) ग्राम विकास
3) सामाजिक व सामुहिक सेवा
4) सामान्य आर्थिक सेवा

बिगर गाभा क्षेत्र (Non Core Group)–

1) विद्युत विकास (उर्जा)
2) उद्योग व खाणकाम
3) परिवहन व दळणवळण
4) पाटबंधारे व पुरनियंत्रण
5) सामान्य सेवा

गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती उपयोजनेची सद्यस्थिती

अनुसूचित जातीची जिल्हयातील लोकसंख्या लक्षात घेउन विशेष जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी कार्यालय संबंधीत जिल्हयासाठी अनुसूचित जाती उपयोजनेचा वार्षिक अर्थसंकल्प तयार करून तो मान्यतेसाठी जिल्हा नियोजन विकास समितीकडे पाठविण्यात येतो. राज्याचे सामाजिक न्याय मंत्रालय मंजुर नियतव्ययाप्रमाणे संबंधीत अंमलबजावणी यंत्रणेला निधी वितरीत करतात. 2015–2016 व 2016–2017 या 2 आर्थिक वर्षात गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती उपयोजने अंतर्गत 52 कोटी 93 लक्ष 28 हजार रूपये खर्च झाले आहेत. त्याचे वर्षनिहाय विवरण खालील प्रमाणे आहे.

गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती उपयोजने अंतर्गतझालेल्या खर्चाचे विवरण

अ. क्र.	विकासाचे मुख्य शिर्ष	झालेला खर्च ;आकडे लाखात दर्शविले आहेतद्ध	
		2015–16	2016–17
1	कृषि व संलग्न सेवा	335.01	335.01
2	ग्राम विकास	165.04	462.89
3	पाटबंधारे व पुरनियंत्रण	00.00	00.00
4	विद्युत विकास (उर्जा)	60.00	301.25
5	उद्योग व खाणकाम	17.00	19.50
6	परिवहन व दळणवळण	00.00	00.00
7	सामान्य आर्थिक सेवा	00.00	00.00
8	सामाजिक व सामुहिक सेवा	1766.00	1831.35
9	सामान्य सेवा	00.00	00.00
एकुण		2343.28	2950.00
2015–16 व 2016–17 या 2 वर्षातील रक्कम		52 कोटी 93 लक्ष 28 हजार रूपये	

विशेष जिल्हा समाजकल्याण त्यांचे या योजनेवर प्रत्यक्ष नियंत्रण नसते. संबंधीत अंमलबजावणी यंत्रणेला राज्य शासनाकडुन थेट निधी मिळाल्याने या योजनेअंतर्गत झालेल्या कामाचे मुल्यमापन करण्याची कोणतीही यंत्रणा जिल्हयात नसते. झालेला खर्चाचा अहवाल देणे अथवा पुरवणी मागणी करणे एवढया पुरताच समाजकल्याण विभागाचा संबंध येत असल्याने योजनेच्या अंमलबजावणीत उत्तरदायीत्वाची भावना कमी असल्याचे दिसते.

गडचिरोली जिल्हयाच्या 2015.16च्या अनुसूचित जाती उपयोजनेच्या आराखडयात पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागासाठी 1 कोटी 14 लक्ष 70 हजार रूपयांची तरतुद केली होती. मात्र मार्च अखेरपर्यत या विभागाला एकही रूपया उपलब्ध करून देण्यात आला नाही. यात अनुसूचित जातीच्या व्यक्तीना विहीरींची व बोअरवेलची उपलब्धता व नळाने पाणीपुरवठा करण्या सारख्या महत्वाच्या योजनांचा समावेश आहे. उद्योग व खाणकाम या बाबी अंतर्गत 17 लक्ष रूपये उपलब्ध करून देण्यात आले मात्र यातील 14 लक्ष रूपये उद्योजकता प्रशिक्षणावर खर्च झाले तर प्रत्यक्षात सुशिक्षित बेरोजगारांसाठी बिज भांडवल व छोटया उद्योगांसाठी कर्ज यासाठी केवळ 1 लक्ष 50 हजार रूपयांची तरतुद करण्यात आली. एवढया किरकोळ रक्कमेत गडचिरोली जिल्हयातील अनुसूचित जातीमध्ये उद्योग उभारण्यासाठी कोणती मदत शासन करू इच्छिते हाच प्रश्न पडतो.

2016.17 या आर्थिक वर्षासाठी अनुसूचित जाती उपयोजनेअंतर्गत गडचिरोली जिल्हयाला 29 कोटी 50 हजार रूपयांचा नियतव्यय मंजूर केला आहे. ग्रामविकास या अनुसूचित जातीशी प्रत्यक्ष संबंध नसलेल्या बाबीवर मागील वर्षी 1 कोटी 42 लक्ष रूपये मंजूर होते. यावर्षी ते तब्बल 4 कोटी 62 लक्ष 89 हजार करण्यात आले आहेत. अनुसूचित जाती व नवबौध्द शेतकऱ्यांना दारिद्रयरेषेच्या वर आणण्यासाठी कृषी विभागाव्दारे राबविल्या जाणाऱ्या योजनांसाठी मागील वर्षी 3 कोटी 35 लक्ष 45 हजार रूपयांची तरतुद असलेल्या शिक्षण विभागाला यावेळी केवळ 9 लक्ष रूपये देण्यात आले आहेत. विविध प्रकारच्या शिष्यवृत्त्यांसह मागासवर्गीय कल्याणासाठी मागील वर्षी 13 कोटी 56 लाखांचा नियतव्यय मंजूर होता. यावर्षी मात्र या अतिशय महत्वाच्या बाबीवर 9 कोटी 52 लक्ष 22 हजार एवढाच निधी मंजूर केला आहे. प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश व लेखन साहित्य पुरविणे ही बाब यावर्षीच्या आराखडयात वगळण्यात आली आहे तर ग्रामीण भागातील दलीत वस्ती सुधारणा योजनेचा निधी मागीलवर्षीच्या तुलनेत 3 कोटी रूपयांनी कमी करण्यात आला आहे. शैक्षणिक संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांचे उखळ पांढरे करणारी क्रिडांगण व व्यायामशाळा अनुदान या योजनेसाठी यावर्षी 55 लक्ष रूपयांची भरीव तरतुद करण्यात आली आहे.

सारांश

महाराष्ट्र राज्यात 1981 पासून अनुसूचित जाती उपयोजना सुरू झाली. प्रारंभी ही योजना राज्याच्या नियोजन विभागाव्दारे राबविली जात होती. 1996 ला नियोजन विभागाकडून सामाजिक न्याय विभागाकडे ही योजना हस्तांतरीत झाली. आजमितीस सामाजिक न्याय विभाग हा या योजनेसाठी 'नोडल एजन्सी' म्हणुन काम करतो. या योजनेअंतर्गत विविध विभागांना देण्यात येणारा प्रचंड मोठया निधीवर या विभागाचे प्रत्यक्ष असे काहिच नियंत्रण नसते. निधीची उपलब्धता असुनही प्रामाणिक अंमलबजावणीचा अभाव व योजना राबविण्याचे शासनाचे सदोष धोरण यामुळे अनुसूचित जाती उपयोजना संविधानात्मक निती निर्देशांना पायदळी तुडवित असल्याचे निर्दशनास येते.

संदर्भ ग्रंथ सुची

इ. झेड. खोब्रागडे भा.प्र.से. : सामाजिक व आर्थीक न्यायासाठी अनुसूचित जाती उपयोजना

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग :वाटचाल सामाजिक न्यायाच्या दिशेने

आयुक्त : अनुसूचित जाती उपयोजनेंतर्गत समाजकल्याण महाराष्ट्र राज्य पूणे प्रस्तावित नियतव्य सन 2012–013 व पंचवार्षीक योजना 2012–017

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

प्रादेशिक नियोजनाचे आयाम

प्रा. राजेश एस. डोंगरे
गुरुकुल कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नांदा
ता. कोरपना, जि. चंद्रपुर

गोषवारा :–

भारतात नियोजनाच्या प्रारंभापासुनच मागासलेल्या प्रदेशांचे महत्व मान्य केले असले तरी त्या दिशेने झालेली प्रगती प्रत्यक्षात फारशी नव्हती अभ्यासकांच्या निष्कर्षानुसार तर मागील तिन दशकात भारतातील प्रादेशीक विषमता वाढतच गेली. याचाच अर्थ राजकीय पातळीवरुन केले जाणारे श्रेत्रीय स्वरुपाचे नियोजन हे प्रादेशिक विषमता कमी करण्यास तसेच छोट्या प्रदेशातील लोकापर्यंत पोहचण्यास अपुरे पडले आहे. यातुनच तळागळातुन नियोजनाची संकल्पना पुढे आली. त्याला Grass Root Planning असे म्हटले जाते. या अंतर्गत डोंगरी विभाग, दुष्काळी विभाग,आदिवासी विभाग अशा प्रदेशांच्या विकासासाठी खास कार्यक्रम अमलात आणले गेले. परंतु असे कार्यक्रम देखील खास समस्या असलेल्या काही प्रदेशापुरते मर्यादित होते. व्यापक स्वरुपावर प्रादेशिक नियोजनाच्या तत्वाचा स्विकार व त्याची अमलबजावणी ही अलीकडे स्विकारण्यात आलेल्या '' जिल्हा नियोजन'' या संकल्पनेत आढळते.

प्रस्तावना :–

प्रदेश हि संकल्पना कोणत्याही देशाच्या एका विशिष्ट भौगोलीक क्षेत्राचा विचार करुन केलेली संकल्पना होय. एकाच देशातील विविध भौगोलीक क्षेत्राची परिस्थीती काही सारखी नसते काही भाग मागासलेला, काही भाग मध्यम तर काही भाग बराच सुधारलेला असतो. यात समातोल साधने हाच प्रादेशिक नियोजनाचा मुख्य उद्देश होय. एका प्रदेशातील विविध विभागात बरीच तफावत असते मराठी मध्ये एक म्हण आहे की बारा कोसावर भाषा बदलते, भाषा एकच असली तरी त्या भाषेचा टोन, शब्द, हेल यामुळे त्या भाषेचे सौदर्य बदलते. याच प्रमाणे खानपान,राहणीमाणाच्या सवयी, रुढी परंपरा या सर्वामुळेच विविधता निर्माण झालेली असते. याकरीताच एका प्रदेशातुनही विभागवार नियोजन आवश्यक असते. याकरीताच त्या–त्या पातळीवर जिल्हा नियोजन,तालुका नियोजन,पंचायत समिती स्तरावर ग्रामपंचायत वगैरे असे प्रादेशीक नियोजनाला देखील विविध भागात वर्गीकृत केले जाते आणि त्या–त्या स्तरावर विकासाच्या योजना आखल्या जातात. एखादा प्रदेश मागासलेला आहे असे संबोधुन त्याला विकसीत प्रदेशाच्या बरोबर आनण्यापुर्वी एकाच प्रदेशातील विविध भागांनादेखील समपातळीवर आणणे गरजेचे असते. या करीताच प्रादेशिक नियोजनाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. या पार्श्वभुमीवर प्रादेशिक नियोजना करीता असलेली आवश्यक परिस्थिती हा महत्वाचा मुद्दा होय. प्रादेशिक नियोजन विशिष्ट परिस्थितीच्या संदर्भात केले तरच ते यशस्वी होईल. या करीताच प्रादेशीक नियोजनाला विविध आयाम निर्माण होतात.

बिज शब्द :– आर्थीक विकास,संतुलीत विकास,औद्योगीक विकास,संसाधनाचा उपयोग आणि राजकीय नेतृत्व

प्रादेशिक नियोजनाची उदिष्टये :–

जिल्हा नियोजन संकल्पनेत भारतीय प्रादेशिक नियोजनाची उदिष्टये पुढील प्रमाणे आहेत.

- विविध प्रदेशातील विषमता कमी करुन समतोल विकासाची स्थिती निर्माण करणे.
- समतोल विकासाकरीता सुक्ष्म स्तरावर आर्थिक नियोजन करणे.
- त्या विशिष्ट प्रदेशातील नैसर्गीक व मानवी संसाधनाचा परिपुर्ण वापर करुन त्या प्रदेशाला विकासाची संधी मिळवुन देणे.
- प्रदेशाच्या विकासासाठी योजनेअंतर्गत प्रकल्पाच्या योग्य स्थान निश्चितीचा विचार करणे.
- अशा नियोजनात योजनेच्या सर्व टप्यावर लोकांचा सहभाग प्राप्त करणे.

वरील उदिष्टये साध्य करण्याकरीता विविध प्रकारच्या स्तरावर आर्थिक–सामाजिक–भौगोलीक स्वरुपाचे अध्ययन करुन त्या प्रदेशाचे प्रश्न व स्वरुप समजुन घेऊन, त्या आधारे शास्त्रशुध्द अशा योजना आखने व त्याची सुयोग्य अशी अंमलबजावणी करणे यावरच प्रादेशिक नियोजनाची यशस्विता अवलंबुन आहे.

प्रादेशिक नियोजनाचे आयाम :–

प्रादेशिक नियोजनाचे विविध आयाम निर्माण होतात ते पुढील प्रमाणे –

➢ ***आर्थीक विकासाचा आयाम :–***

एकाच देशातील विविध क्षेत्रात असामान्य अशी विषमता दिसुन येते. हि विषमता दुर करण्यासाठी प्रादेशिक नियोजनाची आवश्यकता असते. आर्थिक दुष्ट्या मागासलेल्या क्षेत्रात नियोजन पुर्वक आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत आणल्यास तो इतर विकसीत प्रदेशाच्या बरोबर येऊ शकतो.

➢ ***सामाजिक आयाम :–***

एकाच देशाच्या विस्तारलेल्या भौगोलीक क्षेत्रातील सामाजिक परीस्थिती भिन्न स्वरूपाची असते. काही क्षेत्र हे उच्च सामाजिक दर्जाचे असतात काही इतके सामाजिक दृष्ट्या मागासलेले असतात की समाजाचया मुख्य प्रवाहाचा त्यांना मागमुसही नसतो अशा लोकांना समाजाच्या मुख्यप्रवाहात आणण्याकरीता प्रादेशीक नियोजन गरजेचे असते.

➢ ***भौतिक आयाम :–***

देशाच्या विविध प्रातांत किंवा प्रदेशात विविध भौतिक वैशिटये आढळतात काही प्रदेशात उत्तम शेती पिकते तर काही प्रदेशात मात्र सारखीच मशागत केल्या नंतरही अत्यल्प असे पिक येते. समतोल कृषी विकास हा प्रादेशिक नियोजनाचा आधार होय.

➢ ***औद्योगीक आयाम :–***

कोणत्याही भागाचा आर्थिक विकास हा प्रदेशातील उद्योगधंद्यावर अवलंबुन असतो. भारतात तर असे उद्योगधंदे काही विशिट्य भु–भागात एकवटलेले आहे परिणामी उद्योगाच्या बाबतीत देखील प्रदेशांमध्ये विषमता निर्माण झालेली आहे ती दुर करण्याकरीताच औद्योगीक आयामांच्या बाजुनेच विचार करुन प्रादेशीक नियोजन हे महत्वाचे ठरते.

➢ ***संसाधनाचा आयाम –***

भारतातील काही प्रदेश साधन सामग्रीच्या दृष्टीने संपन्न असुन विकासाच्या बाबतीत मागासलेले आहेत यात विदर्भ प्रदेशाचा अग्रकमाने उल्लेख करता येतो. विदर्भात साधन सामग्रची रेलचेल असुनही अजूनही विकासाच्या बाबतीत फारशी प्रगती साधलेली नाही. अशा प्रदेशाचा विकास घडवुन आणण्याकीता प्रादेशिक नियोजन आवश्यक आहे.

➢ ***राजकिय आयाम :–***

प्रादेशिक विषमता या मुद्दयाचा राजकीय दृष्टया विचार केल्यास निश्चितच असे म्हणता येईल ज्या प्रदेशाला सुयोग्य असे राजकीय नेतृत्व लाभले तो प्रदेश विकासाच्या प्रवाहात येतो. त्यामुळे प्रादेशिक विषमता दुर करावयाची असल्यास राजकीय आयाम देखील महत्वाचा ठरतो. सर्वच प्रदेशातुन प्रामुख्याने मागासलेल्या प्रदेशातुन नेतृत्वाला संधी मिळाल्यास तोही प्रदेश विकासाच्या प्रवाहात येऊ शकतो.

निष्कर्ष :–

प्रादेशिक नियोजनाच्या वरील सर्व आयामाचा गांर्भीयाने विचार करुन नियोजन आखने आणी त्याची अंमलबजावणी करणे फार महत्वाचे ठरते. असे केल्यासच देशातील सर्वच प्रदेशाचा समतोल असा विकास होऊन विकासाच्या केंद्रीकरणाला लगाम बसेल, स्थलांतरणाचे प्रमाण देखील कमी होईल. अविकसीत भागातील लोकांना रोजी रोटीच्या शोधात बरेचदा आपले गाव सोडावे लागते या नंतर कधी जिल्हा,कधि राज्य तर कधी देशच सोडुन जाण्याचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. कित्येक गावे तर केवळ स्थलांतरनामध्ये ओस पडलेले आहे. यावर आळा घालणे अत्यंत आवश्यकक आहे कारण यामुळे काही भाग ओसाळ होत जातो तर काही भागावर अतिरीक्त भार पडतो. नियोजनाच्या विविध आयामावर दृष्टीक्षेप टाकल्यानंतर या सर्व बाबी अधिक स्पष्ट झालेले आहे. त्या–त्या भागाचा विकास झाल्यास एकुणच त्या प्रदेशाचा विकास होऊन प्रत्येक प्रदेशात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील त्यातुन सामाजीक दर्जा व आर्थिक दर्जा देखील वाढीला लागेल.

संदर्भ :–

1) A.N. Agrawal , Indian Economy : Problems of Development & Planning , New Age International.
2) D.R. Gadgil , The Indian Economy : Problems & prospects.
3) Misra & Puri , Indian Economy : Himalaya Publishing House Pvt.Ltd.
4) Rashi Arora , Indian Economic , Mumbai .
5) Bikramaditya Choudhary ,Regional Development & Planning in India.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

आधुनिक समाजव्यवस्थेतील महिलांचा दर्जा व भूमिका

डॉ. ज्योती षेषराव दिघाडे
समाजषास्त्र विभाग
रात्रकालिन महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

वर्तमान भारतीय समाजव्यवस्था अतिशय जटील व गुंतागुंतीची झाली आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जसे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक व राजकीय अशा सर्वच ठिकाणी वेगळेपणा जाणवतो. या सर्वामध्ये परंपरागतेबरोबर आधुनिकता प्रचंड प्रमाणात वाढली असून भारतीय समाजव्यवस्था पूर्णपणे ठवळून निघाली आहे. अर्थात हे सर्व बदल स्थळ, काळ व परिस्थितीनुसार वेगवेगळे असले तरी बदल हा निसर्गाचा नियमच आहे. सर्वच क्षेत्रात कमी अधिक प्रमाणात बदल जाणवतो. यानुसार समाज व्यवस्थेचा स्त्री पुरूष हे महत्वाचे घटक असून त्यांच्यातील संबंधात आमुलाग्र परिवर्तन आले आहे. परंपरागत दृष्टीने स्त्रीचा दर्जा व भूमिका कनिष्ठ वा दुय्यम प्रतीची होती. त्यांना सर्वच क्षेत्रात पुरूषापेक्षा कमी लेखले जात होते. यासंबंधी तुकडोजी महाराज म्हणतात,

स्त्री पुरूष ही दोन चाके | जरी परस्पर सहाय्यके |
तरीच संसार रथ चाले कौतुके, ग्राम होई आदर्श || (3).

महिला हया समाजव्यवस्थेचा अर्धा व महत्त्वाचा भाग असतांनाही पुरूषाच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार नव्हते. तत्कालीन जातीय धार्मिक बंधने पाहता महिलांना दुय्यम वागणूक मिळत होती. परंतु वर्तमान काळात विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या स्थानात बदल झाला. अर्थात ही सुरूवात ब्रिटीशाच्या कार्यकाळात सुरू झाली. तिला स्वतंत्र्य मिळाल्यानंतर अधिक चालना मिळाली. भारतीय संविधानाने महिलांना पुरूषाबरोबरीने हक्क व अधिकार दिले व तिला समान पातळीवर जीवन जगण्यास योग्यतेचे बनविले. आज ती पुरूषाच्या खांद्याला खांद्या लावून यशस्वीपणे व समर्थपणे कार्य करीत आहे.

महिलांकडे पाहतांना परंपरागत व आधुनिक अशा दोन्ही पातळीवर विचार करावा लागतो. एकीकडे पुरूषप्रधान संस्कृतीने दुय्यम वा दुर्लक्षित केले तर दुसऱ्या बाजुने विकास प्रक्रियेत अग्रेसर राहणे या दोन्ही बाबी पाहता महिलांना अनेक अडीअडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडतांना तारेवरची कसरत करीत जीवन जगावे लागते. एकूनच आधुनिक काळातील महिलांचा दर्जा व भूमिका समाज व्यवस्थेत महत्वाची असून त्या संबंधीचे अध्ययन होय.

अध्ययनाचे उद्देष

या अध्ययनातील उद्देश खालीलप्रमाणे –

1. आधुनिक समाज व्यवस्थेतील महिलांचा दर्जा व भूमिकांचे अध्ययन करणे.
2. विकास प्रक्रियेतील महिलांचे योगदानाचे विश्लेषण करणे.
3. वर्तमान स्थितीत महिलांच्या बदलत्या जीवनशैलीचे विश्लेषण करणे.

वरील उद्देशाला अनुसरून महिलाचे दर्जा व भूमिका त्यानुसार वर्तन व्यवहार, समाजातील स्थान, पोषक वातावरण, जीवनशैली, पुरूषाचे वर्चस्व, महिलांच्या समस्या व उपाय अशा विविध मुद्यांचे विश्लेषण केले आहे.

महिलांचे समाजव्यवस्थेतील स्थान

महिला हया समाजरूपी रथाचे महत्वाचे चाक होय. असे असले तरी स्थळ, काळ व परिस्थितीनुसार महिलांवर अन्याय अत्याचार झालेले असून जातीय, धार्मिक बंधनातून त्यांना कायमच दुय्यमत्व दिल्याचे आढळते. त्यामध्ये काही बाबींचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे आहे.

डॉ. मोहिनी कडु यांनी आपल्या भारतीय राजकारणातील स्त्रिया (चरित्र आत्मचरित्रे) या ग्रंथात विविध काळखंडातील महिलांच्या कार्याचे विश्लेषण केले आहे. (1) **प्राचीन काळखंड** : उपनिषद काळात गार्गी, मैत्रेयी यांचे नामोल्लेख आढळतात. आयुष्यभर अभ्यास करणाऱ्या ब्रम्हवादिनी, स्त्रियाबाबत वाचायला मिळते. पुरातन काळात कैकयी, मंथरा, राजनितीशीसंबंधीत होत्या तर द्रौपदी, कुंती महाभारतातील राजनीतीच्या केंद्रस्थान होत्या. (कडु 2008 : 1).

(2) **मध्ययुगीन काळखंड** : हा कालखंड 1206 ते 1526 असून यामध्ये रझिया अल्तमरा, पदमिनी, जालिला उर्फ हालिला, चॉद बीवी सुल्ताना

(3) **मोगल काळखंडः**(1526–1761) यामध्ये राणी दुर्गावती, नूरजहॉ, तर मराठा कालखंडातील राणी ताराबाई, येसूबाई, अहिल्याबाई, पेशवेकालीन स्त्रियामध्ये आनंदीबाई, गोपिकाबाई या महिलाही यशस्वीपणे कार्य केले आहे. (कडू 2008:1–4) तर ब्रिटीश काळखंडात राणी चेन्नमा (कर्नाटक, राणी जिंदला कौर (पंजाब) अझिजान (कानपूर), झाशीची राणी, मोतीबाई, ललिताबाई बक्षी, एवढेच नव्हे तर दिल्लीची बेगम झीनत महाल, तुळजापूरची राणी, रायगडची गोंडराणी, अहिरीची गोंड राणी लक्ष्मीबाई ग्वालेहरची बायजाबाई शिंदे, कोल्हापूरची ताईबाई, नरगुंदची राजमाता यमुनाबाई अलापलीची नागाबाई इत्यादी स्त्रियांची नावे 1857 च्या स्वातंत्र लढयातील आहेत. (कडू 2008:7)

स्वातंत्र पूर्व काळातही अनेक महिलांनी यशस्वीपणे कार्य केले त्यामध्ये तर श्री. स.बा. झांबरे यांनी महान क्रांतीकारक या ग्रंथात महिला क्रांतीकारकाचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे. त्यामध्ये राणी चेन्नमा, राणी जिन्दाल कौर, कुमारी मैना, नर्तकी जीजन, राणी लक्ष्मीबाई, विरांगणा झलकारी भीमाबाई, राणी बेनी माधी सिंह, बेगम हजरत महाल, राणी अवंतिकाबाई लोधी व राणी लपस्विनी इत्यादी होते. (झांबरे 2007: 43–273) स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये कित्येक कित्येक स्त्रियांनी आपला ठसा उमटविला नव्हे त्या सक्रीय सहभागी होत्या. महात्मा गांधीनी आपल्या चळवळीत अनेक महिलांना सहभागी करून घेतले होते. यासंबंधी मधू किश्वर लिहितात की, ...गांधीजींनी स्त्रियांच्या कार्यासाठी दिलेला सर्वात मोलाची भर म्हणजे या कामाला त्यांनी नैतिक कायदेशीरपणा दिला. अशी एक परंपरा आणि सामाजिक, राजकीय वातावरण निर्माण करण्यासाठी मदत केली की, ज्यामध्ये आज सुध्दा क्वचितच कोणी सार्वजनिकरित्या उभा राहून म्हणेल किंवा स्त्रियांच्या मुलभूत हक्काचा विरोध करेल किंवा त्यांच्या राजकारणातील सहभागाचा विरोध करेल.... समाज जीवनामध्ये स्त्रियांना सन्मान राखणे, त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनात भाग घेण्या विरूध्द ते पूर्वग्रह नष्ट करणे हया गांधीजींच्या कृती त्यांचे स्वतःचे दृष्टीकोन आणि स्त्रियांचे समाजातील स्थान आणि स्त्रियांची भूमिका हया संबंधाने प्रकटन हयाच्या पार पलिकडे जातात. (शहा 2008: 122–123) महात्मा गांधीजींच्या स्त्रियासंबंधी वेगळी विचारधारा आढळत असली तरी स्वातंत्र आंदोलनात अनेक महिलांनी आपले योगदान दिले हे नाकारता येत नाही. माता तपस्विनी मादाम कामा, सरला देवी, शांती घोष, स्मृती चौधरी, बीना दास, प्रीतीलता वाडेकर, बनलतादास गुप्ता, कमला देवी चटोपाध्याय, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी इत्यादींनीचे कार्य केले आहे.

"स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्त्रियांच्या सहभागाने भिन्न वळण घेतले आणि तो सहभाग नेहमी सुसंघटीत आणि सुसंबध्द नव्हता". उदा. पश्चिम भारतात महाराष्ट्र आणि गुजरातमॉ स्वातंत्रलढयाच्या वेळी देशभक्तीची भावना जागवण्यासाठी प्रभात फेरी निघत असे. सगळया भारतभर असंख्य स्त्रिया निर्वासित आणि भूमिगत व्यक्तींना अन्न पुरवत असत. राजकीय कैद्यांना भेटत असत. सर्व बाहय गोष्टीपासून सुरक्षित असलेल्या घराच्या बाबतीत नवीन आणि बाहय उत्तेजनाशी सामना करत असत. स्त्रियांच्या चळवळीत बहुतेक सहभाग हा अशाच स्वरूपाचा समाज आणि घर यांच्यावर आधारित होता. (शहा 2008:131) असे असले तरी कमलादेवी चटटोपाध्याय (1858), अपर्णा वसू (1976, 1984), मनमोहन कौर (1980), रजनी अलेक्झांडर

(1984), उमाराव अली मीरादेवी (1984) (शहा 2008:130) या व अशा शेकडो महिला देशाच्या विकास प्रक्रियेत मोलाचा सहभाग दिला आहे.

स्वातंत्र्यानंतर महिलांचा दर्जा व भूमिका

स्वातंत्र्यानंतर महिलांचा दर्जा व भूमिकामध्ये आमुलाग्र बदल झाला. संविधानाचे सुरक्षा कवच मिळाल्यामुळे पुरूष प्रमाणे समान हक्क व अधिकार मिळाला संविधानाच्या कलम 14, 15, 16, 19, 21, 23, 243 नुसार (भारतीय संविधान) महिलांना पुरूषासारखे जीवन जगण्याची संधी मिळाली आणि आज त्या शासन प्रशाासनात सन्मानाने व समर्थपणे कार्य करतांना दिसतात. सुरूवातीच्या 1970–80 पर्यंत फारशा महिला पुढे झाल्या नव्हत्या. परंतु 1990–91 च्या नंतर महिला सर्वच क्षेत्रात आपला प्रभाव दाखवित आहेत नव्हे पुरूषापेक्षाही पुढे असल्याचे चित्र आहे. राजकीय क्षेत्रात विविध महिला अग्रस्थानी राहिल्या आहेत. उदा. श्रीमती इंदिरा गांधी, भूतपूर्व पंतप्रधान, श्रीमती प्रतिभाताई पाटील, भूतपूर्व राष्ट्रपती याबरोबर श्रीमती सोनिया गांधी कॉग्रेसच्या माजी अध्यक्षा, मीरा कुमार, माजी लोकसभा अध्यक्षा, सुषमा स्वराज, श्रृती इरानी, मेनका गांधी, निर्मला सितारामन या केंद्रीय मंत्री तर विविध राज्याच्या मुख्यमंत्री जसे मायावती, जयललिता, ममता बॅनर्जी, शीला दिक्षीत, आंनदीबेन पटेल, इत्यादी आणि बऱ्याच आमदार, खासदार व स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये विविध पदावर यशस्वीपणे कार्य करतांना आढळतात. अर्थात यामध्ये अनेक संस्था, संघटना भरीव कार्य केले आहे. त्यामध्ये आर्य समाज, ब्राम्हो समाज, प्रार्थना समाज, वनिता समाज, सत्यशोधक समाज, गजराती स्त्री मंडळ, अहमदाबाद, महिला सेवा समाज म्हैसूर, सेवासदन महाराष्ट्र यांचा उल्लेख करावा लागेल. या काळात म्हणावा तसा महिलांचा विकास झाला नसला तरी प्रारंभ झाला असे म्हणावे लागेल. याबरोबर मेघा पाटकर, (नर्मदा बचाव आंदोलन), अरूणा राय (भ्रष्टाचार पारदर्शिका), किरण बेदी (माजी पोलीस महासंचालक), अरूंधती रॉय (लेखक), इरॉम षरमीला (अनिपूर), मानसी प्रधान (कवी, लेखक), प्रमिला नेसरगी (महिला हक्क कार्यकर्ती), अमान एकनेनी (चित्रपट अभिनेती), लक्ष्मी अग्रवाल (ॲसिड हल्ला विरोधी) शाहीन मिस्त्री (संस्थापक आकांक्षा) (वेबसाईट वरून) या बरोबरच कित्येक महिला अन्याय, अत्याचाराचे विरोधात लढा देत आहे.

एकीकडे हया महिला देशाच्या जडणघडणीत आपले सक्रीय योगदान देत असल्या तरी त्यांची संख्या अतिशय कमी आहे. परंतु हया प्रवाहाबाहेर कोटयावधी महिला आजही अज्ञान, अंधकाराचे जीवन जगत आहेत ही वास्तविकता नाकारता येत नाही. त्यांना चूल आणि मूल, उपभोगाची वस्तू वा पती हाच परमेश्वर मानून. कुटूंबाची सेवा करण्यात मुकाटपणे जीवन जगावे लागते. कितीही संविधानात्मक हक्क व अधिकार मिळाले असले तरीही त्यांना समान पातळीवर जीवन जगता येत नाही अशी परिस्थिती आहे. वर्तमान स्थितीचा विचार करता दर दिवशी वृत्तपत्रात महिलावरील अन्याय अत्याचाराच्या घटना आढळतात. जसे छेडखानी, विनयभंग, बलात्कार, मारपीट, जाळणे, हुंडाबळी, कौटुंबिक हिंसाचार, याचबरोबर कुटूंबातील अपमान व कनिष्ठतेची वागणूक ही नित्याचीच बाब होय. एकीकडे विकासात्मक परिस्थिती तर दुसरीकडे महिलांवरील अत्याचार सातत्याने वाढतांना दिसून येत आहे.

सारांश

आधुनिक काळात महिलांचा दर्जा व भूमिका यामध्ये बदल होत असला तरीही संवैधानिक हक्क व अधिकारापासून कोसो दूर असणाऱ्या कोटयावधी महिला मुख्य प्रवाहापासून दूर आहेत हे मान्यच करावे लागेल. एका बाजुला महिला उन्नती व प्रगती दिसत असली तरी दुसऱ्या बाजुला महिलावरील अन्याय अत्याचार आजही कमी होत नाही. त्यांना पुरूषाच्या अधिपत्याखाली जीवन जगावे लागते ही वास्तविकता आहे. या दोन्ही परस्पर विचारप्रवाह असले तरी काही महिलांच्या दर्जा व भूमिकेत बदल होत असून त्या समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येवून देश विकासास व राष्ट्र निर्माणामध्ये महत्वपूर्ण योगदान देत आहेत.

संदर्भ

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (1994) : ग्रामगीता श्री गुरूदेव ग्रामगीता प्रतिष्ठान गुरूकुंज मोझरी अमरावती पृ. 190.
2. कडू मोहिनी (2008) : भारतीय राजकारणातील स्त्रिया (चरित्रे व आत्मचरित्रे) विजय प्रकाशन नागपूर–440012 प्रथम आवृत्ती 15 जुलै पृ.1
3. कित्ता पृ.1–4
4. कित्ता पृ.7
5. झााबरे स.ध. (2007) : महान भारतीय क्रांतीकारक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथम वर्ष 1770–1900, प्रथमावृत्ती पृ.43–273.
6. शहा घनश्याम (2008) : भारतातील सामाजिक चळवळी (अनु. प्राची चिकटे) डायमंड पब्लिकेशन पुणे, प्रथमावृत्ती 122–123.
7. कित्ता पृ.130

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

विर्दभाच्या विकासात पर्यटनाचे महत्त्व

डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत
समाजशास्त्र विभाग
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
अमरावती.

प्रस्तावना

आधुनिक काळातील सार्वजनिक सेवा क्षेत्र कमी कमी होत असून खाजगी क्षेत्रातील सहकारी संस्था झपाटयाने वाढत आहे. केंद्र व राज्य सरकारे सार्वजनिक क्षेत्रातील आपली जबाबदारी टाळून खाजगी क्षेत्राला सर्वाधिक महत्व देत आहे. अर्थातच यामध्ये विविध उद्योगपती व्यापारी, श्रीमंत व्यक्ती अर्थव्यवस्थेत वर्चस्व स्थापित करीत आहेत. पर्यायाने सेवा क्षेत्र आपल्या ताब्यात घेत आहेत. मुळातच अलिकडच्या 'खाऊजा' (खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण) या धोरणामुळे सरकारी नोकऱ्यांचे क्षेत्र कमी कमी होत असून खाजगीकरणाला प्रोत्साहन दिल्या जात आहे. सार्वजनिक जबाबदारीतून सरकार बाहेर पडत आहे. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांचे प्रमाण कमी–कमी आहे. दुसरे असे की, खाजगी क्षेत्रात रोजगार निर्मिती होत असली तरी तिची मर्यादा कायमच राहते. याचे कारण असे की, सर्वच ठिकाणी मोठया प्रमाणात तंत्रज्ञान वाढत असून मनुष्यबळ कमी लागत आहे. अर्थात ते कुशल असो की, अकुषल या दोघाचीही संख्या कमी असून यंत्र, तंत्र माहिती तंत्रज्ञान याला सर्वाधिक प्राधान्य दिल्या जाते. दुसरे असे की, ज्या लोकांचे उद्योग, कारखाने, कंपन्या आहेत. ते भांडवलदार स्वतःच फायदा पाहणारच. त्यामुळे कामगारांच्या हिताकडे साहजिकच दुर्लक्ष होणार. त्यांच्या कामाचे स्वरूप पाहता मिळणारे वेतन अतिशय कमी. त्यामुळे मोठया महानगरात त्याच्या जीवनावश्यक गरजाही पूर्ण होत नाहीत अशी स्थिती आहे. दुसरे असे की, वर्तमानकाळात सुशिक्षितांची वाढत्या संख्येमुळे कारखाने, कंपन्या करीता बेरोजगार, पदवीधारक मोठया प्रमाणावर मिळतात. या प्रचंड वाढत्या संख्येमुळे हे तरूण मिळेल ती कामे व मिळेल त्या वेतनावर करायला तयार होतात. एकीकडे सरकारी नोकऱ्यांचे प्रमाण कमी तर दुसऱ्या बाजुला खाजगी क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी मिळत असली तरी त्यामध्ये अकुशल कामगारापेक्षा कुशल कामगारांना अधिक महत्व आहे. पर्यायाने सामान्यांना कठीण व अधिक शारीरिक श्रमाची कामे करावी लागतात. अशा वेळी रोजगार व स्वयंरोजगार प्रश्न महत्वाचा ठरतो.

या शोध निबंधात विदर्भातील पर्यटन स्थळे, त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोजगाराची संधी, राज्यकर्त्यांची भूमिका, सुशिक्षितांचा दृष्टीकोन, रोजगारांची संधी पर्यटन क्षेत्र व त्याचे महत्व इत्यादी मुद्याचे विश्लेषण केले आहे.

पर्यटन क्षेत्र

Tour हा Torchया हिब्रू शब्दापासून तयार झाला. अर्थात अभ्यास करणे, शिकणे, ज्ञानार्जन करणे, Tour पासून Tourism पर्यटन म्हटले जाते आणि हा शब्द शब्दकोषात अलिकडे 1976 मध्ये वापरण्यात आला.

'पर्यटन' (Tourism) *हा अत्यंत लोकप्रिय आणि जिव्हाळयाचा विषय आहे. आपल्या देशातीलच नव्हे तर जगभरात पर्यटनाला विशेष महत्व आहे. पर्यटन हा स्वतंत्र व्यवसाय असून रोजगाराच्या प्रचंड संधी आहेत. त्या संबंधी विविध रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रमाला प्राधान्य देवून त्या दिशेने नेता येईल. कृतीशील आणि आव्हाने स्वीकारणाऱ्या ध्ययेवादी तरूणाकरीता पर्यटन हा आशेचा किरण आहे. यामध्ये करीयर ची पुरेपुर संधी उपलब्ध होते. पर्यटनाच्या माध्यमातून तरूणाला चांगले जीवन जगण्याबरोबर संघटनात्मक नेतृत्वाचा विकास होतो. जोडीला रोजगार व स्वयंरोजगार म्हणूनही आर्थिक स्वयंपूर्णता मिळविता येते. यातून आर्थिक उत्पन्नात वाढ होवून दारिद्रय कमी होण्यास मदत होते. या दृष्टीकोनातून जगभरातील तरूण या व्यवसायाकडे आकर्षित होत आहेत. विदर्भातील सुशिक्षित बेरोजगार या दिशेने पुढे येवून यशस्वी जीवनाला हातभार लावता येईल.*

उद्दिष्टये

1. विदर्भातील पर्यटन स्थळांचे विश्लेषण करणे.
2. पर्यटन व विकास यांच्यातील परस्पर संबंधाचे अध्ययन करणे.
3. पर्यटनात निर्माण होणाऱ्या रोजगार व स्वयंरोजगाराचे अध्ययन करणे.
4. विदर्भातील पर्यटन क्षेत्राच्या महत्त्व स्पष्ट करणे.

वरील उद्देषाला *अनुसरून विदर्भातील पर्यटन क्षेत्र व त्याला तरूणांना मिळणारे रोजगार याचे विश्लेषणात्मक मांडणी केली आहे.*

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती 1 मे 1960 ला झाली असून प्रशासन व महसुलाच्या दृष्टीने एकुण सहा विभाग पडली आहेत. 1) कोकण विभाग, *2)* नाशिक विभाग, *3)* पुणे विभाग, *4)* औरंगाबाद विभाग, *5)* नागपूर विभाग, *6)* अमरावती विभाग या सर्व विभागात कमी अधिक प्रमाणात पर्यटनाचे क्षेत्र असून त्याला विकासाच्या दृष्टीने गती दिल्यास हजारो तरूणांना रोजगार सहजपणे उपलब्ध शकतो.

महाराष्ट्रातील पर्यटन क्षेत्र

महाराष्ट्राला निसर्गाची मोठी देणगी मिळाली असून अरबी महासागर तर कोकण किनारपट्टीची निसर्गरम्य परिसर आहे. या बरोबर महाराष्ट्राच्या सर्वच जिल्हयात कमी अधिक प्रमाणात पर्यटनाची क्षेत्रे उपलब्ध आहेत. ज्याच्या भरोशावर हजारो तरूणांना रोजगार उपलब्ध करून देता येतो. मुंबई क्षेत्रातील गेट वे ऑफ इंडिया, ऐसेल वर्ल्ड, काव्हेरी गुहा, महात्मा ज्योतीबा फुले मंडई, जिजामाता उद्यान, पगोडा, संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, हॅगींग गार्डन, भावन धरण इ. पुणे क्षेत्रातील लोहगड, कारला गुहा, आगाखान पॅलेस, मालशेज घाट, सिध्दीविनायक मंदीर, राजीव गांधी प्राणी संग्रहालय, पाताळेश्वर इ. तसेच अजिंठा वेरूळ व दौलताबाद औरंगाबाद, महाबळेश्वर, प्रतापगड, शिवनेरी जुन्नर, महालक्ष्मी कोल्हापूर, पूरंदर किल्ला इ.अलिबाग, रागयड, मालवन, अबोली, गणपतीमुळे, दापोली, याचबरोबर महाबळेश्वर, पाचगणी, जंजीरा किल्ला, सिंहगड, लोणावळा, मराठवाडयातील अजिंठा, वेरूळ, विदर्भातील

लोणार सरोवर, पवनार, सेवाग्राम (वर्धा) मार्कंडा (गडचिरोली) अशा विविध ठिकाणचा विकास केल्यास रोजगाराची संधी उपलब्ध होईल.

विदभातील पर्यटन क्षेत्र

विदर्भ हा महाराष्ट्रातील एक प्रवेश परंतु राजकारणापासून दुर्लक्षित होय. याबरोबर विकास प्रक्रियेपासून काहीसा दूर आहे. एकुण अकरा जिल्हयाचा विस्तीर्ण प्रदेश असून यामध्ये विदर्भातील नागपूर क्षेत्रात एकूण सहा जिल्हयाचा समावेश होतो. त्यामध्ये नागरधन किल्ला, सिताबर्डी किल्ला, अंबाझरी उद्यान, वस्तुसंग्रहालय, सेमिनरी हिल्स, ड्रगन पॅलेस, गणेश टेकडी, दिक्षाभूमी, *नवेगांव धरण, पवनीचे जगन्नाथ स्तुप, चांडकापूर स्तुप, उत्खनन, अंबागड किल्ला,* (तुमसर), *सातगडी किल्ला* (साकोली) *गोसी खूर्द प्रकल्प , वर्धा जिल्हयातील सेवाग्राम, पवनार बोरधरण, केळझर तर गडचिरोली मधील लोक बिरादारी प्रकल्प, हेमलकसा* (भामरागड), मार्कंडा (चामोर्शी), चंद्रपूरमध्ये ताडोबा प्रकल्प, कुष्ठरोगी आश्रम (वरोरा) तर अमरावती विभागात संत गाडगेबाबाचे जन्मगांव (शेंडगाव, अमरावती) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (मोझरी), संत गुलाबराव महाराज (माधान), तपोवन कुष्ठरोग आश्रम (अमरावती), रूख्मिनीचे माहेरघर (कौंडण्यपूर), अवधुत महाराज (विठोबा सावंगा), जैनाची मुक्तागिरी, चिखलदऱ्याचा गावीलगड किल्ला, अचलपूरचा परकोट, अकोटचा नरसाळा किल्ला, बुलडाण्याचे लोणार सरोवर, शेगावचे संत गजानन महाराज देवस्थान, वाशिमचे बालाजी मंदीर, शिरपूरचे जैन मंदीर, इसापूरचे धरण (पुसद), अप्परवर्धा धरण (अमरावती) त्याचबरोबर इतरही लहान मोठी क्षेत्र आहेत की ज्याचा विकास केला तर अनेकांना रोजगार व स्वयंरोजगार मिळू शकतो. डॉ॰ फडणवीस यांनी आपल्या विदर्भ पर्यटन व सुवर्ण आशा या पुस्तकात लिहितात की, वाशिम 64, नागपूर 123, अमरावती 61, गडचिरोली 20, अकोला 15, बुलढाणा 90, गोंदिया 95, वर्धा 23, चंद्रपूर 27, (फडणवीस 2013 :15).

पर्यटन क्षेत्र बेरोजगार समस्येवर उपाय

पर्यटनातून हजारो तरूणांना रोजगार सहजपणे उपलब्ध करता येवू शकतो. याकरीता स्थानिक पातळीवर विद्यापीठाना त्याप्रकारे रोजगाराभिमूख पदवी वा प्रमाणपत्रे प्रषिक्षण दिल्यास या क्षेत्रात अनेकांना रोजगार मिळवून ते यशस्वी जीवन जगू शकतील. एका बाजुला दरवर्षी सुशिक्षित बेरोजगारांची प्रचंड संख्या पदव्या घेवून बाहेर निघत आहे. त्यांच्या हाताला काम नाही, व जे रिकामे आहेत त्यांना काही प्रमाणात का होईना काम देता येवू शकेल. याबरोबर स्थानिकाना आपल्या क्षेत्रात रोजगाराची संधी उपलब्ध झाल्यास पूणे, मुंबई, औरंगाबाद, नागपूर अषा मोठया शहराचा भारही कमी करता येईल. या शहराकडे होणारे स्थानांतरणही कमी करता येवू शकेल. पर्यायाने विदर्भाचा विकासास हातभार लावता येवू शकेल.

विदर्भाचा विचार करता शेती व शेतीशी संबंधीत व्यवसाय मोठया प्रमाणात आहे. येथे फारसे उद्योगधंदे, कंपन्या, कारखाने नाहीत. असले तरी नागपूर, अमरावती व जिल्हयाच्या ठिकाणीच ते आहेत. त्यामुळे ग्रामीण व आदिवासी व्यक्ती शहरात जाईल कसा? स्थायिक होईल कसा? रोजगाराचे काय? शैक्षणिक पात्रता, त्याची क्षमता हे पाहता सामान्य व्यक्ती कसा जगू

शकेल हा मोठा प्रश्न आहे त्यामुळे विदर्भातील सुशिक्षित तरूण मुंबई, पुणे, अशा मोठया शहराकडे स्थालांतरीत होतात. पर्यटन क्षेत्राचा विकास केला तर रोजगाराच्या संधीबरोबर स्थानिक जनतेच्या सोई सुविधा वाढतील असा दुहेरी फायदा होईल. एकुण विकासाच्या दृष्टीने पर्यटन महत्त्वाचे ठरणारे आहे.

सारांष

विदर्भातील पर्यटन क्षेत्र, त्याचा विकास, सुशिक्षित बेरोजगार, रोजगार व स्वयंरोजगाराची संख्या पर्यटन निर्माण होणाऱ्या संधी, त्यातील उत्पन्न, उदरनिर्वाह, स्थानिकाचा विकास, अशा विविध बाबी एक दुसऱ्यावर अवलंबून आहेत. विदर्भात अशी कित्येक पर्यटन क्षेत्रे आहेत की, ज्यातून या तरूणाच्या हातांना काम देता येईल. रोजगार देता येवून उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविता येवू शकेल आणि शहरातील सततचा वाढणारा भार कमी करता येईल व बेरोजगार समस्येवर काही प्रमाणात आळा घालता येईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. फडणवीस मृणालीनी (2013) : विदर्भ पर्यटन : सुवर्ण आशा, रेणुका प्रकाशन नागपूर, पृ. 15.
2. कित्ता पृ. 19.
3. http://www.tourismofindia.com
4. http:// www.tourismofmaharashtra.com
5. http:// www.tourismofvidarbha.com

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा पर्यावरणीय अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ.एस.एम.सातपुते
सहाय्यक प्राध्यापक
जनता शिक्षण महाविद्यालय,चंद्रपूर

पृथ्वीच्या निर्मितीपासूनच्या काळाचा विचार केला तर मानवाचे अस्तित्व अगदीच अलीकडच्या काळात झालेले दिसते. पण मानव इतर सर्व सजीवापेक्षा वेगळा असल्याने त्याच्या आगमनानंतर पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर, सागरावर आणि काही प्रमाणात अंतरंगामध्ये देखील त्याने बदल घडविण्यास सुरुवात केली.

मानवाच्या अतिसुखाच्या हव्यासापोटी पृथ्वीच्या निर्मितीपासून निसर्गाचा जो समतोल होता तो धोक्यात येऊ लागला आहे. घरबांधणी, उद्योगधंद्याची वाढ, शहरीकरण यामुळे प्रचंड प्रमाणात जंगलतोड होऊ लागली. त्यामुळे जंगलातील प्राण्यांचे जीवन धोक्यात आले. जमिनीची धूप होऊ लागली. कारखान्यातील सांडपाण्यामुळे पाणी प्रदूषण होऊ लागले. वेगवान वाहतुकीची साधने आणि प्रचंड यंत्रे यामुळे ध्वनिप्रदुषण वाढू लागले आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणजे ज्या सुखासाठी मानवाची धडपड चालू होती, ते मानवी जीवनच धोक्यात येऊ लागले. निसर्ग नियमांना डावलून केलेली सुधारणा मानवाच्या जीवनावरच आघात करु लागली. त्यामुळे सर्व देशामध्ये 'पर्यावरणाचा तोल कसा सावरता येईल?' यासंबंधी विचार होऊ लागला आणि त्या मधूनच पर्यावरणशास्त्र या नवीन शास्त्राची निर्मिती झाली.

पर्यावरण अभिवृत्ती :

पर्यावरणाविषयी जाणणे किंवा विशिष्ट वर्तणूक करण्याची प्रवृत्ती म्हणजे अभिवृत्ती होय. अभिवृत्ती ही अनुभवातून निर्माण होत असते. मानवाने काळाच्या ओघात स्वत:च्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पर्यावरणाचा वाटेल तसा उपयोग केला. परंतु यांच्यात बदल करण्याची व शाश्वत विकास घडवून आणण्याची अशी उचित अभिवृत्ती पर्यावरणाविषयी निर्माण झाली नाही. आज पर्यावरणाविषयी योग्य ती विकासात्मक वर्तणूक करण्याची गरज आहे. चांगले पर्यावरण, उत्तम आरोग्य, संतुलित व आर्थिक समृद्ध समाज, योग्य न्याय, निर्मल समाज व्यवस्था जेथे आहे तेथे वर्तमान व भविष्यकालीन पर्यावरणीय शाश्वत विकास निश्चितपणे घडून येतो. हीच आपली पुढील काळासाठी पर्यावरणीय अभिवृत्ती असणे गरजेचे आहे.

संशोधन समस्येचा उगम :

आजचे युग पर्यावरणाच्या समस्यांचे युग आहे. पर्यावरण हा पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीचा एक अविभाज्य घटक आहे. मानव आणि पर्यावरण यांचा संबंध मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासून आहे. पर्यावरणाचा मानवावर जसा प्रभाव पडतो तद्वतच मानवाचा पर्यावरणावरही प्रभाव पडतो, म्हणून मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते अनन्यसाधारण असे आहे. मानव आपल्या बुद्धी चातुर्याच्या आधारे पर्यावरणावर विजय मिळविण्यासाठी जेंव्हापासून प्रयत्न करु लागला तेव्हापासून पर्यावरणाचे अस्तित्व धोक्यात येऊ लागले.

उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यामध्ये पर्यावरण शिक्षणातून जाणीव जागृती निर्माण करुन पर्यावरणाची घसरण थांबविता येईल. निसर्ग, झाडे, झुडपे, प्राणी या विषयी ओढ व प्रेम निर्माण करता येईल. यातूनच पर्यावरणाविषयी आवड, जिव्हाळा, अभिरुची व अभिवृत्ती निर्माण करता येईल.

आजच्या युगात जर खऱ्या अर्थाने विद्यार्थी घडवायचा असेल व भावी नागरीकांची जर का आपण अपेक्षा करीत आहोत, तर मग अशा परिस्थितीत महाविद्यालयीन विद्याार्थ्यांना पर्यावरणाविषयी शिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधनाची आवश्यकता व महत्व :

अन्न, वस्त्र आणि निवारा यासोबत पर्यावरण विषयक जागरुकता ही सुद्धा हल्लीच्या काळातील जीवनावश्यक गरज ठरलेली आहे. केवळ सद्याच्या मानवी पिढीचे नव्हे तर पुढच्या पिढीचे जीवन हलाखीचे होण्याची लक्षणे जाणवू लागलेली आहेत. पर्यावरण रक्षणाचा संबंध केवळ आपल्याला होणाऱ्या प्रदुषणाचा त्रास किंवा साधन संपत्तीचा तुटवडा यासारख्या समस्यांपुरता मर्यादित नाही. पुढील पिढ्यांच्या जीवनाशी त्याचा जवळचा संबंध आहे. पर्यावरण रक्षण आणि संवर्धनासाठी संपूर्ण जगभर पोटतिडकीने सुरु असलेल्या प्रयत्नामागील हेच महत्वाचे कारण आहे. पर्यावरण विषयी संवेदनशीलता, आवश्यक बदल किंवा सुधारणा यांचा विचार करण्याची क्षमता आणि त्यासाठी स्वत: पुढाकार घेऊन कृतिशील होण्याची मनोवृत्ती याशिवाय पर्यावरण विषयक जागरुकता अशक्य आहे. म्हणूनच बालवयापासून पर्यावरण शिक्षणाची काळाची गरज आहे.

प्रस्तूत संशोधनासाठी "चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा पर्यावरण अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास" ह्या विषयाची निवड करीत असतांना संशोधकाच्या मनात जिज्ञासा होती की, शहरी तसेच ग्रामीण भागातील कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या विकासाला चालना देण्याकरिता, भविष्यातील पर्यावरण संवर्धनाकरिता तसेच त्यांच्यामध्ये पर्यावरण अभिवृत्ती या कौशल्यांचा विकास करण्याकरिता संशोधन व्हावे त्यादृष्टिने हा विषय निवडला आहे.

समस्या :

"चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा पर्यावरणीय अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास"

संशोधन उद्दिष्टये :

१. चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा पर्यावरणीय अभिवृत्तीचा अभ्यास करणे.
२. चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या (मूले) पर्यावरणीय अभिवृत्तीचा अभ्यास करणे.
३. चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थिनींच्या पर्यावरण अभिवृत्तीचा अभ्यास करणे.
४. चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या पर्यावरण अभिवृत्तीची तुलना करणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

व्याप्ती :

१. सदर संशोधन चंद्रपूर जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील इयत्ता ११ वी च्या विद्यार्थ्यांबाबत आहे.
२. सदर संशोधन हे जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमधील पर्यावरण अभिवृत्ती व पर्यावरण अभ्यासण्याबाबत आहे.

परिमर्यादा :

१. प्रस्तूत संशोधन हे उच्च माध्यमिक शाळेतील इयत्ता ११ वी च्या विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित करण्यात आले आहे.

२. प्रस्तूत संशोधन हे उच्च माध्यमिक शाळेतील पर्यावरण विषयामधून अभिवृत्ती पुरतेच मर्यादित करण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

न्यादर्श :

न्यादर्शमध्ये चंद्रपूर शहरातील दोन ग्रामीण उच्च माध्यमिक शाळेतील व दोन शहरी उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा यादृच्छिक पद्धतीने निवड करुन समावेश करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनाकरिता ६० ग्रामीण उच्च माध्यमिक शाळेतील (३० मुले आणि ३० मुली) व शहरी उच्च माध्यमिक शाळेतील ६० विद्यार्थ्यांचा (३० मुले व ३० मुली) यादृच्छिक पद्धतीने समावेशीत करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत संशोधन करण्याकरिता संशोधनाची पद्धती ही सर्वेक्षणात्मक असल्यामुळे "डॉ. श्रीमती हसिन ताज यांनी तयार केलेली " Taj Environmental Attitude scale" या चाचणीचा वापर करण्यात आला. ही चाचणी ग्रामीण व शहरी उच्च माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना सोडविण्यासाठी देण्यात आली.

संशोधनाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

सारणी क्रमांक : १

ग्रामीण व शहरी उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण अभिवृत्तीचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व तुलना

अ.क्र.	विवरण	विद्यार्थी संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	't' मुल्य
१	शहरी ग्रामीण	६० ६०	१७७.६३ १६१.०८	११.२९ ६.२८	९.९६
२	ग्रामीण	मुले ३० मुली ३०	१६५.८३ १५६.३३	१४.३६ १३.१३	२.६७
३	शहरी	मुले ३० मुली ३०	१७९.४० १७५.८०	१६.३० १५.९१	०.८६ *

* सार्थक फरक नाही.

विश्लेषण:

१. शहरी उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण अभिवृत्तीचा स्तर ग्रामीण उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांपेक्षा उच्च प्रतिचा दिसून येतो.

२. शहरी उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांची पर्यावरण अभिवृत्ती ग्रामीण उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यां– पेक्षा जास्त आढळते.

३. शहरी व ग्रामीण उच्च माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरण अभिवृत्तीत सार्थक फरक आहे.

४. ग्रामीण उच्च माध्यमिक विद्यार्थी व विद्यार्थीनींच्या पर्यावरण अभिवृत्तीत सार्थक फरक आहे.

५. शहरी उच्च माध्यमिक विद्यार्थी व विद्यार्थीनींच्या पर्यावरण अभिवृत्तीत सार्थक फरक नाही.

निष्कर्ष :

१. उच्च माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थांची पर्यावरण अभिवृत्ती :

- ग्रामीण विद्यार्थां व विद्यार्थीनीमध्ये वाढविणे आवश्यक आहे.
- शहरी विद्यार्थीनीमध्ये वाढविणे गरजेचे आहे.

२. उच्च माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थांच्या पर्यावरण अभिवृत्तील फरक :

- शहरी व ग्रामीण विद्यार्थी व विद्यार्थीनीमध्ये सार्थक फरक आहे.
- ग्रामीण विद्यार्थां व विद्यार्थीनीमध्ये सार्थक फरक आहे.
- शहरी विद्यार्थां व विद्यार्थीनीमध्ये सार्थक फरक नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. अहिरराव कै. वार., अलिझाड, वराट, धापटे, भोस (२००५) : 'पर्यावरण विज्ञान', पुणे, निराली प्रकाशन

२. भांडारकर, के.म. (२००६) : 'पर्यावरण शिक्षण', नागपूर, नित्य नुतन प्रकाशन.

३. कुलकर्णी डी. आर. (२००७) : 'पर्यावरण शिक्षण', नागपूर, विद्या प्रकाशन.

४. ढेरे, ए.एम., पोवार, सी.व्ही., पाटील, डी.ए. (२००९) : 'पर्यावरण शिक्षण व अध्यापन पध्दती', कोल्हापूर, फडके प्रकाशन

५. घोरपडे, तुषार (२०१३) : ' पर्यावरण परिस्थितिकी', पुणे, युनिक अॅकॅडमी

६. पाटील गजानन (१९९९) : ' पर्यावरण शिक्षण', पुणे, निराली प्रकाशन

७. पारसनिस हेमलता, बहुलिकर जयश्री (२००५) : ' पर्यावरण शिक्षण' पुणे, नुतन प्रकाशन

८. सावंत प्रकाश (२०१०): ' पर्यावरण शिक्षण', कोल्हापूर, फडके प्रकाशन

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

ग्रामीण साहीत्याचे सैध्दांतीक आधार

प्रा. यादवराव रा. गहाणे
फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

ग्रामीण साहित्याची प्राचीन चित्र ''गाथासत्पशती'' या सातवाहन राजाच्या ग्रंथात दिसते. हा राजा स्वत: कवी असल्यामुळे ह्याच्या ग्रंथामधील काही ओव्यामध्ये ग्रामीण साहित्याचा उल्लेख येतो. तर 'दृष्टांत पाठ' या ग्रंथामधील काही कथामधूनही ग्रामीण साहित्याचा उल्लेख येतो.

सर्वसाधारनपणे ग्रामीण साहित्य निर्मीतीस १९२० नंतर प्रारंभ झाला असे मानले जाते. आपल्या भारतात अधिकांश जनता खेड्यात राहते. भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख आणि जपवणूक खेड्यातच होते. ग्रामसंस्थेच्या केंद्रस्थानी असणारा शेतकरी व त्याचे जीवन हा कुतूहलचा विषय होता. खेड्याच्या विकास प्रगती आदी गोष्टींचा जीवनानुभव घेतला पाहीजे. या भावनेतूनच ग्रामीण साहित्य खेड्याकडे वळते.

ग्रामीणत्व म्हणजे काय?

प्राचीन काळापासुन झालेली खेड्यांची घडण लक्षात घेतल्यास या घडणीतूनच जीवन जगण्यासाठी एक वेगळी रीत साकारत गेली. ही रीत म्हणजेच ग्रामीणत्व असे आपणाला म्हणता येईल. रूढीप्रीयता हे ग्राम्यतेचे लक्षण व कृषीजीवन हेच ग्रामसंस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आहे. म्हणूनच कृषी जीवनाला केंद्रस्थानी ठेऊन इथले सण, रूढी, उत्सव, परंपरा निर्माण झाल्या आहेत. कृषीकेद्रीत गावगाडा निसर्गसन्मुख आहे. म्हणजेच निसर्ग ग्रामीण साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळेच खेड्याकडे चला हा दिलेला नारा ग्रामीण साहित्याचा प्रेरणास्त्रोत दिसतो.

ग्रामनिष्ठ जाणिव प्रकट करणे म्हणजेच ग्रामीण मानसाचे त्याच्या काळ्या आईवडील, पीकावरील, झाडावरील, पशुधनावरील, घनिष्ठ प्रेम आणि जिव्हाळा लक्षणीय असतो.

स्वांतत्र्योत्तर काळात साहित्याच्या क्षेत्रात झालेला बदल, त्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन कसा बदलत गेला आणि स्वातंत्रानंतरच्या १५ ते २० वर्षाच्या काळात मराठी साहित्याच्या प्रवाहात घडून आलेले बदल यांचा विचार केल असता त्यामध्ये झालेले स्थित्यंतर हे काही एकाएकी घडलेले नाही, त्यामागे वैचारिक बैठक होती. हे वैचारिक बैठक सामाजीक चळवळीतून निर्माण झालेली होती. या चळवळीच्या प्रभावाने संदेशनशील आणि सृजनशील तरून पिढी लिहू जगली. ही पिढी संस्कारीत झालेली होती. काही प्रमाणात शिक्षीतही झाली होती.

या नवशिक्षीतांना असे जगवू लागले की शिक्षण घेत असतांना आपन जे वाचतो आहोत त्यातून येणारे जीवन व प्रत्यक्षातले आपले जीवन वेगळे आहे. ते फार वरवरचे व

आपल्या समाजावर अन्याय करणारे आहे. आणि म्हणून त्यांना आपण थांबविले पाहिजे. असे त्यांना वाटु लागले. कारण ग्रामीण समाजाचे चित्रन करणारी ही बहुशंशी मंडळी समजाच्या वरच्या वर्गातून आलेली आहेत. त्यांना ग्रामीण जीवनाचे अनुभव नाहीत. आणि त्याविषयी गांभीर्याने लिहावे असे कधीही त्यांना वाटले नाही. म्हणून जाणत्या, संवेदनशील व निर्मीतीक्षम मनाला हे एक आव्हान होते. त्यांचे मन आपल्या ग्रामीण समाजाविषयी बचैन होते. याबेचैनितूनच त्यांना असे जाणवू लागले की या सर्व पार्श्वभूमीत शोषणाचा एक संदर्भ आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाचा जर विचार केल तर एकूनच मराठी साहित्यावर तत्कालीन सुधारणा वाद्यांच्या विचारांचा परिणाम झालेल आपल्याला पहायला मिळतो. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. आणि या देशातील जनता बहतांशी खेड्यापाड्यातुन दऱ्याखोऱ्यातून आणि रानावनात राहते. या लोकांचे प्रश्न इतर उच्चवर्णिय लोकांच्या प्रश्नापेक्षा वेगळे आहेत. कारण ते शहरी माणसापेक्षा अधिक कष्टमय, दु:खभोगी व अनेक अनेक पटिने अभावग्रस्त असे आहे. आणि म्हणून सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले त्यांच्या मते ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी शेतकरी आहे. कारण शेती हाच मुख्य व्यवसाय असून ती जर पिकली नाही तर सर्वत्र बरबादी होते. हे ग्रामजीवनाचे सुत्र आहे. अशा शेतकऱ्यांच्या शोषणाला त्यांचे अज्ञानच कारणीभूत आहे. अशी त्यांची ठाम धारणा होती त्यामुळे त्यांच्यात आत्मभान निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. आणि यासाठीच म. फुले यांनी ''शेतकऱ्यांचा आसूड'' हा ग्रंथ लिहीला. त्यात त्यांनी शेतकऱ्यांच्या दैनावस्थेचे, हतलि मनोवस्थेचे, वास्तवदर्शी व चित्रमयी वर्णन म. फुल्यांनी केलेले आहे. आणि यातच खऱ्या अर्थाने आधुनिक ग्रामीण साहित्याची बीज आपल्याला पहायला मिळते.

कालातंराने महाराष्ट्रात पुन्हापुन्हा येणारा दुष्काळ आणि या दुष्काळातही स्वत:च्या स्वार्थासाठी कष्टकरी शेतकऱ्यांची अमलदाराकडुन होणारी पिळवणूक व छळ याचे चित्रण केलले दिसुन येते. तसेच अज्ञानी दारिद्रय, धर्मभोळ्या, कष्टकरी ग्रामीण माणसांच्या लुबाडणूकीचे चित्रणहीकेलेले दिसून येत. परंतू या दोन्ही घटना जाणिवपूर्वक निर्माण केलेल्या नव्हत्या. तात्पर्य या काळात निर्माण झालेले साहित्य एक म. फुलेचा अपवाद वगळला तर खऱ्या अर्थाने ग्रामीणांच्या संवेदनाशी निगडीत असे साहित्य नव्हतेच. निम्म स्तरावरचे जीवन जगणारा एक मोठा समाज आहे. याकडे कोणीही लक्ष दिले नाही.

परंतू १९२० ते १९२५ च्या दरम्यान उद्याला आलेल्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा एकूनच मराठीसाहित्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. किंबहूना गांधीवाद ही ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. असा परिणाम इतर साहित्यावर दिसत नाही. भारत हा खेड्याचा देश असल्यामुळे खेड्यातील जनता कष्ट करते. हाल सोसते. व शेतीतून पीक काढते. त्यांनी पिकविलेल्या शेतीवर, शेतीच्या अनधान्यावर शहरे जगतात. खरी संस्कृती खेड्यातच आहे. आणि म्हणूनच खेड्यातील जीवनानुभव घेतला पाहिजे. या जाणिवेतून गांधीजींनी सर्वांनाच खेड्याकडे चला अशी हाक दिली. सर्वच मंडळीनी खेड्याकडे लक्ष द्यायला सुरवात

केली. ग्रामीण जीवनातील विषमता, दारिद्रय, अनिष्ठ रूढी आणि परंपरानिष्ठता, अभिमानशून्यता इ. नष्ट करून त्यांची अस्मीता जागृत करण्याचे, आत्मभान देण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. सर्वच विचारसरणीच्या मंडळीनी आपला मोर्चा खेड्याकडे वळविल त्यामुळे एकूणच ग्रामोध्दाराचेच वातावरण निर्माण झाले.

या बदलाचा परिणाम साहित्यावर झाल, खेडे, त्यातील परिसर, निसर्ग या साहित्य सिध्दांताचे दर्शन घडवून नानिन्याचा प्रत्यय देणारा व वाचकांचे कुतूहल जगविणारा एक लेखकवर्ग निर्माण झाला. तर दुसऱ्या लेखकवर्गाने ग्रामीण जीवनासंबंधाने काही नविन अंदाज बांधून समस्या निश्चित केली. तेथील ग्रामजिवन, निसर्गरम्य वातावरण, लेखक मनाला जाणवणाऱ्या समस्या या साहित्य सिध्दांतांना घडून लेखक करावयास प्रारंभ केल.

१९२५-४० या काळात निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहितकडे बधीतले तर १९२०-२५ च्या काळात जी साहित्य सिध्दांत दिसतात त्याचा साहित्य सिध्दांताना धरून साहित्याची निर्मीती झाल्याचे दिसते. या सुमारास जी जनपदगीते किंवा ग्रामीण गीते लिहील्या गेली ती नाविन्यापोटी लिहीली गेली. त्यात ग्रामीण जीवनाचे वस्तुनिष्ठ दर्शन घडविले आहे. तसेच ते साहित्य आत्मप्रत्ययातून व रचानुभवातून अवतरलेले होते.

१९४०-४५ या काळात नजरेत भरावी अशी ग्रामीण कविता निर्माण झाली नाही. या पूर्वीच्या लेखकांनी केवळ ग्रामीण समाजाच्या सहानुभूतीपोटी परंतू शहरी मानसांच्या चष्म्यातून ग्रामीण जीवनाकडे बघीतले होते. त्यांना खऱ्या ग्रामीन जीवनाचे आकलनच झालेले नव्हते. परंतू भारताच्या कथासंग्रहाच्या क्रांतीमुळे ग्रामीन पातळीवरचा संघर्ष, ग्रामीन माणसाचा रांगडेपणा, रानदांउगेपणा, जुलूम, जबरदस्ती, रंगेलपणा आदी साहित्यासिध्दांताचा आधार केंद्रवर्ती ठेऊन कथा लिहील्या गेल्या. हळहळू या साहित्यसिध्दांतांमध्ये आणखी काही साहित्य सिध्दांत डोळ्यासमोर ठेऊन दिघे व ठोकड यांनी निसर्गाचे वर्णन, व्यक्तिवर्णन आदीच्या अनुषंगानी साहित्याची निर्मीती केली.

याच काळात कांदबऱ्यामधूनही ग्रामीण जीवनाचे साहित्यसिध्दांच्या अनुंषंगाने चित्रन करण्यात आले आहे. या माध्यमातुन ग्रामीण जीवनाच्या विवीधांगांना स्पर्श करणारे ग्रामीण खेडून माणसाबरोबरच ठाकूर, वारली, कातकरी आदीवासी जमातीचेही चित्रन करणारे लेखन करण्यात आले. परंतू ग्रामीण साहित्य सिध्दांताच्या चौकटीत स्वप्नरंजन, तत्वज्ञान, अद्भूतता इ. च्या मुक्त वापराने कमी अधिक प्रमाणात तडा देऊन डागाळण्याचा प्रयत्न केला. तसेच काहींच्या लेखनातून ग्रामीण माणसाची होणारी उपेक्षा त्यांच्या हालअपेष्टांचे चित्रण करण्यांचा प्रयत्न केला त्यामुळे साहित्य सिध्दांताच्या स्पर्शाने लेखन केले गेले असे म्हणता येईल.

ग्रामीण साहीत्याची प्रेरणा व स्वरूप यात १९२५ च्या दरम्यानातील ग्रामीण साहीत्याच्या प्रेरणा व स्वरूपाशी साम्य दिसते. ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीन वास्तवातून सादर होणारे साहित्य म्हणजेच ग्रामीन साहीत्य असे म्हणता येईल. काळ व

परिस्थिती बदली तरी आजही ८० टक्के जनता खेड्यापाड्यात म्हणजे ग्रामीण भागात राहते. तेव्हा या ग्रामीण भातून सर्व दुर परसरलेल्या समाजाची स्वत:ची अशी एक संस्कृती निर्माण झालेली दिसते. म्हणजे आज ग्रामीण भागातून एकत्र कुटूंबपध्दती मोडतांना दिसतो आहे. त्याला कारणेही तशीच आहेत. पण जातीव्यवस्था नष्ट झाली नाही तीची स्वतंत्र संस्कृती दिसते. म्हणजेच या पार्श्वभूमीवर एकूणच ग्रामीण साहित्यात परिवर्तन झालेले दिसते. जीवनातील वास्तव सूक्ष्म व विवीधांगानी मांडले जाऊ लागले. या वस्तुनिष्टतेबरोबरच अनुभवनिष्ठ विचारात घेऊन लेखन केले जाऊ लागली. मानवी मनाच्या दर्शनाला तानतणावाला भाववस्थेला महत्व देऊन निर्मीती होऊ लागल्यामुळेच अंतर्गुख व आत्मनिष्ठ, शुध्दकलवादी साहित्य निर्माण होऊ लागले. यात ग्रामीण माणसाचे मन त्याचे चालणे, बोलणे वागणे, भोवतालचा परिसर, त्याची संस्कृती या सैध्दांतीक आधारावर ग्रामीण कथा निर्माण होऊ लागली. त्यात मानवी मनाची गुंतागुत व त्यांची ग्रामीण जीवनाशी जूळलेली पदर व त्यातून त्याच्या जीवणाला प्राप्त झालेले परिणाम याचे भान व आकलन झालेले ग्रामीण साहित्य निर्माण केल्या गेले.

१९६०-१९७० सर शतकात लोकप्रीय ग्रामीण साहित्याचे दशक मानले जाते. कारण या काळात ग्रामीण वातावरणात बरेच बदल घडून आले. त्यामुळे या दशकातील लेखकांनी ग्रामीण वास्तवाबरोबरच ग्रामीण मानसाच्या मूलभूत जाणिवा व्यक्त करू लागले. याशिवाय यंत्र व विज्ञान यामुळे खेड्यात झालेल्या सुधारणा बदल, बदल व त्यातून निर्माण नविन समस्या ग्रामीण मनावर झालेल परिणाम आदी सैध्दांतीक आधारांना समोर ठेऊन ग्रामीण साहित्याची निर्मीती होऊ लागली.

काही लेखक नव्या जोमाने व विचाराने साहित्य निर्मीती करू लागले. या काळात खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली. ग्रामीण जीवनातील दु:ख आणि समस्या यांचे स्वरूप बदलत होते. व याच बदलचे दर्शन ग्रामीण साहित्यामध्ये होऊ लागले. म. फुले राजर्षी शाहु महाराज, वि. रा. शिदे, डॉ. आंबेडकर, कर्मविर भाऊराव पाटील इ. च्या विचारांशी ग्रामीण साहित्याची बांधीलकी असून याच बांधीलकीतून सावकार, धरणग्रस्तांचे प्रश्न, दुष्काळामुळे होणारी होरपड, शासकीय योजनामधून घडणारे अपहार आणि ग्रामीण माणसाला त्यापासून वंचीत ठेवणारी वृत्ती, शैक्षणिक संस्थामधील, गैरव्यवहार इ. चे चित्रण बदलत्या परिस्थीतीनुरूप लेखककरू लागले.

१९८० नंतर मात्र माणसाच्या शोषणयुक्तीसाठी महाराष्ट्रात घळणाऱ्या घटनांचा परिणाम ग्रामीण साहित्याच्या लेखनावर दिसू लागले. नविन व जुन्याही लेखकांनी या गोष्टीची दखल घेतलेली आहे. तसेच कथा कांदबरीकारांनी आजच्या ग्रामीण समाजाचे निकडीचे प्रश्न आणि ग्रामीण भागातील राजकारण, ग्रामीण माणसाच्या अपेक्षाभंगाचे दु:ख, तरूण ग्रामीण मनाचा उद्रेक आपल्या ग्रामीण साहित्यातून प्रकट केलेले आहे. तसेच नव्या

ग्रामीण साहित्यीकांनी ग्रामीण साहित्याची भूमी खऱ्या अर्थाने संपन्न करण्याचे कार्य केले आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून सर्व साहित्यनिर्मीतीत ग्रामीण साहित्य सिध्दांताचा स्पर्श झालेल आहे. यात एकूणच ग्रामीण माणसाच्या शोषणात सहभागी असणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा, घटकांचा विरोध करण्यासाठी कष्टकरी शेतकरी, शोषीत समाजात कसा संघर्ष करावा लागला यासाठी ग्रामीण साहित्यीकांनी आपली लेखनी झिजविली आहे. अर्थात ग्रामीण साहित्यांच्या चळवळींने जून्या थोर समाज सेवकांचे व विचारवंताचे विचार जसेच्या तसे न स्विकराता जेवळे आणि जे आवश्यक वाटते तेच काळाच्या पातळीचा विचार करून आपल्या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

पूर्वीच्या शोषणकर्ता बदलू लागला तो आता तेवढा समर्थ राहलेला नाही. परंतु परिस्थिती बदलत गेली. आणि आता लोकशाहीच्या नावाखाली राजकारण करून सत्तास्थाने व अर्थस्थाने बदलविणारा शोषणवर्ग निर्माण झाला. या शोषकवर्गा कडून ची पिळवणूक थांबविणे हे तेवढे सोपे काम नाही. कारण घरातून माणूस अन्याय करीत असेल तर दाद कुठे मागायची असा प्रश्न निर्माण झाला.

पण स्वातंत्र्योत्तर काळात जन्मलेली व तारूण्यात पदार्पण केलेली पीढी दिशाहीन झाली होती. या उद्रेकाचा स्वर १९७५ नंतरच्या ग्रामीण साहित्यात उमटू लागल आणि आता १९९०-९२ च्या काळात ग्रामीण साहित्याने विद्रोहाचा सुर गांभीर्याने आवळायला सुरवात केली आहे.

सांराश —

ग्रामीण साहित्याचा विचार करता ज्या ज्या सामाजीक वाड़:मयीन व सांस्कृतीक वातावरणात ते तयार झाले ते वातावरण काळानुरूप, परिस्थितीनुरूप बदलत गेले. कारण या सगळ्या परिस्थितीचा प्रभाव ग्रामीण साहित्याच्या सैध्दांतीक आधारावरही पडत होता. त्या त्या अनुषंगाने सैध्दांतीक आधाराचे स्वरूप व व्यापकता बदलत गेली. कारण प्रत्येक कालखंडात उद्यास येणाऱ्या ग्रामीण साहित्यीकांनी त्या त्या काळाचे, युगभान व आत्मभान ओळखले आहे. व जसा जसा बदल होत गेला त्या त्या बदलाकडे बघण्याचा दृष्टीकोण त्यांच्या वाड़:मयात पहायला सापडतो. म्हणजेच म. फुले या थोर विचारंवतानी तयार केलेल्या ग्रामीण साहित्यापासून ते आजपर्यंतच्याच ग्रामीण साहित्यापर्यंत वाड़:मयीन सामाजीक व सांस्कृतीक नैसर्गिक साहित्य सिध्दांतामध्ये बदल घडत गेलेले आहेत.

संदर्भ :—

१. ग्रामीण साहित्य, वासुदेव मुलाटे
२. ग्रामीण साहित्य स्वरूप शोध, नागनाथ कोथापल्ले, मेहता पब्लिकेशन हॉउस सदाशिव पेठ पुणे

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचा विकास एक अध्ययन

(संदर्भ वर्ष २०११-२०१२)

मुरलीधर चिंधाजी जाधव. **प्रा.डॉ. पुर्णिमा वि. मेश्राम**

प्रस्तावना:

सन १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली व महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० मध्ये संमत झाला. या कायद्यानुसार सहकारी संस्थांचे नियमन व नियंत्रण केले जाते. सहकारी चळवळीच्या विकासामध्ये भारतात महाराष्ट्र राज्य प्रथम क्रमांकावर आहे. सहकारी साखर कारखानदारीच्या विकासामुळे महाराष्ट्रातील शेती क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळाली. परिणामी शेतक-याच्या उत्पन्नामध्ये वाढ झाली.यामुळे शेतक-यांचे राहणीमान उंचावणे शक्य झाले. महाराष्ट्रामध्ये कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था,बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था,विपणन सहकारी संस्था, प्रक्रिया सहकारी संस्था, कामगार सहकारी संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था अशा विविध सहकारी संस्थाची स्थापना झाली. त्या यशस्वीपणे कार्यरत असल्यामुळे महाराष्ट्रातील सामान्य शेतकरी, नागरिक या ना त्या कारणामुळे सहकारी संस्थेच्या संपर्कात आला.परिणामी सहकारी संस्थांचा विकास झाला.

महाराष्ट्रात सन १९६१ मध्ये विविध प्रकारच्या ३१५६५ सहकारी संस्था होत्या, २००५ मध्ये हि संस्था १८४३९० पर्यंत पोहचली तर मार्च २०१० अखेर हि संस्था २२४३०६ पर्यंत पोहचली. सहकारी संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली. तशीच सहकारी संस्थांच्या सभासद, भागभांडवल, कर्जपुरवठा, ठेवी व वसुलीमध्येही वाढ झाली.

राज्यात ३१ मार्च २०११ रोजी सुमारे ५६० लाख सभासद असलेल्या २.२४ लाख सहकारी संस्था कार्यरत होत्या.एकूण सहकारी संस्थापैकी ९.६ टक्के कृषी पतपुरवठा, १०.४ टक्के बिगर कृषी पतपुरवठा व उर्वरित ८० टक्के पणन, उत्पादन, उपसा, जलसिंचन,विद्युत पुरवठा, पाणी पुरवठा,वाहतूक, सामाजिक इत्यादी क्षेत्रात कार्यरत होत्या.

महाराष्टातील सहकारी चळवळीचे उदगाते म्हणून स्व. भाऊसाहेब हिरे, स्व. विठ्ठलराव विखे पाटील, स्व. वैकुंठभाई मेहेता, डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, स्व. वसंतदादा पाटील, स्व. पंजाबराव देशमुख, व स्व. बापूराव देशमुख यांचे सहकारी चळवळीतील कार्य ऐतिहासिक आहे.

❖ संशोधनाचा उददेश:

१. महाराष्टातील सहकार चळवळीची प्रगती अभ्यासणे.

२. सहकारी संस्थाची महाराष्ट्रातील आकडेवारी (२०१२ पर्यंत)जाणून घेणे.

३. सहकार चळवळीतील महाराष्ट्राचे स्थान निश्चित करणे.

४. महाराष्ट्रातील प्रकारानुसार सहकारी संस्थांची आकडेवारी अभ्यासणे.

५. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थाची आर्थिक स्थिती जाणून घेणे.

६. सहकारी संस्थांनी केलेल्या कर्ज वाटपाचा परामर्श जाणून घेणे.

❖ संशोधनाचे महत्व:

१. सहकारी संस्था शेतक-यांना सावकाराच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी निर्माण झाल्या आहेत.

२. 'एकमेका सहाय्य करू' या संकल्पनेतून सहकारी संस्था उदयास आल्या.

३. सहकारी बँका शेती व्यवसायाला कमी व्याजदरावर कर्जपुरवठा करतात.

४. सहकारी बँका शेतकर्यांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात.

५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक)हि संपूर्ण राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करते.

६. राज्याच्या सर्वांगीण विकासात सहकारी संस्थांचे सहअस्तित्व असणे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती

(Growth of Cooperative Movement in Maharashtra)

दिनांक ३१ मार्च २०१२ अखेर महाराष्ट्रातील जिल्हानिहाय सहकारी संस्थांची संख्या पुढीलप्रमाणे

अ.क्र .	जिल्हा	संख्या	प्रतिशत प्रमाण
१	मुंबई	३२७६२	१४.७७
२	ठाणे	२८६८७	१२.९३
३	पुणे	२५०३७	११.२९
४	कोल्हापूर	१३३९५	६.०४
५	नाशिक	११८७७	५.३५
६	सोलापूर	१०७०३	४.८२
७	अहमदनगर	९४९२	४.२८
८	औरंगाबाद	६७६८	३.०५
९	सातारा	६२४८	२.८२
१०	बीड	५७०५	२.५७
११	जळगाव	५४८७	२.४७
१२	नागपूर	५२७२	२.३८

१३	रायगड	४४५२	२.००
१४	उस्मानाबाद	४३५२	१.९६
१५	नांदेड	४०३२	१.८२
१६	लातूर	३९५७	१.७८
१७	अमरावती	३३६२	१.५२
१८	यवतमाळ	३२९१	१.४८
१९	धुळे	३१६९	१.४३
२०	जालना	२९८९	१.३५
२१	परभणी	२८८८	१.३०
२२	बुलडाणा	२८६९	१.२९
२३	रतनागिरी	२६३०	१.१९
२४	चंद्रपूर	२२७२	१.०२
२५	अकोला	१९९३	०.९०
२६	गोंदिया	१९००	०.८६
२७	वर्धा	१८९१	०.८५
२८	नंदुरबार	१८५७	०.८४
२९	भंडारा	१८०२	०.८१
३०	वाशीम	१४४५	०.६५
३१	सिंधुदुर्ग	१३८०	०.६२
३२	हिंगोली	१११९	०.५०
३३	गडचिरोली	८८९	०.४०
	एकूण	२,२१,८५१	१००%

वरील सारणीवरून :

१. महाराष्ट्रात सर्वात जास्त सहकारी संस्थाची संख्या मुंबईमध्ये ३२७६२ आहे.

२. महाराष्ट्रात सर्वात कमी सहकारी सस्थांची संख्या गडचिरोली जिल्ह्याची ८८९ आहे.(०.४०%)

३. महाराष्ट्रातील ठाणे,पुणे,कोल्हापूर,नाशिक आणि सोलापूर जिल्ह्यात सहकारी संस्थांची प्रगती समाधानकारक आहे.

४. विदर्भात सर्वात जास्त सहकारी संस्थांची संख्या नागपूर जिल्ह्यात असून त्याचे प्रमाण २.३८% इतके आहे.

५. यवतमाळ जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांचे प्रमाण १.४८ इतकेच आहे.

६. भारतातील सहकारी क्षेत्रामध्ये महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर आहे. परंतु मुंबई,ठाणे, कोल्हापूर,नाशिक आणि सोलापूर जिल्हा वगळता इतर जिल्ह्यात सहकारी चळवळ पाहिजे त्या प्रमाणात रुजली नाही.

❖ निष्कर्ष :

महाराष्ट्र राज्य हि सहकाराची सुरवात व विकास करण्यात अग्रेसर आहे. महाराष्ट्र राज्यात शेती, औद्योगिक, वित्त इ. क्षेत्रात सहकाराची वाटचाल प्रगती पथावर असल्याचे दिसून येते. संपूर्ण भारतामध्ये सहकारी क्षेत्रात अग्रेसर असलेले एकमेव राज्य म्हणजे महाराष्ट्र राज्य होय.महाराष्ट्र राज्याची आज जी प्रगती झाली आहे. त्या प्रगतीचे महत्वाचे कारण म्हणजे महाराष्ट्र राज्याने उद्योग क्षेत्रात केलेली प्रगती व सहकारी क्षेत्राच्या केलेला विकास होय.

❖ संदर्भ :

१. भारतातील मानव संसाधन विकास-अमोल लक्ष्मन घोडके, 'द युनिक अॅकॅडमी' पुणे

२. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात -२०१२ सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य,पुणे यांचे ४९ वे प्रकाशन.

३. लोकराज्य मासिक-सप्टेंबर २०१२.

४. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०११-१२.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. वनश्री लाखे
भुगोल विभाग प्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपर

वृक्षांची दाटी असलेला जमिनीचा भाग म्हणजे वन. वनामध्ये वृक्षांची घनता, ऊंची, वनभुमी उपयोग आणि वनातील पारिस्थितीकी कार्य याचा समावेश होतो. वनक्षेत्र हे पर्जन्यमान, आर्द्रता व सुर्यप्रकाश या घटकामुळे ठरत असते. महाराष्ट्रातील एकुण वनक्षेत्र 64000 चौ.कि.मी. असून चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्राचा त्यात महत्वाचा वाटा आहे. वनक्षेत्र म्हणजे जीवजंतुच्या वाढीसाठी संरक्षित क्षेत्र व भौगोलिक विविधता असलेले क्षेत्र होय. तसेच राष्ट्रीय उद्यान व वन्यजीव अभयारण्याचा त्यात समावेश होतो. या क्षेत्रातील वैशिष्ट्यामध्ये सर्वच वनस्पती उष्णकटीबंधीय या गटातील आहे. कोरड्या ऋतुत पर्णसंभार झडून जाणाऱ्या वनासाठी पानझडी प्रकार या क्षेत्रात असून आर्द्र पानझडी व मोसमी वने आढळून येतात.

बीजशब्द : वन पारिस्थितीकी कार्य, वनक्षेत्र, अभयारण्य, पानझडी

प्रस्तावना – महाराष्ट्रातील दाट वनांचे विभाग राज्यातील डोंगराच्या पायथ्याशी, जास्त पर्जन्यमान प्रदेशात आढळून येतात अभ्यास क्षेत्रात एकुण क्षेत्रफळाच्या 50 टक्के पर्यंत क्षेत्र जंगलव्याप्त आहे. समुद्र सपाटीपासून सुमारे 700 मी. ऊंची पर्यंतच्या प्रदेशात आर्द्र पानझडीव ने आहेत. या क्षेत्रात 140 से.मी. पर्यंत पावसाचे प्रमाण दिसून येते. राष्ट्रीय उद्यानाच्या क्षेत्रातील श्रेणीतील ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प याच क्षेत्रात आहे.

प्रस्तुत लघुशोध निबंधात चंद्रपूर जिल्ह्यातीलवनक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास पाहतांना खालील उद्देश्य आहेत.

- एकुण भुमी उपयोजनात जंगलव्याप्त क्षेत्राचे प्रमाण पाहणे.
- चंद्रपूर जिल्ह्यातीलवनविभागानुसार वनक्षेत्राचा अभ्यास.
- चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनाच्या वर्गीकरणातील वर्षातील बदल.
- वनक्षेत्रामधून प्राप्त होणारे मुख्य व गौण उत्पादन पाहणे.

अभ्यास क्षेत्र – प्रस्तुत लघुशोध निबंधात महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्राचा विचार करण्यात आलेला आहे. या क्षेत्रात संरचनात्मक पहाड, नदीखारे आणि वैनगंगा, वर्धा नदीचे गाळाचे मैदान असून समुद्र सपाटीपासून 190 मी. ऊंचीचा प्रदेश दिसून येतो. ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान व अंधारी व्याघ्र अभयारण्य 625.74 चौ.कि.मी. परिसरात पसरलेले दिसून येते.

माहिती स्त्रोत व अभ्यास पध्दती –प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी आवश्यक असणाऱ्या सांख्यिकी माहितीचे संकलन सामाजिक आर्थिक समालोचन चंद्रपूर जिल्हा व महाराष्ट्र राज्य या संग्रहातुन केले आहे. वनक्षेत्रविषयक आकडेवारी द्वितीय स्वरूपाची असून सांख्यिकीय विभागातुन घेतलेली असून काही निरीक्षण पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

संकल्पीत माहितीचे भौगोलिक दृष्ट्या विश्लेषण करून ते नकाशाशास्त्रीय पध्दतीने दर्शविलेले आहे. अभ्यास क्षेत्राचे भौगोलिक स्थान व विस्तार –महाराष्ट्राच्या पूर्व भागात चंद्रपूर जिल्हा $19^{o}27'50''$ ते $20^{o}43'27$ उत्तरअक्षांश व $''78^{o}51'79''$ते$79^{0}59'43''$ पुर्व रेखांश मध्ये 11,30,8.00 चौ.कि.मी. क्षेत्रात पसरलेला आहे.

या जिल्ह्यात खनिज संपत्तीची प्रचुरता असून वनसंपत्ती व कृषी उत्पादनात अग्रेसर आहे. या व्यतिरिक्त प्राकृतिक संसाधनावर आधारित उद्योगाचे वितरण दिसून येते. उत्तर पश्चिमी भागात ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान असून ते भारतातील 28 व्याघ्र प्रकल्पापैकी एक आहे.

या क्षेत्रात लोकसंख्येची घनता प्रति चौ.कि.मी. 193 आहे. एकुण लोकसंख्या 2204307 असून त्यात पुरूष 1124000 स्त्रियां 1080000 आहेत.

हवामान – चंद्रपूर जिल्ह्याचे हवामान उष्ण व कोरडे असून पावसाळ्यात दमट व उन्हाळ्यात जास्त गरम असून पर्जन्यमान 140 से.मी. (1578 मी.मी.) आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्याचे वनविषयक भुमीउपयोजन वर्ष 2011–12 नुसार एकुण भौगोलिक क्षेत्र 831000 हेक्टर असून त्यातील जंगलव्याप्त क्षेत्र 137000 हेक्टर आहे. म्हणजेच एकुण क्षेत्राशी प्रमाण 16.6 टक्के आहे. व्याघ्र प्रकल्प (ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान व अंधारी वन्यजीव अभयारण्य) अंतर्गत क्षेत्र 1320.4 चौ.कि.मी. आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील एकुण वनक्षेत्राचा विचार करता राष्ट्रीय वनधोरणानुसार राज्यामध्ये 33.33 टक्के क्षेत्र अभयारण्याखाली पाहिजे म्हणजे वनस्पतीचे संवर्धन जरूरी आहे. या राखीव संरक्षित आणि अवर्गीकृत असे विभाजन आढळून येते.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनक्षेत्र –

वर्ष	राखीव टक्के	संरक्षित टक्के	अवर्गीकृत टक्के	जिल्ह्याच्या एकुण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्के
2014–15	80.54	18.25	1.21	41.93
2015–16	80.72	18.14	1.13	42.00

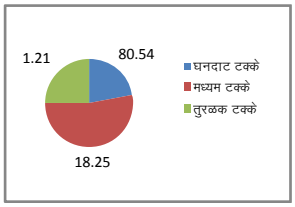

वर्ष 2014–15

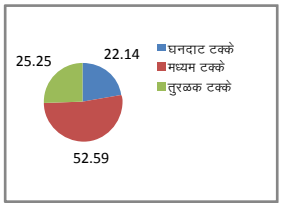

वर्ष 2015–16

वरील आकडेवारीचे निरीक्षण केले असता, 2015–16 मध्ये राखीव वनात 0.18 चौ.कि.मी. ने वाढझालेली असून संरक्षित वनात 0.8 चौ.कि.मी. ने घट दिसून येते. तर अवर्गीकृत वनक्षेत्र 0.08 चौ.कि.मी. ने कमी झाले. एकुण भौगोलिक क्षेत्रातील टक्केवारी मध्ये बदल कमी दिसून येतो.

वनक्षेत्राचे वर्गीकरण– राज्यातील राज्यातील वनांच्या वृक्षाच्छादनाच्या घनतेची वर्गवारी अतिघनदाट 70 टक्केपेक्षा जास्त, मध्यम दाट घनता 40 ते 70, खुले वन 40 टक्के इतके निर्धारित असून उर्वरीत वनक्षेत्रात पाण्याखालील क्षेत्र व वृक्ष विरहित भागाचा समावेश आहे.

वर्ष	घनदाट टक्के	मध्यम टक्के	तुरळक टक्के
2014–15	22.07	52.80	25.14
2015–16	22.14	52.59	25.25

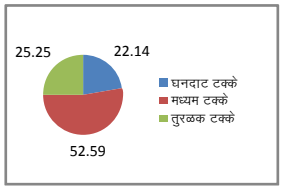

वर्ष 2014–15

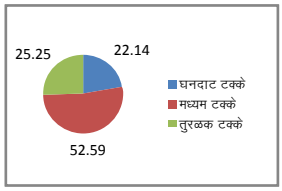

वर्ष 2015–16

आधार– वनसंरक्षक कार्यालय, चंद्रपूर

वरील आकडेवारीचा विचार करता घनदाट अरण्यात 0.07 चौ.कि.मी. चा फरक असून मध्यम विभागात 0.21 चौ.कि.मी. चा क्षेत्राचा फरक आहे. तुरळक क्षेत्र 0.11 चौ.कि.मी. ने वाढलेले आहे. जिल्ह्यातील घनदाट वनक्षेत्राची एकुण वनक्षेत्राच्या टक्केवारीत 0.1 टक्केचा फरक दिसून येतो. वनक्षेत्र कमी झालेले दिसून येते.

मुख्य व गौण वन उत्पादने– वनांचे अनेक फायदे आहे. वनांतुन इमारती लाकुड, जळाऊ लाकुड, गुरांना चारा व अनेक उद्योगांना कच्चा माल उपलब्ध होतो. याशिवाय डिंक लाख, तेंदुपाने, सुगंधी द्रव्ये अशी उत्पादने

वनांतुन मिळतात पूर्व विदर्भातील जंगलातुन सुमारे 50 टक्के टिंबर उपलब्ध होतो. महाराष्ट्रातील चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील वनातील साग चांगल्या दर्जाचा म्हणून प्रसिध्द आहे. याशिवाय फेन, नाना, किंदळ, शिसव हळद, खैर यापासून कठीण लाकुड मिळते याशिवाय अनेक दुय्यम उत्पादने मिळतात.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील मुख्य व गौण वन उत्पादने –

अ) वनउत्पादने उत्पादनाचे एकुण उत्पादन

अ.क्र.	लाकुड	एकुण उत्पादन (हजार घ.मी.)
1	इमारती लाकुड	5762.4
2	जळाऊ लाकुड	9165.2
3	चंदन लाकुड	9165.2

ब) गौण वन उत्पादने

अ.क्र.	गौण वन उत्पादने	नग
1	बांबु	267772.0 संख्या
2	विडी पाने	65530.5 गोणी
3	डिंक	43 क्विंटल
4	मोहाची फुले	40 क्विंटल
5	इतर ताडी झाडे	211 संख्या

चंद्रपूर क्षेत्राचा विचार करता वन उत्पादनात इमारती लाकडाचे उत्पादन 5762.4 हजार घ.मी. असून जळाऊ लाकुड 9165.2 हजार घ.मी. आहे. गौण उत्पादनात बांबु, विडीची पाने, डिंक, मोहाची फुले इत्यादीचे उत्पादन प्रमुख आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे निरीक्षण केले असता खालील बाबी निर्देशनास आल्या.

1) एकुण भौगोलिक क्षेत्राशी जंगलव्याप्त क्षेत्राचे प्रमाण 16.5 टक्के दिसून येते.

2) प्रस्तुत लघुशोध निबंधात एका वर्षाच्या कालावधीत राखीव वनक्षेत्रात वाढलेले आहे. तर संरक्षित वनक्षेत्रात घट दिसून येते.

3) जिल्ह्यातील वनविभागानुसार वनक्षेत्राचे वर्गीकरण पाहिले असता घनदाट व तुरळक क्षेत्रात थोडी वाढझालेली असून मध्यम प्रतिचे वनक्षेत्रात घट झालेली दिसून येते.

4) वनांमधील कच्च्या मालाचा उपयोग उद्योगात केला जातो. चंद्रपूर जवळील बल्लारपूर येथील कागद गिरणीत आसपासच्या वनांतील बांबु व तत्सम गवतांचा वापर कच्चा माल म्हणून करतात. तसेच या क्षेत्रातील जंगलातील वृक्षांचा वापर टिंबर म्हणून केला जातो.तसेच पानझडी वनातुन जळाऊ लाकुड मोठ्या प्रमाणावर मिळते.

याशिवाय दुय्यम उत्पादनात डिंक, मोहफुले, आप्टा, टेभुर्णा व कुडा इत्यादी झुडूपाचा उपयोग बिडीपाने तयार करण्यासाठी होतो. रोशा गवत, कुसूम व नीम याचा उपयोग सुगंधी तेल काढण्याासठी करण्यात येतो.

उपाय योजना –

1) सामाजिक वनीकरणात डोंगराळ भाग, रेताळ भुमी, रस्त्याच्या दुतर्फा, वनीकरण अधिक प्रमाणात व्हायला पाहिजे.

2) पडित जमीन व कुरण विकास करण्यासाठी प्रकल्पाला गती द्यावी.

3) महत्वाच्या योजनांतर्गत वृक्षारोपनासाठी व सामाजिक वनीकरण संचालनालय राज्यात वृक्ष लागवडीच्या योजना अमलात याव्यात.

4) वनशेती अंतर्गत निलगिरी व सुबाभुळची स्वतंत्र लागवड अधिक प्रमाणात करण्यात यावी.

5) जिल्ह्यातील वनांद्वारे गौण वनउत्पादनावर आधारित स्थानिकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात यावा.

संदर्भ ग्रंथ सुची

- प्रा. सवदी ए.बी., महाराष्ट्र भुगोल
- डॉ. सुभाषचंद्र सारंग, महाराष्ट्र भुगोल
- सागर के., असा हा महाराष्ट्र
- प्रा. सवदी ए.बी., द मेगा स्टेट महाराष्ट्र
- चंद्रपूर जिल्हा – सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2016

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील सुभद्राकुमारी चौहान यांचे योगदान

प्रा. डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

इ.स. 1920 च्या भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नागपूर अधिवेशनात असहकार आंदोलनावर शिक्कामोर्तब झाल्यावर भारताच्या राजकीय क्षीतीजावर महात्मा गांधी नावाचा तारा तळपू लागला. महात्मा गांधीच्या कार्यपध्दतीचे सर्वात मोठे वैशिष्ठ म्हणजे स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग होय. गांधींजीनां माहित होते की चळवळीला स्त्रीयांचा पाठींबा मिळाल्याशिवाय आंदोलन यशस्वी होणार नाही. आणि खऱ्या अर्थाने महात्माजींच्या प्ररणेमुळे महिलावर्ग स्वातंत्र्यांच्या धगधगत्या यज्ञकुंडात आपले सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी तयार झाल्या. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक स्त्रियांनी केलेले कार्य महत्वाचे आहे. गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाचे शस्त्र ब्रिटीशांविरूध्द उगारल्यानंतर अनेक स्त्रिया त्यात सहभागी झाल्या.

त्यामध्ये सुभद्राकुमारी चौहानही होत्या. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील सविनय कायदेभंग चळवळीत सुभद्राकुमारी चौहान यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. ठाकुर लक्ष्मणसिंह व सुभद्राकुमारी चौहान यांच्या सारखे अनेक दांपत्य या चळवळीत सहभागी झाले होते. सुभद्राकुमारी चौहान या महिला सत्याग्रहीने 1923 च्या नागपूर झेंडा सत्याग्रहात महत्वाची भूमीका बजावली. मध्यप्रांत व जबलपूर या ठिकाणी त्यानी सविनय कायदेभंग चळवळ तळागळातील जनतेपर्यंत नेऊन पोहचविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.

सुभद्राकुमारी चौहान यांचा जन्म 16 ऑगस्ट 1904 ला संयुक्त प्रांतातील अलाहाबाद जिल्हयातील निहालपूर गावात झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण क्रॉसथवाईट गर्ल्स स्कूल अलाहाबाद येथे झाले. वयाच्या 15 व्या वर्शी त्यांचा विवाह खंडवा येथील ठाकूर लक्ष्मणसिंग चौहान यांच्याशी सन 1919 मध्ये झाला. विशेष म्हणजे याच वर्षी त्यांनी आपले माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केले. लग्नानंतर चौहान कुटूंब मध्यप्रांतातील जबलपूर या शहरात स्थायीक झाले. जबलपूर शहरातूनच त्यांनी स्वातंत्र्याची मशाल आपल्या हाती घेऊन आपल्या वीररसपूर्ण कवीतांच्या माध्यमातून त्यांनी जनतेच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत पेटविली.

सविनय कायदेभंग चळवळ :–

महात्मा गांधीनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर मिठाचा कायदा मोडण्याची घोषणा केली. यामागे गांधीजींचा दूरदृष्टीकोन होता. इंग्रज सरकारने मीठावर जास्त कर लावल्यामुळे व मीठ हा प्रत्येक भारतीयांच्या आहारातील अत्यावश्यक घटक असल्यामुळे या आंदोलनाला जनचळवळीचे स्वरूप प्राप्त होणार होते. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीला सर्वसामान्यांचे समर्थन मिळावे हा या आंदोलनामागचा हेतू होता. तसेच सविनय कायदेभंगाची चळवळ अहिंसेच्या मार्गाने चालावी हा महात्माजींचा आग्रह होता. आंदोलनापूर्वी गांधीजींनी भारतीय जनतेला सविनय कायदेभंगाचा मार्ग समजाऊन सांगितला. 12 मार्च 1930 ला महात्मा गांधीनी 79 स्वयंसेवकाबरोबर गुजरात मधील साबरमती आश्रमापासून दांडी यात्रेची सुरूवात केली. 6 एप्रिलला महात्मा गांधीनी 24 दिवरसाच्या पदयात्रेनंतर दांडी समुद्रकिनाऱ्यावरील मीठ उचलून ब्रिटिश कायद्याचे उल्लघंन केले.[1]

दांडीवरून परत आल्यानंतर महात्मा गांधीनी 10 एप्रिलला 'यंग इंडिया' या वृत्तपत्रात भारतीय स्त्रियांना उद्देशून एक आवाहन केले. त्यानुसार ''ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात लढ्यामध्ये सहभागी होण्यासाठी अनेक भगिनी आतूर झाल्या आहेत हे मी सूचिन्ह समजतो. अहिंसक आंदोलनात पुरूषांपेक्षा स्त्रियांनी अधिक कामगिरी करावी. स्त्रियांना अबला म्हणने अपमानास्पद आहे. नैतिक सामर्थात स्त्रिया पुरूषांपेक्षा कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहेत. दारू व विदेशी कापडाच्या दुकानासमोर स्त्रियांनी निरोधन करावे. यामध्ये काहीही थरार नाही किंवा गडबड नाही असा आक्षेप काही स्त्रिया घेतील, त्यांचा अपमान केला जाईल, त्यांना मारहाण केली जाईल. तरीही त्रास सोसावा व परकीय राजसत्तेचा अंत करावा.'' महात्मा गांधीच्या आवाहनावरून मध्यप्रांतातील जनतेने व सुभद्राकुमारीने जबलपूरमध्ये जंगल सत्याग्रह करण्याचा निश्चय केला. 15 एप्रिल 1930 ला मध्यप्रांतातील सत्याग्रहीनी जंगल सत्याग्रहाला प्रारंभ केला.

जबलपूर मधील सविनय कायदेभंग चळवळ :–

भारतात सर्वच ठिकाणी मीठाचे उत्पादन होत नसल्यामुळे काही ठिकाणी जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. मध्यप्रांतामध्ये जंगलाची संख्या मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे ब्रिटिशांनी 1866 मध्ये जंगल कायदा लागू करून जंगल तोडण्यास, गवत कापण्यास, जंगलातील लाकडे कापण्यास आणि जंगलातील इतर वस्तुंचा उपयोग करण्यास बंदी घातली. त्यामुळे गुरांना चारा मिळणे आणि लोकांना जीवन जगणे दुरापास्त झाले. आदिवासीचे जीवन जंगलांवर अवलंबून होते. त्यामुळे आदिवासींना जीवन जगणे कठिण झाले. जंगल हे आदिवासींचे दैवत होते. परिणामतः ब्रिटिशांच्या कायद्याविरोधात जनतेमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. मिठाच्या कायदयाप्रमाणे, जंगल कायदा मोडण्याची गरज जनतेला भासू लागली. त्यातूनच जंगल सत्याग्रहाचा वणवा पेटला.[2]

डॉ. भानुप्रताप म्हणतात ''जबलपूरमधील प्रमुख नेत्यांनी सभास्थळी मिठ
तयार करून त्याचे अल्प दरात विक्री सुरू केली. त्यानंतर तो मिठ
पुडीत बांधून विकण्यात येऊ लागला. याला जनतेचा प्रचंड प्रतिसाद मिळाला.''

स्त्रियांनी सत्याग्रहात सहभागी व्हावे यासाठी सुभद्राकुमारी चौहानने घरोघरी, गावोगावी जाऊन जनजागृतीचे कार्य सुरू केले व लोकांना सविनय कायदेभंगाचे महत्व लोकांना पटवून दिले. जबलपूर मधील स्त्रियांना गोळा करून सुभद्राकुमारी चौहानने त्यांच्यात स्वातंत्र्याची भावना निर्माण करण्याकरिता आपल्या रसाळ काव्याचा उपयोग केला.

उठो उठो ये भारतवासी, ऋषीयोंकी प्यारी संतान।
स्वतंत्रता के महासमर में, हो जाओ सहर्ष बलिदान।।
उतरेगा जो आज समर में, वही है वीर मरदाना।
रणभेदी बज चुकी है, पहनलो केशरिया बाना।।

साठ बरस के बुढे गांधी, देव बन जाते है आज।
तुम तो किन्तु युवक कहलाते, उर में तनिक न आती लाज।।
इस विडम्बनामय जीवन से तो, अच्छा है मर जाना।
रणभेदी बज चुकी है, वीरवर, पहनो केशरीया बाना।।[3]

सुभद्राकुमारी आपल्या काव्याद्वारे सत्याग्रहींना लढण्यासाठी प्रेरीत करीत होती. हळूहळू सत्याग्रहीनी ब्रिटिश कायद्याचा भंग करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे ब्रिटिशांनी दडपशाही धोरणाचा अवलंब करून सभेवर लाठीमार केला व अनेकांना अटक करून तुरूंगात डांबले.
6 एप्रिल ला जबलपूरमध्ये सकाळी सुभद्राकुमारी चौहान, सेठ गोविंददास, डी.पी. मिश्रा व इतर सत्याग्रही जबलपूर पासून 13 कि.मी. अंतरावरील बरेला या गावी असलेल्या राणी दुर्गावतीच्या स्मारकावरून जाऊन सर्वांनी प्रणाम केला. त्यानंतर स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत लढण्याचा निर्धार करून सत्याग्रहाला प्रारंभ केला. 8 एप्रिल ला जबलपूरच्या टिळक मैदानावर एका सभेचे आयोजन करण्यात आले. या सभेला सुभद्राकुमारी चौहान उपस्थित होती. प्रथम सभेच्या ठिकाणी तिरंगा ध्वज फडकविण्यात आला. त्यानंतर हे आंदोलन सतत 3 ते 4 दिवस सुरू होते.[6]

सुभद्राकुमारी चौहानने जनतेला जंगल कायदा मोडण्याचे आवाहन करून जंगल सत्याग्रह प्रारंभ केला. या आंदोलनाची माहिती मिळताच कॉग्रेस वर्कींग कमिटीने 15 एप्रिल 1930 ला प्रयाग या ठिकाणी एक विशेष प्रस्ताव पारीत करून मध्यप्रांतातील जंगल सत्याग्रहाला पूर्ण समर्थन दिले.[6] 17 एप्रिल ला महाकौशल प्रांत समितीने विशाल सभेचे आयोजन करून जनसमुदायाच्या उपस्थितीत मीठ तयार करून ब्रिटिश कायदयाला मोडले.[7]

मध्यप्रांतात जंगल सत्याग्रहाचा वणवा पेटला. अशावेळी सत्याग्रहींना प्रशिक्षण देण्यासाठी जंगलांमध्ये प्रशिक्षण शिबीराची स्थापना करण्यात आली. स्त्रियांनी मोठ्या संख्येने सहभागी व्हावे यासाठी स्त्रियांचा 'देश सेविका संघ', 'नारी सत्याग्रह समिती', 'महिला राष्ट्रीय संघ', 'स्त्री स्वराज्य' आणि 'स्वंयम सेविका संघ' या संघटना स्थापन करण्यात आला. हे आंदोलन शांततेत सुरू असतांना सुभद्राकुमारी चौहानने स्त्रियांना मोठ्याा प्रमाणात सहभागी करून घेण्यासाठी स्त्री जनजागृतीचे कार्य सुरू केले.[8]

मिठाचा सत्याग्रह, जंगल सत्याग्रह, विदेशी कापडावर बहिष्कार, खादीचा प्रसार, प्रांतफेऱ्या, सांयफेऱ्या काढणे व स्वरचित गिते इत्यादी माध्यमातून सुभद्राकुमारीने सत्याग्रहाला जोमाने सुरूवात केली. सोबतच निधी गोळा करणे, लोकांना कॉग्रेसचे सदस्य बनविणे इत्यादी कामे सुभद्राने सुरू केली.

महाकौशल कॉग्रेस समितीने रायपूर येथे 13 एप्रिल 1930 ला सभेचे आयोजन केले. यावेळी पंडित रविशंकर शुक्ला द्वारा संचालित अनाथालय तसेच राष्ट्रीय विद्यालयात शिकणारे विद्यार्थ्यांनी केशरी वस्त्र परिधान करून मंचावर प्रेरणादायक गीत म्हटले. हे गीत पूढील काळात अभिमान गीत म्हणून ओळखल्या जाऊ लागले. हळूहळू सत्याग्रहीनी ब्रिटिश कायद्याचा भंग करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे ब्रिटिशांनी दडपशाही धोरणाचा अवलंब करून सभेवर लाठीमार केला व अनेकांना अटक करून तुरूंगात डांबले. ठाकुर लक्ष्मणसिंह यांना 2 हजार रूपये दंड ठोठावून 6 महिन्याची शिक्षा देण्यात आली.[9]

याचवेळी सुभद्राकुमारीच्या 'मुकूल' या काव्यसंग्रहाला साहित्य अकादमीचा ''सेक्सरिया पूरस्कार'' मिळाला. पूरस्काराच्या रूपात 500 रूपये सुभद्राला प्राप्त झाले. त्या रक्कमेचा वापर सुभद्राने घर चालविण्यासाठी केला.[10] भारतीय कॉग्रेस वर्कींग कमिटीने सत्याग्रहींना आर्थिक दंड भरण्यास मनाई केली होती. आर्थिक दृष्ट्या संपन्न असलेले व्यक्ती एखाद्या सत्याग्रहीचा दंड भरीत.

दंड वसुल करण्यासाठी ब्रिटीश कारकून वारंवार सुभद्राच्या घरी येऊ लागले. पूरस्काराच्या रक्कमेतील काही रूपये सुभद्राने सासुच्या पूजा–अर्चा, दान–धर्म यामध्ये, मुलांच्या आजारपणावर, भोजनावर आणि कपड्यांवर खर्च केले. परिणामतः ठाकुर लक्ष्मणसिंहाच्या दंडाची रक्कम सुभद्राकुमारी भरू शकली नाही. पंडित माखनलाल चतुर्वेदी म्हणतात ''सुभद्राकुमारी चौहान व ठाकुर लक्ष्मणसिंह हे दोघेही सविनय कायदेभंग आंदोलनात भाग घेऊन भाषणाच्याद्वारे जनजागृती करतात, साहित्याचे लेखन करतात तसेच प्रसंगी तुरूंगातही जातात. त्यांचे हे कार्य अतिशय महत्त्वाचे होते.''

20 एप्रिलला जबलपूरमधील टिळक मैदानावर एका सभेचे आयोजन करण्यात आले. त्याचे नेतृत्व पंडित रविशंकर शुक्ला, सेठ गोविंददास, द्वारकाप्रसाद मिश्रा व पंडित सुंदरलाल हे करीत होते. त्यात सुभद्राकुमारी चौहान ने सहभाग घेतला. शेकडो स्त्रियांनी पडदा पध्दतीचा त्याग करून दारूच्या दुकानासमोर धरणे दिली. ब्रिटिश शासनाने सेठ गोविंददास, पंडित रविशंकर शुक्ला व डि. पी. मिश्रा यांच्यावर आरोप ठेवून 2 वर्षाच्या सक्त कारावासाची शिक्षा ठोठावली. 30 एप्रिलला जबलपूरच्या टाऊन हॉलमध्ये एक सार्वजनिक सभेचे आयोजन करण्यात आले. या सभेमध्ये विदेशी कापडाच्या होळ्या करण्यात आल्या. त्यामुळे ब्रिटिशांनी अनेक नेत्यांना अटक केली.[11]

सविनय कायदेभंग चळवळीची माहीती जनतेला देण्यासाठी मध्यप्रांतातील वृत्तपत्रांनी मोलाची कामगीरी केली. या वृत्तपत्रानी मोठ्या प्रमाणात जनजागृतीचे कार्य केले. सविनय कायदेभंगाचा कार्यक्रम जनतेपर्यत पोहोचवून जनतेला स्वातंत्र्यलढ्यासाठी तयार केले. 1 मे 1930 ला ठाकुर लक्ष्मणसिंह यांनी गाढवावर फलक लावून एक मोर्चा काढला. त्यांच्या नेतृत्वात एका सभेचे आयोजन करण्यात आले. त्यात परकिय कापडावर बहिष्कार टाकुन जनतेने सरकारला कोणताही कर न देण्याचे घोषीत करण्यात आले.

याची वार्ता लागताच इंग्रज पोलिसांनी दुसऱ्या दिवशी पहाटेला ठाकुर लक्ष्मणसिंह यांना अटक करून तुरूंगात टाकले. यावेळी सुभद्राची मुले अतिशय लहान होती. ठाकुर लक्ष्मणसिंह यांच्यावर खटला दाखल करण्यात येवून एक वर्षाचा कारावास व 200 रूपये दंड ठोठावण्यात आला. अखिल भारतीय कॉग्रेस समितीने दंडाची रक्कम भरण्यास सत्याग्रहींना मनाई केली होती. सुभद्राकुमारी कॉग्रेसच्या नितीचे पालन करणारी सच्ची सत्याग्रही असल्याने तिने दंडाची रक्कम भरली नाही. अनेकांनी इतर कैद्याची दंडाची रक्कम भरली. दंडाची रक्कम वसूल करण्यासाठी ब्रिटिश शासनाचे कमर्चारी वारंवार नोटीस घेऊन सुभद्राच्या घरी येऊ लागले. स्वातंत्र्य लढ्यातील सत्याग्रहींप्रती काही शासकीय कर्मचाऱ्यांना सहानुभूती असल्याने ते कर्मचारी सुभद्राला आपल्या आगमणाची आगावू सूचना देत असत.[12]

सुभद्राकुमारी न्यायालयाच्या दंडाची रक्कम भरू शकली नाही. त्यामुळे न्यायालयाने ती रक्कम वसुल करण्यासाठी सुभद्राच्या घराचा लिलाव केला. अश्या प्रसंगी ताराचंद नावाच्या एका शुभचिंतकाने दंडाची रक्कम भरली. परिणामतः सुभद्राकुमारी चौहान एका मोठ्याा संकटातून बाहेर पडली. अन्यथा सुभद्राला मुलांसहीत निवासाच्या समस्येला तोंड दयावे लागले असते.[13] 7 जुन 1930 ला अनुसयाबाई काळेच्या नेतृत्वात 300 लोकांची एक

सभा जबलपूरला घेण्यात आली. त्यात सुभद्राकुमारीने सक्रिय भूमिका पार पाडली. ब्रिटिश सरकारवर तिने प्रचंड टिका केली.[14] 19 जुलै 1930 ला जबलपूरमध्ये सुभद्राकुमारी चौहानच्या नेतृत्वात स्त्रियांनी दारूच्या दुकानासमोर, परकिय वस्त्रांच्या दुकानासमोर धरणे व निदर्शने केली.[15]

सुभद्राकुमारी चौहानने स्त्रियांना स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरीत केले. सुभद्राकुमारीच्या कार्यामुळे मध्यप्रांतातील विशेषतः जबलपूरमधील कॉग्रेसच्या सभामध्ये स्त्रियांच्या उपस्थितींची संख्या वाढली. सविनय कायदेभंग चळवळीतील अनेक सभांमध्ये व मोर्च्यांमध्ये स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात सहभागी होऊ लागल्या. हजारो स्त्रिया प्रथमतःच या आंदोलनात उतरल्याने खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय आंदोलनास धार चढून ते पूर्णत्वास आले. याचे खरे श्रेय सुभद्राकुमारी चौहान यांच्या नेतृत्वाला द्यावे लागते. त्यांचे हे कार्य भारतीय इतिहासात अतिषय महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1	सिताराम्या, पट्टाभी	कॉग्रेस का इतिहास	पद्मा प्रकाशन, मसलीपट्टम प्र.आ. 1935 पृ. 328
2	फडके, य. दि.	विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र	श्री विद्या प्रकाशन पुणे प्र. आ. 1993 पृ. 69
3	Mishra, D.P	The History of Freedom Movement in Madhya Pradesh	Government Printing Press, Nagpur F.E. 1956 Pg. 385
4	चौहान, सुधा	मिला तेज से तेज	साहित्य अकादमी, नई दिल्ली प्र.आ. 1975 पृ. 194
5	चौहान, सुधा	सुभद्रा कुमारी चौहान नई दिल्ली	साहित्य अकादमी, प्र.आ. 1981 पृ. 32
6	चौहान, सुधा	पूर्वोक्त	पृ. 33
7	शर्मा, जे. पी.	मध्यप्रदेश मे राष्ट्रीय आंदोलन	दुर्गा प्रकाशन नई दिल्ली 1989 पृ. 95
8	राधाकुमार	स्त्री संघर्ष का इतिहास	वाणी प्रकाशन नई दिल्ली 2002 पृ. 167
9	शर्मा, जे. पी.	पूर्वोक्त	पृ. 121
10	चौहान, सुधा	सुभद्राकुमारी चौहान	पृ. 32
11	मिश्रा डी पी	पूर्वोक्त	पृ. 387
12	चौहान, सुधा	मिला तेज से तेज	पृ. 121
13	पूर्वोक्त		पृ. 122
14	पाठक, दमयंती	भारताच्या स्वातंत्र्य लढयात वैदर्भीय महिलांचे योगदान	मंगेश प्रकाशन, नागपूर 2003 पृ. 165
15	मिश्रा डी पी	पूर्वोक्त	पृ. 384

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

इण्डियन नेशनल आर्मी एवं रानी झांसी रेजिमेंट संरचना –नेताजी सुभाषचन्द्र बोस

शोधकर्ता–हिमानी गुप्ता
शोधनिर्देशक–डॉ0 अजय परमार

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस का विचार था कि जिस प्रकार आयरलैण्ड, चैक और तुर्की के क्रान्तिकारियों ने अस्थायी सरकार का निर्माण करके उसके अन्तर्गत संघर्ष किया। हमें भी उसी प्रकार अस्थायी सरकार का गठन करके, उसके अन्तर्गत आजाद हिन्द आन्दोलन चलाना चाहिए। ऐसा करने से प्रवासी भारतीयों से जहाँ आजाद हिन्द आन्दोलन के लिए अधिक सहायता प्राप्त की जा सकती है, वहीं आजाद हिन्द आन्दोलन पहले से अधिक तीव्र गति से चलेगा। इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने 21 अक्टूबर, 1943 ई० को सिंगापुर में अस्थायी आजाद हिन्द सरकार की स्थापना की।[1] इस सरकार के मंत्रिमण्डल में प्रधामंत्री, कार्यकारी प्रमुख युद्धमंत्री, पर राष्ट्रमंत्री और सर्वोच्च सेनापति नेताजी सुभाषचन्द्र बोस, महिला और बालकल्याण मंत्री कैप्टन (डॉ०) लक्ष्मी स्वामीनाथन, प्रचारमंत्री एस०ए० अय्यर, वित्तमंत्री ए०सी० चटर्जी, सैन्य प्रतिनिधि कर्नल अजीज अहमद, कर्नल एन०एस० भगत, कर्नल जे०के० भोंसले, कर्नल गुलजारा सिंह, कर्नल एम०जेड० कियानी, कर्नल ए०डी० लौगानाथन, कर्नल एहसान कादिर, कर्नल शाहनवाज खां, सचिव ए०एम० सहाय, सर्वोच्च परामर्शदाता रास बिहारी बोस, कानूनी परामर्शदाता करीम गनी, देवनाथदास, डी०एम० खान, एलप्पा सहाब, जे०ए०एन० सरकार चुने गये।[2] अस्थायी आजाद हिन्द सरकार को विश्व के नौ देशों जापान, बर्मा, क्रोशिया, जर्मनी, राष्ट्रवादी चीन, मंचूको, इटली, थाईलैण्ड और फिलिपाइन्स ने मान्यता प्रदान की।[3]

जापानी सम्पर्क विभाग आई०एन०ए० के लिए आवश्यक युद्ध सामग्री तथा धन आदि का प्रबन्ध कराता था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस के समय में जापानी सम्पर्क विभाग के प्रमुख कर्नल इवाकुरो थे। उनकी आजाद हिन्द आन्दोलन में विशेष रूचि नहीं थी। वह आजाद हिन्द आन्दोलन को अपेक्षित सहयोग नहीं कर रहे थे। अतः नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने जापान सरकार से बातचीत करके इस जापानी सम्पर्क विभाग से सम्बन्ध समाप्त कर लिये थे तथा अब अस्थायी आजाद हिन्द सरकार आजाद हिन्द आन्दोलन के लिए सीधे जापान सरकार से सहायता प्राप्त कर सकती थी। यह सहायता राष्ट्रीय ऋण के रूप में अस्थायी आजाद हिन्द सरकार को दी जाती थी। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने जापान सरकार के साथ अनुबन्ध किया था कि भारत के स्वतंत्र होने पर यह ऋण भारत सरकार से वह जापान सरकार को वापस करा देंगे।[4]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने इण्डियन इंडिपेन्डेंस लीग में एक युद्ध कोष समिति की स्थापना की। इस समिति के अध्यक्ष कर्नल ए०सी० चटर्जी उपाध्यक्ष निजामी, सचिव करीम गियानी और सदस्यगण बी०के० आहुजा, दीनानाथ, कालिदास और लाल खान थे। इस समिति को नेताजी फण्ड समिति भी कहा जाता था।[5] यह समिति प्रवासी भारतीयों से युद्ध कोष के लिए अनुदान एकत्रित करती थी। नेताजी के आह्वान पर प्रवासी भारतीयों ने इस समिति को बहुत अुनदान दिया था। इसके अतिरिक्त अस्थायी आजाद हिन्द सरकार के द्वारा प्रवासी भारतीयों के उद्योग धन्धों तथा व्यापारियों पर उनकी आय का 10 प्रतिशत कर लगाया जाता था।[6]

रंगून के निकट जियावाड़ी एक रियासत थी। वहाँ एक चीनी, एक जूट का तथा एक सूती कपड़े का कारखाना तथा छोटे–मोटे अन्य उद्योग धन्धे थे। जापान ने जब बर्मा पर अधिकार किया था तो इस जियावाड़ी रियासत पर अपना अधिकार कर लिया था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस और जापान सरकार में यह

अनुबन्ध पूर्व में ही हो चुका था कि युद्ध में हिन्दुस्तानियों की जो जायदाद जापानी सेना के हाथ में लगेगी, वह अस्थायी आजाद हिन्द सरकार को दे दी जायेगी। इस अनुबन्ध के अनुसार जापान सरकार ने जियावाड़ी राज्य की रियासत अस्थायी आजाद हिन्द सरकार को सौंप दी थी। जियावाड़ी रियासत की प्रशासनिक तथा व्यवसायिक व्यवस्था आजाद हिन्द दल द्वारा की जाती थी। इस प्रकार जियावाड़ी रियासत के उद्योग धन्धों से भी अस्थायी आजाद हिन्द सरकार को कुछ आय प्राप्त हो जाती थी।[7]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस जब भी किसी सभा में बोलते थे, तो प्रवासी भारतीय उनका फूलों की माला से स्वागतम करते थे तथा उनको कुछ उपहार अवश्य देते थे। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस उन फूलों की माला तथा उपहारों को नीलाम कर देते थे। प्रवासी भारतीय उन फूलों की माला तथा उपहारों को लाखो–लाखों रूपये में खरीदते थे।[8] इस प्रकार अर्जित धन, सम्पदा ही आजाद हिन्द सरकार की आय का स्त्रोत थी। इन सभी साधनों से प्राप्त आय वित्त मंत्रालय के नियंत्रण में आजाद हिन्द बैंक (रंगून) में जमा कर दी जाती थी। इस आय से आई०एन०ए० का पालन पोषण किया जाता था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस के प्रयासों से यह आय इतनी अधिक हो गई थी कि उन्होंने जो ऋण जापान सरकार से लिया था, उसे 1945 तक जापान सरकार को वापस लौटा दिया था।[9]

आई०एन०ए० का केन्द्रीय मुख्यालय सिंगापुर में था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस का विचार था कि युद्ध के दौरान इस केन्द्रीय मुख्यालय को युद्ध मोर्चे के समीप होना चाहिए। इसलिए यह केन्द्रीय मुख्यालय जनवरी 1944 ई० में रंगून (बर्मा) मे स्थानान्तरित कर दिया।[10] आने वाले समय में इसका अग्रिम कार्यालय मैम्यो में स्थापित किया गया।[11] इस केन्द्रीय मुख्यालय से सम्पूर्ण आई०एन०ए० की व्यवस्था का संचालन होता था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने आई०एन०ए० की समुचित व्यवस्था बनाये रखने के लिए, केन्द्रीय मुख्यालय में 'चीफ ऑफ जनरल स्टॉप' नामक नये पद का सृजन किया। सइ पद पर उन्होंने मेजर जनरल जे०के० भोसले को नियुक्त किया।[12] उनको केन्द्रीय मुख्यालय से आई०एन०ए० जो कि उस समय मलाया में पैनॉग, कोलम्बपुर, वतुपहाट, अलोस्टार, सैरब्रन, जोहाराबारू; सिंगापुर में सेलेस्टार, नैसून, बिदादरी, इण्डोचायना में सैगोन, राष्ट्रीय चीन में शंघाई, थाईलैण्ड में बैंकाक, छोलाहारी तथा बर्मा में रंगून, मैम्यो, जियावाड़ी, अनाक्विन, मोलमीन, मर्गयू, पींगू नामक स्थानों की छावनी में थी, की समुचित व्यवस्था बनाये रखनी थी।[13] इस कार्य के लिये आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय में विभिन्न पदाधिकारी और विभाग होते थे। ये विभिन्न पदाधिकारी तथा विभाग निम्न प्रकार थेः–

आई०एन०ए० के मुख्यालय में सैन्य सचिव एक मुख्य पदाधिकारी था। उसका मुख्य कार्य आई०एन०ए० का निरीक्षण करना, आई०एन०ए० के प्रशिक्षण शिविरों का निरीक्षण करना, छोटे अधिकारियों के तबादले करना और अधिकारियों को डिवीजन, बिग्रेड आदि में नियुक्त करना था।[14] नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने अपने सैन्य सचिव के पद पर कर्नल पी०के० सहगल की नियुक्ति की। उनको बाद में युद्ध मोर्चे पर भेज देने के कारण, उनके स्थान पर कर्नल महबूब अहमद को सैन्य सचिव के पद पर नियुक्त किया।[15]

सैन्य सचिव के समान युद्ध सचिव भी एक महत्वपूर्ण पदाधिकारी था। उसका मुख्य कार्य युद्ध सम्बन्धी योजना बनाना, युद्ध के लिए आवश्यक अस्त्र–शस्त्रों को डिवीजन तक उपलब्ध कराना था। कर्नल शाहनवाज खां 1943 ई० तक युद्ध सचिव के पद पर रहे।[16] बाद में उनको नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने नं० 1 गुरिल्ला रेजिमेन्ट (सुभाष बिग्रेड) का कमाण्डर बनाकर युद्ध क्षेत्र में भेज दिया था।

आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय में चिकित्सा प्रमुख कर्नल (डॉ०) ए०डी० लोकानाथन थे। उनका प्रमुख कार्य आई०एन०ए० के लिए अस्पताल खोलना, उनमें डाक्टरों की नियुक्ति करना तथा दवाईयों की व्यवस्था करना था।[17] आई०एन०ए० के मलाया में पैनॉग, कौलम्बपुर, जोहराबारू; सिंगापुर में नैसनू, थाईलैण्ड में बिदादरी और बर्मा में मैम्यो, मैग्वा मांडले और म्यांग नामक स्थान पर अस्पताल थे।[18]

क्वाटर मास्टर जनरल का कार्य वर्दी, जूते और बैंचों तथा अन्य सहायक सामग्री को डिवीजन तक पहुँचाना होता था। श्री करिप्पा आई०एन०ए० के क्वाटर मास्टर जनरल थे।[19]

आई०एन०ए० के मलाया में वतुपहाट तथा बर्मा में रंगून नामक स्थान पर ऑफिसर ट्रेनिंग स्कूल थे। इन दोनों ऑफिसर ट्रेनिंग स्कूल की व्यवस्था देखभाल तथा निरीक्षण का कार्य ओ०टी०सी० प्रमुख का होता था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने इस पद पर कर्नल हबीबुर्रहमान को नियुक्त किया था।[20]

आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय में मुख्य न्यायधिकारी लैफ्टीनेंट कर्नल नाग थे। उनका प्रमुख कार्य अपराधियों की जाँच–पड़ताल करके न्याय करना, सैनिक विधि विधान बनाना, आदि थे।[21]

आई०एन०ए० के लिए खाद्य सामग्री तथा अनय सामग्री की व्यवस्था करना तथा उनको डिवीजन तक पहुँचाना आपूर्ति विभाग प्रमुख का मुख्य कार्य था।[22]

वित्त विभाग के अध्यक्ष का प्रमुख कार्य केन्द्रीय मुख्यालय में स्थित आई०एन०ए० तथा अन्य विभिन्न स्थानों पर स्थित आई०एन०ए० के लिए धन आवंटित करना था।[23]

आजाद हिन्द दल आई०एन०ए० का प्रमुख सहयोगी था। यह आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय से सम्बन्धित था। इसके प्रमुख कर्नल एहसान कादिर थे।[24]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस की निजी सुरक्षा के लिए एक बॉडीगार्ड बटालियन का गठन किया गया था। इसके प्रमुख मेजर बी०एस० रावत थे। इसमें लगभग 1 हजार सैन्यकर्मी थे। इन सैन्यकर्मियों में अब्दुल रहमान, शिवराम, आमिर सुल्तान और गुरूदास खान आदि मुख्यतः थे।[25] बॉडीगार्ड बटालियन के गठन का अर्थ यह नहीं है कि नेताजी सुभाषचन्द्र बोस डरते थे। अध्याय–6 आई०एन०ए० की प्रमुख लड़ाईयाँ एवं नेताजी सुभाषचन्द्र बोस में विशेष रूप से उल्लेख किया गया है कि नेताजी सुभाषचन्द्र बोस निर्भीक होकर किस प्रकार युद्ध मोर्चे पर जाते हैं, परन्तु सैन्य व्यवस्था के अनुसार उनके प्रधान सेनापति होने के कारण उनकी सुरक्षा के लिए बॉडीगार्ड बटालियन का गठन भी आवश्यक था।[26]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने एंग्लो इण्डियन्स को भी भारतीय नागरिक मानते थे। अतः उन्होंने आई०एन०ए० में एक एंग्लो इण्डियन बटालियन का भी गठन किया। इसमें भारतीय ब्रिटिश सेना के एंग्लो इण्डियन युद्धबन्दी सम्मलित थे। इस बटालियन को नं० 5 गुरिल्ला बटालियन या एंग्लो इण्डियन बटालियन कहा जाता था।[27]

आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय से सम्बन्धित सैन्यकर्मियों की संख्या लगभग 10 हजार थी। आई०एन०ए० में कुल सैन्यकर्मियों की संख्या 40 हजार थी। इस प्रकार शेष 30 हजार सैन्यकर्मियों से 10–10 हजार सैन्यकर्मियों के 3 डिवीजन बनाये गये थे।[28]

प्रत्येक डिवीजन में इंजीनियर, डाक्टर, सेनापुलिस, गुप्तचरों की व्यवस्था आई०एन०ए० के केन्द्रीय मुख्यालय द्वारा की गई थी। डिवीजन का निर्माण सैक्शन, प्लाटून कम्पनी, बटालियन और ब्रिगेड से मिलाकर किया गया था।[29]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस द्वारा महिलाओं की सेना बनाये जाने से पूर्व विश्व के इतिहास में कही भी महिलाओं की सेना बनाये जाने की घटना की जानकारी उपलब्ध नहीं होती।[30] अतः विश्व में महिलाओं की सेना बनाने का प्रथम श्रेय नेताजी सुभाषचन्द्र बोस को जाता है। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस द्वारा गठित ''रानी झांसी रेजिमेन्ट'' से प्रेरणा प्राप्त करने के बाद विश्व का ध्यान इस और केन्द्रित हुआ, जिसके परिणाम स्वरूप आज शायद ही कोई देश होगा जहां अर्द्ध–सैनिक बल, सैनिक तथा पुलिस में महिलाओं की भागीदारी न हो।

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस, स्वामी विवेकानन्द तथा अपने राजनैतिक गुरू चितरंजन दास की भांति अपनी शक्ति और कला–कौशल के प्रदर्शन का अवसर दिया जाये तो वह सिद्ध कर सकती है कि वे किसी क्षेत्र में पुरूषों से कम नहीं है। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने इसी भावना से प्रेरित होकर, कांग्रेस के 1928 ई0

के कलकत्ता सम्मेलन में पुरूषों के साथ–साथ महिलाओं के स्वयं सेवक भी तैयार कराये थे।[31] इससे लगता है कि शायद महिलाओं की सेना बनाने का विचार उनके मस्तिष्क में यहीं आया होगा।

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने आजाद हिन्द आन्दोलन का नेतृत्व संभालने से पूर्व ही महिलाओं की सेना बनाने का निर्णय कर लिया था। उन्होंने इस सेना का नाम 1857 ई0 की क्रान्ति की एक प्रमुख योद्धा झांसी की रानी लक्ष्मीबाई के नाम पर रानी झांसी रेजिमेन्ट रखने का निर्णय लिया, जिससे कि महिला सैनिकों के सम्मुख एक प्रेरक के रूप में रानी लक्ष्मीबाई का नाम उनसे जुड़ें।[32]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस के प्रयास से दक्षिण–पूर्व एशिया में प्रवासी भारतीय महिलाओं में जागृति उत्पन्न हो रही थी। वे घर की चार दीवारों को छोड़कर आजाद हिन्द आन्दोलन से जुड़ने लगी थी। 12 जुलाई 1943 ई0 को सिंगापुर की सभा में नेताजी सुभाषचन्द्र बोस के विचारों को सुनने के लिए सिंगापुर, मलाया और थाईलैण्ड से 25 हजार महिलायें आई तो रानी झांसी रेजिमेन्ट पर नकारात्मक प्रक्रिया करने वाले व्यक्ति आश्चर्यचकित रह गये। वे नेताजी सुभाषचन्द्र बोस के व्यक्तित्व से प्रभावित हुये बिना नहीं रह सकें और उन्हें भी लगने लगा कि नेताजी सुभाषचन्द्र बोस वह दिव्यशक्ति है, जो विश्व में सर्वप्रथम महिला सेना का निर्माण करेंगे।[33]

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने उस समय की प्रचलित मान्यताओं के आधार पर झांसी की रानी के जन्मदिन 22 अक्टूबर, को 150 महिलाओं से रानी झांसी रेजिमेन्ट के सैन्य प्रशिक्षण शिविर का उद्घाटन करके रानी झांसी रेजिमेन्ट की स्थापना की घोषणा कर दी। 21 रानी झांसी रेजिमेन्ट में भर्ती हुई इन महिला सैनिकों को रानी कहा जाता था। 1 नवम्बर को इन महिला सैनिकों की संख्या 300 तक पहुंच गई और धीरे–धीरे यह संख्या और तीव्र गति से बढ़ती जा रही थी। रानी झांसी रेजिमेन्ट पर दृष्टिपात करने पर ज्ञात होता है कि आई0एन0ए0 की सहायता कराना ही इसका एक मात्र उद्देश्य नहीं था। नेताजी सुभाषचन्द्र बोस ने इसका गठन आई0एन0ए0 की सहायता करने तथा महिलाओं की युद्ध में भागीदारी करने के लिए किया था। उनकी फरवरी, 1944 ई0 में ही रानी झांसी रेजिमेन्ट को युद्ध मोर्चे पर भेजने की तैयारी चल रही थी।[34]

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. मुल्कर, ले0एम0जी0 : आई0एन0ए0 सोल्जर्स डायरी, ओरियंटल एजेन्सी, शर्मा चरण डे स्ट्रीट, कलकत्ता, सन् 1947, पृ0 66–72
2. मुखर्जी, प्रियदर्शी : नेताजी सुभाषचन्द्र– कन्टेम्परी अनकडोट्स रिमिनिसेन्सेज एडवार रिपोर्टेज, हरान्द पब्लिकेशंस प्रा0लि0 नई दिल्ली, सन् 2004,पृ0 196–197
2 त्रिपाठी, रामशंकर : आजाद हिन्द फौज, लोकमान्य कार्यालय, कलकत्ता, सन् 1947, पृ0 38–39
3. सरल, श्री कृष्ण : कालजयी सुभाष, प्रकाशन, उज्जैन, मध्य प्रदेश, सन् 19'84, पृ0 623
4. साक्षात्कार, कैप्टन एस0एस0 यादव, दिनांक 09.09.2009, आयु 89 वर्ष, स्थान– डी–733, सरस्वती विहार, प्रीतमपुरा, नई दिल्ली
5. आई0एन0ए0 फाईल नं0 265, राष्ट्रीय अभिलेखागार, नई दिल्ली, पृ0 6
6. गवाणकर, डॉ0 रोहिणी, अनुवाद डॉ0 वसुधा सहस्रबुद्ध : कैप्टन लक्ष्मी तथा रानी झाँसी रेजिमेंट, सन् 2002, पृ0 75
7. तिवारी, डॉ0 अशोक : सुभाषचन्द्र बोस और आजाद हिन्द फौज भाग 1, स्टैण्डर्ड पब्लिशर्स, इण्डिया गेट, नई दिल्ली, 2002, पृ0 229
8. साक्षात्कार, कैप्टन एस0एस0 यादव, पूर्वोक्त 4
9. उपरोक्त

10. सरल, श्रीकृष्ण, कालजयी सुभाष, पूर्वोक्त 3, पृ0 656
11. यादव, कैप्टन एस0एस0 : फारगोटन वारियर्स आफँ इण्डियन वार आँफ इंडिपेन्ड़ेस 1941–1946 भाग 1, ऑल इण्डिया, आई0एन0ए0 कमेटी, नई दिल्ली–34, सन् 2004, पृ0 17
12. टोक, पुरूषोत्तम नागेशः भारत का दृितीय स्वात़न्त्रय समर, हिन्दी साहित्य सदन नई दिल्ली, सन् 2001, पृ0 227
13. यादव, कैप्टन एस0एस0 : फारगोटन वारियर्स आँफ इण्डियन वार आँफ इडिपेन्डेस, 1941–1946 भाग 1, पूर्वोक्त 11, पृ0 21–22
14. साक्षात्कार, डॉ0 (कैप्टन) लक्ष्मी सहगल,दिनाक 13.07.2010, आयु 96 वर्ष, स्थान –आर्य नगर, कानपुर, उ0प्र0
15. उपरोक्त
16. टोक, पुरूषोत्तम नागेश : भारत का दृितीय स्वातन्त्रय समर, पूर्वोक्त 12, पृ0 227
17. साक्षात्कार, डॉ0 (कैप्टन) लक्ष्मी सहगल, पूर्वोक्त 14
18. यादव, कैप्टन एस0एस0 : फारगोटन वारियर्स ऑफ इण्डियन वार ऑफ इंडिपेन्डेंस 1941–1946 भाग 1, पूर्वोक्त 11, पृ0 19
19. साक्षात्कार, कैप्टन एस0एस0 यादव, पूर्वोक्त 4
20. यादव, कैप्टन एस0एस0 : फारगोटन वारियर्स ऑफ इण्डियन वार ऑफ इंडिपेन्ड़ेस 1941–1946 भाग 1, पूर्वोक्त 11, पृ0 19
21. टोक, पुरूषोत्तम नागेश : भारत का दृितीय स्वातन्त्रय समर, पूर्वोक्त 12, पृ0 228
22. साक्षात्कार,कैप्टन एस0एस0 यादव, पूर्वोक्त 4
23. उपरोक्त
24. यादव, कैप्ट एस0एस0 : फारगोटन वारियर्स ऑफ इण्डियन वार ऑफ इंडिपेन्ड़ेस 1941–1946 भाग 1, वूर्वोक्त 11, पृ0 18
25. आई0एन0ए0 फाईल न0 132, राष्ट्रीय अभिलेखागार, नई दिल्ली, पृ0 1–8
26. त्रिपाठी, रामशंकर : आजाद हिन्द फौज, पूर्वोक्त 2 b, पृ0 2
27. साक्षात्कार, सब ऑफिसर वेल बहादुर, दिनांक 09.09.2009, आयु 88 वर्ष, स्थान –9 /81, श्याम ब्लॉक, कैलाश नगर, नई दिल्ली
28. साक्षात्कार, जयचन्द्र, दिनांक 23.01.09, आयु 97 वर्ष, स्थान – गाँव भडोली, मवाना (मेरठ)
29. ओक, पुरूषोत्तम नागेश : भारत का दृितीय स्वातन्त्रय समर, पुर्वोक्त 12, पृ0 227
30. जैन, दिव्याः मानवती आर्य्या, संगिनी त्रैमासिक पत्रिका, गोविन्द निवास प्रकाशन, मुम्बई, सन 1998, पृ0 4–5
31. आर्य्या, ले0 मानवतीः पैट्रियट, लोट्स प्रेस, नई दिल्ली, सन् 2007 पृ0 117
32. गवाणकर, डॉ0 रोहिणी, अनुवाद डॉ0 वसुधा सहस्रबुद्धेः कैप्टन लक्ष्मी तथा रानी झांसी रेजिमेन्ट, नारायण प्रकाशन, भदोही, वाराणसी, उ0प्र0 सन् 2002, पृ0 116–17
33. शर्मा, रीताः क्रान्तिकारी सुभाषचन्द्र बोस, वोहरा प्रकाशन, जयपुर, 1997, पृ0 150
34. साक्षात्कार, लैफ्टीनेंट मानवर्ती आर्य्या, दिनांक 10.07.2010, आयु 90 वर्ष, स्थान काकादेव, कानपुर, उ0प्र0।

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

कबीर की भक्ति और लोक–संस्कार

बृजेश कुमार
शोध छात्र–हिन्दी विभाग
(एस.आर.एफ.)
नेहरू ग्राम भारती विश्वविद्यालय, इलाहाबाद

शोध संक्षेप–

प्रस्तुत शोध पत्र में कबीरदास के भक्ति से संबंधित लोक संस्कार पर प्रकाश डाला गया है। भक्ति भावना कैसी होनी चाहिए और लोगों पर इसका क्या प्रभाव पड़ता है इसके बारे में प्रकाश डाला गया है। भक्ति भावना का मूल लक्ष्य क्या है तथा भक्ति भावना का संस्कार पर क्या प्रभाव पडता है पर प्रकाश डाला गया है।

मुख्य विषय–

कबीर हिन्दी साहित्य के भक्तिकाल के भक्ति भावना के साधक हैं जिन्होंने भक्ति भावना के लिए मन को नियंत्रित करना आवश्यक बताया है, जिसके बिना भक्ति नहीं की जा सकती है। इन्होंने कहा कि जिस प्रकार से व्यक्ति के मन का संस्कार होता है उसी प्रकार धीरे–धीरे उसका संस्कार होता जाता है। उसका संस्कार जैसा होगा लोक संस्कार भी उसी तरह से होगा। कबीर ने भक्ति के माध्यम से लोक संस्कार को बदलने का कार्य किया है। इसके माध्यम से समाज की तमाम कुरीतियों पर भी कुठाराघात किया है जिससे समाज के प्रत्येक व्यक्ति प्रत्येक धर्म सम्प्रदाय के पारस्परिक भेद को भुलाकर मतैक्य भाव का सुखद अनुभव करे। इस तरह लोगों में मानवीय मूल्यों का संचार हो सके और वह लोकहित के बारे में अच्छी तरह सोच विचार कर सकें। प्रेम व भक्ति भावना के बल पर कबीर ने अपने समय के सारे मिथ्याचार, कर्मकाण्ड, अमानवीयता और लोक–पीड़ा को चुनौती दी है।

भक्ति–साधना के लिए मन का संस्कार करना एक और पहली अनिवार्य शर्त है। मन स्वभावतः चंचल और विषय–लोलुप होता है। जन्म–जन्मान्तर से वह विषय सेवन करता चला आ रहा है। उसको विषय रस का चस्का लगा हुआ है। काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मत्सर उसे राम विमुख और लोकोन्मुख बनाते हैं कहा जा चुका है कि मन को समत्व युक्त बनाये बिना न तो वह स्थिर होता है और न ही राम में लगता है। मन चंचलता वश असेवनीय का सेवन करता है, इस–उस प्राणि पदार्थ के पीछे दौड़ लगाता रहता है, बाधा आते क्रोधवश अन्धा हो जाता है, मोह के कारण वैराग्य विमुख रहता है, मद के वश में पड़कर अहंकारी बना रहता है और हरि में समर्पित होने से डरता है,

मत्सर के कारण परायी हानि और अपने लाभ की युक्ति सोचा करता है। ऐसा मन भक्तिलीन कैसे हो सकता है? इसी कारण कबीर कहते हैं:–

तेरा जन एक आध है कोई।
काम–क्रोध अरू लोभ विवर्जित, हरिपद चीन्है सोई।
राजस–तापस सातिश तीन्यूँ, ये सब तेरी माया।
चौथे पद कौं जौ जन चीन्हैं, तिनहि परमपद पाया।
असतुति–निन्दा–आसा छाँड़ै, तजै मान अभिमाना।
लोहा–कंचन सम करि देखै, ते मूरति भगवाना।।
च्यन्तै तौ माधौ च्यंतामणि, हरिपद रमै उदासा।
त्रिसना अरु अभिमान रहित है कहै कबीर सो दासा।।[1]

अस्तु भक्ति साधना लोक संस्कार की ही साधना है। भक्ति की सिद्धि के लिए मूल आवश्यकता है मन का संस्कार करने की। मन का संस्कार अर्थात् मन को मूड़ना अर्थात् मन को नियंत्रित कर लेना। भक्ति साधना का मूल लक्ष्य है मन के कुटेबों को खोज खोजकर पकड़–पकड़ कर चित्त से बाहर निकालना। तब मन का संस्कार होगा। एक व्यक्ति के मन संस्कार से लोक मन का संस्कार धीरे–धीरे क्रमशः उसी प्रकार होगा, जैसे एक मोमबत्ती से दूसरी को जलाते हुये दीवाली की जगमग उजाली पूरे घर की शोभा प्रदान करती है जिस क्रम से सम्पूर्ण सदन प्रकाशमान हो जाता है, उसी क्रम से सम्पूर्ण लोक संस्कारित हो जायेगा। हम सुधरेगे जग सुधरेगा यही तो व्यक्ति के संस्कार का महत्त्व है।

भक्ति के समस्त साधनों में लोकतत्त्व भी विद्यमान है। जहां भक्ति होगी वहाँ लोकतत्त्व भी होगा। विना लोकहित की भक्ति शीलता–विहीन जल एवं मिठास–विहीन फल के समान है। भक्ति की सार्थकता लोकहित में निहित है। लोकहित में नित्य तत्पर भक्त प्रवर नारद और स्वयं कबीर भी इसके उदाहरण हैं।

भक्ति के माध्यम से लोक–संस्कार के इस पुनीत कर्म का शुभारंभ सन्त कबीर ने आज के छह सौ वर्ष पहले कर दिया था। तभी उन्होंने जाति–पाँति, ऊँच–नीच, धनी–निर्धन के भेदभाव को मिटाकर समता का सदुपदेश दिया था; छुआछूत, वाह्याचार और अन्धविश्वास का वहिष्कार किया था। विशुद्ध ज्ञान को आधार बनाकर मूर्तिपूजा, तीर्थाटन और लोकवंचना का विरोध किया था। इसके अतिरिक्त उन्होंने हिन्दू–मुसलमान

[1] *डा० माता प्रसाद गुप्त – कबीर ग्रन्थावली, पद –31, पृ0 256 प्रामाणिक प्रकाशन, सिविल लाइन्स, आगरा, 1969*

के एक ही मालिक की घोषणा की थी। जिससे समाज के सभी व्यक्ति धर्म–सम्प्रदाय पारस्परिक भेद को भुलाकर मानवैक्य का सुखद अनुभव करें। सभी व्यक्ति मिलकर एक जुलूस निकालें। राजनीतिक नहीं मानवीय जुलूस। उस जुलूस में कबीर का निम्नलिखित पद पूरी तन्मयता और पूरे उत्साह से गाया जायः–

जब थैं आतम तत्व विचारा।
तब निरबैर भया सबहिन थैं, काम क्रोध गहि डारा।
व्यापक ब्रह्म सबनि मैं एकै, को पंडित को जोगी।
राजा रंक कवन सूँ कहिये, कवन बैद को रोगी।[2]

इसी में एक शर्त और लगा दी जाय कि जो व्यक्ति उसको अस्वीकार करेगा, लोक उसका बहिष्कार करेगा। लोक–सागर के क्षोभ की उत्ताल लहरों से खेलने का साहस वही माझी कर सकता है, जिसने कबीर के समान अपना घर फूँक दिया है। वह भीरू नहीं होगा, कुर्सी से नहीं चिपकेगा, पद का लोभ त्याग देगा, मानापमान को समान समझेगा। जब माया उससे प्रलोभन चारा स्वीकार करने का मादक–मोहक आग्रह करेगी, तब वे उसको निराश कर देंगें। यही साहस हमारे मन में कबीर भर देना चाहते हैं। माया के चोचले मोहक हैं, कबीर का निराकरण बेबाक हैः–

कनक लेहु जेता मनि भावै, कामिनि लेहु मन हरनी।
पुत्र लेहु विद्या अधिकारी, राज लेहु सब धरनी।।
अठि सिधि लेजु तुम्ह हरि के जनां, नवै निधि तुम्ह आगे।
सुर नर सकल भुवन के भूपति, तेऊ लहै न माँगे।।
तै पापनी सकल संधारे, काकौ काज संवार्‌यो।
जिनि–जिनि संग कियो है तेरौ, को बेसासि न मार्‌यो।।
दास कबीर राम कै सरनै, दाँड़ी झूठी माया।
गुर प्रसाद साथ की संगति, तहाँ परम पद पाया।[3]

कनक और कामिनी का मोह, पुत्र और राज्याधिकार की लिप्सा, अष्ट सिद्धियों और नवों–निधियों की सलालसा–यही तो माया के फन्दे हैं। इन्हीं के कारण मनुष्य भक्ति–विमुख होकर लोक वंचना के नाना कर्म करता है। भक्त का बाना धारण करके भी मन को सांसारिक आकर्षणों में व्यस्त रखता है तभी तुलसी छद्म–भक्तों का भेद खोलते हुए कहते हैंः–

जे जनमें कलिकाल कराना। कर तब बायस वेष मराला।

---

2 डा० *ekrk izlkn xqIr &dchj xzUFkkoyh] in&20] i`0 257 izkekf.kd izdk'ku] flfoy ykbUl] vkxjk] 1969*

3 डा० *ekrk izlkn xqIr & dchj xzUFkkoyh] i`0 308 izkekf.kd izdk'ku] flfoy ykbUl] vkxjk] 1969*

चलत कुपंथ वेद मग छाँड़े। कपट कलेवर कलिमल भाँड़े।।
बंचक भगत कहाई राम के। किंकर कंचन कोह काम के।।[4]

ये लक्षण जितने ही भक्ति विरोधी हैं उतने ही लोक विरोधी भी। ऐसे वंचक रामायण, महाभारत–युग में तुलसी–युग में और वर्तमान–काल में भी लोक को बेहाल कर रहे हैं। उन्होंने समस्त विश्व को दण्डक–वन ही नहीं वारणावत का लाक्षा–गृह भी बना रखा है, प्रजातन्त्र में भीति–तन्त्र और दिन को अमावस की रात बना रखा है। भक्ति सधेगी जब मन का संस्कार होगा, मन का संस्कार माया के बहिष्कार से होगा, तब जाकर लोक–संस्कार सम्भव होगा, जब तक बेईमान को मान मिलता रहेगा, मोह–रसपान के लिए मन मक्खी बना रहेगा, जप–तप की आड़ में अभिमान फले फूलेगा, राम चिन्तन में काम–चिन्तन चलता रहेगा तब तक लोक संस्कार कहाँ?

भक्ति विमल मन का प्रतिबिम्ब है, सदाचार का आधार है, नैतिक आचरण के फल की उपजाऊ भूमि है, आत्मा को विश्वात्मा में लय करने का सोपान है और लोक–संस्कार और सदाचार मान–जीवन को ताप–विमोचन त्रिकोण को रूप प्रदान करते हैं। परमात्मा का विराट् रूप यह सुविशाल विश्व ही है, जिसकी सेवा में अपने को अर्पित किये बिना भक्ति सध नहीं सकती और न लोक–संस्कार व्यक्त हो सकता है।

उपर्युक्त विवेचन से विदित होता है कि भक्ति और लोक–संस्कार जीवन सिक्के के दो परस्पर पूरक पहलू हैं। हृदय में भक्तिभाव के जाग्रत होते ही वह इतना सम्वेदनशील हो जाता है कि लोक को पीड़ित करने वाले कलुष और कदाचार को दूरकर वह उसका संस्कार चाहने लगता है। लोक का एक–एक व्यक्ति उसकी महान आत्मा का एक–एक खण्ड ही तो है। वह उनमें एकता और अखण्डता देखना चाहता है। जैसे कोई व्यक्ति काँच के विभिन्न खण्डों में अपना ही रूप देखकर पुलकित होता है वैसे ही भक्ति संयुक्त व्यक्ति प्रत्येक व्यक्ति को महात्मा बनाकर उनको अपना लेने के लिए प्रेरित करती है और सबको सदाचार–संस्कार सम्पन्न बनाना चाहती है। यही भक्ति और लोक–संस्कार का अन्तरंग सम्बन्ध है।

---

[4] *गोस्वामी तुलसीदास& jkepfjr ekul ckydk.M] ¼ewy xqVdk½ i`0 25 प्रकाशन] गीता प्रेस] गोरखपुर*

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

सत्य और अहिंसा विश्वशान्ति का आधार

प्रा. डॉ. धुमाळे धोंडिराम कामाजी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवनेरी महाविद्यालय, शिरूर अनंतपाळ

सत्य और अहिंसा के आधार पर विश्वशान्ति संभव है। विश्वशान्ति प्रस्थापित करने का एक गुरूमंत्र सत्य और अहिंसा है। महात्मा गाँधी सत्य की अवधारणा में इतने लीन हुए कि उन्होंने अपना संपूर्ण जीवन ही सत्य की खोज में अर्पित कर दिया। सत्य के सिवाय अन्य किसी वस्तु का अस्तित्व नहीं है। ईश्वर का सच्चा नाम सत्य है। वास्तव में "सत्य ही ईश्वर है" ऐसा महत्मा गाँधी कहते थे। सत्य गाँधी जी के विचार का केन्द्र बिंदु है। उसके अनुसार हमारा प्रत्येक व्यवहार और कार्य सत्य के लिए होना चाहिए। सत्य के अभाव में किसी भी नियम का सही तरह पालन नहीं किया जा सकता। वाणी, विचार और प्रचार में सत्य का होना जरूरी है। सत्य की अर्चना ही ईश्वर की सच्ची भक्ती है। उन्होने बताया कि जैसे एक रेखा में प्रत्येक स्थान पर बिन्दु होते है। वैसे ही जीवन या विश्व में प्रत्येक स्थान पर सत्य है। परन्तु जैसे रेखा में साधारणतः दर्शक बिन्दु को नही देख पाते। सत्य ही सिध्दी तो तभी सम्भव है। जब हम अपनी दृष्टि को सदैव निर्दोष और निर्मल रखें। विश्व के सभी व्यक्तियों कों सत्य को स्वीकार करना चाहिए। सत्य के सिवाय विश्वशान्ति असंभव है। आत्मशुध्दि के लिए सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रहमचर्य आदि उपकरण आवश्यक है। अन्तर्रात्मा की आवाज सत्य है। गाँधी जी के सत्य के क्षेत्र में केवल व्यक्ति का ही नहीं वरना समुह, समाज और विश्व का भी समावेश है। गाँधीजी के अनुसार सत्य का पालन धर्म, राजनिती, अर्थनीति में होना चाहिए। व्यक्ति और समाज का कोई पक्ष सत्य से विरक्त नही होना चाहिए। सत्य का पूर्ण पालन करना विश्वशान्ति के लिए एक अविस्मरणीय घटना है।

सत्य के साथ साथ अहिंसा का पालन करना हर व्यक्ति का एक नैतिक कर्तव्य है। विश्वशान्ति के लिए अहिंसा ही आवश्यक है। महात्मा गाँधी का अहिंसा पर ही विश्वास था। यदि सत्य और अहिंसा को निकाल दिया तो महत्मा गाँधी का विश्वशान्ति का दृष्टिकोण निर्जीव शरीर जैसा होता है। महात्मा गाँधी की अहिंसा कोई निषेधात्मक धारणा नहीं थी वरन् बुराई से अच्छाई को जीतने का सिध्दान्त था। सर्वोच्च प्रेम और आत्म बलिदान की धारणा थी। जिसमें घृणा के लिए कोई स्थान नहीं था। महात्मा गाँधी ने जीवन के व्यावहारिक प्रयोग से यह सिध्द किया कि यह ऐसा अमोघ शस्त्र है। जो कभी खाली नही जा सकता। अहिंसा को वैयक्तिक आचरण तक ही सीमित न रहकर मानव-जीवन की प्रत्येक परिस्थिती में लागू किया जाना चाहिए। गाँधी जी की अहिंसा मोक्ष प्राप्ति का ही साधन नहीं है। वरन् सामाजिक शान्ति राजनीतिक व्यवस्था, धार्मिक समन्वय और पारिवारिक निर्माण का भी साधन है।

महात्मा गाँधी ने समस्त मानवीय समस्याओं ओर व्यथाओं के निराकरण के लिए बहुमुखी अहिंसा का उपदेश दिया जिसे उन्होंने कभी-कभी प्रेम, मानव-सहयोग आदि की संज्ञा दी। उनकी एक मुलभूम मान्यता यह थी कि जन-साधारण के लिए तो आवश्यक ही है, नेताओं को विशेष रूप से इसका पालन कर

जनता के सामाने आदर्श प्रस्तुत करना चाहिए। अहिंसावादी नेताओं को अहिंसा के अनुपालन के लिए संयमी बनना चाहिए। अर्थात् सत्य, अहिंसा, ब्रम्हचर्य, अस्तेय तथा अपरिग्रह 'पंचशील' का पालन करना चाहिए।

आज राष्ट्रीय और अन्तर्राष्ट्रीय राजनीति में तथा समाजिक, आर्थिक समस्याओं के संदर्भ में गांधीवादी तकनीक और कार्यक्रम को प्रत्यक्ष परोक्ष रूप में व्यापक समर्थन मिल रहा है। जब जनता से विशेषकर पूंजीपतियों से, स्वेच्छापूर्वक आत्म-त्याग की बात कही जाती है। तो क्या यह गाँधीवादी तकनीक नही है। राष्ट्रो को अन्तर्राष्ट्रीय आचरण संहिता के पालन का आग्रह किया जाता है। संयुक्त राष्ट्रसंघ, हिंसा, नरसंहार, बीमारियों, आर्थिक विषमताओं, मानवीय असमानताओं का उन्मूलन चाहता है। तो क्या ये बाते गाँधीवादी दर्शन में सम्मीलीत नहीं है? क्या हम हमसे इन्कार कर सकते है कि दैनिक निजी सम्बन्धों से लेकर जटिल अन्तर्राष्ट्रीय सम्बन्धों तक के सभी मानवीय क्रियाकलापों मूल रूप से प्रेम और सहयोग पर आश्रित है। वास्तविकता तो यही है कि किसी भी समाज में आज तक केवल बल प्रयोग से स्थायी शान्ति और व्यवस्था कायम नही की जा सकती है। विश्वशान्ति के लिए अहिंसा आवश्यक है। हर युग में सभ्य समाज का मूलाधार शान्ति और सहयोग की व्यापक भावना ही रही है। यहि हिंसा और असहयोग ही जीवन के नियम होते तो क्या मुठ्ठीभर सिपाहियों द्वारा शान्ति और व्यवस्था के प्रयत्न सफल होते? पुनश्च यह भी एक ऐतिहासिक तथ्य है कि युध्दरत पक्षों के विवादों का अन्तिम निपटारा शास्त्रों की टंकार से नही बल्कि युध्दोत्तर शान्ति-वार्ताओं द्वारा हुआ है। इसलिए विश्वशान्ति अहिंसा के बिना असम्भव है।

महात्मा गाँधी ने जिस अहिंसा, शानित और संयम का सन्देश दिया वह गम्भीर चिन्तन और क्रियान्वयन की अद्वितीय सामग्री है। जिसे ठुकराने में मानव जाति का कल्याण नहीं है। महात्मा गाँधी के विचार ऐसे नही है जो काल्पनिक हों और जीवन क्षेत्र में प्रयुक्त न हो सकते हेा। तभी तो राष्ट्रीय और अन्तर्राष्ट्रीय राजनीती में तथा सामाजिक, आर्थिक समस्याओं के संदर्भ में गाँधीवादी तकनीक और कार्यक्रम की न केवल भारतीय अहिंसावादियों ने बल्कि प्रमुख पाश्चात्य दार्शनिकों और राजनेताओं ने भी पुष्टि की है। इनमें बट्रैन्ड, रसोल, सोरोकिन, अर्नोल्ड, टॉयनबी, ममफर्ड, आईसटाइन, लॉर्डपैथिक लारेस आदि उल्लेखनिय है।

विश्वशान्ति के लिए आर्थिक और सामाजिक समानता :-

विश्व शान्ति के लिए आर्थिक और सामाजिक समता आवश्यक है। गाँधीजी ने अपने आदर्श समाज में आर्थिक समानता को काफी महत्व प्रदान किया है। उन्होने कहा कि अहिंसक स्वाधीनता की सर्वप्रथम कुंजी आर्थिक समानता है। इसका अर्थ हे, एक ओर तो उन मुठठी भर धनवानों के स्तर को नीचा करना जिनके हाथ में राष्ट्र की जादा से जादा संपत्ति केन्द्रित है और दूसरी ओर आधा पेट भोजन पर जीवन-निर्वाह करने वाले लाखों करोंड़ों लोगों के स्तर को उपर उठाना। आर्थिक समानता प्रस्थापित करने के लिए महात्मा गाँधी ने का Trudteeship सिध्दान्त बताया है। गाँधीजी के शब्दों में ''धनवान आदमी के पास उसका धन रहने दिया जाएगा, परन्तु वह उसका उतना ही भाग काम में लेगा जितना उसे अपनी जरुरत के लिए उचित रूप में चाहिए। बाकि को वह समाज के उपयोग के लिए धरोहर के रूप में समझेगा। इस तर्क में यह मान लिया गया है कि संरक्षक विश्वसनीय होगे।'' प्रत्येक व्यक्ती अपनी सम्पत्ति को अपने लिए न रखकर समाज

की और से ट्रस्टी की तरह संभाले। इस सिध्दान्त के अनुसार निजी तथा अन्य सम्पत्ति में कोई भेद नहीं है। सभी सम्पत्ति, चाहे उसका स्वामी कोई हो, निरपेक्ष (Trudt) सम्पत्ति जानी चाहिए। यी सिध्दान्त भी पूर्णतः अहिंसात्मक है। इसलिए महात्मा गाँधी ने विश्वशान्ति के लिए आर्थिक और सामाजिक समानता आवश्यक माना है।

महात्मा गाँधी ने विश्वशान्ति के लिए सामाजिक समानता आवश्यक मानी है। महात्मा गाँधी ने सामाजिक समानता प्रस्थापित करने के लिए अस्पृश्यता का विरोध किया है। स्त्री-पुरूष समानता का समर्थन किया है। तलाक, पर्दा, विधवा विवाह, दहेज प्रथा, वैश्यावृत्ति का विरोध किया है। अस्पृश्यता समाज का एक अभिशाप, कलंक है। जिसे मिटाने के लिए गौतम बुध्द के समय से ही प्रयत्न होते रहे है। महात्मा गाँधी ने अस्पृश्यता निवारण को अपने सार्वजनिक जीवन का प्रमुख अंग बनाया। उन्होने कहा कि जब तक हम अछूतो को गले से नही लगाऐंगे, हम मनुष्य नही कहला सकते। उन्होने अपने आचरण से इस अन्याय का प्रतिकार किया।

संदर्भग्रंथ सूची :-

1. हरि किशन — सामाजिक सर्वेक्षण एवम् अनुसंधान एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स (प्रा.)लि.दरियागंज, नई दिल्ली-2009
2. डॉ. राजकुमार अर्जुन — समाजशास्त्रीय अनुसंधान तर्क एवं विधीयाँ, पब्लिशींग हाऊस, दरियागंज नई दिल्ली-2009
3. डॉ. महादेव प्रसाद — महात्मा गाँधी का समाज दर्शन, हरियाणा साहित्य अकादमी, चण्डीगढ़ अनुवादक - विष्णुकान्त शास्त्री - 1983
4. मनोज कुमार सिंह, आशुतोष कुमार — महात्मा गाँधी एक अवलोकन, के.के. पब्लिकेशन्स, अन्सारी रोड़ दरियागंज, नई दिल्ली -2007

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

स्त्री की आवाज : नासिरा शर्मा

योगेन्द्र सिंह
अतिथि प्रवक्ता
इलाहाबाद डिग्री कालेज
इलाहाबाद

स्त्री विमर्श बीसवीं शती के अंत में विश्व भर में समाजवादी वैचारिकता के फैलाव के कारण तथा नारी मुक्ति आंदोलन से इसके तार जुड़ते है। इसके प्रारम्भिक सूत्र नारी मुक्ति आन्दोलन से जुड़कर औद्योगिक क्रांति और मानवतावाद में देखे जा सकते है। इस आन्दोलन के विकास में सिमोन द वाउवा, बेट्टी फाइडेन, जर्मेन सिअर, तथा केट मिलेट का महत्वपूर्ण योगदान है।

स्त्री विमर्श अपनी मूल संरचना में पितृ सत्तात्मक व्यवस्था से जुड़े सभी विशेषाधिकारों एवं उत्पीड़नों के विरोध के समर्थन का दस्तावेज है। इस समाज में पुरूष अनियंत्रित दर्प और कामुकता के चलते स्त्री को हीनता स्थिति से गुजरने के लिए विवश करते हैं। भूमण्डलीकरण और बाजारवाद ने इस समस्या को और अधिक जटिल बना दिया है। सामाजिक परिस्थितियों में स्त्रियों की शिक्षा, रोजगार के अवसरों और समानता के अधिकारों में काफी वृद्धि हुई है। फिर भी प्रतिगामी मान्यताओं, नैतिकता और सामाजिक मान्यताओं एवं मानसिकता के अनेक विसंगतियों ने नारी जीवन पर दोहरे मानदण्डों को लागू किया है। उसकी अपनी कोई स्वतंत्र सत्ता कम ही दिखाई देती है। वर्तमान समय अति उपभोक्तावादी संस्कृति के शिकंजे में जकड़ता चला आ रहा है। जिसका प्रभाव नारी मनःस्थिति पर चुनौती के रूप में प्रकट हुआ है। पुरूषवादी समाज उसे उसका स्थान न देकर दोयम दर्जे, भोक्ता और सम्पत्ति के रूप में देखने की पुरजोर कोशिश कर रहा है। यही स्त्रीवादी आन्दोलन तथा स्त्री विमर्श का मुख्य प्रेरक कारण है।

नासिरा शर्मा का कथा साहित्य नारीवादी संवेदना और सहानुभूति से जुड़ा है।

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य का कैनवास महानगरी जीवन अंचल, खेत खलिहान और नौकरी पेशा महिलाओं तक सीमित नहीं रहा, बल्कि उनके समग्र लेखन का दायरा भारत की विभिन्न धर्म संस्कृतियों वाले सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक परिवेश से आगे जाकर ईरान, इराक, अफगानिस्तान जैसे मुस्लिम देशों के सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिदृश्यों को मापने में भी कामयाब हुआ है। नासिरा शर्मा ने अपने कलम के बल पर हिन्दी साहित्य में महत्वपूर्ण मुकाम हासिल किया है। इनके उपन्यास नारी अस्तित्व की स्वतन्त्रता के संघर्ष से सम्बद्ध है। काल जीवन, भोगा जाता यथार्थ और विशेष रूप से आधुनिकता बोध की चेतना इनके उपन्यासों की प्रमुख विशेषता है। नारी जीवन का भोगा जाता हुआ सच इतना कडुवा और तीव्र है कि पाठक की अन्तः चेतना तक झकझोर देता है। इन्होनें नारी समस्या के अतिरिक्त जनसामान्य जीवन से एवं व्यापार पर आधारित उपन्यास भी लिखे हैं। जैसे कुइयाजान में जल की समस्या को बताती है। इनके उपन्यासों के मूल में व्यक्ति एवं विशेषकर नारी ही है। ''उनके जीवन की धारा जन्म से लेकर मृत्यु तक पिता, पति और अन्ततः भाईयों के अधीन रही। औपचारिक समानता व शिक्षा के अधिकार के बावजूद हमारे समाज में महिलाओं की स्थिति अब भी अधीनस्थ की है''[1]

नासिरा शर्मा की कहानियों में जीवन व्यापार एवं क्रियाओं को ग्रहण किया गया है। इनकी अधिकांश कहानियाँ रोमांस की जमीन पर पनपी है जो नारी के दिल को अंततः चीरती चली गई हैं। ये नयी व्यथा की कहानियां अवश्य हैं, लेकिन प्रकारान्तर से पुरूष द्वारा उसके शोषण के दस्तावेज हैं जो समाज में विभिन्न रूपों में उपस्थित होकर नारी शोषण में ही लगा हुआ है। उन्हें सुख से न जीने दे रहा है न चैन से सोने। नासिरा शर्मा की अधिकांश कहानियां मुस्लिम जीवन से सम्बन्धित हैं और उनके क्रिया व्यापार भी

अधिकांशतः उसी वातावरण से सम्बद्ध हैं। इनकी कहानियों से यह स्पष्ट होता है कि यह वह वर्ग है जो गरीबी, मजदूरी, मसक्कत, बेरोजगारी, अशिक्षा और अन्धविश्वास एवं रूढ़ियों के नीचे दबा जा रहा है। इसमें ऐसी स्त्रियाँ भी हैं जिनके पास आज तो खाने के लिए है लेकिन कल क्या होगा। इसकी चिंता में आज की रोटी भी उनके लिए बेस्वाद हो जाती है। उम्र दराज लड़कियाँ भी है जिनकी शादी की कोई उम्मीद नहीं है, और वह स्वार्थी पुरूष भी है जिनका काम नारी का सिर्फ शोषण करना है, प्रेम में धोखे के दंश को झेलती स्त्रियाँ भी हैं और रोमांस में बिखरते सपने जी रही स्त्रियां है, जिनके लिए जीवन एक ख्वाब मात्र है। ''इश्क तो वह सूरज है जिसके चारों तरफ हर रिश्ता चाहे मन का हो तन का या दिमाग का, उपग्रह के समान परिक्रमा करता है।''[2]

नासिरा शर्मा की कहानियों की सबसे बड़ी विशेषता इनका मानवीय पक्ष है और संवेदनशीलता। उर्दू, हिन्दी, फारसी, पश्तो और अंग्रेजी भाषाओं की निष्णात लेखिका की समस्त रचनाएं यही आभास देती हैं कि उनकी लेखनी, सदा सतर्क और सधी हुई रही है। इनकी कहानियों में स्त्री–पुरूष संबंधों की प्रमुखता रहती है। उनकी कहानियों में बराबर एक उत्सुकता एवं जिज्ञासा का भाव बरकरार रहता है। कहानी हो या उपन्यास या अन्य विधाएं प्रारम्भ मध्य और अंत सुव्यवस्थित और कसावट से युक्त रहता है। मुहावरों का प्रयोग भाषा को अधिक प्रवाह देती है, उर्दू, फारसी तथा देशज शब्दों की बहुलता पाठक को और आनंदित करती है। नासिरा शर्मा ने जितना कुछ भी लिखा है। वह हिन्दी साहित्य और समाज के लिए अमूल्य निधि है। वह भारत की है नहीं एशिया की सांस्कृतिक धरोहर हैं। वे स्त्री विमर्श की एक सशक्त कड़ी मानी जाती हैं। उनकी इसी कर्म निष्ठा के कारण उन्हें समय–समय पर विभिन्न पुरस्कारों से सम्मानित किया जाता रहा है। पारिजात रचना के लिए उन्हें 2016 का साहित्य अकादमी पुरस्कार से भी सम्मानित किया गया है।

जिस तरह नासिरा शर्मा जी का कृतित्व है उसी तरह उनका व्यक्तित्व भी किसी भी बात को कहने में संकोच नही करती अपनी बात को बेबाक तीरके से कहती हैं। उनके ज्यादातर कहानियाँ या उपन्यास, स्त्री पुरुष संबंधों को ही व्यक्त करते हैं अपनी कृतियों के माध्यम से जहाँ पुरुष मानसिकता को बताती है वही दूसरी ओर स्त्री मानसिकता को भी बताती है। नासिरा शर्मा नयी पीढ़ी की कथाकार हैं लेकिन जिस अनुभव जगत को उन्होनें अपनी रचनात्मकता के केन्द्र में रखा है, वह उन्हें और उनकी संवेदना को पीढ़ियों और देश काल के ओर–छोर तक फैला देता है। एक रूढ़िग्रस्त समाज में उसके बुनियादी अर्धांश नारी जाति की घुटन, बेबसी और मुक्तिकामी छटपटाहट का जैसा चित्रण इन कहानियों में हुआ है अन्यत्र दुर्लभ है। बल्कि ईमानदारी से स्वीकार किया जाय तो ये कहानियाँ नारी की जातीय त्रासदी का मर्मान्तक दस्तावेज है, फिर चाहे वह किसी भी सामंती समाज में क्यों न हो। ''कालान्तर में लैंगिक भेद भाव के कारण स्त्रियों का दर्जा नीचे आ गया उन्हें समाज में दोयम दर्जे का स्थान प्राप्त हुआ। उनकी स्वायत्तता स्वतंत्रता अधिकार सब पर प्रश्न चिन्ह लग गया है अनैतिक दुर्व्यहार, अत्याचार की वे शिकार होनी लगी''[3] दिन रात टुकड़े–टुकड़े होकर बंटते रहना और दम तोड़ जाना जैसे उसकी नियति है। रचना शिल्प की दृष्टि से उनकी कहानियाँ बेहद सधी हुई रहती है। इनसे उद्घाटित होता हुआ यथार्थ अपने आनुभूतिक आवेग के कारण काव्यात्मकता से सराबोर है यही कारण है कि नासिरा जी अपनी बात कहने के लिए न तो भाषायी आडम्बर का सहारा लेती है। न किसी अमूर्तन का और न किसी आरोपित प्रयोग और विचार का। उसमें अगर विस्तार भी है तो वह एक त्रासद स्थिति के काल–विस्तार को ही प्रतीकित करता है कहना न होगा कि नासिरा शर्मा की ये कहानियाँ हमें अपने चरित्रों की तरह गहन अवसाद छतपटाहट और बदलाव की चेतना से भर जाती है।

नासिरा जी की कहानियाँ महाजरत के दुःख और मुजरों के सुख का मोह भंग करती हुई एक ऐसी गली की सैर कराती है जो पत्थर गली''। इस पत्थर गली के रहने वाले अपने निकास के लिए छटपटाते नजर आते हैं, अपनी पहचान के लिए वह जद्दोजहद के समुन्दर में गोते लगाते हैं। रूढ़िवादिता की बेड़ियों

को तोड़कर खुले आसमान में उड़ना चाहते हैं। पंखों को फैलाकर उसमें सूरज की गर्मी और रौशन भरने के लिए तड़पते हैं।

पत्थर गली की परिधि वह पिछड़ा समाज या वर्ग जो वर्ग बढ़ने के लिए आतुर, नजर आता है। अर्थात अपने पिंजड़ों की तीलियाँ तोड़ना चाहता है। इस वर्ग की अनेक कठिनाइयाँ है। जहाँ कोपले फूटने से पहले झड़ जाती हैं, चिराग जलने से पहले बुझ जाते हैं, फूल खिलने से पहले मुरझा जाते हैं। शायद पढ़ने और सुनने वालो को ये बातें सायराना लगें, मगर शब्दों में झुपा यथार्थ वास्तव में भयानक और दर्दनाक है। ''अनारो की यह चीख झुग्गी झोपड़ियों में रहकर कोठियों में खटने वाली उन कारगर औरतों की है जो आर्थिक अभावों समाजिक रूढ़ियों और पुरूषों के अत्याचार को ढ़ोते हुए सम्मान के साथ जीने की चाह में लड़ रही है।[4]

ये कहानियाँ धरती पर बसे किसी भी इनसान की हो सकती हैं क्योंकि यह दर्द सर्वव्यापी है। फिर भी इन कहानियों की अभिव्यक्ति का स्रोत एक विशेष परिवेश हैं। उस परिवेश के बारे में नासिरा जी यही कहती है कि आज मुसलमान पात्र जब उभरता है तो या तो हिन्दू–मुसलमान दगों में, या फिर ईद के दिन पढ़ी गई नमाज़ और मोहर्रम पर हुए सुन्नी–सिया फसाद में मगर कौन यह जानने की कोशिश करता कि उसकी कोमल भावनाएँ, उसकी कुंठाएँ, उसके अरमान और ख्यालात क्या हैं? मुस्लिम समाज सिर्फ जंगल नहीं है बल्कि एक ऐसा मर्सिया है जो वह अपनी रुढ़िवादिता की कब्र के सिरहाने पढ़ता है। पर उसके साज और आवाज को कितने लोग सुन पाते हैं उसका सही दर्द समझते हैं।

यह कहानियाँ उस समाज और परिवेश की हैं जो वास्तव में पत्थर गली है जिसे तोड़ना आसान नहीं हैं। मगर एक छटपटाहट है निकास द्वारा ढूँढने की ओर ये कहानियाँ उसी की तस्वीर पेश करती है। नासिरा जी की कहानियाँ ही नही बल्कि इनके उपन्यास में भी नारी एवं समाज रहता है ऐसा ही इनका एक उपन्यास कुइयाँजान है। जो जल समस्या पर लिखा गया है।

स्त्री विमर्श की दृष्टि से नासिरा शर्मा की कहानियाँ अत्यधिक महत्वपूर्ण है। इन पर प्रेमचन्द्र मंटो, तबस्सुम आदि का प्रभाव स्पष्ट रुप से दिखाई देता है। लेखिका ने विभाजन, ईरानी क्रांति, दंगों तथा विदेशी पृष्ठभूमि पर आधारित अनेक कहानियाँ लिखी हैं इनकी अधिकांश कहानियों के केन्द्र में औरत है खासतौर से ईरानी क्रान्ति के सन्दर्भ में लिखी गयी इनकी कहानियों में जिन औरतों की संवेदना को व्यक्त करने की कोशिश की गयी है वह भारतीय सन्दर्भ में उतनी ही प्रमाणिक दिखाई देती है। इनकी कहानी संग्रह संगसार कई मामलों में महत्वपूर्ण कृति है इसके अन्तर्गत जितनी भी कहानियाँ लिखी उसकी पृष्ठभूमि ईरान है। जिसमें धर्म सत्ता और राजनीति के बीच किस तरह औरत सतायी जाती है यह दिखाने की कोशिश की गई है। अयातुल्लाह खुमैनी के नेतृत्व में होने वाली ईरानी क्रांति की वास्तविकता को इन कहानियों में उजागर किया गया है। इनका उपन्यास सात नदियाँ एक समन्दर भी इसी विषय को आगे बढाता है। नासिरा शर्मा ने बेहद संजीदगी के साथ क्रांति के दौर में होने वाले मानवसंहार की गाथा कही है। क्रांति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाने वाली औरतें क्रांति के बाद पर्दे में आ गई। उनकी सामाजिक और राजनैतिक आजादी पर रोक लगा दी गई। ईरान से जुड़े इस तरह कड़वे यर्थाथ को नासिरा जी ने बारीकी से उभारने की कोशिश की। इनकी कहानियाँ तथा उपन्यासों की पृष्ठभूमि मूलतः ईरान की है। इन कहानियों एवं उपन्यासों को भारतीय परिप्रेक्ष्य में देखा जाय तो काफी हद तक सही साबित होती है। और वहाँ भी धर्म सत्ता के बीच करती रहती है और यहाँ भी। इस तरह नासिरा जी का लेखन क्षेत्र अत्यधिक विस्तार लिए हुए है। इनकी कहानियों को भोगे हुए यर्थाथ के विशेष सन्दर्भ में देखा जाय तो उन्होनें मुस्लिम समाज के भीतर स्त्रियों की दशा पर बेहतर ढंग से लिखा है। शाल्मली से लेकर जीरो रोड तक इनका साहित्य सिर्फ स्त्रियों के दुःख को व्यक्त नही करता है बल्कि मानव जीवन के बड़े प्रश्नों के साथ भी साक्षात्कार किया गया है।

नासिरा स्वंय को स्त्री वाद नहीं मानती है उन्होनें औरत के लिए और नामक पुस्तक लिखी जिसमें कामगार स्त्रियों के सन्दर्भ में लिखा है। नासिरा जी लगातार अपनी वर्गीय पक्षधरता बनाएं रखती हैं, जहाँ एक तरफ इस दौर की अनेक लेखिकाए मध्य वर्गीय स्त्रियों को अपने लेखन का हिस्सा बनाती है। वहीं नासिरा जी निम्न वर्गीय तथा कामकाजी औरतों की समस्याओं पर ध्यान केन्द्रित करती है। ''सबीना बिटिया आय जात हैं तो घर खिल उठता है।''[5]

हिन्दी कथा साहित्य के प्रारंभिक सत्तर वर्षों का इतिहास उसकी युग सापेक्षता को प्रमाणित करता है। जहाँ तत्कालीन राजनीतिक एवं सामाजिक आर्थिक परिस्थितियों ने उसके स्वरूप का निर्माण किया, वही विभिन्न कहानी आन्दोलनों ने उसकी शक्ति को प्रतिपादित करने की कोशिश की। अकहानी–सचेतन कहानी आदि आन्दोलन अस्तित्व में आये। लेकिन समकालीन आन्दोलन विकसित होता गया हिन्दी साहित्य में महिला साहित्यकारों की उपस्थिति कोई नई बात नहीं है। इतिहास गवाह है कि स्त्रियों ने अपनी बुद्धि से समय–समय पर हमें प्रभावित किया है।

आधुनिक युग में जहाँ स्त्री के व्यक्ति स्वातंत्रय को उभारा है, वही उनके जीवन में असंख्य दयनीय स्थिति में उबर नहीं पायी है। उनका आन्तरिक द्वन्द एवं विद्रोह दोनों उनकी वाणी को बुलन्द करते दिखायी देते हैं। स्त्री विमर्श, विश्व स्तर पर भी आज की तारीख में साहित्य का प्राण तत्व बन गया है।

इसे विडम्बना कहना चाहिए कि आधुनिक युग में भी जैसे आँसू ही स्त्री की बुनियादी पहचान बने हुए हैं–वह चाहकर भी अपनी अलग पहचान नहीं बना सकी। प्रभाखेतान के 'आओ, पेपे घर चले' की पात्र आइलिन कहती है–औरत कहाँ नहीं रोती। वह जितना ही रोती है, उतना ही औरत हो जाती है। यह कटुसत्य है कि स्त्री जीवन की और जैसे हमनें भी कहा है कि बदलते हुए समय की औरत इस पहचान के खिलाफ विद्रोह करती हुई भी अन्ततः बहुत सारे सामाजिक दबावों के समक्ष लाचार होकर रह जाती है। प्रभाखेतान के अन्य एक उपन्यास 'छिन्नमस्ता' में शहरी जीवन संघर्षों में फंसी उसकी नायिका प्रिया के विद्रोही तेवर में उसकी लाचारी इस प्रकार झलकती है–''मुझे प्रेम, सेक्स, विवाह ये सारी पुराने घिसे हुए शब्द लगने लगे थे। लहू लपेटते इन शब्दों के पीछे की दीवानगी और आदि काल से चली आ रही परंपराओं का चेहरा सिर्फ औरत के आसुंओं से तरबरतर है..... नहीं, मैं औरत नहीं बनना चाहती थी। ''सब्र कर बेटी और शुक्र उस ऊपर वाले का जो हर बार बची वरना यह चोर लुटेरे आज के जबाने में अगर घर को पहचान लेते हैं तो फिर रहने वाले को नहीं छोड़ते।''[6]

स्त्री के हाथ में जब कलम आई तब उसने हर विधा में लिखा। उपन्यास तो लोकतंत्र की उपज है उसके महाकाव्यात्मक पटल पर उसका जिया–भोगा, अनुभूत और बदलते हुए समय में उसका अर्जित यह सब उसमें अधिक विशद बनकर उभरा। एक के बाद एक नई सदी की शुरूआत तक, जिस तरह स्त्री अपने पूरे महत्व के साथ पहचानी गई, स्त्री लेखन के वजूद को अस्वीकार करना संभव नहीं रहा।

मन्नू भण्डारी के 'आपका बंटी' उपन्यास से शुरू करे तो इस उपन्यास की मुख्य समस्या शिक्षित स्त्री पुरूष या कहें शिक्षित पति पत्नी के अपने–अपने अहं के जबर्दस्त टकराव के फलस्वरूप उसके दाम्पत्य जीवन के विघटन की समस्या तलाक और फलस्वरूप एक दूसरे को पराभूत करने की मानसिकता से अपना अलग–अलग जीवन शुरू करने के बावजूद गुजरे हुए कल के दशों को न भुला पाने की असमर्थता औरत में किस तरह की प्रति हिंसा को जन्म देती है, उपन्यास की नायिका शकुन इसका साक्ष्य है। ''मैं औरत जात नही दिख लायी दी तुझे ? मैं इकली नही रही।''[7]

नासिरा शर्मा के उपन्यास 'शाल्मली' उपन्यास की नायिका शाल्मली की त्रासदी यह है कि पति के रूप में उसे बौना पति मिला है। अप्रतिम धैर्य और सहिष्णुता के साथ उसके पुरुष होने के दर्प और दंश को सहती, परन्तु उसका पति नरेश उसे चाहते हुए भी उसके प्रति इस नाते आशंकित रहता है कि उसे उसके गुणों के कारण और लोग भी चाहते होंगे। परिवार न टूटे इस लिए वह उसे बर्दाश्त करती है। नासिरा जी

ने शाल्मली के माध्यम से यह कहना चाहा कि स्त्री मुक्ति बड़ा सवाल है जिसके लिए समाज में बुनियादी बदलाव की जरूरत है स्त्री को अपनी सहन शक्ति का पग–पग पर परिचय देना पड़ता है। स्त्री विमर्श को लेकर यह सवाल उठता है कि उसके केन्द्र में महानगर और नगरों के शिक्षित मध्य वर्ग या उच्च मध्य वर्ग की ही स्त्रियों के जीवन सन्दर्भ हैं जब कि स्त्री का संसार हमारे समाज की आधी आबादी वाला संसार है और इस संसार में गंबई–गांव की, कस्बों की, कस्बों और छोटे शहरो की ये स्त्रियाँ भी है जो मजबूरन पूरी जिदंगी अपने घर परिवार की सीमित चौहद्दियों में गीली लकड़ी की तरह सुलगती धुंध आती रहती है। चाहकर भी उसके चौखटों से बाहर नहीं आ पाती।

हजारी प्रसाद द्विवेदी ने कहा था कोई भी सामाजिक व्यवस्था जो समय के साथ न बदले वह स्वंय तो डूबती ही है उसे भी ले डूबती है जिसके लिए वह बनी है। अर्थात किसी भी देश में सार्थक बदलाव की क्रान्ति तभी सफल हो सकती है जब उसमें महिलाओं का महत्वपूर्ण योगदान शामिल हो।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. नासिरा शर्मा की संकलित कहानियाँ सबीना के चालीस चोर : पृष्ठ सं0 339 नेशनल बुक ट्रस्ट, इण्डिया सन् 2013
2. कुइयाँजान : नासिरा शर्मा पृष्ठ 33 सामायिक प्रकाशन सन् 2014
3. अनारो : पृष्ठ सं0 35
4. शोषित नारी अनारो : डा0 किरण शर्मा हिन्दुस्तानी त्रैमासिक पत्रिका जुलाई–सितम्बर 2016 पृष्ठ सं0 93
5. इक्कीसवीं सदी में हिन्दी में स्त्री आत्मकथा लेखन दशा और दिशा : डा0 सबिता कुमारी श्रीवास्तव – हिन्दुस्तानी पत्रिका जुलाई–सितम्बर 2016 पृष्ठ सं0 119
6. बौद्ध धर्म में नारी स्थिति : डा0 हेमलता श्रीवास्तव– सम्मेलन पत्रिका (शोध–त्रैमासिक) अप्रैल–जून सन् 2017 भाग 102 पृष्ठ सं0 135
7. पत्थर गली नासिरा शर्मा : पृष्ठ सं0 171–72 राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली सन् 2011

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Mar – 2018
Issue–I, Volume–VII

शाक्यमुनि गौतम बुध्द की अनमोल शिक्षा का सार : विपश्यना

कु. वंदना सदाशिव मोटघरे
(पालि व प्राकृत, बुध्दिस्ट स्टडीज)
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रस्तावना :

विपश्यना आधुनिक समाज के लिये अति महत्वपूर्ण है। विपश्यना न केवल गृहस्थ जीवन के लिये उपयोगी है, अपितु सन्त, साधु भी दैनिक जीवन को सूखमय एवं शांन्तिपूर्ण बना सकता है। भगवान बुद्ध ने मनके एकाग्रीकरण और उसके द्वारा काया और चित्त की अनुपश्यना द्वारा ही बोधी प्राप्त की। ध्यान विधी को उन्होंने अपने शिष्यों को सिखायी और उनके शिष्योंने अपने शिष्यों को। इस प्रकार गुरू–शिष्य परंपरा द्वारा आज भी वह हमें प्राप्त है।

इस विद्या का सफल प्रशिक्षण पा लेनेवाला व्यक्ति अनेक प्रकार से लाभान्वित होता है। समाधि भावना से आठ ध्यान प्राप्त किये जाते है। इसके अभ्यास से मन शांत और प्रीति से भर जाता है। निर्वाण परम सत्य दुःख से मुक्ति है। मानव का जीवन राग, द्वेष, मोह, घृणा, क्रोध, लोभ, ईर्ष्या के कारण मानव का जीवन अधिक दुःखमय एवं समस्याग्रस्त हो जाता है। मानव के व्यक्तिगत जीवन को सुखी बनाने के लिए शाक्यमुनि गौतम बुद्ध ने ध्यान साधना का उपदेश दिया । भगवान बुध्द सचमूच एक अद्वितीय मनोचिकित्सक थे। एक कुशल वैद्य की भाँति रोग को जाना उस कारण को दूर करने का उपाय ढूँढ निकाला।

दूषित मनो विकारों से आक्रांत होकर यदि मन ही मन व्याकुल रहते हैं तो मानसिक दुष्कर्म तो करते ही हैं। इससे अपनी शांति खोते है, औरों की शांति भी भंग करते है। हमारे मन की दूषित तरंगे आस–पास के वातावरण को प्रभावित और दूषित किये बिना नहीं रह सकती। हम अपने प्रत्येक कर्म के प्रति जागरुक रह कर ही चित्त दोषमुक्त रख सकते है। विपश्यना करने से अपने चित्त और चित्त के विकारों के प्रति जागरुक रह कर ही चित्त विकारमुक्त रख सकते हैं। उसेक प्रति अनजान और मूर्च्छित रहते हुए हम उसे कदापि स्वच्छ नहीं रह सकते। अपने चित्त को विकारों से विमुक्त रखना आवश्यक हैं। विकार–विहीन निर्मल चित्त अपने सहज स्वभाव से ही कोई मानसिक, वाचिक या शारीरिक दुष्कर्म नहीं कर सकेगा। मनुष्य समाज के अन्य सदस्यों के साथ रहता है। वह समाज का अविभाज्य अंग है। हमारे सत्कर्म और दुष्कर्म केवल हमें ही सुखी–दुखी नहीं बनाते, बल्कि हमारे अन्य संगी–साथियों को भी प्रभावित करते हैं। इसलिए विपश्यना साधना द्वारा जब हम नैतिक जीवन जीते है, दुष्कर्मो से बच कर सत्कर्मों में लगते हैं तो केवल अपना ही भला नहीं करते, बल्कि औरों का भी भला साधते हैं।

'विपश्यना' यह शब्द का अर्थ है विशेष प्रकार की दृष्टि, अथवा अंतर्निहित वास्तविक सच्चाई का दर्शन। अपनी शारीरिक संवेदना को आलंबन बनाकर प्राप्त की जाता है। यह तकनीक अपने अंदर की संवेदना को क्रमानुसार तटस्थभाव से देखने की है। इस प्रकार से देखने से शरीर और चित्त की सारी सच्चाई उद्‌घाटित होती है। संवेदना के द्वारा हमें सच्चाई का प्रत्यक्ष रूप से अनुभव होता है। जब कभी कोई वस्तु षडायतनों के संपर्क में आती है, तब एक संवेदना पैदा होती है। जिसके द्वारा हम संसार का उसके सभी भौतिक, मानसिक तथ्यों के साथ अनुभव करते है, संवेदना के प्रति जागरूक रहकर उसके अनित्य स्वभाव को समझना होगा। शरीर में संवेदनाएँ निरंतर घटित होती रहती है। मानसिक, भौतिक स्पर्श संवेदना की उत्पत्ति करता है।[1]

संवेदना के अनेक प्रकार होते है। पूरे शरीर में जो संवेदना प्रकट होती है उसके प्रति जागरूक रहना अनिवार्य है। हमारा प्रयास संवेदना को तटस्थ भाव से देखना होता है। केवल स्वाभाविक रूप से होनेवाली शारीरिक संवेदनाओं को देखने का प्रयास मात्र करना पडता है। कोई भी संवेदना के कारण की

खोज का प्रयास नहीं किया जाता है। कोई भी कारण महत्वहीन है। महत्वपूर्ण उस क्षण ध्यान के केंद्रीभूत शारीरिक अवयव पर होनेवाली संवेदना के प्रति जागरूक रहना आवश्यक है। विपश्यना एक ऐसी वीधि है। यह अपने सरलता में, मत–मतांतरों के अभाव में और इनसे भी अधिक अपने प्रदत्त परिणामों में अनुपम है। अपने नाम–रूप (चित्त, शरीर) की सच्चाई के परीक्षण का, अंदर की समस्याओं के जानने तथा उनका समाधान करने की अनजानी अंतशक्ति का विकास करने तथा जनकल्याण का माध्यम बनाने का यह व्यावहारिक मार्ग है। विपश्यना साधना के द्वारा स्वयं बुद्ध ने सत्य की प्राप्ति की। [2]

अपने भीतर की सच्चाई देखने को ही भारत की पुरानी भाषा में 'विपश्यना' कहते थे। 'पश्यना' याने सामान्य आँखों से देखना। 'विपश्यना' याने अपने भीतर की सच्चाई को विशेष रूप से, स्वानुभव से देखना। विपश्यना योग्य व्यवहार की शिक्षा देता है। हमारा हर कार्य ऐसा हो, जिसके करते समय हम दूसरे की भावनाओं और अधिकारों का ख्याल रखें। विपश्यना शुध्द धम्म की शिक्षा हैं, विवेकशील रहो। मिथ्या विश्वासों पर आश्रित रीति–रिवाज नही, बल्कि उनके स्थान पर नौकरों–चाकरों पर दया करनी चाहिए, आदरणीय व्यक्तियों का आदर करना चाहिए। दया के साथ–साथ आत्म संयम निभाना विपश्यना के कार्यो के साथ–साथ आत्म संयम निभाना विपश्यना सिखाती हैं। ऐसे ही दूसरे सदाचरण युक्त कार्य हैं, जो सर्वत्र किए जाने चाहिए। धम्मपद (भिक्खुवग्गो) में गाथा है –

कायेन संवरो साधु साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु साधु सब्बत्थ संवरो ।
सब्बत्थ संवुत्तो भिक्खु सब्बदुक्खा पमुच्चति ।

अर्थ : शरीर का संयम रखना अच्छा है, वाणी का संयम रहना अच्छा है, मन का संयम रहना अच्छा है। सब इंद्रियों को संयम रखने वाला भिक्खु सब दुखों से मुक्त होता हैं। इसी अर्थ में विपस्सना आचार्य सत्य नारायण गोयन्का कहते हैं –

कायिक वचन सुधार ले, वाचिक कर्म सुधार ।
मनसा कर्म सुधार ले, यही धर्म का सार।।

विपश्यना बुध्द की शिक्षा का सार है, सत्य का यथाभूत ज्ञानदर्शन है। बुध्द ने प्रमुखतः विपश्यना साधना का ही उपदेश दिया। विपश्यना साधना का अभ्यास का हम कैसे उस लक्ष्य की प्राप्ति तथा सत्यानुभूति कर सकते है। जो बुध्द ने किया था। बुध्द के शब्द तो प्रामाणिक पालि ग्रंथो में सुरक्षित है परंतु बुध्द के विपश्यना ध्यान निर्देशों को विपश्यना ध्यान के जीवंत अभ्यास के संदर्भ के बिना समझना मुश्किल है। विपश्यना के अभ्यास से वही परिणाम मिलते है जिनका वर्णन बुध्द ने किया है, जो बुध्द के प्रवचनों के निष्कर्षों को प्रस्तुत करती है और उनके निर्देशों को यथारूप स्पष्ट करती है।

जीवन जगत की सच्चाई को यथाभूत जानने की विधि ''विपस्सना'' साधना है। भगवान बुध्द ने अपने अनुभव के आधारपर यह स्पष्ट रुपसे जान लिया कि इस साधना विधिसे बाहर से बनने वाले नये संस्कारों को रोक सकते है। लेकिन हम अनुशय क्लेश से मुक्त नहीं हो सकते। परित्त चित्तको नियंत्रण कर लेने से भव चक्रसे छुटकारा नहीं मिल सकता। इसके लिये हमें अचेतन चित्तमें जो गहरे संस्कार पडे हुये है। उससे हम छुटकारा नहीं पा सकते है। रुपावचर तथा अरुपावचर ध्यान में निष्णातता प्राप्त करने के बाद उन्हें यह बात अस्पष्ट हो गई कि इस ध्यान के करने से ब्रम्हलोक का सुखमय जिवन तो प्राप्त किया जाता है। पर भवचक्रसे मुक्ति नहीं मिल सकती, हम हर क्षण अज्ञानवश नये संस्कार बनाते रहते है। नये संस्कार सिर्फ बाहरी आलंबनो के कारण से ही नहीं बनते बल्कि अपने अन्दर जो सुखद–दुःखद वेदनाये उठती रहती है, उनकी प्रतिक्रिया स्वरुप भी बनती रहती है। भगवान बुध्द इस निष्कर्ष पर पहुंचे कि जब तक हमारे भितर प्रतिक्षण होनेवाली संवेदनाओं का तटस्थ भावसे देखनेका अभ्यास न किया जाय तब तक हम विभिन्न प्रकारसे भवचक्र में पडतेही रहेंगे।

ध्यान पारमिता ही सभी बुद्धों की बोधि ज्ञान की जन्मभूमी है। संसार में सभी बुद्धो का जन्म ध्यान साधना के आचरण से होता है। मानवी मन को परिशुध्द व शांत करने के लिए बुद्ध ने अनेक प्रकार की ध्यान साधनाओं का उपदेश दिया है। तथागत बुद्ध की सम्पूर्ण शिक्षाओं में ध्यान साधना मूलभूत आचरणात्मक शिक्षा है। ध्यान पारमिता की भावना कर सब बुद्ध ने सम्यक सम्बोधी प्राप्त किया है। तथा उपासकों ने भी निर्वाण फल को प्राप्त किया है। नाना प्रकार के वितर्क, क्लेशो का उपशम के लिए तथागत बुद्ध ने चालीस प्रकार के कर्मस्थानों की ध्यान साधनाओं के सराव का उपदेश दिया है। भगवान बुद्ध की सम्पूर्ण शिक्षाओं का आधार मन की परिशुध्दता एवं एकाग्रता है, जिसके आचरण से बुद्धत्व परम सुख का साक्षात्कार मानवी चित्त में हो सकता है। बुद्धत्व का साक्षात्कार करना ही बौद्ध ध्यान साधना का केन्द्रवर्ती लक्ष्य है। बौद्ध धम्म कि विपस्सना ध्यान साधना ही निष्बाण का एकमेव मार्ग एवं उपाय है।

भगवान बुद्ध ने विपस्सना भावनाको कैसे भावित किया जाय। इसके लिये उन्होंने कई जगह उपदेश दिये है। सबसे महत्वपूर्ण सुत्र जहां ध्यानपध्दती की विशद वाख्या है। वह ''महासत्तिपट्ठान सुत्त'' और सत्तिपट्ठान सुत्त'' है। जहॉ स्मृतिको सम्यक रूपसे प्रतिष्ठापित करने के लिये इस साढेतीन हातकी काया के ईर्यापथो तथा इसके भीतर होनेवाली वेदनाओ विभिन्न प्रकारके चित्तों, तथा धर्मों का सम्यक रूपसे, विशेषरूपसे देखने की बात सिखाई गई है। इसे ही कायानुपश्यना, वेदनानुपश्यना, चित्तनुपश्यना और धम्मानुपश्यना कहते है। जो कुछ उत्पन्न होता है वह नष्ठ होता है यही भावना कर हम न सिर्फ रागसे (लोभ) द्वेष से छुटकारा पा सकते है ।

भगवान बुद्ध ने जेतवन में साधना करते हुए, पॉच सौ भिक्षुओं को उपदेश्य कर धम्म का उपदेश दिया। ''सारे संस्कार अनित्य है याने जो कुछ उत्पन्न होता है वह नष्ट होती है इस सच्चाई को जब कोई विपस्सना से जान लेता है, तब उसको दुःखोसे निर्वेद प्राप्त होता है। अर्थात दुक्ख क्षेत्र के प्रति भोक्ता भाव टुट जाना है। ऐसा, यह विशुध्दि, (विमुक्ति) का मार्ग'' जिसके पास ध्यान और प्रज्ञा दोनों हैं, वही निर्वाण के पास स्थित होना है। जो सदाचारी, शील–सम्पन्न है, जो प्रज्ञावान, एकाग्र–चित्त, उत्साहशील, संयमी है, वह तृष्णारूपी जठासमूह का सछेद करना है। भगवान बुद्ध ने अपने अनुभव के आधारपर यह स्पष्ट रूपसे जान लिया कि इस साधना विधिसे बाहरसे बनानेवाले नये संस्कारोंको भी रोक सकते है। लेकिन हम अनुशय क्लेश से मुक्त नही हो सकते। परित्त चित्तको निमंत्रण कर लेने से भव चक्र से छुटकारा नही मिल सकता। उसके लिये हम अचेतन चित्तमें जो गहरे संस्कार पडे हुये है। उससे हम छुटकारा नही पा सकते है। रूपावचार तथा अरूपावचार ध्यान में निष्णातता प्राप्त करने के बाद उन्हे यह बात अस्पष्ट हो गई कि इस ध्यान के करने से ब्रम्हालोक का सुखमय जिवन को प्राप्त किया जाता है। पर भवचक्र से मुक्ति नहीं मिल सकती।

विपश्यना भावना के अभ्यास से हम अपने शरीर के ढॉचे ढॉचे में अनित्यता की सच्चाई का अनुभव प्रत्यक्ष रूप से करते है। प्रतिक्षण शरीर के प्रत्येक भाग में संवेदना उत्पन्न होती है। शरीर के प्रत्येक अंग में परिवर्तन होता है। सारा संसार इस साढे तीन हाथ की काया में ही समाया हुआ है। कोई ठोस सारभाग नहीं है। जिससे हम चिपके रहें। अथवा 'मै' और मेरा कहा जा सकता है। अनित्य के नियम में सभी बंधे है। [3]

परम सत्य के साक्षात्कार के बिना जीवन निष्फल है। इसके लिए वर्तमान क्षण में जीने का सतत अभ्यास करना ही होगा जिससे ही वस्तुस्थिति का ठीक–ठीक बोध एवं शील, समाधि, प्रज्ञा की पुष्टि संभव है, अन्यथा नहीं। विपश्यना का यह सरल मार्ग मंगल का पथ हैं, कल्याण का पथ हैं, शांति–सुख का पथ हैं।

'कम्मं नयति दुग्गति वा सुगति वा' भगवान के अंतिम वचन (उपदेश) का संदेश है, यह कर्म ही है, जो दुर्गति अथवा सुगति की और ले जाता है। इसलिए धम्मपद की एक गाथा में कहा हैं।

काम न ऐसा कीजिए, जाइ करे पछिताई।
फल तकौं भोगौ करू, नैननु तीर बहाइ।।
यह सभी कथन मनुष्य को सम्यक कर्म की ही प्रेरणा देते है।

विपश्यना भारत की पुरातन धरोहर है। दीघनिकाय ग्रंथ (विपश्यना) साधना की दृष्टि से महत्वपूर्ण ग्रंथ है। भगवान बुध्द ने समस्त संसार की ध्यान साधना के आधार पर सुख–शांतिमय जीवन जीने के लिए एक पावन पथ का प्रज्ञापन किया। इससे तत्कालीन भारत के इतिहास पर प्रकाश पड़ा और इसी से पालि साहित्त्य का उषाकाल भी आरंभ हुआ। [4]

आज भौतिकता एवं विज्ञान के युग में मानव बाहरी आकर्षण में आसक्त हो जाता है और उसी को सुख मान बैठता है। अंतदृष्टि होनी चाहिए, तभी मानव जीवन में शांती की अनुभूति होगी। उसका एकमात्र उपाय विपश्यना है। इसी से विश्व में शांति हो सकती है। विश्व विद्यालयों, महाविद्यालयों एवं शिक्षण संस्थाओं में भी यदि सरकार विपश्यना ध्यान का प्रशिक्षण लागू करे तो विद्यार्थियों में जो आज अनुशासनहीनता और हिंसा की प्रवृत्ति बढती जा रही है वह समाप्त होगी। वे देश के अच्छे नागरिक बन सकेंगे। विपश्यना जीवन जीने की कला सिखाती है। विपश्यना किसी धर्म विशेष संप्रदाय, जाति के लिए नहीं है। वह तो संपूर्ण मानव समाज के उत्थान के लिए है। विपश्यना मन की एकाग्रता और शांति प्रदान करती है।

अनेक आचार्यो द्वारा बतायी गयी दुष्कर चयांएँ करते करते छह वर्ष के अनन्तर अपने ही एकान्त चिन्तन एवं मनन के फलस्वरूप वे एक निष्कर्ष पर पहुंचे। सभी संस्कार अनित्य, अनात्म एवं दुःखमय है। इनसे दूर रहकर ही मनुष्य स्थायी शान्ति अधिगत कर सकता है। साधक की पूर्ण साधना स्थिति को उन्होंने निर्वाण नाम दिया। निर्वाण प्राप्ति के लिये उन्होंने एक सरलतम साधना पध्दति का उपदेश किया। [5]

यह ध्यान पध्दती चित्त की वास्तविक सुख–शांति और उपयोगी जीवन जीने की एक सरल तर्क संगत कला है। बर्मा के बौद्ध समाज में दिर्घकाल से सुरक्षित विपश्यना साधना में कुछ भी सांप्रदायिक नहीं है। यह किसी भी पृष्ठभूमि के लोगों द्वारा स्वीकार करके अभ्यास करने योग्य है। विपश्यना से साधारण लोग कम ही परिचित थे। इस क्षेत्र में गोयन्का की भूमिका अत्यंत प्रशंसनीय रही, जिसके अंतर्गत उन्होंने तथागत गौतम बुध्द के शुध्द धर्म को जन–जन तक पहुंचा दिया, जिस कारण आज भारत में लाखों की संख्या में बौध्द, धर्मावलम्बी विपश्यी मिलते है। गोयन्का का यह कार्य महान ऐतिहासिक उपलब्धि है, जिसे बौध्द जगत कभी नही भुला सकता।

जाति और धर्म से बुरी तरह बँटे इस देश में गोयन्काजी के ध्यान शिबिरों ने विविध पृष्ठभूमि के हजारो लोगों को आकर्षित किया है। भारत तथा विश्व में विपश्यना गतिविधी के संस्थापक आचार्य सत्यनारायण गोयन्काजी के सत्प्रयत्न से यह विधी अस सर्वसुलभ है। इसकी प्रभावकारिता अतीत में परखी जा चुकी है और आज भी परखी जा रही है। मनुष्य बाहरी जगत से तो परिचित होता है, परंतु अंदर में क्या हो रहा है उससे अपरिचित ही रहता है। वैज्ञानिक भी अंतरिक्ष की उडान तो भरता है परंतु अपनी ही काया में क्या हो रहा है, इससे अनजान ही रह जाता है। जो अपने आप को जानता है वही बुध्दिमान और प्रज्ञावान है। निरंतर विपश्यना साधना के अभ्यास से प्रज्ञा जागृत होती है, मन निर्मल होता है, स्वभाव व्यवहार में शालीनता आती है। ध्यान एक शान्ति और समाज में एकता को कायम करने में मददगार होता है।

आधुनिक युग में बौद्ध ध्यान साधना (विपस्सना) का प्रचार–प्रसार होना अनिवार्य है। वर्तमान युग मे मानवी जीवन के कल्याण हित का यही श्रेष्ठ एवं उत्कृष्ठ मार्ग है। विपस्सना साधना पध्दती में साधक एकाग्र चित्त से अंतर्मुखी होकर अपने ही शरीर पर महसूस होनेवाली संवेदनाओं को तटस्थ भाव से देखने का प्रयास करता है। शरीर पर होनेवाली संवेदनाओं के उत्पाद–व्यय धर्म (स्वभाव) को विशेष रूप से देखने

से जीवन जगत की सच्चाईओं का विपस्सी साधक अपने ही साढे तीन हाथ की काया में इस सारहीन संसार को उसके मूल स्वभाव (धर्म) में जानने लगता है। अनित्य, दुक्ख, अनात्म का ज्ञान–दर्शन करना है। परिणामतः साधक राग, द्वेष और मोह से छुटकारा पा लेता है। आगे साधक राग, द्वेष और मोह से छुटकारा पा लेता है। आगे बढते–बढते साधको को चार आर्य–सत्यो के साथ अष्टांगिक मार्ग तथा प्रतीत्यसमुत्पाद का यथाभूत ज्ञानदर्शन हो जाता है। सारे संसार में अशांती और बेचेनी छाई हुई नजर आती है। शांतिपूर्वक जीना आ जाए तो जीने की कला हाथ आ जाए। ध्यान साधना (विपस्सना) सचमुच जीने की कला ही है। जिससे कि हम स्वयं भी सुख और शांतीपूर्वक जीऍं तथा औरों को भी सुख–शांती से जीने दें। विपस्सना ध्यान साधना यही सिखाती है। मानव को व्यक्तिगत जीवन को सुखी बनाने के लिए शाक्यमुनि बुद्ध ने विपस्सना ध्यान साधना का उपदेश दिया।

निष्कर्ष :– भगवान बुद्ध की यह कल्याणकारी साधना सचमुच अविद्या को नष्ट करने के लिए प्रज्ञा की तीक्ष्ण तलवार है। मानव जाति को विनाश से बचाने के लिए विपश्यना की अत्यंत आवश्यकता है। संपूर्ण मानव जीवन में निखार आता है। "हम केवल बाहरी सफाई में संतोष मानकर न रह जाएं। सफाई मन की भी हो। आंतरिक स्वच्छता के लिए विपश्यना की दवा मन के जालों को दूर करती रहे, ताकि चित्त में प्रज्ञा जागे और मन में समता, मैत्री, करूणा की भावनाओं का अभ्यास उसे सजाता रहे। विपश्यी साधकों का हर पल त्यौहार और मृत्यू एक महोत्सव है। धर्म साधना द्वारा हम नैतिक जीवन जीते हैं, दुष्कर्मों से बचकर सत्कर्मों में लगते है तो केवल अपना ही भला नहीं करते, बल्कि औरों का भी भला साधते है।

संदर्भ ग्रंथ :–

1) निर्मल धारा, धर्म की, सत्यनारायण गोयन्का, प्रकाशक सस्ता साहित्त्य मण्डल, नई दिल्ली, 2014) पृ. 21.
2) जीने की कला, विपश्यना साधना, हार्ट विलियम, (वि.वि.वि. इगतपुरी, 2011, 2012, 2016) पृ. 1.
3) धारण करे तो धर्म, गोयन्का एस.एन., सस्ता साहित्य मण्डल, नई दिल्ली, 2016) पृ. 16.
4) सुत्तपिटके, दीघनिकायो, ततियो भागो, पाथिकवग्गपाळि, (वि.वि.वि. इगतपुरी, 1973) गन्थकारो भदन्ताचरिया धम्मपालत्थेरो, पृ. 9.
5) धम्मपदपालि (हिन्दी–संस्कृत–अनुवाद सहित) स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, (बौद्ध भारती वारनसो, प्रथम संस्करण 2001, 2015), पृ.क्र.1.